

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti
Vol. XI (2013), No. 1-2

DESET GODINA ČASOPISA „HERETICUS“

*Bernd Šineman • Aleksandar Pavković • Predrag Vukasović
Vladimir Vodinelić • Srđan Cvetković • Vladimir Petrović
Damjan Tatić • Marinko Lolić*

Bibliografija časopisa Hereticus (2003–2012)

Istraživanja

Martin Previšić • Predrag Pavličević

Ogledi

Ivan Janković • Dejan A. Milić

Pogledi

Momo Pudar • Ilija Marković

Polemike

Ivan Miladinović • Jovica Trkulja

Dosije

Rehabilitacija Milana Gavrilovića

Osvrti, prikazi, recenzije

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. XI (2013), No. 1-2

Glavni i odgovorni urednik

prof. dr Jovica Trkulja

Članovi uredništva

dr Srđan Cvetković

Marinko Arsić Ivkov

Dejan A. Milić

prof. dr Slobodan G. Marković, zamenik glavnog urednika

prof. dr Aleksandar Pavković

mr Miodrag Radojević (sekretar)

dr Damjan Tatić

prof. dr Vladimir V. Vodinelić

Izdavač

Centar za unapređivanje pravnih studija

E-mail: cups@cups.rs • www.cups.rs

Adresa uredništva

Novi Beograd, Goce Delčeva 36, tel/fax: 011/2095-512

www.hereticus.org

Za izdavača

prof. dr Vladimir V. Vodinelić, direktor

Lektura i korektura

Marinko Arsić Ivkov

Izvršni izdavač

Dosije, Braće Nedića 29, Beograd, tel: 011/2422-298

www.dosije.rs

Tiraž

300 primeraka

Godišnja pretplata: za pojedince 1.200 din., za ustanove 2.000 din.

Ilustracija na naslovnoj strani

Paja Jovanović, Motiv iz Čelareva, ulje na platnu 1916.

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. XI (2013), No. 1-2

SADRŽAJ

Uvodnik 5

DESET GODINA ČASOPISA „HERETICUS“

Bernd Šineman
Prilog kritici Radbruhove formule 11

Aleksandar Pavković
Secession: is it a remedy? 25

Predrag Vukasović
Američko patentno pravo i ljudski genom 45

Vladimir V. Vodinelić
Ustavno pravo vlasti da osniva medije? 66

Srđan Cvetković
Bilans srpskog oktobra – 13 godina posle 80

Vladimir Petrović
Hod po trnju: Procesuiranje ratnih zločina
u Srbiji 1993–2013. 97

Damjan Tatić
Uloga i mogući doprinos stručne javnosti i stručnih časopisa
naporima za ravnopravnost osoba sa invaliditetom 111

Marinko Lolić
Kritička hronika smutnog vremena:
deset godina časopisa *Hereticus* 2003–2012. 126

Prilozi
Marinko Lolić
Bibliografija časopisa *Hereticus* 2003–2012. 147

Istraživanja

Martin Previšić
Suđenja i kažnjavanja pristalica Rezolucije Informbiroa 197

Predrag Pavličević
Koncept političkog stila operacionalizovan u analizi
političkog liderstva u Srbiji 214

Ogledi

<i>Ivan Janković</i> Egidij Fuks, mizantrop iz Metlike i kandidat za krvnika	229
<i>Dejan A. Milić</i> Nepрави politički govor sa pravim političkim porukama	239

Tokovi

<i>Ivana Kronja</i> Uslovi za nastanak i održanje turbo-folka	251
--	-----

Zbivanja

<i>Ivan Ivanović</i> Novi progon	257
---	-----

Pogledi

<i>Momo Pudar</i> Novi hladni rat	265
<i>Ilija Marković</i> Aforizam kao poslednji bedem odbrane (10)	280

Polemike

<i>Ivan Miladinović</i> Čistke na Beogradskom univerzitetu	284
Stradanje akademika Čajkanovića	286
<i>Jovica Trkulja</i> Prećutkivanje čistke na Univerzitetu u Beogradu	287

Besede

<i>Dejan A. Milić</i> Beseda o Svetom Savi	291
Studentske besede	
<i>Aleksandar Marković</i> : Srbijo, često se ovoga seti	298
<i>Igor Stojilović</i> : Vostani Srbije	300
<i>Milivoj Suvajdžin</i> : Taština praznine	302
<i>Jelena Jeremić</i> : Pravi ljudi na pravim mestima	303

Sećanja

<i>Jovica Trkulja</i> Neimar slobode i poklonik vrline	305
<i>Dragoljub Popović</i> Maslinovo ulje s tartufima (Druženje s Vojinom Dimitrijevićem)	310

Dosije

<i>Jovica Trkulja</i> Rehabilitacija političkih osuđenika u Srbiji (12)	323
Rehabilitacija Milana Gavrilovića	325

Osvrti, prikazi, recenzije

<i>Aleksandar Gordić</i>	
Važan spomenik srpske filozofije (Mihailo Đurić, <i>Sabrani spisi, I–XII</i>)	345
<i>Dobrica Gajić</i>	
Hajdegerova epistoralna filozofija (Danilo N. Basta, <i>Nad prepiskom Martina Hajdegera</i> / <i>Jedan vid epistolarne filozofije 1–2</i>)	349
<i>Jovica Trkulja</i>	
Federalizam u ustavnom sistemu Bosne i Hercegovine (Goran Marković, <i>Bosanskohercegovački federalizam</i>)	358
<i>Mirela A. Avdagić</i>	
Sudbina jednog priručnika (Nenad Ristović, <i>Priručnik iz retorike Jovana Rajića</i>)	370
<i>Jovica Trkulja</i>	
Méne srpske političke retorike (Dejan A. Milić, <i>Srpski politički govor modernog doba</i>)	374

U V O D N I K

1. – Ove godine obeležavamo deset godina izdavanja časopisa *Hereticus*. Tim povodom Redakcija je želela da ukaže ne samo na kontinuitet u, manje-više, redovnom izlaženju časopisa već i na jasno profilisanu koncepciju i kulturnu misiju ovoga glasila.

Centar za unapređivanja pravnih studija u Beogradu, u saradnji sa grupom nezavisnih intelektualaca, pokrenuo je 2003. godine *Hereticus*, časopis za preispitivanje prošlosti. Za proteklu deceniju u časopisu je objavljen velik broj naučnih i stručnih radova, istraživanja, ogleada, analiza, dokumenata i pokrenuta su mnoga pitanja vezana za ljudska prava, demokratiju i uspostavljanje pravne države. Na taj način časopis je „načeo“ ogroman, a neistražen problem gušenja ljudskih prava u autoritarnim režimima.

S obzirom na ovakvu orijentaciju, *Hereticus* je uspeo da okupi velik broj eminentnih saradnika i da zauzme ugledno mesto u srpskoj periodici. On se afirmisao kao interdisciplinarnan časopis otvoren za saradnike najrazličitijih struka, idejno-političkih i teorijskih orijentacija. Redakcija časopisa se uvek držala načela da je samo sučeljavanjem mišljenja moguće potpunije sagledati i oceniti krizu i perspektive društveno-političkih i kulturnih promena u Srbiji. Ona je u svom delovanju poseban akcent stavila na preispitivanje autoritarnih aspekata prošlosti srpskog društva i kulture i u svom radu uporno se zalagala za novo kritičko vrednovanje naše savremene političke i kulturne istorije. U vreme zamiranja periodike iz područja humanističkih i društvenih nauka u Srbiji, Redakcija je nastojala da okupi vodeće autore u području društvenih nauka, filozofije, književnosti i publicistike, da podrži nove i najmlađe generacije stvaralačke inteligencije, kako iz naučnih i univerzitetskih ustanova, tako i onih koji su posvećeni javnim poslovima, politici, umetnosti, medijima itd.

Rehabilitacija nauka o društvu, van tradicionalne akademske zatvorenosti i neutralnosti, kao i van političkog konformizma i stranačke pristrasnosti, jeste potreba i pokazatelj nove političke, demokratske i pluralne kulture javnog dijaloga o javnim i nacionalnim poslovima i programima društvenih reformi koje nas očekuju. Na početku XXI veka ponovo smo suočeni sa sudbinskim pitanjima: kako da definišemo i realizujemo naš modernitet, naše državne, nacionalne, ekonomske i kulturne prioritete, kojim sredstvima ostvariti racionalnu organizaciju društva, pravnu državu, građansku odgovornost, radinost i preduzimljivost, moral, solidarnost, modernu ekonomiju, evropski kontekst našeg naroda, naše dijaspore, kulturnog rada itd. Neophodna nam je nova,

sveža, analitička misao, teorijski dijalog i otvorenost sa svim savremenim duhovnim i političkim orijentacijama.

Zato su prva ambicija časopisa Hereticus bili upravo ovi poslovi, odgovori na ova pitanja i okupljanje novih generacija intelektualnih poslenika kojima u Srbiji nedostaje neophodna podrška.

2. – Časopis je, po pravilu, izlazio četiri puta godišnje i sadržao je sledeće stalne rubrike: Tema broja, Istraživanja, Ogleđi, Tokovi, Zbivanja, Pogledi, Polemike, Besede, Cenzurisani tekstovi, Sećanja, Dosije, Osvrti, recenzije, prikazi. U njima su objavljivani tekstovi iz različitih oblasti nauke, kulture i politike. Pratio je teoriju i praksu društvene dinamike, pre svega domaće, iz ugla političkih, socioloških, pravnih, istorijskih i drugih nauka, kao i socijalne filozofije i antropologije, u rasponu od studijskih, analitičkih tekstova, do komentara, polemika, prikaza, prevoda iz inostrane literature, informacija relevantnih za akademsku i vanakademsku naučnu, intelektualnu zajednicu. Posebna pažnja bila je posvećena kritičkom preispitivanju i prevazilaženju autoritarne prošlosti, te konstituisanju Srbije kao moderne demokratske države pune slobode i vladavine prava. Časopis izlazi na srpskom jeziku, a sadržaj i rezimei članaka prevode se na engleski jezik. Časopis je indeksiran prema zahtevima naučne periodike, ali je objavljivao i priloge popularnijeg karaktera. Prihvatao je i izvorne tekstove na engleskom jeziku.

Inicijatori pokretanja i osnivanja časopisa i članovi redakcije od 2003. godine bili su: prof. dr Jovica Trkulja, Ivan Ivanović, prof. dr Vladimir Vodine- lić i Marinko Arsić Ivkov. Pored njih, članovi redakcije su bili i Predrag Ćudić, dr Predrag J. Marković i mr Nikola Šuica. Od 2007. članovi redakcije su bili dr Slobodan G. Marković, dr Srđan Cvetković, dr Vladimir Petrović i Dejan A. Milić, a od 2012. dr Damjan Tatić, dr Aleksandar Gordić i mr Miodrag Ra- dojević. Redakciju su, zbog drugih obaveza, napustili Ivan Ivanović i Predrag Ćudić (2007), i dr Predrag J. Marković i Vladimir Petrović (2012. godine).

U proteklih deset godina izašlo je 27 svezaka časopisa Hereticus, od toga 16 pojedinačnih brojeva i 11 dvobroja, ili 8.209 stranica teksta. Na stranica- ma ovog časopisa svoje radove publikovalo je 299 autora i 48 autora likovnih priloga. Ukupna bibliografija za proteklu deceniju iznosi 660 bibliografskih jedinica. Osim autorskih radova, u Hereticus-u su publikovani vredni doku- menti i građa koja će biti dragocena za izučavanje savremenog srpskog društva.

3. – Ukazujući na desetogodišnjicu osnivanja časopisa Hereticus, Re- dakcija je odlučila da na primeren način obeleži ovaj značajni jubilej. Naime, tim povodom objavljujemo poseban broj u čast decenije od osnivanja časopisa. Taj broj sadrži: temat „Deset godina časopisa Hereticus“, sa priložima (Bern- da Šinemana, Aleksandra Pavkovića, Predraga Vukasovića, Vladimira Vodine- lića, Srđana Cvetkovića, Vladimira Petrovića, Damjana Tatića i Marinka Lolića), i Bibliografiju tekstova objavljenih u časopisu Hereticus 2003–2012. godine.

Ovu bibliografiju pripremio je dr Marinko Lolić, naučni saradnik Instituta za filozofiju i društvenu teoriju.

Cilj ovog temata je da prikaže osnovne rezultate koje je Hereticus ostvario u protekloj deceniji. Na drugoj strani, „Bibliografija časopisa Hereticus 2003–2013“ ima pre svega praktičnu svrhu: da što preciznije, pouzdanije i lakše približi korisnicima naučne javnosti rezultate najnovijih istraživanja savremenog srpskog društva koja su publikovana na njegovim stranicama za proteklih deset godina. Građa je sređena hronološki, po naučnim oblastima i rubrikama koje postoje u časopisu, jer se na taj način najbolje odlikavaju tematska raznovrsnost priloga i uređivačka koncepcija časopisa. Bibliografijom su obuhvaćeni svi prilozi u časopisu onako kako su objavljeni, a u celini svedoče o tome do koje je mere ovaj časopis bio inovativan, otvoren, ozbiljan i uvek i u svakom momentu savremen.

Nadamo se da je Hereticus u protekloj deceniji postao uporište autonomne kritičke misli i snažnog pritiska na autoritarni režim, kompromitovani državni aparat i klonulost većine naučnih i obrazovnih ustanova. Svojim desetogodišnjim prisustvom u društvenom životu Srbije, doslednim i aktivnim delovanjem časopis je značajno doprineo objektivnijem prosuđivanju tragičnih događaja iz naše novije istorije i nametnuo se kao pravi autoritet u velikom poslu konstituisanja Srbije kao moderne pravne države pune slobode i istinske demokratije.

4. – Nakon temata slede uobičajene rubrike Hereticus-a. U rubrici „Istraživanja“ su tekstovi Martina Previšića o suđenju i kažnjavanju pristalica Rezolucije Informbiroa i Predraga Pavićevića o konceptu političkog stila u političkom liderstvu u Srbiji. U „Ogledima“ je prvo tekst Ivana Jankovića o jednom slučaju izbora za državnog krvnika (dželata) 1922. godine u Ljubljani. Nakon toga, Dejan A. Milić je analizirao javni nastup i govor studentima profesorke Rajne Dragičević. U rubrici „Tokovi“ nalazi se Tekst Ivane Kronje o uslovima nastanaka turbo-folka, a u „Zbivanjima“ je tekst Ivana Ivanovića o problemima ostvarivanja prava na rehabilitaciju i restituciju. Rubrika „Pogledi“ sadrži tekst Mome Pudara o novom hladnom ratu i aforizme Ilije Markovića na aktuelne teme u Srbiji. Rubrika „Polemike“ je ovog puta posvećena pitanju da li se i zašto prećutkuju čistke na Univerzitetu u Beogradu koje su vršene nakon Drugog svetskog rata (1944–1946). U rubrici „Besede“ objavljujemo besedu Dejana A. Milića o Svetom Savi i besede studenata koji su pobeđivali na takmičenjima u besedništvu u Srbiji 2013. godine (Aleksandar Marković, Igor Stojilović, Jelena Jeremić i Milivoj Suvajdžin). Rubrika „Sećanja“ sadrži tekst Jovice Trkulje o izložbi posvećenoj Dragoljubu Jovanoviću i napis Dragoljuba Popovića o druženju sa Vojinom Dimitrijevićem. U rubrici „Dosije“ nastavlja se serijal o rehabilitaciji političkih osuđenika i kažnjenika – ovog puta o rehabilitaciji Milana Gavrilovića.

U „Osvrtima, prikazima, recenzijama“ prvo se nalazi prikaz Sabranih spisa Mihaila Đurića (A. Gordića). Potom slede prikazi knjiga Danila N. Baste Nad prepiskom Martina Hajdegera – jedan vid epistolarne filozofije (D. Gajić), Gorana Markovića, Bosansko-hercegovački federalizam (J. Trkulja), Priručnik za retoriku Jovana Rajića (M. Avdagić) i Dejana A. Milića, Srpski politički govor modernog doba (J. Trkulja).

Beograd, avgusta 2013.

Uredništvo

.....
TEMA BROJA
.....

**Deset godina
časopisa „Hereticus“**

Paja Jovanović, *Guslar*, crtež olovkom na papiru, oko 1885.

Paja Jovanović, *Motiv iz okoline Dubrovnika*, ulje na dasci, oko 1910.

Bernd Šineman
Univerzitet u Minhenu

PRILOG KRITICI RADBRUHOVE FORMULE*

Rezime: U svom predavanju Bernd Šineman konstruiše kriterijume za pojam prava koje bi onemogućilo da pravdi izmaknu nedela izvršena u vreme nedemokratskih i totalitarnih režima. U ovom pravcu Šineman kritički razmatra teoriju Gustava Radbruha o odnosu pojma prava i pravde. Specifična funkcija Radbruchove formule jeste u tome da ako se pojedinim propisima ranijeg pravnog poretka porekne važnje tada bi se krivično gonjenje zasnovalo jedino na delu ranijeg pravnog poretka koji nije okvalifikovan kao nevažeći. Takvu doktrinu koristili su nemački sudovi nakon Drugog svetskog rata prilikom krivičnopravne obrade zločina počinjenih za vreme nacizma i komunističke vladavine u Nemačkoj Demokratskoj Republici. Šineman, pak, navodi argumente koje pokazuju slabosti Radbruchove formule i smatra da se *javna komunikacija pravila i spojivost toga javno komuniciranog poretka s kulturom dotičnog društva* jeste pouzdaniji osnov za koncipiranje pojma prava i krivičnopravno gonjenje zločina nastalih u nedemokratskim režimima. Pravo je ukupnost pravnih vrednosti i pravila ponašanja priznatih u određenom društvu.

Gljučne reči: pravo, pravda, pozitivno pravo, natpozitivno pravo, granice pozitivnog prava, zabrana povratnog dejstva, Radbruchova formula, ispravno pravo, javna komunikacija pravila, javno komunicirani poredak, kulturna adekvatnost

I. Zabrana povratnog dejstva u krivičnom pravu kao probni kamen pojma prava

1. Kao nijedna druga, tema moga današnjeg predavanja pokazuje da pojam prava u radikalnom zakonskom pozitivizmu, recimo u smislu Kelzenove čiste teorije prava, ne pruža dovoljnu osnovu za pravnu praksu i da je, dakle, u svakom slučaju nedovoljan sa pragmatičnog gledišta. Nemačko pravosuđe je, pri sudskoj obradi totalitarne prošlosti, imalo dva puta da se zbog zabrane povratnog dejstva u krivičnom pravu razračunava s pitanjem gde su granice pozitivističkog pojma prava i na koji način

---

* Predavanje održano na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu 27. marta 2013. godine.

natpozitivne norme i načela nalaze pristupa u važeće pravo, ono koje sudovi treba da primene. Prvi put je reč bila o krivičnopravnoj osudi zločinâ nacionalsocijalističke vlasti, drugi put je reč bila o krivičnopravnoj obradi komunističke diktature u Nemačkoj Demokratskoj Republici. Kod prvog puta, nemački sudovi su to još mogli da učine relativno jednostavno, tako što su masovna ubijanja jevrejskog stanovništva na prividno pozitivistički način podvodili pod paragrafe koji su i za vreme nacionalsocijalističke diktature štampani u Krivičnom zakoniku i što su zapovestima za ubijanje, koje su izdavali Hitler i SS-vođstvo, osporili svaki značaj, s obrazloženjem da one, naravno, nisu bile objavljene u Službenom listu Rajha. Zbog toga je u sudskoj praksi o zločinima nacionalsocijalističke vlasti jedva bilo razmatrano pitanje o granicama važenja pozitivnog prava, koje je Gustav Radbruch istraživao neposredno posle kraja nacionalsocijalističke diktature. Zatim je sasvim drukčije bilo prilikom obrade „kriminaliteta vlasti u NDR-u“ (tako glasi uobičajeno označavanje u Nemačkoj) od strane krivičnog sudstva, čija je spojivost sa zabranom povratnog dejstva u krivičnom pravu postala centralna i do danas sporna tema.

U početku je pri tom i Savezni sud primenjivao nekoliko pozitivističkih veština, tako što je jedva održivom „teorijom tumačenja naklonjenoj ljudskim pravima“ poturao¹ pravnim propisima NDR-a drukčiji smisao nego što je onaj koji je s tim bio povezan u samom NDR-u, kao i što je verovao da zbog falsifikovanja izbora u korist SED-a može osuđivati upravo na osnovu obeležja bića krivičnog dela falsifikovanja izbora koje je propisano u Krivičnom zakoniku NDR-a.² Ideja koja u tome dolazi do izraza – da se zabrana povratnog dejstva može zaobići konstrukcijom jedne naknadne pravosudne promene – formalno se pridržavala zakonskog pozitivizma, ali je materijalno napustila svaki razumni pojam prava i važenja prava. Jer, po tome, naposljetku, preostaje samo još doslovni tekst zakona kao ljuska koja daje neki krajnji okvir, no koja tek naknadno biva ispunjena onim sadržajem koji bi bio ispravan sa *ex post* gledišta jednog drukčijeg državnog i društvenog poretka, ali ga tada baš niko nije koristio, a posebno ne instancije pozvane da sprovode pravo. Ne puki doslovan tekst u svojoj otvorenosti i neodređenosti, nego samo smisao koji je tada s njim mogao da se poveže, bio je pogodan za „važenje“, dakle za pridržavanje u ponašanju građana i kod prakse sankcionisanja od strane sudova, dok sada preduzeto tumačenje tada faktički nije postojalo i zbog toga upravo nije moglo biti referentna tačka poštovanja norme.³

1 BGHSt 39, 1, 25, 29; 39, 168, 184; 40, 241, 249f.; BGH NStZ 1995, 401, 403.

2 BGHSt 39, 54; potvrđeno odlukom sudskog veća BverfG NJW 1003, 2514.

3 Inače, za kritiku upor. Schönemann, u: *Enquête-Kommission „Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozess der deutschen Einheit“*, Bd. II/2, Frankfurt a. M. 1999, str. 1304, 1349f.

2. Umesto toga, u međuvremenu je u nemačkoj sudskoj praksi i literaturi o krivičnom pravnom „savladavanju prošlosti“ istaknut značaj dobio⁴ koncept Gustava Radbruha u liku takozvane „Radbruhove formule“, po kojoj neki pozitivni zakon kao „neispravno pravo“ treba da uzmakne pred pravdom onda kada je njegova protivnost pravdi dostigla nepodnošljivu meru. Međutim, ni ta formula, po mome mišljenju – da anticipiram rezultat – pri kritičkoj analizi ne priprema uverljivo rešenje, a njen *pravno-praktični* uspeh treba zahvaliti upravo njenoj *pravnonaučnoj* slabosti, naime njenoj semantičkoj neodređenosti koja svakoj epohi dopušta da svoje sopstvene predstave o pravdi uzme za merilo krivičnog pravne osude prošle epohe.

II. Preobražaji Radbruhovog pojma prava

1. Gustav Radbruch, međunarodno najpoznatiji nemački pravni filozof dvadesetog veka, u rasponu od petnaest godina davao je potpuno različite odgovore na centralno pitanje filozofije prava, naime na pitanje o odnosu između važenja prava i pravde. Biografsko objašnjenje za to jasno je kao sunce, jer se prvi odgovor nalazi u *Filozofiji prava*, koju je objavio 1932. godine, neposredno pre dolaska na vlast nacionalsocijalista, a drugi odgovor četrnaest odnosno petnaest godina docnije, posle kraja nacionalsocijalističke nasilne vladavine. Ta je promena ipak iznenađujuća za jednog pravnog filozofa, jer tačnost filozofskih iskaza o pravu, drukčije negoli pravnosocioloških, ne zavisi, naravno, od empirijskog preispitivanja, te se zbog toga ti iskazi ne mogu opovrgnuti ni istorijskim događajima, kao što je vladavina nacionalsocijalizma. Modifikacija njegove teorije važenja prava, koju je Radbruch preduzeo kao reakciju na nedela nacionalsocijalističkog režima, ne može se obrazložiti ni, recimo, time što je ona bila neophodna zarad omogućavanja da se kazne nacionalsocijalistički izvršioi krivičnih dela primenom nasilja; jer bi to bio jasan naturalistički pogrešan zaključak. Zbog toga je i naznačeno da promene u Radbruhovom pojmu važenja prava treba kritički preispitati.

2. U trećem izdanju svoje *Filozofije prava*, koje se pojavilo 1932, Radbruch, doduše, priznaje savesti pojedinca pravo da odbije pokoravanje „sramnim zakonima“. Međutim, sudija je, misli Radbruch, u svom tumačenju podlozan pozitivnom pravnom poretku i treba da zna samo za jurističku teoriju važenja koja pretenziju zakona na važenje smatra jednakom sa stvarnim važenjem, zbog čega sudija nikada ne treba da pita je li autoritativna

---

4 Pored toga, postoji i treća linija obrazlaganja koja, na način zamršen u pojedinostima, postulira protivnost međunarodnom pravu NDR-prava (BGHSt 39, 1, 16ff.; 40, 241, 244ff. i počešće). U nju se u postojećem kontekstu ne mogu dalje upuštati, pa se zbog toga ograničavam na ukazivanje da se time u svakom slučaju zabrana povratnog dejstva iz čl. 103, st. 2, Osnovnog zakona ne može nadigrati.

pravna zapovest i pravedna; štaviše, on mora smatrati važećim svako propisano pravo.⁵ Zatim se potpuno drukčije kaže u njegovom članku iz 1946. o „Zakonskom nepravu i nadzakonskom pravu“ da, doduše, pozitivno pravo ima prvenstvo i kada je sadržinski nepravedno i necelishodno; ali da to prvenstvo prestaje kada protivnost pozitivnog zakona pravdi dostigne toliko nepodnošljivu meru da taj zakon, kao „neispravno pravo“, treba da uzmakne pred pravdom. Neposredno potom se kaže da tamo gde se za pravdom čak ni ne teži i gde je pri propisivanju pozitivnog prava svesno bila poreknuta jednakost koja sačinjava jezgro pravde, dotični zakon ne samo da je „neispravno pravo“ nego je i uopšte lišen pravne prirode.⁶

3. Ta Radbruhova razmatranja se često shvataju kao „teorija triju stupnjeva“: stupanj 1 obuhvata prosto nepravedne zakone, no koji bi ipak imali pravno važenje; na stupnju 2 bila bi reč o gubitku pravnog važenja zbog „nepodnošljive nepravde“; a na stupnju 3 zakoni više uopšte ne bi ispunjavali pojam prava ako njima zakonodavac ne bi čak ni težio za pravdom (i, kao njenom pretpostavkom, za jednakošću).⁷ Ipak, mora se posumnjati da je kod „nepodnošljive nepravde“ i „ne-težnje za pravdom“ zaista reč o dva različita stupnja. Štaviše, jednom se, formulom o nepodnošljivosti, navodi *objektivno* merilo, a formulom o nedostajućoj težnji za pravdom *subjektivno* merilo, koje se u konačnom efektu jedva mogu razlikovati. Kod subjektivne formule se, naime, ne sme prevideti da se pojam same pravde može shvatiti sasvim različito, isto kao što kriterijum jednakosti zavisi od referentnog okvira šta se smatra jednakim, a šta nejednakim. Tako za sadašnjost *formalna* jednakost svih pojedinaca čini presudan referentni okvir, dok je u marksističko-lenjinističkom pravnom mišljenju oštećivanje klasnog neprijatelja bilo isto tako legitimno kao u nacionalsocijalističkoj ideologiji diferenciranje prema rasnoj pripadnosti ili u antičkom pravnom mišljenju bespravnost robova.

4. „Nepodnošljiva nepravda“ kao granica važenja pozitivnog prava, tj. propisanog po pravilima konkretnog državnog ustava, jedva da bi zbog toga ikada mogla postati praktična u okviru jedne te iste pravne kulture. Još i više: to što je Radbruch formulom koju je postavio 1946. donekle ograničio radikalni zakonski pozitivizam, koji je zastupao 1932, deluje, s obzirom na moderni razvoj ustavne države, malo uzbudljivo i skoro irelevantno. Jer, predstave o pravdi nekog društva sadržane su u njegovom ustavu, dok ustavni sud može zakon proglasiti ništavim već onda kada se on uopšte

5 Na nav. mestu, str. 82. [prevod: *Filozofija prava*, ¹Nolit, Beograd, 1980; ²Pravni fakultet, Beograd, 2006.]

6 Citirano prema: Dreier/Paulson (Hrsg.), *Rechtsphilosophie – Studienausgabe*, 2. izd., Heidelberg 2003, str. 216.

7 Tako npr. Seelmann, *Rechtsphilosophie*, 5. izdanje, München 2010, str. 34.

ogrešuje o ustav, a ne tek onda kada se povreda ustava čini nepodnošljivom. Zbog toga Radbruhova formula unapred dobija značaj samo za poseban slučaj da dođe do rušenja celokupnog političkog sistema i da se *potom* po novom pravnom sistemu postavi pitanje retroaktivnog presuđivanja ranijih radnji. To pitanje ima poseban značaj, prirodno, u krivičnom pravu, gde princip *zakonitosti*, koji je priznat u čl. 103, st. 2, nemačkog Osnovnog zakona, zapravo isključuje svaku retroaktivnu primenu novog prava na ranija činjenična stanja. Ako se to predoči, postaće jasno u čemu se sastoji specifična funkcija Radbruhove formule: naime, u tome da se pojedinim propisima ranijeg pravnog poretka porekne važenje da bi se tada krivično gonjenje zasnovalo jedino na delu ranijeg pravnog poretka koji nije okvalifikovan kao nevažeći i na taj način zaobišla zabrana povratnog dejstva.

5. Taman je to učinio nemački Savezni sud kod krivičnopravne obrade postupaka režima SED-a, koji je do 1990. vršio vlast u Nemačkoj Demokratskoj Republici, i to kako zbog ustreljivanja begunaca na unutrašnjemačkoj granici (takozvanih slučajeva stražara na zidu između dveju nemačkih država), tako i pri gonjenju sudija NDR-a zbog pravne protekcije: propisi NDR-a, koji su pod određenim pretpostavkama dopuštali upotrebu vatrenog oružja na unutrašnjemačkoj granici i prema nenaoružanim beguncima, bili su zbog „nepodnošljive nepravde“ isto tako proglašeni za ništave od početka, kao što je i pravno načelo „socijalističke pravde“, koje je jednakost pred zakonom suspendovalo u odnosu na klasne neprijatelje, bilo gurnuto u stranu u takvim slučajevima „u kojima je protivpravnost odluke bila toliko očigledna i u kojima su, posebno, prava drugih, poglavito njihova ljudska prava, tako teško bila povređena da se odluka pojavljuje kao akt samovolje“. To je, svakako u rezultatu (doći ću još do izvesnih razlika), naišlo na odobravanje i nemačkog Saveznog ustavnog suda, koji je već ranije, povodom nedelâ nacionalsocijalističkog režima, bio preuzeo Radbruhovu formulu, te pojedine norme iz vremena nacionalsocijalizma, zbog nepodnošljive protivnosti pravdi, okvalifikovao kao nevažeće od početka.⁸ U svojoj odluci od 24.10.1996.⁹ on je na primeru ubistva begunaca izrekao to i za one zakone NDR-a koji su pod izvesnim pretpostavkama dozvoljavali upotrebu vatrenog oružja radi sprečavanja neodobrenog prelaska granice i time po sebi dali razlog opravdanja, no kojem zbog nepodnošljivog nepoštovanja ljudskih prava treba odreći važenje.

6. Ne događa se odveć često da neka filozofskopravna teorija presudno utiče na praktičnu primenu prava. Pobednički pohod tzv. Radbruhove formule jeste jedan od primera za to koji najvećma privlače pažnju. Pomoću nje je nemačko pravosuđe pripisalo sebi pravo da delovanje organâ vlasti

---

8 BVerfGE 23, 98, 106; 54, 53, 67f.

9 BVerfGE 95, 96.

ili i drugih državnih organa NDR-a posle ponovnog ujedinjenja podvrgne krivičnopravnom preispitivanju i u datom slučaju gonjenju.

Analiza i kritičko preispitivanje te formule mogu se i moraju se preduzeti na dvema različitim ravnima: naime, prvo, s obzirom na snagu filozofskopravne uverljivosti pojma prava impliciranog Radbruhovom formulom; i drugo, s obzirom na pitanje, na koje se može odgovoriti pomoću tumačenja principa zakonitosti, da li se kažnjavanje iz bića krivičnog dela, koje preostaje posle nevažnosti razlogâ opravdanja obrazloženih Radbruhovom formulom, može pomiriti sa zabranom povratnog dejstva ili možda predstavlja njeno nedopustivo zaobilaženje.

III. Nedovoljnosti pozitivističkog pojma prava kombinovanog s Radbruhovom formulom

1. Okrećem se najpre filozofskopravnom pojmu prava koji biva nagovešten u Radbruhovoj formuli, ali nije potpuno formulisan. Radbruhov pokušaj da pozitivistički pojam prava modifikuje tako da iz pojma prava mogu biti eliminisana najgora sramna dela jednog nehumanog zakonodavca razvio je dalje, skoro pedeset godina docnije, u epohi pravne „obrade“ druge nemačke diktature, Aleksi do sledeće elaborirane definicije:

„Pravo je sistem normi koji (1) pretenduje na ispravnost, (2) sastoji se od ukupnosti normi koje, u celini uzev, pripadaju jednom socijalno delotvornom ustavu i nisu ekstremno nepravedne, kao i od ukupnosti normi koje su propisane shodno tom ustavu, pokazuju minimum socijalne delotvornosti ili izgledâ na delotvornost i nisu ekstremno nepravedne, i kojem (3) pripadaju principi i drugi normativni argumenti na koje se oslanja i/ili se mora oslanjati procedura primene prava kako bi ispunila pretenziju na ispravnost.“¹⁰

Kod te definicije reč je u neku ruku o kombinaciji piramide normi, koju je ranije zastupao Radbruh, baš kao i Kelzen, i koja se može svesti na ustav, s Dvorkinovom teorijom principa kao i s kriterijumom delotvornosti Maksa Vebera¹¹ i s Radbruhovim ograničenjem važenja kod apsolutno nepravednih zakona. Po mom mišljenju, međutim, može se na primeru kažnjavanja nedela SED-a od strane „svenemačkih“ sudova posle ponovnog ujedinjenja pokazati da ni Radbruhova ni Veberova komponenta, niti njihovo povezivanje kod Aleksija, ne vode prihvatljivim rezultatima, zbog čega nije uverljiv ni sâm citirani pojam prava.

10 Alexy, *Begriff und Geltung des Rechts*, Freiburg/München 1992, str. 201.

11 „Neki poredak treba zvati ... pravom kada je spolja garantovan izgledom na (fizičku ili psihičku) prinudu putem delanja usmerenog na iznuđivanje pridržavanja ili kažnjavanje povrede, delanja jednog za to ustanovljenog štaba ljudi.“ Vid. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft* (1921), 5. Aufl., Tübingen 1972, str. 17 [prevod: *Priroda i društvo*, I–II, Prosveta, Beograd, 1976].

a) U Aleksijevoj granici važenja „ekstremne nepravde“ poseže se za Radbruhovom formulom, koja je potpuno zavladała ne samo već citiranim pravosuđem, nego i filozofskopravnom diskusijom o pravnom postupanju sa nedelima SED-a posle ponovnog ujedinjenja, i koja je izazvala skoro već nepregledno mnoštvo članaka i monografija.¹² Ali, to se, možebiti, dogodilo jedino zbog veličanstvene ličnosti Gustava Radbruha, jer svejedno da li se usmeravamo na Radbruhovu formulu za „neispravno pravo“, po kojoj je protivnost pravdi dostigla „nepodnošljivu meru“ ili na poricanje pravne prirode „tamo gde se za pravdom čak ni ne teži“¹³ – semantička sadržina je, u stvari, jednaka nuli.

aa) „Nepodnošljiva mera“ nepravde ukazuje na to da eksterna instancija prosuđivanja, dakle, recimo, sud koji danas odlučuje, ranije regulisanje „ne može da podnese“ i zbog toga ne može da primeni – tako da je kriterijum prosuđivanja identičan s pravnom posledicom, dakle postoji logički pogrešan kružni zaključak.

bb) Ni subjektivna formula ne vodi uistinu dalje, jer se, naravno, pitanje da li raniji zakonodavac „nije čak ni težio za pravdom“ ne odlučuje iz njegove perspektive i po njegovim uverenjima, nego iz eksterne perspektive današnjeg prosuđitelja o tome šta je pravedno, a šta nepodnošljivo nepravedno. Time što se negira interna perspektiva pravde krugova koji su stvarali dotično zakonodavstvo i vladali ondašnjim društvom („političke elite“), subjektivni kriterijum se pokazuje kao prividni kriterijum koji dalje ukazuje na današnje eksterno ocenjivanje i time opet na objektivnu diskrepanciju između ranijeg regulisanja i današnje predstave o pravdi. To se jasno pokazalo u pravnoj praksi Saveznog suda o krivičnopravnoj

12 Upor. samo H. Dreier, „Die Radbruchsche Formel – Erkenntnis oder Bekenntnis“, *Festschrift für Robert Walter*, Wien 1991, str. 117ff.; Wassermann, „Unrecht durch DDR-Rechtssprechung“, in: Manfred Seebode (Hrsg.), *Festschrift für Spandel*, Berlin/New York 1992, str. 629, 634ff.; Kaufmann, „Die Radbruchsche Formel vom gesetzlichen Unrecht und vom übergesetzlichen Recht in der Diskussion um das im Namen der DDR begangene Unrecht“, *NJW* 1995, 81ff.; Saliger, *Radbruchsche Formel und Rechtsstaat*, Heidelberg 1995; Sprenger, „50 Jahre Radbruchsche Formel oder: Von der Sprachnot der Juristen“, *NJ* 1997, 3ff.; Seidel, *Rechtsphilosophische Aspekte der „Mauerschützen“-Prozesse*, Berlin 1999, str. 153ff.; Funke, „Überlegungen zu Gustav Radbruchs „Verleugnungsformel“. Ein Beitrag zur Lehre vom Rechtsbegriff“, *ARSP* 89 (2003), 1ff.; Forschner, *Die Radbruchsche Formel in den höchstrichterlichen „Mauerschützenurteilen“*, Online-Dissertation, Tübingen 2003; Adachi, *Die Radbruchsche Formel: eine Untersuchung der Rechtsphilosophie Gustav Radbruchs*, Baden-Baden 2006; West, *Gerechtigkeit für Humanitätsverbrechen? Nationale Strafverfolgung von staatlichen Systemverbrechen mit Hilfe der Radbruchschen Formel*, Tübingen 2006.

13 Radbruch, „Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht“, *SJZ* 1946, 105, 107, sada u: Kaufmann (Hrsg.), *Gesamtausgabe, Rechtsphilosophie III*, Heidelberg 1990, str. 83, 89.

obradi nedela SED-a, koja u drugoj fazi, pomoću Radbruhove formule, nije priznavala centralna načela socijalističkog pravnog poretka, kao, recimo, načelo partijnosti, utoliko što se ona „očigledno“ nisu mogla spojiti sa sopstvenim razumevanjem prava jednog liberalno-kapitalističkog pravnog poretka¹⁴ – što socijalistički zakonodavac nikada nije ni hteo, pošto je socijalističko pravo, naravno, trebalo i htelo da sačinjava protivmodel kapitalističko-liberalnom pravu. Kako bi po tome stvari stajale s pravom ranijih društava s držanjem robova ili današnjih društava s pomanjkanjem ravnopravnosti žena, s pravom današnjih teokratskih država ili društvima u kojima postoji obrezivanje devojčica?¹⁵ Po Radbruhovoj formuli, pravnim porecima tih društava morao bi se velikim delom poreći pravni karakter. Po tome postaje jasno da ta formula izlazi na neku vrstu pravnog imperijalizma koji današnje predstave o pravu zapadnog sveta proglašava merom svih stvari. Doduše, kod masovnih ubijanja u nacionalsocijalizmu (za koja je, naravno, i bila razvijena), Radbruhova formula u rezultatu pogađa ono što je ispravno, kao što ću odmah izložiti. Ali, ona nije ispravan pristup, pa je zbog toga kod krivičnog gonjenja režima SED-a posle ponovnog ujedinjenja i dovela do pogrešnih rezultata. Primera radi, sudije u NDR-u bile su osuđene zbog pravne protekcije ako su u radnopravnim procesima, umesto formalne pravne jednakosti, primenjivali načelo socijalističke partijnosti, koje je upravo sačinjavalo jezgro socijalističkog prava.¹⁶ Ili su donošene osuđujuće presude zbog falsifikovanja izbora, jer je izborni rezultat u korist SED-a bio izmanipulisan, premda je baš to odgovaralo zadatku državnih organa u NDR-u da podstiču izgradnju socijalizma i da zbog toga, kod izbora održavanih iz formalnih razloga, prema spolja ne učine vidljivim udeo kontrarevolucionarnih i revizionističkih glasova.¹⁷ Ovde je krivično sudstvo posle ponovnog ujedinjenja Nemačke uistinu praktikovalo povratno dejstvo, ali je to pomoću Radbruhove formule zastiralo.

b) Da tom kritikom ne bih bio pogrešno shvaćen, hteo bih, razume se, da i izričito naglasim da se ni, recimo obratno, važenje prava ne sme poistovetiti jedino s njegovom faktičkom delotvornošću ili usmeriti jedino na kriterijum faktičke sprovodljivosti. Kao praotac te teorije, koja pravo potpuno poistovećuje s faktičkom delotvornošću i koja je zbog toga „vrlo

14 BGHSt 40, 30, 41; 40, 169; 41, 157; 41, 247, 253; BGHR StGB Rechtsbeugung 12 (Gründe); dalji dokazi kod Schünemann-a (*na nav. mestu*, nap. 10), str. 1350.

15 Po Zakonu o obimu brige za ličnost pri obrezivanju muškog deteta od 20.12.2012. (BGB1 I 2749), sada je legalizovano obrezivanje dečaka, uz prihvatanje odnosnih želja verskih društava koja to propagiraju; o povredi načela jednakosti vid. Walter, JZ 2012, 1110.

16 BGHSt. 41, 157, 173ff.

17 BGHSt. 39, 54, 68ff.; o dodatnom pseudopozitivističkom obrazloženju vid. gore u nap. 2.

pozitivistička“, koja principijelno osporava protivpravnost i time takođe kažnjivost delâ nasilja koja je u nekoj diktaturi počinila vladajuća klika, mora se, zacemento, smatrati Imanuel Kant, koji je izričito formulisao tezu o nekažnjivosti „zloupotrebe vrhovne vlasti, koja je čak priznata za nepodnošljivu“.18 Njegovo obrazloženje glasi: „(Narod nema) nikada ni najmanje pravo da njega, poglavara, kazni zbog predašnjeg upravljanja, jer sve ono što je on ranije učinio u kvalitetu poglavara mora se smatrati kao spolja zakonito, a on sâm, posmatran kao izvor zakonâ, ne može činiti nepravu.“19 Slična argumentacija naći će se docnije kod Harta20 i Kelzena,21 a u novije vreme ju je Jakobs doveo do vrhunca.22 Međutim, ta koncepcija opovrgava samu sebe, stoga što poistovećivanjem prava s čistom faktičnošću kakvog određenog vršenja vlasti državu, u suštini, u Avgustinovom23 smislu poistovećuje s razbojničkom bandom, čime pak ne može više udovoljiti situaciji da, recimo, na istom području operiše više „razbojničkih bandi“, kao ranije, na primer, vlada u Rimu i mafija u Palermu.

-
- 18 Kant, *Die Metaphysik der Sitten* (1797), 2. izd., Königsberg 1798, str. 207. [prevod: *Metafizika čudoređa*, „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1967; *Metafizika morala*, Izd. knjiž. Z. Stojanovića, 1993.]
- 19 *Na nav. mestu*, str. 208.
- 20 U nemačkom prevodu: Hart, *Recht und Moral*, Göttingen 1971, str. 17ff., 44f. [slično u prevodu: *Pojam prava*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci/Novi Sad, 1993.]
- 21 Kelsen, *Reine Rechtslehre*, 2. Aufl., Wien 1960, str. 13, 43 [prevod: *Čista teorija prava*, Pravni fakultet u Beogradu, 1998.]; isti, „Die Grundlage des Naturrechts“, *ZÖR*, 1964, str. 148; isti, *Allgemeine Theorie der Normen*, Wien 1979, str. 117. O pravnofilozofskoj diskusiji vođenoj od tada instruktivno Kühl, „Rückblick auf die Renaissance des Naturrechts nach dem 2. Weltkrieg“, u: Köbler Heinze, Meinhard/Schapp, Jan (Hrsg.), *Geschichtliche Rechtswissenschaft*, Freundesgabe für Alfred Söllner zum 60. Geburtstag, Giessen 1990, str. 355ff.
- 22 Jakobs, „Vergangenheitsbewältigung durch Strafrecht? Zur Leistungsfähigkeit des Strafrechts nach einem politischen Umbruch“, u: Isensee (Hrsg.), *Vergangenheitsbewältigung durch Recht*, Berlin 1992, str. 37ff.; isti: „Untaten des Staates – Unrecht im Staat, Strafe für die Tötungen an der Grenze der ehemaligen DDR“, *GA* 1994, 1ff. U rezultatu slično kao Jakobs takode Grünwald, „Die strafrechtliche Bewertung in der DDR begangener Handlungen“, *StV* 1991, 31ff.; Rittstieg, „Strafrechtliche Verantwortlichkeit von Grenzsoldaten der DDR“, u *DuR* 1991, str. 404ff.; Roellecke, „Schwierigkeiten mit der Rechtseinheit nach der deutschen Wiedervereinigung“, *NJW* 1991, 660f.; Pawlik, „Das positive Recht und seine Grenzen. Zur rechtstheoretischen und rechtsphilosophischen Problematik der 'Mauerschützenprozesse'“, u: *Gerechtigkeit*, Rechtsphilosophische Hefte II, Frankfurt a. M. 1993, str. 95f.; isti: „Strafrecht und Staatsunrecht“, *GA* 1994, 472ff.; Merkel; „Politik und Kriminalität“, u: Unsel (Hrsg.), *Politik ohne Projekt? Nachdenken über Deutschland*, Frankfurt a. M. 1993, str. 298ff.
- 23 U: *De civitate Dei*, IV 4, nemačko izdanje Paderborn/München/Wien/Zürich 1979, a o tome: Ignor, u: Adomeit (Hrsg.), *Rechts- und Staatsphilosophie I*, Heidelberg 1992, str. 183ff.

IV. Napomene o jednom pojmu prava koji je povezan s kulturom i komunikacijom

1. Da bi se stvorio pojam važenja prava koji neće dopustiti da se kao zakonita pojave najgora nedela nekog terorističkog režima niti će posle revolucije retroaktivno krivično gonjenje starog režima prepustiti diskrecionoj oceni novih gospodara, nije, prema tome, pogodno ni puko faktičko važenje normi u smislu Veberove verovatnoće sankcionisanja niti Radbruchova formula koja je u suštini besadržajna. Umesto toga, smatram presudnim dva drukčija kriterijuma koja se u načelu mogu empirijski preispitivati i zbog toga daleko pouzdanije upotrebljavati:²⁴ *javnu komunikaciju pravila* u smislu osnovne karakteristike prava kao društvenog vrednosnog poretka uopšte, koju možemo da opazimo već u takozvanim akefalnim [obezglavljenim, *doslovno bezglavim*] društvima (tj. onim kojima ne vlada centralna vlast); i *spojivost toga javno komuniciranog poretka s kulturom dotičnog društva* za koje se pravna norma reklamira. Kod tih kriterijuma, pravo se ne redukuje niti jedino na mrtvo slovo štampanih normi niti na – u krajnjoj liniji, naravno, samovoljno – ponašanje jedne male klike na vlasti, nego se zasniva na ukupnosti pravnih vrednosti i pravilâ ponašanja priznatih u određenom društvu. A Jakobsova teza, upravo predestinirana kao *exemplum crucis*, da su Hitlerovom tajnom zapoveshću za ubijanje Jevreja ovi bili eliminisani iz oblasti zaštite krivičnih dela lišavanja života, tako da bi njihovo ubijanje odgovaralo važećem pravu Trećeg rajha,²⁵ evidentno ne udovoljava osnovnim uslovima prava koje sam imenovao: kao što nasilna vladavina jedne klike ne može ugasiti kulturu koja je nastajala vekovima, tako se ni pravna uverenja i etablirane društvene norme ponašanja stanovništva koje se broji na milione takvom nasilnom vladavinom ne menjaju iz osnova tokom nekoliko godina; a to se tek ne može dogoditi putem neke tajne zapovesti skrivene za nadmoćnu većinu, koja usled svoje tajnosti čak i ne zahteva da utiče na pravnu kulturu dotičnog društva. Prema tome, Nirnberški rasni zakoni nacionalsocijalističke države bili su, ma koliko nam se i danas činili nepodnošljivima,²⁶ kao deo javne komunikacije pravila i kao obnavljanje u ranijim vekovima uobičajenog izopštavanja jevrejskog stanovništva, koje se u nemačku kulturu moglo integrisati bez otpora, važeće pravo nacionalsocijalističke države. Isto to važi i za javno objavljeni

24 Bliže o tome upor. moje ranije radove, *na nav. mestu* (nap. 3), u: Pawlowski/Roel-lecke (Hrsg.), *Der Universalitätsanspruch des demokratischen Rechtsstaats*, ARSP-Beiheft, Nr. 65, 1996, str. 97ff., kao i u: Schünemann, Bernd/ Tinnefeld, Marie T./ Wittmann Roland (Hrsg.), *Festschrift für Lothar Philipps*, 2005, str. 163ff.

25 Jakobs, „Vergangenheitsbewältigung...“ (nap. 22), str. 37ff.; isti, GA 1994, 1ff.

26 Zbog čega je Radbruch, u svom tek posthumno objavljenom pogovoru za novo izdanje svoje *Filozofije prava* planirano za vreme posle Drugog svetskog rata, hteo da im porekne „časno ime“ prava, vid. *na nav. mestu* (nap. 5), str. 194.

i saopšteni Zakon o narodnoj policiji NDR, koji je pod određenim pretpostavkama dozvoljavao upotrebu vatrenog oružja prema beguncima i koji je 1982. bio zamenjen Zakonom o granici.²⁷ Nasuprot tome, tajna praksa masovnog ubijanja Jevreja nije se čak ni u nacionalsocijalističkoj državi mogla pojaviti kao sastavni deo pravnog poretka, baš kao ni javno nesaopšteno „sprečavanje prelaska granice u NDR-u po svaku cenu“ kao tajna zapovest pograničnim trupama.²⁸

2. Na žalost, o tom fundamentalnom razlikovanju, fundamentalnom po mome mišljenju, nije se najpre vodilo računa u sudskoj praksi o kriminalitetu vlasti u NDR-u, a docnije je usled mešanja bilo učinjeno nerazpoznatljivim. A da bi se zbrka učinila potpunom, kažnjivost koja je navodno postojala već prema pravu NDR-a, bila je izvedena iz jedne, za to irelevantne, unutrašnje sistematike pojma delikta.

a) Savezni sud je pomoću Radbruhove formule proglasio nedelotvornim zakonsko regulisanje upotrebe vatrenog oružja prema beguncima i time jedan razlog opravdanja prava NDR,²⁹ ali je samo biće krivičnog dela i dalje uzimao iz prava NDR.³⁰ To krivičnopravno-sistematsko razlikovanje bića krivičnog dela i protivpravnosti, čiji se značaj (u pojedinostima sasvim sporan)³¹ tiče unutrašnjeg prostora izgradnje delikta, ne može, međutim, ništa promeniti u tome da krivično pravo NDR-a u svojoj celokupnosti upravo nije ustanovljavalo nikakvu kažnjivost ukoliko su se poštovali propisi Zakona o granici.

b) Savezni ustavni sud se upadljivo usmerio na to „da su zakonsko stanje prekrile zapovesti koje nisu ostavile nikakvog prostora za ograničavanje upotrebe vatrenog oružja po merilima načela srazmernosti i da su pripadnicima pograničnih trupa sa lica mesta prenosile shvatanje njihovih pretpostavljenih, u suštini Saveta za nacionalnu odbranu, da prekršioce zakona treba 'uništiti' ako se prelazak granice ne može sprečiti drugim sredstvima. Podređivanje pojedinčevog prava na život državnom interesu za sprečavanje prelaska granice vodilo je do zapostavljanja pisanog prava u poređenju sa zahtevima političke celishodnosti.“³² To prevazilazi shvatanje o delotvornosti tajnih zapovesti, razvijeno u tekstu, ali se na taj način nalazi u napetom odnosu prema tvrdnjama Saveznog ustavnog suda da je upotreba vatrenog oružja odgovarala tumačenju zakona koje je tada bilo

---

27 O pojedinostima vid. BGHSt 39, 1, 9f.; 40, 241, 242f.

28 Bliže o tome Schünemann (nap. 3), str. 1351ff.

29 BGHSt 40, 241, 242ff. i stalno u sudskoj praksi.

30 §§ 112f. DDR-StGB, na čije su mesto zatim tek kao blaži *leges posteriores* došli §§ 212ff. StGB.

31 Upor. npr. o značaju za teoriju zablude: Schünemann/Greco, GA 2006, 777ff.

32 BVerfGE 95, 96 Tz. 145.

priznato u NDR-u.³³ Slično je, najzad, i Evropski sud za ljudska prava, u svojoj presudi od 22.3.2001, ograničio analizu na kategoričku zapovest o pucanju i time suzio problem.³⁴

3. Javna komunikacija pravila i kulturna adekvatnost jesu, dakle, oba kriterijuma koja, umesto Radbruhove formule (koja uistinu izlazi na jedan retroaktivni pravni imperijalizam novog režima došlog na vlast), predlažem kao granične oznake važenja pozitivnog prava. Doduše, ne smemo se predati iluziji da ukazivanjem na kulturu imamo precizan odgovor na svako detaljno pitanje o tim granicama, jer se već i pre epohe pluralističkog ili čak multikulturnog društva obrazuje celokupna kultura jednog društva od čitavog niza parcijalnih kultura i supkultura čiji sistemi vrednosti mogu biti krajnje različiti. Bez obzira na to, u evoluciji određenog kulturnog prostora uobičajeno se izdvaja jedan skup fundamentalnih uverenja i vrednosnih stavova, koji je zajednički svim slojevima, parcijalnim kulturama i supkulturama, i koji povremenim atavističkim ponovnim razbuktavanjem onoga što je nesavremeno, varvarsko, ne biva oboren, baš kao što ni poredak pravnih dobara, priznat u nekom društvu, ne biva oboren svakodnevnim milionskim krivičnim delima. Iako će, shodno tome, i kod pojma važenja prava, koji je povezan s kulturom, biti slučajeva sumnje da li određeno ponašanje ispada iz tradirane pravne kulture i zbog toga jeste krivično delo ili pak deo nove pravne kulture koja se stvara, makar bila i problematična, ipak će te sumnje, po pravilu, biti odstranjene pomoću drugog kriterijuma, po kojem javna komunikacija pravila predstavlja neodstupan minimalni uslov za promenu pravne kulture. Zbog toga tajne zapovesti i tajne ujdurme vladajuće klike ne mogu u društvu stvoriti priznato pravo, jer, usled svoje tajnosti, same ispadaju iz pravno relevantnog toka komunikacije.

V. Rezultat

1. Pojam prava povezan s kulturom kakav sam skicirao, koji komunikaciju pravila sadrži kao neophodan sastavni deo, pruža, po mom mišljenju, pouzdaniju mogućnost nego Radbruhova formula za odgovor na pitanje kada krivičnopravna obrada prošlosti, koja se zbiva posle političkog prevrata, primenjuje jedino već u vreme diktature neprava važeće pravo u odnosu na nasilnu praksu koja to pravo negira, ili kada se – obratno – u ono doba važeće, iz današnje perspektive manje vredno pravo zamenjuje ispravnim pravom i tada, naravno, primenom toga ispravnog prava praktikuje krivično pravosuđe s povratnim dejstvom. Da li pod izvesnim pretpostavkama treba dopustiti takvo povratno dejstvo, to nije pravnofilozofsko, već pravnodogmatsko pitanje tumačenja ustavnopravnog principa

33 BGHSt 40, 243f.

34 NJW 2001, 3035, 3039 Tz. 73.

zakonitosti, kojim se danas ne mogu bliže baviti. Hteo bih da o tome samo sasvim sažeto primetim kako zabrana povratnog dejstva, naravno, treba da štiti građanina kao potčinjenog pravu, a ne diktatora kao svemoćnog zakonodavca, jer bi bilo besmisleno da se neko sâm oslobodi od kazne. Vrh vlasti NDR, članovi politbiroa Komunističke partije Nemačke, ne bi se, dakle, mogao pozivati na zabranu povratnog dejstva ako bi posle prevrata bio podvrgnut krivičnopravnoj odgovornosti. Naravno da bi jedan, za to neophodan, zakon o merama ostao opterećen mrljom mešavine zakonodavstva i pravosuđa, dakle mirisom pravde pobjednika. U najmanju ruku, iz tog razloga, treba zbog toga pozdraviti što je Rimskim statutom preduzet pokušaj da se stvori nadvremenski i transnacionalni model za gonjenje nedelâ diktatora i njihovih pomagača.

2. Prema tome, krivičnopravno gonjenje nacionalsocijalističkih masovnih ubistava nije bilo sprečeno zabranom povratnog dejstva, dok su se dela režima SED-a mogla goniti od strane krivičnih sudova Savezne Republike Nemačke samo pod pretpostavkom da ili nisu na osnovu tajnih zapovesti poštovala pisani granični režim ili da su se sama sastojala u stvaranju doslovno smrtonosnog graničnog režima i da je za to izričito zakonski bila naređena krivičnopravna odgovornost najvišeg kruga vlasti NDR-a. Nasuprot tome, strategija Saveznog suda i Saveznog ustavnog suda da se jednostavno oslone na Radbruchovu formulu nije, po mome mišljenju, primereno i iscrpno obradila ni pravnofilozofske ni dogmatske probleme. Baš zbog toga što je ovde zakonodavac još jednom podmetnuo sudstvu odgovornost, ono je u igru koja mu je nametnuta trebalo da se upusti samo na najsigurnijem fundamentu.

Preveo: Danilo N. Basta

Bernd Schinemann

A CONTRIBUTION TO THE CRITICISM
OF RADBRUCH'S FORMULA

Summary

In his lecture Bernd Schinemann sets up criteria for a definition of law that would prevent escape from justice of perpetrators of crimes in non-democratic and totalitarian regimes. In this context Schinemann critically evaluates Gustav Radbruch's theory on relationship between definitions of law and justice. Radbruch's formula's specific function is to stress that if one is to declare particular pieces of legislation of a former legal system null and void, then one could base criminal persecution of past crimes only on pieces of old legislation that are still

considered to be in force. German courts used this doctrine after WW 2 as basis for criminal proceedings against persons accused for perpetrating crimes in the times of Nazism and during subsequent Communist rule in German Democratic Republic. Schinemann on the other hand provides arguments that demonstrate weaknesses of Radbruch's formula. He maintains that *public communication of rules* and *compatibility of such publicly communicated rules with the culture of a particular society* provide a more reliable basis for defining the law and criminal persecution of crimes perpetrated in non-democratic societies. Law is the sum of legal values and rules of conduct recognized in a particular society.

Key words: Law, justice, positive law, sub-positive law, limits of positive law, prohibition of retroactive effects of law, Radbruch's formula, the correct law, public communication of rules, publicly communicated legal system, cultural adequacy

Paja Jovanović, *Povratak Crnogoraca iz boja*, ulje na dasci, oko 1888.

Aleksandar Pavković
Makvori univerzitet, Sidnej

SECESSION: IS IT A REMEDY?

Rezime: Autor uspešno polemíše sa zastupnicima ideje da secesija predstavlja legitiman lek za različita društvena i politička zla kojima su izloženi pripadnici manjinske grupe. Postavlja dva ključna pitanja na početku svog rada: Kako secesija kao transfer suverenosti i jurisdikcije na novonastalu državu može da predstavlja lek za navodna zla koja su dovela do secesije i da li je secesija jedini i najefikasniji način za otklanjanje pomenutih zala? Navodi da pobornici secesije ističu da su problemi koji dovode do secesije namerno nanošenje štete sistematskom prinudom, neravnomerna raspodela moći i resursa u određenoj državi i nemogućnost vršenja kontrole nad telima koja donose odluke u određenoj državi od strane dela stanovništva. Autor lucidno daje argumente da se svaki od ovih problema može rešavati i na načine koji ne uključuju pribegavanje secesiji. Ističe da secesija ne mora nužno otkloniti probleme sa kojima se zajednica suočava bez sopstvene države. Autor se bavi i pitanjem može li secesija predstavljati legitiman odgovor na sistematsko kršenje ljudskih prava dela stanovništva određene države. Argumentovano osporava Bjukeneonovu tezu da vlast gubi pravo na suverenitet kada sistematski krši prava, ukazujući da prelazak suvereniteta na secesionističke aktere nije nužna posledica, već da može doći do pogubnog stanja bezvlašća. Polemiše i sa Lokovom teorijom prirodnog prava na pobunu kao izgovorom za secesiju.

Ključne reči: Secesija, legitimnost, transfer suverenosti, jurisdikcija, raspodela moći, raspodela resursa, kršenje prava, bezvlašće

Secession is often – both in scholarly writings and in propaganda and journalistic writing – portrayed as a remedy to an ill or ills that have beset particular groups inhabiting the seceding region or territory. But neither scholars nor propagandists limit their justification of secession to being only a remedial act. Secession is also regarded as a result of group choice (democratic theories of secession) or of a particular need that groups of a very special national – kind happen to have (nationalist theories of secession). The last two type of theories – nationalist and democratic – are easily combined in hybrid national/democratic theories.¹ In contrast

---

1 The last two type of theories – nationalist and democratic – are easily combined in hybrid national/democratic theories. See A. Pavković, 'Recursive secessions

to these two kinds of normative theories of secession, remedial theories attempt to justify secession only as a remedy to a range of specific social and political ‘ills’ to which secessionist groups are exposed. In this essay the primary focus of our interest will be remedial theories of secession.

Secession is, of course, not the only kind of political change which is portrayed, in scholarly and popular works, as a remedy to various ills. For example, a change of political system – from one-party to competitive multi-party or vice versa – is also presented as a political remedy. Further, changes in the ideological orientation of governments (or ruling elites) – for example, from left-leaning to right-leaning or vice versa – and changes in political leadership are often expected to provide political remedies for ills of various kinds. Changes in the constitutional division of jurisdiction and of political authority – from a centralized to a devolved-power or federal type of jurisdiction – are also expected to provide and sometimes do provide remedies to social and political inequities (ills). In its constitutional aspect, secession is also change in the constitutional division of jurisdictions and political authority. But secession, from the constitutional point of view, is probably the most radical or fundamental change of constitutional set-up of a state short of its disappearance either through its incorporation into another state or its complete disintegration. In a case of secession the host state *loses* jurisdiction and sovereignty over a territory which is then transferred (with or without the agreement of the government of the host state) to the new state and its institutions. From the constitutional point of view, secession is a very radical remedy indeed. Are the ill or ills that it is supposed to remedy equally radical or important?

In this context, one can raise at least the following two interrelated questions:

1. *How* does such a transfer of sovereignty and jurisdiction to a new state remedy whatever ills it is supposed to remedy?
2. Is such a transfer to a new state the *only or the most effective way* of remedying the ills which it is supposed to remedy?

In order to answer these two questions, one would obviously need to establish what kinds of ills secession is supposed to remedy. In scholarly literature,² one finds the following three kinds of ills:

---

in former Yugoslavia: too hard a case for theories of secession?’ *Political Studies*, 48 (2000) pp. 485–502.

- 2 An exhaustive list of ‘ills’ or ‘harms’ to be remedied by secession (but not the classification used in the present article) could be found in Anthony H. Birch, ‘Another Liberal Theory of Secession’, *Political Studies*, 32 (1984) pp. 596–602. See also Allen Buchanan, *Secession: the Morality of Political Divorce from Fort Sumter to Lithuania and Quebec* (Boulder, CO, Westview Press, 1991).

1. *Intentionally inflicted harm by systematic use of coercion, force and violence.* For example, host states and their government inflict such harm by banning certain kind of political or economic activity, or by using force to dispel political demonstrations or using violence against citizens (groups or individuals) suspected of political disloyalty to the host state. The latter involve torturing and killing, including mass killing of unarmed civilians.

2. *Unequal distribution of power and resources among various groups in the state.* This includes a denial of access to political decision-making (that is, denial of political voice) to minority groups and a denial of access to economic and cultural resources. The denial of access to cultural resources, which is particularly humiliating to individuals, involves non-recognition or denigration of the language and culture of a minority group. An unequal distribution of this kind may be result of specific governmental policies or of a specific constitutional or political system or a result of beliefs or prejudices prevalent among the majority population (or any combination of the three). For example, a centralized political system may deny effective political voice to some groups and a widespread belief that such group have no distinct needs or valuable cultural achievements to be recognized may preclude any attempt to address inequalities of this type. In such a case, one should note that within a host state there is a major disagreement about the existence of a ill to be remedied. Within a centralized political system, no group has a right to a separate political voice; accordingly, the denial of a separate political voice is not regarded, at least by the ruling elite or the majority population, as a harm or ill to be addressed. If one believes that the cultural distinctness of a minority group is not a cultural achievement at all (but rather, say, a set of backward customs), then one does not regard denial of its access to the distinct cultural resources (schooling, media) as a harm or ill to be addressed.³

3. *'Statelessness': the lack of exclusive (group) control over state institutions and policy-making bodies of the state in which the group resides.* Even if a minority group has achieved an equal voice in the host state bodies, it, as a minority, shares the control of host state political bodies with the majority group or groups. This may be seen as a social ill because the lack

---

3 In addition to these three, Birch (*ibid.*) points out that secession can be used to remedy breaches of 'explicit or implicit' bargains or agreements between groups (or their political leaders). But secession provides no remedy nor even compensation for the breach of an agreement concerning, say, division of power or jurisdiction in a state. In cases in which the host state government breaches such an agreement and, for example, dismisses a minority group government, secession prevents the host state from taking even more power and punishes its breach of agreement. Secession is, in such a case, pre-emptive in that provides protection from further abuses or breaches of agreement.

of exclusive control: (a) does not allow the group fully to express its identity through the state or (b) does not allow it to use the state to enhance its group well-being or (c) its current position as a political equal to other groups may be reversed through a legitimate democratic (majoritarian) procedure.⁴

1. Secession as a remedy to ‘statelessness’

Let us start with the last ill, that of statelessness. By seceding from an alien-controlled state and creating a state controlled by members of a former minority, the latter group gets a state of its own which it did not have before. If the new state becomes a member of the United Nations, there is no legitimate democratic procedure, outside the new state, which can make this state a non-state, that is, reintegrate the seceded state into its former host-state. While the UN General Assembly can suspend or annul its membership of the UN, this act by itself does not grant the right to the former host state (or any other state) to re-integrate it into the former host state. While the UN authorized the occupation of seceded territories and self-proclaimed states (for example, Kosovo and the Serb Republic in Bosnia and Herzegovina) which had not become its members, it has to date made no attempt to re-integrate any seceded states which had become a UN member. Thus UN membership appears to effectively protect newly seceded states from reintegration into former host states. Secession backed by the UN membership of the seceded state is certainly a speedy and effective remedy to statelessness. But is it the *only* remedy to statelessness?

The answer to this question will depend on the definition of the ill of ‘statelessness.’ If one defines the ill of statelessness as ‘lacking state-backed instruments for expressing one’s national identity’ or ‘lacking state-backed instruments for enhancing one group’s well-being’ (see (a) and (b) above), then having a sovereign state of one’s own is *neither* the most effective remedy *nor* the only remedy. To see show this, let us consider the following two scenarios. Suppose a minority group resides in a wealthy federal state. A wealthy federal state shared with other groups may provide a small minority group more effective state-backed instruments for enhancing its own well-being and expressing one’s national identity than a poor and small state of one’s own. A sovereign state of one’s own, which lacks resources or is politically dysfunctional in any

4 For a sustained argument in support of (a) see Yael Tamir, *Liberal Nationalism*, (Princeton: Princeton University Press, 1993) and in support of (b) see S. Caney ‘National self-determination and national secession: individualist and communitarian approaches’ in P.B. Lehning (ed), *Theories of Secession* (London: Routledge, 1998), pp. 152–181.

other way (for example, with an authoritarian political system) may be significantly less effective in expressing the national identity of a group and enhancing its well being, than a functional and wealthy state which provides constitutionally entrenched instruments to minority groups for these purposes. The group's status and position within a federal state can also be constitutionally entrenched in such a way that any revision of this status could not be affected by a simple majoritarian procedure within host state (see (c) above). This is for example the position of Quebec and its French-speaking majority within the federal state of Canada: simple majority in the Canadian federal parliament or in a federal referendum would not be sufficient to change the current position of Quebec within the Canadian federation.

But one can also answer the above question in the affirmative, if, for example, one defines the ill of statelessness as 'sharing sovereign powers in one state with other, alien, groups'. If sharing sovereign powers with alien groups is a social ill, regardless of its consequences, then the only effective remedy is to stop the sharing – that is, to secede and create a state in which this group does not share sovereign powers with any other group. But, what kind of harm does sharing of sovereign power do to a group or its members? What kind of 'ill' is the sharing of sovereign powers with other groups? The above definition does not identify a social ill to be remedied by secession; it only assumes that there is a social ill that is being remedied.

Let us now see why sharing of sovereign powers may be harmful or undesirable. Let us start with economic or social consequences of sharing these powers in a single state. If a minority group shares sovereign powers in a state, this may result in its sharing those economic resources which are located on the territory on which the group is concentrated. For example, in a common state, the revenue from oil exploitation on that territory would be shared, in various ways, among different groups in the state. Under these circumstances, seceding of that territory may bring *more* economic resources to the minority group because the existing economic resources – tax revenues or oil production – would no longer be shared with another group. But the sharing of economic resources with another group(s) is, on its own, not a social ill (unless it is done under coercion). Therefore, if a group is seceding in order to stop a non-coerced transfer of economic resources to other groups in a state, its act of secession is not a remedy to an ill but an attempt to gain more resources for the group than it has had before. It is a self-interested if not a selfish action. If so, in such a case secession is not a remedy to a social ill but an act motivated by self-interest.

Sharing of sovereign powers may thus result in a loss of economic resources which could be prevented or recovered by secession. This kind of loss is not, necessarily, a social ill because it does not, necessarily, lead to any social harm (such as, for example, relative impoverishment of the affected group). Sharing of sovereign powers in a federal state does not, necessarily, impede any policy that may be beneficial to the group; that is, sharing of sovereign powers in devolved or federal jurisdictions does not, necessarily, result in any harmful consequences and may, as we have seen above, have more beneficial consequences for the minority group than a separate but poor or dysfunctional state of its own would.

If so, how can one make sharing of sovereign powers a social ill? Nationalism appears to provide a simple answer to this question: every nation, by its own nature, requires a separate state. Statelessness is then a denial of the nation's nature and as such it is an ill. Sometimes this ill can be 'treated' or mitigated by federalism or devolution of power to the nation suffering the ill. But the most effective remedy of this ill is a separate state.

Against this simple answer, one can point out that nationalism usually provides little if any reason for privileging national groups in this particular way. What is it in the nature of a national group that requires a separate state? Why should the *nature* of a nation require an *artificial* creation – a state? Which groups count as national groups – and who is going to determine which group qualifies and which not, that is, which group needs a state and which does not? But more importantly even if we grant that nations may have a nature or a need for a separate state, is it a social ill that this particular need is not fulfilled?

Suppose that a national group is concentrated in a very poor region and that residing in a wealthy federal or divided-jurisdiction state provides both the group as a whole and its individual members more benefits than being citizens of a separate, sovereign state of their own. Even if we assume that such a group (because of its nature) needs or requires a state, is it a social ill that this need is not satisfied – and that its members perhaps do not wish it to be satisfied? If the answer is No, there is no longer any point in arguing that secession in pursuit of nationalist goals is a remedy for a social ill. If the answer is Yes, one still needs to explain how the unfulfilled need for a separate state creates a social ill that stands in need of secessionist remedy.

2. Secession as a remedy to inequality

Let us now turn to the issue of unequal access to political power, economic and cultural resources. The first line of argument in support of a remedial view of secession is found the following structural argument.

All democratic systems rest on the aggregation of votes and the creation of majorities; in democracies, majorities rule. Any minority, by virtue of the majoritarian rule, has less access to political power than majorities do. Any national minority in such a system, it is assumed, is a permanent political minority and has an entrenched unequal access to political power. No institutional remedy, short of a separate state, can equalize the political power between a majority and a minority in a democratic state: even in a federation, minorities can be and are overruled by majorities. The only effective remedy is a separate state in which a former minority becomes the majority.

However, in a federation with divided jurisdictions, minorities cannot be overruled on a wide range of matters that are deemed to belong to the exclusive jurisdiction of the federal units in which they command a majority. They can be overruled in a limited set of areas – for example, on matters of defence and monetary/fiscal policies – which are considered to be a common interest of all citizens of the state, irrespective of their national belonging. For example, it may be in the interests of most of the citizens of a state that interest rates be kept low; yet the national minority leaders hold that this undervalues the currency and leads to the loss of jobs in the traditional industries in which minority members are overwhelmingly employed. The minority (or at least its political leadership) is overruled by the majority but in a federal system minority leaders would be in a position to enact remedial measures (short of secession) which would reduce the harm of this majority decision. Is it a social ill that the minority is overruled (and can be overruled) on this or similar issues? In other words, is every harm to the members of the minority, resulting from the policies of the host state, a *social ill* which calls for the most radical remedy, that is, a secession of the minority and the region in which it is concentrated?

If the host state condones or initiates a policy that threatens the very existence of a minority – by assimilation or dispersion – there would be no doubt that harm of this kind is a social ill that requires a remedy. But even this kind of harm can be remedied by entrenching, in law and in effective political practice, policies protecting a minority or minorities. From this it follows that secession is not, in every case in which a minority is actually threatened by harm of this kind, the only effective remedy to this kind of harm. When a minority is *in fact* threatened by this kind of harm, secession is indeed one – and in some cases perhaps the only – effective remedy to the harm or its threat. But from this it does not follow that secession is the only effective remedy to a *possible* harm or *possible* threat of the harm of this kind. A possible harm may be prevented by measures other than secession as effectively or even more effectively than by attempts at secession. In short, if secession is an effective or the only effective remedy to

the *actual threat* of extinction or assimilation, it does not follow that it is the only effective remedy to the *possibility* of extinction or assimilation.

This leads us to the second line of argument which is based on non-structural considerations. If the majority of citizens in the state are contemptuous of or hostile to members of a minority and, as a result, members of the minority are exposed to systematic discrimination then, if there is no way to change this attitude, the only remedy or the only effective remedy to this ill is secession of the minority.⁵ The question that one can raise here is: What is the ill that secession is supposed to remedy? If the ill is the discrimination that the minority citizens are suffering, there are, of course, many other institutional remedies to this ill apart from secession. For example, devolution of power to the minority coupled with public educational campaigns and affirmative action legislation may, in the long term, bring about the required change in the attitudes and practices of the majority. But if the ill to be remedied here is the lack of respect for the liberal principle of equality of citizens and the resulting systematic breach of the principle, then secession is obviously *not* an effective remedy of this ill. In such a case, secession of the minority only removes the current victims but does not tackle the ill itself. Consider the analogy of an abusive parent: if you remove the child from his or her custody, you have not remedied the harm the parent has been inflicting but have only prevented further harm and provided protection to the abused child. On this analogy, secession may indeed be an effective instrument for the purposes of *protection* of a minority against the harm inflicted upon its members.

But does secession, in such a case, achieve anything else? Suppose that the abused group has gained a state of its own (by secession) equal to the host state within which its members were denied equal status to others. Secession thus appears to remedy the previous denial of equal status by granting the group a state equal to that of the host state. Yet getting a state of one's own does not, necessarily, lift the status of the former minority group in the eyes of those who denied it to them previously – they can continue to be hostile or denigrating to the group as they were before. In such a case, the difference between a remedy for an ill and an instrument for protection against it may appear quite insignificant. What matters here is that the minority be protected from the abuse by the majority – and secession can indeed provide protection. But the criteria for normative assessment of remedies may indeed differ from the criteria of assessment of instruments of protection. In cases of defence or self-defence, following the just war theory, one needs to assess the proportionality of an act of

---

5 See Margaret Moore, *The Ethics of Nationalism* (Oxford, Oxford University Press, 2001), pp. 165–198.

self-defence, that is, one needs to assess whether the instruments used in self-defence are proportional to the threat and danger. If secession is an act of self-defence by a minority, one should ask whether secession, as an instrument, is proportional to the threat or harm that is, to the systematic discrimination and breach of equality principle to which the group in question was exposed. Perhaps in some cases secession incurs relatively little cost and the end result – the effective protection of the abused minority – greatly outweighs the costs of secession. But in cases where secession is likely to lead to armed conflict, the use of this instrument may prove to be too costly. Of course, in some cases of secessionist armed conflict, one could argue that the threat and harm was so great, that the removal of that threat outweighs the costs in human lives lost and in property destroyed in the conflict. We shall consider such an argument below. But for the moment it is important to note that the use of secession for self-defence, at least within the framework of just war theories, requires the assessment of its proportionality and therefore the costs of its use.

All in all, secession does not always provide the only effective remedy to a group inequality but, in some cases, it may provide an effective protection against systematic abuse of the members of a group concentrated on a territory. In such cases, using secession as an instrument of protection or defence, raises the questions of proportionality – are the costs of secession proportional to the abuse to be removed by secession?

3. Secession as a remedy against intentionally inflicted harm

Finally, we come to the first of the listed types of harm or ill: harm intentionally inflicted by coercion, force or violence. If the host state agents use their coercive powers, legally or illegally, to ban political parties promoting their interests and to imprison and harass the supporters of such parties, they are not only discriminating against the minority but obviously abusing their powers. As above, secession is here not a remedy to the ill of the abuse of power but an instrument for the protection of the minority against the abuse. If this is how secession is viewed, the question of proportionality should be raised.

Some advocates of secession as a remedy⁶ appear to believe that in the cases in which the harm inflicted is so great, the question of proportionality is of no relevance. Why is this question not relevant in the case of great and obvious harm? Buchanan suggests that once a host state

---

6 Allen Buchanan in *Justice, Legitimacy, and Self-Determination. Moral Foundations for International Law* (Oxford: University Press, 2004) and in his earlier work.

exposes a group to a systematic abuse of human rights, the host state loses the *right* to control the group and the territory on which it lives.⁷ If so, any use of force by the host state on that territory is no longer legitimate. This normative theory of secession is based on the theory of forfeiture of sovereignty explicitly derived from Locke's right of rebellion: tyrannous and arbitrary government, in Locke's view, loses the right to rule. By analogy, a government which exposes a group of its citizens to abuse of human rights or threats of genocide thereby forfeits sovereignty over the group and – most importantly – the territory on which the group is concentrated.

This normative theory, based on the forfeiture of sovereignty, faces several problems of which I shall discuss the following two. Buchanan appears to assume that when the host state government loses sovereignty the sovereignty is by default transferred to the only other political authority in the land – the secessionist authorities. But what if the secessionist authorities have neither effective control over nor support of the population? What if they are not capable of exercising sovereignty? According to Locke, in the case of an arbitrary and tyrannous government, the population reverts to the state of nature, that is, to anarchy. Does this theory imply that by forfeiting its sovereignty, the host state has left the territory or state with no legitimate political and legal authority and the latter is in fact up for grabs? The state of anarchy (or nature) could be much more harmful to the population of a territory than the situation in which the host state – obviously wrongly – systematically breaches the human rights of a group of people. In the state of anarchy, the host state is not obliged, any longer, to provide any protection or any services to any citizen on the territory and the citizens can be exposed to private violence. Moreover, if it forfeited its sovereignty, the host state is no longer responsible for protection and thus cannot be accused of criminal negligence when it fails to protect the human rights of the inhabitants. Forfeiture of sovereignty seems to get the host state of the hook, in moral terms. Buchanan seems to prefer the forfeiture of sovereignty because the latter enables the secessionist authorities to *gain* political authority and legitimacy by providing a way out of anarchy – by protecting the human rights of the inhabitants. But this offers no moral justification for plunging a region or territory into a state of anarchy: it indicates only Buchanan's – and other remedial theorists – political preference for secessionist regimes over the abusive host states. In short, the forfeiture of sovereignty theory does not provide a morally preferable remedy to an abusive host state.

Second, there are no agreed or codified criteria of abusiveness of a host state nor there are institutionalized procedures for applying such criteria

---

7 *Ibid.*, p. 370.

and enforcing these decisions. For this purpose Buchanan recommends an international institutional set up on the existing UN model.⁸ But the United Nations is an organization of states, dependent on the agreement of the major states wielding veto-powers. The UN is incapable of acting or making decisions that go against the interests of the major states, the current (or future) veto-wielding states. As a result, the UN could not proclaim the forfeiture of sovereignty by any one of these major states and it cannot reach or enforce decisions about forfeiture of sovereignty of smaller states against the wishes of other powerful states.⁹ Any institutional set-up based on the UN model would be in danger of becoming an instrument of control of less powerful states by the coalition of more powerful states. The UN, under the present circumstances, would therefore not be in a position to consistently remedy the abuse of human rights by forfeiture of sovereignty of the abusive host states. It is far from clear that an inconsistent and morally arbitrary enforcement of the forfeiture of sovereignty of some states but not others would be a remedy to the abuse of human rights morally preferable to the existing instruments of protection of the abused groups of people. For, in order to protect abused groups of people, it is not necessary to argue or assume that the abusive host state forfeits sovereignty over a piece of territory. Other states can and do intervene by various means, including military ones, to protect citizens of other states. The need to protect human lives simply overrides the claims of sovereignty, without implying that the sovereignty has been forfeited. In view of this, the theory of forfeiture of sovereignty appears to be primarily a device for delegitimizing the host state and any of its attempts to suppress a secessionist movement by the use of force. Any use of force against an armed insurgency is likely to result in breaches of the human rights of those suspected of supporting such an armed insurgency. For a variety of reasons, counter-insurgency operations often involve the dislocation or forced eviction and even killing of non-combatants. For example, guerrilla fighters seeking support and shelter among the population, often 'blend' with the non-combatants and are very difficult to distinguish from the latter.¹⁰ Whatever the reasons for the breaches of basic human rights, according to Buchanan, the host state forfeits its sovereignty over that territory and leaves open the space for a legitimate

---

8 *Ibid.*, p. 434–440 and later.

9 As in the current case of Kosovo whose independence has not, two years after its proclamation, been recognized by the majority of UN members and two veto-wielding powers.

10 For a review of impact of the guerrilla tactics on civilian populations see Strathis N. Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), pp. 140–175.

take-over by the secessionist forces. His theory is silent on the question of the secessionist right to use of force before systematic breaches of human rights are committed by host states and on the permissible military tactics of the secessionists. The theory deals solely with the responsibilities of the host state and not of the secessionists. The forfeiture of sovereignty theory is thus an effective but rather biased theoretical instrument for deligitimizing the use of force against secessionist armed insurgency.

Let us now explore the second variant of the remedial theory which regards secessions as an instrument of self-defence, that is, an instrument of defence against the abusive host state.¹¹ If it is an instrument of defence, secession needs to be proportional to the threat against which it is aimed. The scenario of suppression starts at the stage prior the host state's deployment large-scale lethal violence against non-combatants. The early stage of suppression of a secessionist movement usually involves imprisonment and physical harassment of secessionist supporters and forced eviction of populations suspected of supporting the secessionist movement. Is declaration of secession a proportionate response to this type of host state abuse? If the declaration of secession is likely to lead to a large scale conflict in which non-combatants are to die in large numbers, one can argue that secession is *not* a proportional response to this kind of threat. This argument would start from the assumption that freedom from suppression or oppression is a political goal and a political value incommensurate with the value of human life.¹² If this assumption is accepted, it follows that sacrifice of human life for the achievement of these political goals cannot be justified simply by reference to those political goals: freedom and political self-determination are not on par with the value of human life. To illustrate this point perhaps one should refer to the following simple example.¹³ Suppose a mugger demands of his/her victim a dollar, threatening to kill the victim if the dollar is not given; the victim, in self-defence, kills the mugger. The life of the mugger is, however, incommensurate to the value of the dollar or perhaps any other monetary value. Likewise, the lives of non-combatants who are likely to die in a secessionist conflict are not morally commensurate with political goals such as national self-determination.

---

11 See Paul Gilbert, *New Terror, New Wars*, Washington, D. C., Georgetown University Press, 2003) pp. 31–39.

12 For a discussion of this assumption see Aleksandar Pavković 'Killing for one's country' in Igor Primoratz and A. Pavković (eds) *Patriotism: Philosophical and Political Perspectives* (Aldershot: Ashgate 2008), pp. 219–234.

13 Used by David Rodin in his book *Wars and Self-Defense* (Oxford: Oxford University Press, 2003), pp. 132–136.

This argument will, of course, not convince many committed advocates of national self-determination and secession – nor is it meant to convince them. Many such advocates (usually implicitly) reject the assumption on which the argument is based. But not all secessionists do so. Notably, the leader of the Kosovo Albanian secessionist movement, the late Dr Ibrahim Rugova, endorsed the assumption, arguing that armed secessionist rebellion leading to the death of non-combatants is not only unacceptable but also counterproductive.

One should note also that the above argument does not show that sacrifice of human lives in pursuit of political goals cannot be justified by any means – only that it cannot be justified by reference to these specific political goals. There are, however, other cases in which the sacrifice of human life for the purposes of protection of human life may be justified in terms of non-political goal of self-defence. If a host state is threatening to engage or is in fact engaging in mass killing of members of a minority group, then armed rebellion, aiming to stop, deter or deflect such actions appears to be self-evidently justified. Such a case is analogous not to a mugging for a dollar but to a case in which an armed assailant threatens to kill or maim its victim. In such a case, the victim is justified in using lethal force to stop or deter the assault, even if his or her use of lethal force against the assailant may lead to the death of innocents. In this perspective, the armed rebellion by the Bengali or Ibo populations against the host state (Pakistan in 1971 and Nigeria in 1967), in so far as they were aimed at preventing or stopping mass killing, appear to be justified.

The thesis that armed rebellion aiming at stopping or preventing mass killing is morally justified is not under challenge here. Instead I would like to raise two questions related to the use of secession as an instrument of protection against mass killing of non-combatants. First, in the above two or any other cases, is the attempt at secession *an instrument* against threatened mass killing? Second, was secession, in the above two cases or in any other case, an effective instrument for stopping or preventing mass killing?

4. Secession as an instrument of protection against mass killing of non-combatants

In an attempt to answer these two questions let us examine four cases of secessionist conflict in which there were mass killings of civilians and/or captured combatants: Biafra (1967), Bangladesh (1971), Chechnya (1994 and 2000) and Bosnia-Herzegovina (1992–95). In these conflicts, both anti-secessionist (usually host-state) and secessionist forces killed civilians suspected of disloyalty. But the anti-secessionist forces – whether

host-state forces or forces supported by the host-state – engaged in large-scale or systematic mass killing of civilians, sometimes (but not always) by indiscriminate use of heavy weaponry against enemy forces ‘blending’ within civilians. In all four cases, the anti-secessionist forces carried out mass killing of civilians only after the negotiations between the parties to the conflict broke down; only in the case of Bangladesh, the declaration of its independence or secession *followed*, by a few days, the deployment of military forces by the host state. In the other three cases, the deployment of military forces and mass killing *followed* the declarations of secession. In Nigeria in September 1966 the Ibo people and other Easterners settled mainly in the northern region of Nigeria were exposed to mass killings and pogroms *before* the authorities of the Eastern Region, the homeland of the Ibo and other Easterners, in May 1967 declared secession as the Republic of Biafra. But it was not the Nigerian government or federal authorities that carried the mass killing of the Ibo in 1966; these killings were probably organized by local notables and politicians without governmental sanction. In spite of this, the secessionist authorities in Biafra claimed that their secession was an act of self-defence against impending genocide planned or intended by the Nigerian government.¹⁴ There is no evidence that the Nigerian central government before or after these pogroms of the Easterners in other parts of Nigeria planned mass killing of Ibo civilians in the Eastern Region (future Biafra).

In these – and many other cases – the declaration of secession was not *a response* to the acts of mass murder carried out or planned by the host state authorities. In the four cases, mass murder of civilians was committed in the period in which the host state was attempting by the use of military force to annul the already declared secession. In spite of this, the secessionist authorities could have believed that their civilians were under threat of mass murder by the host state, *before* they declared secession, and made the declaration in order to avert or remove the threat, that is, in order to prevent mass murder. If so, their declaration of secession may be viewed as pre-emptive acts of self-defence or rather defence of the secessionist population.

But secession was indeed used as an instrument of self-defence, it was singularly ineffective in all four cases: in each case, the declaration of secession was followed by the deployment of military forces, the use of heavy weaponry against civilian targets and large losses of human life. In view of the military superiority – in particular in heavy weaponry – of the anti-secessionist forces and the readiness of the host state/anti-secessionists

---

14 M. Davis, *Interpreters for Nigeria. The Third World and International Public Relations* (Urbana, IL: University of Illinois Press, 1979), pp. 47–53.

to deploy them against the secessionist population, it is difficult to believe that the secessionist authorities actually thought that their declaration of secession would be effective in preventing or deterring the use of military force by the anti-secessionists. In fact, there is little evidence that they in fact thought so. But even if they did, they were gravely mistaken: declarations of (unilateral) secession (or independence) so far have not been an effective instrument of deterrence or prevention of military conflict.

In these cases, as well as in many others, the objective of a declaration of independence (secession) has been twofold: the declaration was first, to signal to the population on the seceded territory (and to the host state) that the population owes allegiance not to the host state but to the new secessionist authorities and, second, to signal to other states and international actors that the new authorities will seek their recognition and their military and diplomatic support against the host state. In other words, a declaration of secession/independence is, usually, a command to the target population to cease obedience to the host state and a plea to international actors to support the new authorities.

It is the support of the international actors, primarily other states, for the secessionist state that provided effective instruments for stopping – but not prevention – of mass murder. The military intervention of India in December 1971 in (the then) East Pakistan removed the Pakistan armed forces and secured the recognition of the new state of Bangladesh. NATO's military intervention in August 1995 in Bosnia-Herzegovina led to the demobilization of the Bosnian Serb military forces and the removal of the Bosnian Serb political leadership. These military interventions removed the forces and their commanders who were accused of committing mass murder. In Nigeria the cessation of hostilities, following the surrender of the Biafran secessionist forces, resulted in the cessation of mass killing. Even after the defeat of the secessionist military forces, in 2000 in Chechnya the collaborationist Chechen government continues to kill and imprison those whom they deem disloyal. These killings do not appear to be of the magnitude committed by the Russian armed forces and their allies during the two Chechnya wars.

As it appears, the most effective instrument for the protection of the secessionist population is a military intervention by an outside state which removes or demobilizes the forces which are attacking it. Although an outside military intervention in defence of the secessionist population is often preceded by a declaration of secession (as it was in Bangladesh and Bosnia-Herzegovina) such a declaration is not necessary either from a legal or any other point of view. A declaration of secession is thus not necessary for the deployment of effective instruments – that is, for an outside military intervention – for halting mass killing in a secessionist conflict.

One can of course argue that secession is still an effective remedy or instrument for the prevention of the *recurrence* of mass killing which the former host state forces had committed: once a state has seceded, the former host state forces lose *legal* access to it and hence the possibility of the recurrence of mass killings appears to have been removed. This is indeed sometimes the case. But the 1940 re-incorporation of Lithuania, Latvia and Estonia which seceded from the Russian state in the 1920s show that secession is not always an effective instrument for this purpose. Once these states were re-incorporated in the USSR in 1940, Stalin's regime proceeded to deport hundreds of thousands of their citizens, most of whom perished in their forced exile. A group's control of a state and its military force is not always sufficient to ensure its protection against mass killing either by forces inside or outside the state.

To conclude: unilateral secession, which may result in large scale conflict and the loss of lives of innocents, on one hand does not always appear to be a proportionate instrument for the protection of political and civil rights and, on the other, does not appear to be an effective instrument of defence against the threat of mass killing or actual mass killing.

5. A remedy or an instrument for protection: concluding remarks

But why is this view of secession as a remedy so attractive to theorists of secession, against the evidence to the contrary? One reason may be found in its intellectual origins. Remedial theories of secession appear to originate in or draw their inspiration from contract or mutual obligation doctrines of the state similar to the one advanced in Locke's *Second Treatise of Government*. According to the mutual obligation theory, citizens owe allegiance to a state only if the state fulfils some of its basic obligations to the citizens: citizens' loyalty and obedience to their state is conditional upon the state's performance of its basic duties towards the citizens. Theorists widely differ in their list of those basic obligations; but all such lists of state's obligations include the obligation to protect its citizens from violence (by private or state agents). By analogy, if a state cannot protect *a group of citizens* from violence – and if the state agents themselves inflict violence on members of this group – then citizens from *this group* or the whole *group* cease to owe any allegiance to the host state. If the group is territorially concentrated, the group or its members gain the right or liberty to create a state of their own on that territory, that is, to secede. The failure of a particular state to perform one of its basic functions generates, according to this type of theory, a right to establish another state on the territory subject to this failure.

But why does this failure to perform a basic function generate a right to change borders of an existing state? What do the borders of an existing state have to do with the failure to perform the basic function of protection of its citizens? An effective and appropriate remedy to the failure to perform a basic function of the above kind would be to establish a new government – with a new coercive apparatus if necessary – which will be able to perform this function. A change in the borders of the state – and the detachment of the territory from it – will not enable a failing government to perform the function which it is failing to perform. As we have seen in section 3, at least some remedial theorists of secession are ready to disregard the failure of secession to remedy the state or governmental failure it is supposed to remedy; their primary interest lies in delegitimizing the host state and any of its anti-secessionist measures. In other words, these theorists are primarily interested in demonstrating that the host state has no right (is not justified) in attempting, in any way, to suppress attempts at secession; in short, they want to show that in failing to perform one of its basic functions the host state, has lost any (normative) right to govern a territory. This line of argument is particularly suited to the ideologies of national liberation because it purports to show that the secessionists' struggle for liberation from an oppressive state is morally right. However attractive it may be to the national liberation ideologies, this line of argument, as I have tried to show in section 3, is not entirely convincing.

As we have seen, the change in the borders of the host state through secession cannot remedy the failure of the government to protect citizens, but can remove the group subject to the governmental abuse from the abuse. If so, secession is not intended to remedy the malfunctioning of a government but is an instrument for protection from its abuse. If this is the aim of secession, then the right to secede (if any) is not generated by a breach of contract or failure to perform a duty (an obligatory function) but by the right to (group) self-defence. Any group or its members have the right to defend themselves against physical abuse or assault. If the host state and its agents are attacking or abusing members of a group, the group has the right to use (proportionate) means of defence. One of the means at the disposal of a territorially concentrated group is secession: by seceding the group withdraws itself and the territory it inhabits from the jurisdiction of the abusive state and thus legally removes itself from its abuse.

But, as suggested in the preceding section, when directed against an already abusive state secession is likely to provoke or to result in even larger and more lethal abuse: host states' governments which are *ready to use* violence against allegedly or potentially disloyal groups *are likely* to deploy violence against those groups when disloyalty is openly displayed

in secession. As we have seen, in many cases secession not only failed to protect the secessionist population against potential or actual abuse but was followed by mass killing of civilians of the magnitude that was without any parallel prior to the secession. In consequence, in most cases, secession, at least in the short-term, is not only an ineffective instrument of self-defence but it is likely to be disproportionate or counterproductive. In short, in many cases in which secession is allegedly intended as an instrument of protection against abuse, it is likely to lead to much greater abuse than it is aiming to stop or prevent. In such cases, secession is or was not, *in fact*, an instrument for protection of a group against the host state's abuse.

A related problem of proportionality arises when one asks: What is secession supposed to protect a group from? As noted in sections 1 and 2, if secession is to protect from unequal distribution of economic resources or from systematic discrimination against a group, then armed rebellion in pursuit of secession, which leads to death of innocent non-combatants, appears not to be a proportionate means of removing discrimination or inequality. In raising an armed rebellion, one is exposing non-combatants to the risk of death for the causes which, in their value, are either incomensurable to the value of human life or obviously less valuable. Of course, many committed secessionists/nationalists are ready to sacrifice their own life as well as the life of their family and friends in order to alleviate grievances (whatever they are) through secession. But the readiness to sacrifice one's own life in the pursuit of a particular cause does not equalize the value of that cause and the value of human life. And, as noted in the above sections, it is far from clear that secession is the means of last resort in many cases in which a group is exposed to systematic discrimination and/or unequal treatment. There are so many other ways to remove these social ills; and many of these appear to be more effective and less costly than secession is.

But any such doubts that one may have regarding the effectiveness and costs of attempts at secession are dispelled if one believes that secession is, by itself, morally preferable means of removing territorially concentrated groups from discrimination or inequality or harm that they are subjected to. The belief in the moral superiority of secession often follows from the belief in the utility or virtue of national self-determination: since the well-being of the national groups in general benefits from self-government, having an independent state is most likely to benefit any national group that aspires to it.¹⁵ Since secession is, in general, an instrument of national benefit, it is preferable to use it as opposed to any other less beneficial instrument (such as a mere devolution of and sharing of sovereign powers).

---

15 For an argument in support of this view, see Caney (note 4), pp. 178–179.

The utility of national self-determination and the consequent potential contribution of secession to the well-being of a national group are not discussed in this article: secession is in the article assessed exclusively as a remedy of an ill, not as a positive contribution to the well-being of a national group (whatever that may be). But even if secession is or may be such a contribution, it does not follow that it is morally preferable or superior to any other political instruments. Contributing to a generally defined well-being of a group is a morally neutral activity. In other words, what is good for a group X, is not, necessarily, morally good as such: limiting access of outsiders to a local beach may be indeed good for local residents who can enjoy 'their' beach with less disturbance – but is it morally good?

Perhaps, in conclusion, one is allowed to raise some doubts about the usefulness of moral assessments of secession. Perhaps attempting to assess and defend the morality of secession (as Buchanan and many others do) is not very useful for understanding secession as a political and legal process and may, in a sense, be pointless. This article may be viewed as a modest contribution to an argument in support of this conclusion. In the article I have argued that secession should not be regarded as a remedy for in many cases it does not remedy any ill that it is supposed to remedy. I have argued that secession may be regarded as an instrument for the protection of groups – but if it is so regarded, its moral value is highly questionable. If secession is not a remedy, it cannot gain moral approval from being a remedy. If secession is an instrument which often leads to a morally worse situation than the one it was called to remove or mitigate, secession can gain no moral approval from being such an instrument. This makes any attempt to defend the morality of secession as a remedy or as an instrument of protection pointless. Moreover, by attempting to assess the alleged moral benefits that secession may bring to the highly idealized and undifferentiated groups generally called 'nations', one is ignoring a highly salient aspect of secessions, the transfer of sovereign powers from one elite to another. This transfer of power brings exceptional political and economic benefits to a small group of people – the new ruling elite of the seceded state. The discourse of morality of secession may simply obscure the fact that secessions usually greatly benefit only relatively small groups of people who come to wield powers which they could not have ever wielded in the previous, host state.¹⁶

---

16 See A. Pavkovic with P. Radan, *Creating New States: Theory and Practice of Secession* (Aldershot, UK: Ashgate, 2007), pp. 251–253.

Aleksandar Pavkovic

SECESSION: IS IT A REMEDY?

Summary

The author successfully oposes the arguments of authors claiming that secession constitutes a legitimate remedy for different social and political wrongs perpetrated against the members of a minority group. He poses 2 key questions: How can secession as transfer of sovereignty and competence to a newly formed state constitute a remedy against the alleged wrongs that lead to the secession, and is secession the sole and most efficient means to remedy the above-mentioned wrongs? The author quotes defenders of secession, who claim that deliberate wrongdoing by the means of systematic repression, unequal distribution of power and resources in a particular state and inability of a group of population to control the decision-making bodies in a particular state are the problems that lead to the secession. He provides valid arguments that each of the above-mentioned problems may be solved in the ways that don't encompass secession. The author lucidly points out that secession does not necessarily remove the problems which a stateless community may face. He also deals with the controversial views that secession may constitute a legitimate response to systematic violations of human rights of inhabitants of a particular state. The author provides sound arguments disputing Buchanan's views that an authority loses the right to sovereignty if it systematically violates the rights, pointing out that in secession anarchy and lawlessness may replace one form of rule rather than the transfer of state's sovereignty to the secessionist powers. He also rejects arguments of those who use Locke's theory of natural right to revolt as an excuse for the secession.

Key words: Secession, legitimacy, transfer of sovereignty, jurisdiction, division of power, division of resources, violation of rights, lawlessness

Predrag Vukasović
 Institut za uporedno pravo, Beograd

AMERIČKO PATENTNO PRAVO I LJUDSKI GENOM

Rezime: Predmet ovog teksta tiče se nekih implikacija presude američkog Vrhovnog suda o mogućnosti patentiranja delova ljudskog genoma. Pošto je izložio agencijsku informaciju o rešenju dugotrajnog pravnog spora između *Myriad Genetics*, biotehnoške kompanije sa sedištem u Juti, i Američke unije za građanske slobode, nevladine organizacije usredsređene na pitanja ljudskih prava, autor ukazuje na protivstavljene reakcije neposrednih sudeonika u ovoj potencijalno prekretničkoj parnici i na rast akcija biotehnoških kompanija na glavnim berzama nakon objavljivanja presude, što je pouzdan znak njenog kompromisnog karaktera.

U središtu spora nalazi se tumačenje čl. 101 američkog Zakona o patentima, koji utvrđuje dopušteni predmet legitimnog patentnog zahteva. Taj predmet može pripadati jednoj od sledeće četiri kategorije: mašini, industrijskom proizvodu, sastavu materije (materijalu) ili procesu. Analizirajući moguća značenja ovih izraza, autor se poslužio Privremenim smernicama za ispitivanje patentnih prijava s obzirom na dopuštenost predmeta patenta, pravno neobavezujućim dokumentom namenjenom olakšavanju procene podobnosti predmeta patentnih prijava koju vrše službenici Američkog biroa za patente i trgovačke žigove. Mada bez pravne snage, ove smernice su još uvek korisno oruđe za razumevanje evolucije američkog patentnog prava zato što se u njima nalaze preovlađujuća pravna shvatanja zasnovana na precedentnoj praksi američkih sudova.

Formalni učesnici poslednje faze ovog pravnog spora, koja se odvijala pred američkim Vrhovnim sudom, bili su *Udruženje za molekularnu patologiju* i firma *Myriad Genetics Inc*; glavna rasprava u ovom sporu održana je 15. aprila, a presuda je objavljena 13. juna 2013. godine. Autor podvlači nedovoljnu doslednost presude, koja uskraćuje patentnu zaštitu izolovanim genima BRCA1 i BRCA2, ali presuđuje da kompozitna DNK podleže patentiranju. On zaključuje da ova presuda ne može biti poslednja reč američkog sudstva o mogućnosti patentiranja ljudskog genoma. Borba se nastavlja; pobednik je neizvestan.

Ključne reči: patentna zaštita, dopuštenost patentnih zahteva, ljudski genom

Vest i prve reakcije

Američki Vrhovni sud doneo je presudu da ljudski genom, u celini ili ma koji njegov deo, ne može biti predmet patenta. U ovom trenutku

teško je proceniti sve pravne, ekonomske i političke posledice odluke, ali obim ulaganja u biotehnologiju, snaga i uticaj farmaceutske industrije na globalizovanom tržištu, kao i neposredna blizina patentiranja humanog genetskog materijala uvek osetljivom pitanju ostvarivanja prava na zdravlje, ukazuju da njene posledice – za koje se već sada sme tvrditi da će biti trajne i dalekosežne – prelaze okvir redovne sudske prakse. Da bi se shvatio njen potencijalno prekretnički upliv na organizaciju i funkcionisanje sistema zdravstvene zaštite širom sveta, dovoljno je pomenuti da su predmet osporenog patentnog zahteva geni povezani sa rakom dojke i jajnika.¹

Kako pokazuju prve reakcije izravnih učesnika u sporu, veličine uloga su nesumnjivo najsvesniji upravo oni sami: američka biotehnoška industrija, čiji je deo firma *Myriad Genetics* sa sedištem u Juti, odmah po izricanju presude upozorila je da će svaka sveobuhvatna zabrana patentiranja genetskog materijala ugroziti ogromna ulaganja u istraživanja gena i razvoj genetske terapije. Istina, tržište nije potvrdilo realnost tako katastrofičnog scenarija: u prvoj reakciji na presudu, shvaćenu kao kompromis koji ne zatvara vrata ambicijama biotehnoškog kompleksa, na berzama je porasla vrednost akcija firme koja je izgubila spor.

Na drugoj strani, Sandra Park, zastupnica pobednika u sporu, Američke unije za građanske slobode (*American Civil Liberties Union – ACLU*), izjavila je da će zbog ove presude pacijenti imati bolji pristup genetskom ispitivanju, a naučnici moći da se bave istraživanjem gena bez straha da će biti tuženi zbog povrede nečijih patentnih prava.

O ugroženosti slobode istraživanja i veličini materijalnih pritisaka na naučnu zajednicu koje vrši farmaceutska industrija najbolje svedoči podatak što ga saopštavaju istraživači sa *Weill Cornell Medical College*-a: u ovom trenutku patentnim pravima obuhvaćeno je nekih 40% ukupnog ljudskog genoma.

Spor je vođen od 2009, s naizmeničnim uspehom jedne i druge strane; najpre je federalni sud u Njujorku podržao stav *ACLU* da su geni proizvod prirode, te da kao takvi ne mogu biti predmet patentnog prava. Zatim je apelacioni sud u dva navrata dao za pravo *Myriad Genetics*: DNK izolovana iz ljudskog tela – predmet patentnog zahteva – ima „izrazito drugačiju hemijsku strukturu“ u odnosu na drugi ljudski genetski materijal. Dužina spora i broj donetih presuda podvlače ne samo veličinu materijalnih interesa uvučenih u spor ili posredno dotaknutih njim, već i uverenost svih učesnika u njemu da će njegov ishod u značajnoj, možda čak presudnoj, meri oblikovati patentno pravo XXI veka u oblasti genetskog inženjeringa. Stoga ovaj spor i njegov ishod zaslužuju trajniju i produbljeniju pažnju no

1 Izveštaj Bi-Bi-Sija od 13. juna 2013. godine: <http://www.bbc.co.uk/news/world-us-canada-22895161>

što je mi – pravnici iz kontinentalne pravne tradicije – obično poklanjamo američkim pravnim kuriozitetima.

Dopušten predmet patenta – osnovna norma

U središtu spora je pitanje može li ljudski genom ili njegov deo biti predmet patenta. Osnovna norma koja određuje dopušten predmet patenta u američkom pravu sadržana je u članu 101 glave 35 *United States Code*-a i dovoljno je kratka da se može navesti u celini: „Ko god pronade ili otkrije neki novi i koristan proces, mašinu, (metod) proizvodnje ili sastav materijala, ili neko novo i korisno poboljšanje istih, može dobiti patentno pravo na iste, pod uslovima i u skladu sa zahtevima sadržanim u ovom članu.“²

Navikli smo već na zavodljivu kratkoću ranih američkih zakonodavaca: setimo se antičke lapidarnosti američkog Ustava i neizmernosti jurisprudencije koja ga tumači. Slična situacija ponavlja se, u malom, u slučaju upravo navedene odredbe; čitava dinamična, čak burna istorija američkog patentnog prava može se sagledati kao povest tumačenja i re-interpretacija ova tri nepuna retka. Jezik ove norme, ma koliko njen pisac bio nadahnut, nije mogao održati korak sa potonjim vrtoglavim naučnim i tehnološkim razvojem. Otuda potreba za dovijanjima u vidu naknadnih proširivanja osnovnog značenja teksta.

Privremene smernice za ispitivanje patentnih prijava s obzirom na dopuštenost predmeta patenta

Tako je USPTO (Američki zavod za patente i trgovačke žigove – *United States Patent and Trademark Office*) 1996. godine doneo Smernice za ispitivanje patentnih prijava za pronalasku u oblasti kompjuterske tehnologije (*Examination Guidelines for Computer Related Inventions*), a 2005. godine Privremene smernice za ispitivanje patentnih prijava s obzirom na dopuštenost predmeta patenta (*Interim Guidelines for Examination of Patent Applications for Patent Subject Matter Eligibility*).³ Donosilac smernica nalazi za shodno da u drugom od pomenutih akata naglasi njegov vanpravni karakter: mada su Smernice zasnovane na onom što po mišljenju donosioca u trenutku njihovog donošenja predstavlja pozitivno pravo i precedentnu sudsku praksu relevantnih američkih sudova, one nisu formalni izvor prava, niti imaju pravnu snagu i dejstvo zakona.

Pre razmatranja ispunjenosti uslovâ za priznavanje patenta, patentna vlast mora jasno i nedvosmisleno utvrditi konkretnu sadržinu patentne

---

2 http://en.wikipedia.org/wiki/Patentable_subject_matter#United_States

3 http://www.uspto.gov/web/offices/pac/dapp/opla/preognotice/guidelines101_2005-1026.pdf

prijave; drugim rečima, kako su se u više navrata izrazili američki sudovi,⁴ mora odgovoriti na pitanje: „Šta je podnosilac prijave pronašao?“ Tako konkretizovan, pronalazak mora biti koristan i imati praktičnu primenu; rečeno jezikom američkog sudstva, on mora imati „korisno, konkretno i opipljivo dejstvo“.⁵ Ovim uslovom se od pronalaska za koji se traži patentna zaštita zahteva izvesna mera postojanja u stvarnosti, bar u smislu proizvođenja objektivnih i merljivih posledica; on ne može biti samo ideja, koncept ili polazište za dalja istraživanja.⁶ Budući da je pronalazač najpoznatiji da proceni i iznese koristi koje se očekuju od primene njegovog pronalaska, patentna prijava mora sadržati izjavu o očekivanoj koristi od pronalaska, formulisanu tako da je može razumeti prosečni poznavalac stručne oblasti u koju spada dotični pronalazak. Ako neki pronalazak ima više različitih korisnih primena, za prihvatanje patentne prijave dovoljno je navesti samo jednu od njih.

Potom sledi analiza zahteva podnosioca patentne prijave u cilju utvrđivanja obima patentnih prava koja traži podnosilac i njihovog odnosa prema onome što tražilac patenta smatra svojim pronalaskom. Kad je reč o patentiranju proizvoda, ograničenja zahteva definišu diskretne (u fizičkom smislu) strukture ili materijale. Patenti proizvoda su, naime, patenti čiji je predmet mašina, industrijski proizvod ili specifični materijal. Ograničenja koja se pojavljuju u specifikaciji ali nisu navedena u zahtevu ne treba učitavati u zahtev.⁷ Zahtevi se moraju tumačiti „s obzirom na specifikaciju“, ne uvodeći ograničenja iz specifikacije u patentni zahtev kad to nije neophodno.⁸ „U toku ispitivanja patenta podneseni zahtevi moraju se tumačiti toliko široko koliko to dopuštaju izrazi upotrebljeni u njima... Suštinski zadatak ispitivanja patenta jeste uobličavanje patentnih zahteva koji su precizni, jasni, ispravni i nedvosmisleni. Samo se na taj način mogu u najvećoj mogućoj meri u upravnom postupku ukloniti neizvesnosti u pogledu obima patentnih zahteva.“⁹ Patentna vlast ne sme ispustiti iz vida da patentni zahtev tumači iz perspektive osobe sa uobičajenom veštinom u struci kojoj pripada pronalazak. Široko tumačenje patentnog zahteva od

4 In re Abele, 684 F.2d 902, 907, 214 USPQ 682, 687. Accord, e.g., Arrhythmia Research Tech. v. Corazonix Corp., 958 F.2d 1053, 1059 22 USPQ2d 1033, 1038 (Fed. Cir. 1992).

5 State Street, 149 F.3d at 1373–74, 47 USPQ2d at 1601–02.

6 Brenner v. Manson, 383 U.S. 519, 528–36, 148 USPQ 689, 693–96 (1966)); In re Fisher, 421 F.3d 1365, 76 USPQ2d 1225. (Fed. Cir. 2005); In re Ziegler, 992 F.2d 1197, 1200–03, 26 USPQ2d 1600, 1603–06 (Fed. Cir. 1993).

7 E-Pass Techs., Inc. v. 3Com Corp., 343 F.3d 1364, 1369, 67 USPQ2d 1947, 1950 (Fed. Cir. 2003).

8 In re Prater, 415 F.2d 1393, 1404–05, 162 USPQ 541, 550551 (CCPA 1969).

9 In re Zletz, 893 F.2d 319, 321–22, 13 USPQ2d 1320, 1322 (Fed. Cir. 1989).

strane patentne vlasti smanjice mogućnost da zahtev, kad bude prihvaćen i postane patent, bude tumačen šire nego što je opravdano ili nego što je nameravao njegov podnosilac. On može uvek izmeniti svoj zahtev u toku postupka priznavanja patenta kako bi ovaj bolje odražavao nameravani obim traženih prava. Najzad, prilikom procene patentnog zahteva mora se uzeti u obzir svako ograničenje sadržano u zahtevu. Patentna vlast ne može deliti pronalazak koji je predmet zahteva na diskretne elemente a zatim procenjivati te elemente zasebno. Umesto toga, mora se razmatrati zahtev kao celina.¹⁰

Prelazeći na utvrđivanje dopuštenosti predmeta patenta, pitanje koje nas u kontekstu presude Vrhovnog suda o dopuštenosti patentiranja ljudskog genoma i/ili njegovih delova primarno interesuje, Smernice najpre ukazuju da je najviša američka sudska instanca u više navrata zastupala najšire moguće tumačenje zakonske definicije predmeta patenta, citirane na početku ovog rada. Vrhovni sud smatra da se Kongres hotimično koristio najuopštenijim izrazima pri utvrđivanju mogućeg predmeta patenta, tako da on obuhvata „sve pod suncem što je stvorio čovek“.¹¹ Odabравši tako uopštene izraze kao što su „industrijski proizvod (*manufacture*)“ ili „sastav materije (*composition of matter*)“ uz dodatnu univerzalizaciju značenja rečju „svaki (*any*)“, Kongres je jednostavno zamišljao da patentnim pravima treba dati vrlo široki obim. Istorija relevantnih zakonodavnih akata takođe podupire jedno široko tumačenje ovog određenja predmeta patenta. Zakon o patentima (*Patent Act*) iz 1793. godine, čiji je autor Tomas Džeferson, definiše predmet kojim se bavi kao „svaku novu i korisnu veštinu, mašinu, industrijski proizvod ili sastav materije, ili svako novo ili korisno poboljšanje istih“.¹² Zakon oličava Džefersonovu filozofiju da pronalazačkom duhu treba dati velikodušni podsticaj. Kasniji zakoni o patentima iz 1836, 1870. i 1874. godine koristili su iste sveobuhvatne izraze. Godine 1952, kada su patentni zakoni bili rekodifikovani, Kongres je reč „veština (*art*)“ zamenio rečju „proces (*process*)“, ali je inače ostavio netaknutim Džefersonov jezik. Izveštaji komiteta priloženi uz Zakon iz 1952. obaveštavaju nas da Kongres namerava da predmet Zakona o patentima obuhvati „sve pod suncem što je stvorio čovek“.¹³ Odatle je tu formulaciju – videli smo – preuzelo američko sudstvo.

35 U.S.C. § 101 definiše četiri kategorije pronalazaka za koje Kongres smatra da su podoban predmet patenta: procesi, mašine, industrijski

---

10 Diamond v. Diehr, 450 U.S. 175, 188–89, 209 USPQ 1, 9 (1981).

11 Diamond v. Chakrabarty, 447 U.S. 303, 308–09, 206 USPQ 193, 197 (1980).

12 Zakon od 21. februara 1793, gl. 11, § 1, 1 Stat. 318.

13 S. Rep. No. 1979, 82d Cong., 2d Sess., 5 (1952); H.R. Rep. No. 1923, 82d Cong., 2d Sess., 6 (1952).

proizvodi i sastavi materije (materijali). Poslednje tri kategorije čine „stvari (*things*)“ ili „proizvode (*products*)“, dok prva kategorija definiše „radnje (*actions*)“ – pronalaskes koji se sastoje iz niza koraka ili postupaka koje treba preduzeti. Izraz „proces“ znači proces, veštinu ili metod i obuhvata novu upotrebu poznatog procesa, mašine, industrijskog proizvoda, sastava materije ili materijala.¹⁴

Američki federalni sudovi smatraju da čl. 101 ipak postavlja izvesne granice predmetu patentne zaštite. Pre svega, oni smatraju da „sve pod suncem što je stvorio čovek“ mora pripadati jednoj od četiri upravo pomenute kategorije: ono što nije ni proces, ni mašina, ni industrijski proizvod, ni sastav materije odnosno materijal, ne može biti predmet patenta, niti njegov autor može uživati patentnu zaštitu.¹⁵ Zatim, ovaj član zahteva da predmet za koji se traži patentna zaštita bude „koristan (*useful*)“ pronalazak. Prema tome, potpuna definicija predmeta patenta iz čl. 101, koja odražava nameru zakonodavca, glasi: *podoban predmet patenta je svaki novi i koristan proces, mašina, industrijski proizvod ili sastav materije pod suncem koji je stvorio čovek*.

Sudska praksa ustanovila je da izvan ove definicije mogućeg predmeta patenta ostaju apstraktne ideje, *prirodni zakoni i prirodne pojave*. Iako je ova isključenja iz režima patentne zaštite lako formulisati uopštenim izrazima, pokazalo se da je mnogo izazovniji problem ustanoviti da li podnosilac konkretnog patentnog zahteva želi da patentira apstraktnu ideju, prirodni zakon ili prirodnu pojavu. Predmet koji ne predstavlja *praktičnu primenu* ili *praktično korišćenje* neke ideje, prirodnog zakona ili prirodnog fenomena ne može se patentirati. Ideja po sebi ne može se patentirati, ali naprava pomoću koje se ona praktično iskorišćava može.¹⁶ Iako neka naučna istina ili njen matematički izraz nisu pronalasci koji se mogu patentirati, nova i korisna struktura stvorena uz pomoć poznavanja naučne istine može biti predmet patenta.¹⁷ Sudovi takođe smatraju da patentni zahtev ne može prisvajati ideje, zakone prirode ni prirodne fenomene.

Briga da se spreči takvo prisvajanje izražena je već 1852. godine: „Jedno načelo, u svom apstraktnom vidu, fundamentalna je istina, prvobitni uzrok, pokretač; te stvari ne mogu se patentirati, pošto niko ne može ni na jednu od njih polagati isključivo pravo.“¹⁸ Sličnim razlozima

14 35 U.S.C. 100(b).

15 *Alappat*, 33 F.3d at 1542, 31 USPQ2d at 1556; In re *Warmerdam*, 33 F.3d 1354, 1358, 31 USPQ2d 1754, 1757 (Fed. Cir. 1994).

16 *Rubber-Tip Pencil Co. v. Howard*, 87 U.S. (20 Wall.) 498, 507 (1874).

17 *Mackay Radio & Telegraph Co. v. Radio Corp. of America*, 306 U.S. 86, 94, 40 USPQ 199, 202 (1939).

18 *Le Roy v. Tatham*, 55 U.S. (14 How.) 156, 175 (1852).

motivisano je odbijanje da se pruži patentna zaštita specifičnoj kombinaciji od šest različitih vrsta bakterija¹⁹ – primer neposredno relevantan za problem patentiranja delova ljudskog genoma. Prema tome, ne može se patentirati svaka „suštinska praktična primena“ neke ideje, zakona prirode ili prirodnog fenomena, zato što bi takav patent „po svom praktičnom dejstvu bio patent same ideje, zakona prirode ili prirodnog fenomena“.²⁰

Da bi ispravno utvrdila da li pronalazak za koji se traži patentna zaštita ispunjava uslove sadržane u 35 U.S.C. § 101, patentna vlast mora najpre ustanoviti da li se patentni zahtev odnosi na bar jednu od četiri kategorije predmeta podložnih patentiranju navedene u čl. 101; da li je reč o procesu, mašini, industrijskom proizvodu ili sastavu materije. U mnogim slučajevima jasno je u koju od nabrojanih kategorija spada pronalazak za koji se traži patentna zaštita. Čak i kad karakteristike pronalaska iz patentnog zahteva koje ga svrstavaju u jednu od navedenih kategorija nisu neposredno jasne, to obično nije problem koji će sprečiti da se izvrši ispravna i precizna procena jesu li ispunjeni zahtevi sadržani u čl. 101. Područje primene ovog člana isto je bez obzira na formu ili kategoriju u kojoj pojedinačni patentni zahtev prikazuje pronalazak na koji se odnosi.²¹ Pitanje da li jedan patentni zahtev ima zakonom dopušten predmet ne treba da se usredsredi na traženje kategorije kojoj predmet zahteva po mišljenju njegovog podnosioca pripada – procesu, mašini, industrijskom proizvodu ili sastavu materije (pod uslovom da predmet zahteva spada u bar jednu od njih) – već na suštinske karakteristike predmeta, naročito na njegovu praktičnu korist. Na primer, pronalazak za koji se traži patentna zaštita može biti kombinacija jedne naprave, što kao da upućuje na kategoriju mašina, i jedne ili više radnji ili funkcija koje obavlja ta mašina. Takvi primeri mešovitih svojstava, mada mogu izazvati zabunu oko toga kojoj kategoriji predmeta podložnih patentiranju oni pripadaju, ne pogađaju analizu koju treba da izvrši ispitivač patentnog zahteva. Patentni zahtev za zaštitu jednog aparata sa izdvojenim radnjama u okviru njegove primene ne svrstava se u hibridne patentne zahteve; naprotiv, predmet takvog zahteva je samo aparat, ali on uključuje izvesna funkcionalna ograničenja.²² Patentna vlast mora dokazati bar verovatnoću da predmet patentnog zahteva ne podleže patentnoj zaštiti. Stoga, ako ispitivač patentnog zahteva ustanovi kako je verovatnije da predmet zahteva ostaje izvan četiri kategorije predmeta podložnih patentiranju, dužan je da pruži objašnjenje. Na primer, patentni zahtev koji navodi samo jednu muzičku kompoziciju, književno

19 Funk Bros. Seed Co. v. Kalo Inoculant Co., 333 U.S. 127, 132, 76 USPQ 280, 282 (1948).

20 Gottschalk v. Benson, 409 U.S. 63, 71–72, 175 USPQ 673, 676 (1972).

21 AT&T, 172 F.3d at 1357, 50 USPQ2d at 1451.

22 R.A.C.C. Indus. v. Stun-Tech, Inc., 178 F.3d 1309 (Fed. Cir. 1998).

delo, kompilaciju podataka ili pravni dokument (recimo, polisu osiguranja) izgleda da nije po sebi ni proces, ni mašina, ni industrijski proizvod, ni sastav materije. Ako ispitivač može *prima facie* dokazati da predmet patentnog zahteva ne spada ni u jednu kategoriju predmeta podložnih patentiranju, to ne sprečava potpuno ispitivanje ispunjava li zahtev sve ostale uslove za priznavanje prava na patentnu zaštitu. Ako pronalazak prikazan u pismenim opisima ispunjava zakonske uslove za priznavanje patentnih prava a predmet definisan u zahtevu ih ne ispunjava, taj nedostatak može se ispraviti odgovarajućom izmenom zahteva. U takvom slučaju patentna vlast treba da odbaci zahtev čiji predmet ne ispunjava uslove iz 35 U.S.C. § 101, ali i da odredi one osobine pronalaska koje bi učinile predmet zahteva podložnim patentiranju da su bile navedene u zahtevu.

Utvrđivanjem da li patentni zahtev spada u jednu od četiri kategorije iz čl. 101 (naime, u proces, mašinu, industrijski proizvod ili sastav materije) ne okončava se analiza patentnog zahteva, zato što zahtevi koji ne idu ni za čim drugim do za apstraktnim idejama (kao što su matematički algoritmi), prirodnim fenomenima i zakonima prirode nisu zasnovani na zakonu i stoga su isključeni iz zaštite patentnih prava.²³ Pored već navedenog stava o nepatentibilnosti apstraktnih načela, sudska praksa ističe da su „takva ispoljavanja zakona prirode deo skladišta znanja dostupnog svim ljudima i nerezervisanog isključivo ni za koga“.²⁴ Tako, novi mineral otkriven u Zemljinoj utrobi ili nova biljka pronađena u divljini nisu predmeti koji se mogu patentirati na osnovu čl. 101.²⁵ Takođe, Ajnštajn nije mogao patentirati svoj slavni zakon da je $E = mc^2$, niti je Njutn mogao patentirati zakon gravitacije. Niko ne može patentirati „novu i korisnu matematičku formulu“,²⁶ elektromagnetizam ili snagu vodene pare,²⁷ niti „osobine bakterija, toplotu Sunca, elektricitet ili osobine metala“.²⁸ Mada apstraktne ideje, prirodni fenomeni i zakoni prirode nisu podložni patentiranju, metodi i proizvodi koji koriste apstraktne ideje, prirodne fenomene ili zakone prirode da bi vršili izvesnu funkciju u realnom svetu lako mogu steći pravo na patentnu zaštitu. Pri procenjivanju da li jedan patentni zahtev ispunjava uslove iz čl. 101 zahtev se mora razmatrati kao celina kako bi se ustanovilo da li je on konkretna pojedinačna primena apstraktne ideje, prirodnog fenomena ili zakona prirode više nego sama apstraktna ideja, prirodni fenomen ili

23 Diehr, 450 U.S. at 185, 209 USPQ at 7; accord, e.g., Chakrabarty, 447 U.S. at 309, 206 USPQ at 197; Parker v. Flook, 437 U.S. 584, 589, 198 USPQ 193, 197 (1978); Benson, 409 U.S. at 67–68, 175 USPQ at 675; Funk, 333.

24 Funk, 333 U.S. at 130, 76 USPQ at 281.

25 Chakrabarty, 447 U.S. at 309, 206 USPQ at 197.

26 Flook, 437 U.S. at 585, 198 USPQ at 195.

27 O'Reilly v. Morse, 56 U.S. (15 How.) 62, 113–114 (1853).

28 Funk, 333 U.S. at 130, 76 USPQ at 281.

zakon prirode. Ispitivač patentnog zahteva mora ustanoviti njegov puni obim kako bi utvrdio obuhvata li on izuzetak od najšireg mogućeg tumačenja čl. 101, koji je zasnovan na sudskoj praksi, čije sam primere upravo naveo, ili pak pokriva praktičnu primenu tog izuzetka. Zaključak da određeni patentni zahtev predstavlja pomenuti izuzetak zasnovan na sudskoj praksi ne okončava ispitivanje zato što je opšte mesto da primena zakona prirode ili matematičke formule na poznatu strukturu ili proces često zaslužuje patentnu zaštitu.²⁹ Iako jedna naučna istina ili njen matematički izraz ne mogu biti predmet patenta, nova i korisna struktura stvorena uz pomoć poznavanja naučne istine ponekad nesumnjivo može.³⁰ Patent se daje upravo za otkriće ili pronalazak nekog praktičnog metoda ili načina da se postigne neki blagotvorni rezultat ili dejstvo.³¹

Pri određivanju da li patentni zahtev obezbeđuje praktičnu primenu koja daje koristan, opipljiv i konkretan rezultat, ispitivač treba da razmotri i odmeri više činilaca. Da bi jedan pronalazak bio „upotrebljiv“, on mora zadovoljiti uslov korisnosti iz čl. 101. Zvanično tumačenje uslova korisnosti od strane Američkog biroa za patente predviđa da korist od jednog pronalaska mora biti: I) specifična; II) znatna i III) kredibilna. Kad ispitivač ima razloga da veruje kako patentni zahtev nije namenjen praktičnoj primeni koja stvara koristan rezultat, takav zahtev treba da bude odbijen; od njegovog podnosioca treba tražiti da odvoji svoj zahtev od tri na sudskoj praksi zasnovana izuzetka od odredbe o predmetima koji se mogu patentirati tako što će u zahtevu posebno navesti praktičnu namenu. U takvim slučajevima iskazi u specifikaciji kojima se opisuje praktična primena ne moraju biti dovoljni da ispune uslove iz čl. 101 koji se odnose na pronalazak – predmet zahteva. Slično tome, patentni zahtev koji se može tumačiti toliko široko da obuhvati i zakonske i vanzakonske predmete mora se izmeniti i ograničiti praktičnom primenom. Drugim rečima, ako specifikacija otkriva praktičnu primenu izuzetka od važenja čl. 101 zasnovanog na sudskoj praksi, ali je zahtev širi od iskaza u specifikaciji tako da ne iziskuje nužno praktičnu primenu, tada takav zahtev mora biti odbijen.

Uslov opipljivosti ne znači nužno da zahtev mora biti vezan za neku pojedinačnu mašinu ili aparat, niti da mora delovati menjanjem nekog proizvoda ili materijala u neko drugačije stanje ili stvar. Međutim, uslov opipljivosti zaista traži da zahtev mora navesti nešto više od pukog na sudskoj praksi zasnovanog izuzetka od važenja čl. 101, tako da proces sadržan u zahtevu mora izložiti praktičnu primenu onog na sudskoj praksi

---

29 Diehr, 450 U.S. at 187, 209 USPQ at 8; accord Flook, 437 U.S. at 590, 198 USPQ at 197; Benson, 409 U.S. at 67, 175 USPQ at 675.

30 Diehr, 450 U.S. at 188, 209 USPQ at 8–9 (citira Mackay-a, 306 U.S. at 94).

31 Corning v. Burden, 56 U.S. (15 How.) 252, 268, 14 L. Ed. 683 (1854).

zasnovanog izuzetka od važenja čl. 101 koji stvara rezultat u realnom svetu. U jednoj sudskoj presudi se kaže: „Pronalazak (je) nepodoban (za patentiranje) zato što nema znatnu praktičnu primenu.“³² Druga dodaje: „Patent se daje upravo za otkriće ili pronalazak praktičnog metoda ili načina da se dođe do nekog blagotvornog rezultata ili dejstva.“³³ Drugim rečima, pojam suprotan opipljivosti (*tangible*) u ovom kontekstu nije bestelesnost, već apstraktnost.

Još jedna okolnost koju treba uzeti u obzir pri utvrđivanju podobnosti predmeta patentnog zahteva jeste pitanje da li dotični pronalazak proizvodi „konkretan“ (*concrete*) rezultat. To pitanje se obično postavlja kad se rezultat ne može ustanoviti sa sigurnošću. Drugim rečima, proces mora imati rezultat koji se u suštini može ponoviti; proces mora dati u suštini isti rezultat prilikom svakog izvođenja. U slučaju da se navodni rezultat, nastao primenom pronalaska koji je predmet patentnog zahteva, ne može reprodukovati, zahtev treba odbaciti pozivanjem na čl. 101.³⁴ Pojam suprotan ovako shvaćenoj „konkretnosti“ nije apstraktnost, već neponovljivost ili nepredvidljivost – neuobičajena jezička upotreba koja, kao i u slučaju „opipljivosti“, može stvoriti zabunu ako se o njoj ne povede računa. Rešavanje ovog pitanja zavisi od nivoa veštine u stručnoj oblasti kojoj pripada pronalazak – predmet patentnog zahteva. Na primer, ako se pronalazak iz zahteva odnosi na neki proces koji iziskuje naročitu veštinu, utvrđivanje da li je taj proces u suštini ponovljiv nužno će zahtevati određivanje nivoa veštine običnog stručnjaka u ovoj oblasti. Podobno odbacivanje patentnog zahteva na osnovu 35 U.S.C. § 101 treba da prati nemogućnost odbacivanja zahteva na osnovu 35 U.S.C. § 112, paragrafa 1, koji nalaže odbacivanje zahteva ako pronalazak – predmet zahteva ne može funkcionisati bez nedoličnog eksperimentisanja.

Čak i kad pronalazak – predmet patentnog zahteva primenjuje neku matematičku formulu, na primer kao deo procesa koji naizgled podleže patentiranju, ispitivač mora proveriti da se zahtevom „u stvari ne traži patentna zaštita te formule u njenom apstraktnom vidu“.³⁵ „Prirodni fenomeni, mada tek otkriveni, mentalni procesi, apstraktni intelektualni pojmovi ne mogu se patentirati, pošto su oni osnovna oruđa naučnog i tehnološkog rada.“³⁶

Niko ne može patentirati jedan proces koji obuhvata svaku „suštinsku praktičnu primenu“ neke apstraktne ideje, zato što bi takav zahtev „po

32 Benson, 409 U.S. at 71–72, 175 USPQ at 676–77.

33 Corning, 56 U.S. (15 How.) at 268, 14 L. Ed. 683.

34 *In re Swartz*, 232 F.3d 862, 864, 56 USPQ2d 1703, 1704 (Fed. Cir. 2000).

35 Diehr, 450 U.S. at 191, 209 USPQ at 10.

36 Benson, 409 U.S. at 67, 175 USPQ at 675.

svom praktičnom dejstvu bio patent same te apstraktne ideje“.³⁷ U jednoj presudi je naglašeno da podnosioci patentnog zahteva „ne žele da monopolizuju ili spreče korišćenje date jednačine“, već žele samo da „onemogućće drugim akterima korišćenje te jednačine u sklopu svih ostalih radnji iz kojih se sastoji proces koji je predmet njihovog patentnog zahteva“.³⁸ „Zauzeti drugačiji stav značilo bi dopustiti sposobnom sastavljaču patentnog zahteva da izbegne prihvaćena ograničenja u pogledu vrste predmeta podložnih patentnoj zaštiti.“³⁹

Tako, patentni zahtev koji navodi kao svoj predmet kompjuter koji samo izračunava neku matematičku formulu ili kompjuterski disk koji samo trajno beleži neku matematičku formulu ne spada u onu vrstu predmeta što podleže patentnoj zaštiti. Ako ispitivač utvrdi da pronalazak iz patentnog zahteva spada u izuzetak od važenja čl. 101 zasnovan na sudskoj praksi, on mora identifikovati apstrakciju, zakon prirode ili prirodni fenomen i objasniti zašto patentni zahtev obuhvata svaku suštinsku praktičnu primenu dotične apstrakcije, zakona prirode ili prirodnog fenomena,

Ispitivač treba da pregleda sve raspoložive podatke (iz specifikacije, samog patentnog zahteva, relevantne literature o prethodnom stanju u stručnoj oblasti kojoj pripada pronalazak – predmet patentnog zahteva) pre nego što dođe do zaključka o tome da li pronalazak iz zahteva predstavlja predmet podložan patentiranju. Ispitivač mora odmeriti sve činjenice ustanovljene ranije kako bi došao do zaključka postoji li veća verovatnoća da pronalazak iz zahteva kao celina ne spada ni u jednu od vrsta predmeta izričito navedenih u čl. 101. (proces, mašinu, industrijski proizvod ili sastav materije), ili spada u jedan od izuzetaka u odnosu na važenje ovog člana (apstraktnu ideju, zakon prirode ili prirodni fenomen). „Na ispitivača pada teret dokazivanja *prima facie* nemogućnosti patentiranja pronalaska koji je predmet patentnog zahteva.“⁴⁰ Ako dokazi u celini ukazuju na veću verovatnoću da pronalazak iz patentnog zahteva treba smatrati praktičnom primenom apstraktne ideje, prirodnog fenomena ili zakona prirode, ispitivač neće odbaciti patentni zahtev. Ako ispitivač identifikuje u sakupljenim činjenicama i na odgovarajući način obrazloži ono što ga navodi na zaključak da se patentni zahtev odnosi na apstraktnu ideju bez praktične primene, teret dokazivanja prelazi na podnosioca zahteva, koji mora ili da izmeni svoj zahtev, ili da pokaže zašto je zahtev podoban za patentnu zaštitu.⁴¹

37 Benson, 409 U.S. at 71–72, 175 USPQ at 676.

38 Diehr, 450 at 187, 209 USPQ at 8.

39 Diehr, 450 U.S. at 192, 209 USPQ at 10.

40 In re Oetiker, 977 F.2d 1443, 1445, 24 USPQ2d 1443, 1444 (Fed. Cir. 1992).

41 In re Brana, 51 F.3d 1560, 1566, 34 USPQ2d 1436, 1441 (Fed. Cir. 1995).

Patentiranje procesa i biotehnologija

U svetlu svoje presude u sporu *Bilski v. Kappos*, Vrhovni sud vratio je federalnim sudovima na ponovno razmatranje sporove *Mayo Collaborative Services v. Prometheus Laboratories, Inc.* i *Classen Immunotherapies, Inc. v. Biogen Idec*. Oba patentna zahteva odnosila su se na postupke u medicinskoj dijagnostici: sud je našao da zahtev *Prometheus Laboratories, Inc.* zadovoljava kriterijum *mašina ili preobražaj*, a zahtev *Classen Immunotherapies, Inc.* ne. Patentni zahtev *Prometheus Laboratories, Inc.* odnosio se na metode utvrđivanja da li lečenje gastro-intestinalnih poremećaja vezanih za bolesti imunog sistema treba prilagoditi okolnostima, odnosno treba li promeniti dozu leka koji se uzima radi lečenja poremećaja.⁴² Podneseni pojedinačni patentni zahtevi tiču se specifično metoda identifikovanja unetog leka tiopurina ili njegovih metabolita u crvenim krvnim zrnima pacijenta. Federalni sud naveo je u obrazloženju svoje presude kao reprezentativni primer zahtev 1 patenta 623:

Metod optimizacije terapeutske delotvornosti lečenja gastro-intestinalnog poremećaja vezanog za bolesti imunog sistema, koji se sastoji iz:

- a) davanja leka koji sadrži 6-tioguanin pacijentu koji ima rečeni gastro-intestinalni poremećaj vezan za bolesti imunog sistema;
- b) utvrđivanje nivoa 6-tioguanina kod rečenog pacijenta koji ima rečeni gastro-intestinalni poremećaj vezan za bolesti imunog sistema, pri čemu nivo 6-tioguanina manji od oko 230 pmola na 8×10^8 crvenih krvnih zrnaca ukazuje na potrebu da se poveća doza leka koja će se ubuduće davati rečenom pacijentu, a ako nivo 6-tioguanina postane veći od oko 400 pmola na 8×10^8 crvenih krvnih zrnaca, to ukazuje na potrebu da se smanji doza leka koja će se ubuduće davati rečenom pacijentu.

Federalni sud ukinuo je presudu Okružnog suda, kojom je nađeno da zahtevi iz patentne prijave nisu podobni za patentnu zaštitu na osnovu čl. 101 Zakona o patentima, stav na koji je izričito uticalo izdvojeno mišljenje sudije Breyer-a u sporu *Laboratory Corp. v. Metabolite Labs., Inc.* Federalni sud smatrao je da su postupci davanja leka i određivanja nivoa 6-tioguanina, koje je okružni sud odbacio kao radnje koje predstavljaju uobičajeno neophodno prikupljanje podataka, imali zapravo transformativni karakter i time zadovoljili kriterijum *mašina ili preobražaj* za pružanje patentne zaštite zahtevima čiji predmet spada u kategoriju procesa. Sudija Lourie u svojoj izjavi kaže da se preobražaj odvija u ljudskom telu nakon uzimanja leka i da se tada događaju razne hemijske i fizičke promene metabolita

42 <http://www.patentdocs.org/2010/07/bilski-v-kappos-what-effects-on-biotechnology-patents.html>

leka, koje omogućavaju određivanje njihovih koncentracija. Sud je našao da su te radnje bile u suštini koraci koji čine metod lečenja, „koji su uvek transformativni kad god se određena grupa lekova unosi u telo kako bi se ublažile posledice nekog neželjenog stanja“.

Ljudsko telo u koje se unose lekovi kao što su tiopurini „nužno doživljava preobražaj“, pošto „lekovi ne prolaze kroz telo a da ne utiču na njega“, nešto što je sud okarakterisao kao celokupnu svrhu uzimanja lekova. Ovo obrazloženje odbacuje tvrdnju *Mayo Collaborative Services* da su preobražaji rezultat „prirodnih procesa“, zato što se, „sasvim doslovno, svaki preobražaj fizičke materije može opisati kao nešto što se događa prema prirodnim procesima i prirodnom zakonu“. Ali onaj preobražaj koji obuhvata uzimanje lekova na način opisan u patentnim zahtevima ne predstavlja prirodne procese, prema shvatanju suda. „Gotovo je samoočigledno da je proces fizičkog ili hemijskog preobražavanja fizičkih objekata ili supstanci predmet podoban za patentnu zaštitu.“ Najzad, Federalni sud bio je mišljenja da je Okružni sud pogrešio presudivši da podneti patentni zahtevi „u potpunosti monopolizuju“ korišćenje korelacija između metabolita tiopurinskih lekova, na jednoj strani, i njihove toksičnosti i efikasnosti, na drugoj. Prema Federalnom sudu, patentni zahtevi koriste, a ne monopolizuju korelacije prirodnih procesa „u nizu specifičnih postupaka“ koji, prema zakonu, predstavljaju predmet podoban za patentnu zaštitu; sud navodi presudu u sporu *Diamond v. Diehr* i analognu upotrebu Arenijusove jednačine radi prerade kaučuka (transformativni postupak). Sud je smatrao da zadovoljavanje kriterijuma *mašina ili preobražaj* čini zahteve podobnim za patentnu zaštitu i da stoga „oni ne prisvajaju nijedno fundamentalno načelo“.

Presudom u sporu *Classen Immunotherapies, Inc. v. Biogen Idec* Federalni sud je po kratkom postupku odbacio patentne zahteve pozivajući se na činjenicu da oni ne zadovoljavaju kriterijum *mašina ili preobražaj*; obrazloženje presude ima samo 69 reči i kraće je od odbijenih patentnih zahteva. Oni su se odnosili na metode kojima se utvrđuje da li redosled imunizacije utiče na učestalost ili težinu hroničnog poremećaja vezanog za imunitet kod grupe lečenih sisara u odnosu na kontrolnu grupu sisara. Mada su patentni zahtevi *Classen Immunotherapies, Inc.* navodili postupke imunizacije (koji su se mogli smatrati analognim postupcima uzimanja leka u zahtevima *Prometheus Laboratories, Inc.*), oni su takođe navodili radnju „upoređivanja incidence, prevalencije, učestalosti ili težine“ poremećaja vezanog za imunitet između eksperimentalne i kontrolne grupe životinja, što je olakšalo svrstavanje imunizacije u „obične radnje prikupljanja podataka“.

Presuda Vrhovnog suda u sporu *Bilski v. Kappos* ne pruža nam jasna uputstva za razrešavanje nedoumica izazvanih različitim presudama u sprovima *Mayo Collaborative Services v. Prometheus Laboratories, Inc.*

i *Classen Immunotherapies, Inc. v. Biogen Idec*. Vrhovni sud se, izgleda, zadovoljio da federalnom sudstvu prepusti razvijanje sudske prakse koja će putem precedentnog prava dati konkretan odgovor na pitanje do koje mere se za procenu podobnosti patentnih zahteva za patentiranje mogu koristiti i drugi kriterijumi sem kriterijuma *mašina ili preobražaj*.

Što se tiče biotehnologije, i dalje je tačno da je uključivanje aktivnih postupaka, oslonjenih na tehnologiju, u patentne zahteve čiji su predmeti novi metodi mudra mera predostrožnosti, kao i da patentne zahteve treba formulisati tako da bude svedena na minimum verovatnoća njihovog svrstavanja u obične apstraktne ideje. Obrazloženje presude Vrhovnog suda u sporu *Bilski v. Kappos* sadrži stav da sudstvo „nema *carte blanche* da nameće ograničenja predmeta patenta koja nisu u skladu sa tekstem, namenom i celokupnim sklopom zakona“.

Važnost ovog načelnog opredeljenja zaista je teško preceniti. Sudija Kennedy izrazio je mišljenje većine sudija Vrhovnog suda upozorivši da sud treba da posmatra pronalazak kao jednu celinu, ne deleći ga na stare i nove patentne zahteve, pri čemu se zanemaruju stari zahtevi iako na njima počiva podobnost zahteva za patentiranje. S druge strane, četiri sudije koje su izdvojile mišljenje prilikom presuđivanja spora *Bilski v. Kappos* čvrsto veruju da dopustivost predmeta patenta jeste i mora biti ograničena ustavnim normom da patent „podstiče napredak korisnih veština“. Jer čak i kad patenti ohrabruju inovacije i otkrića, „suviše velika patentna zaštita može pre ukočiti nego podstaći napredak korisnih veština“.⁴³ Patenti mogu obeshrabriti istraživanja ometajući slobodnu razmenu informacija, na primer prisiljavajući ljude da „izbegavaju korišćenje potencijalno patentiranih ideja, navodeći ih da vrše skupa pretraživanja priznatih patenata, kao i onih čije je priznavanje u toku, što oduzima mnogo vremena, zahtevanjem složenih procedura dobijanja dozvole za korišćenje patentiranih ideja i povećanjem troškova korišćenja patentiranih“ metoda.⁴⁴

Čak i ako Federalni sud razvije dodatne kriterijume za procenu patentnih zahteva čiji je predmet neki konkretan, koristan i oipljiv metod, na podnosiocima patentnih prijava i njihovim advokatima jeste da prepoznaju ove napetosti u stavovima najviših američkih sudova prema patentiranju i da osiguraju da se njihovi patentni zahtevi nedvosmisleno odnose na predmete podobne za patentnu zaštitu. Federalni sud će uskoro morati da pruži konkretnija merila za procenu zadovoljenosti pomalo nebuloznog kriterijuma koji je formulisao Vrhovni sud. Ako najviši američki sud ne izmeni svoj zastareo stav prema patentima, zasnovan na iskustvu

43 *Laboratory Corp. of America Holdings v. Metabolite Laboratories, Inc.*, 548 U. S. 124, 126–127 (2006).

44 *Ibid.*, p. 127.

prve i druge industrijske revolucije i neprikladan imperativima informatičkog doba, podnosioci patentnih prijava iz oblasti biotehnologije i dalje će morati da se služe malobrojnim distinkcijama koje sud pruža kako bi zaštitili svoje pronalaskе u sferi biotehnologije.

Nije trebalo previše čekati na reperkusije evoluiranog stava Vrhovnog suda prema mogućnosti patentiranja softvera. Tako je već decembra 2010. federalni sud primenio široko tumačenje podobnosti procesa za patentiranje, istaknuto u obrazloženju presude u sporu *Bilski v. Kappos*, na rešavanje spora *Research Corp. Technologies v. Microsoft Corp.*, u kojem je sud pružio patentnu zaštitu postupku digitalnog polusenčenja slika. Mora se imati u vidu čitav ovaj uzbudljiv, dinamičan, nedovoljno konzistentan, ponekad i protivrečan razvoj pravnih shvatanja o dopuštenom predmetu patenta, čije sam glavne etape upravo pokušao da ocrtam, da bi se razumela pozadina presude o mogućnosti patentiranja ljudskog genoma.

Univerzalna deklaracija o ljudskom genomu i ljudskim pravima

Pre no što se bliže pozabavim njom, razmotriću jedan međunarodni dokument koji se neposredno odnosi na pravni status ljudskog genoma. Reč je o Univerzalnoj deklaraciji o ljudskom genomu i ljudskim pravima, koju je 1997. godine usvojio UNESCO na svom 29. zasedanju.⁴⁵ Kako pokazuje već njen naziv, Deklaracija – koja je svečana izjava političke volje, ne pravno obavezujući dokument – bavi se zaštitom ljudskih prava u genetičkim istraživanjima, dotičući neka od najvažnijih pitanja bioetike. Ona ne sadrži izričit stav o mogućnosti patentiranja ljudskog genoma ili pojedinih njegovih delova. Međutim, iako direktno ne pominju patentna prava nad ljudskim genetskim materijalom, tvorcі Deklaracije jasno su stavili do znanja da je za njih neprihvatljivo patentiranje ljudskog genoma *u njegovom prirodnom obliku*.

Već u čl. 1 naglašava se da je „ljudski genom... u simboličkom smislu, baština čovečanstva“. Ova odredba bila bi daleko nedvosmislenija da ne insistira na simboličnom tumačenju izraza *baština čovečanstva*; tada bismo bili sigurni da je svako priznavanje patentnih prava nad ljudskim genomom ili nekim njegovim delom u direktnoj suprotnosti sa tekstom Deklaracije. Pretpostavljam da je ublažavajući simbolički smisao pomenut upravo da bi se izbegla suviše dalekosežna interpretacija čl. 1 kao implicitne zabrane patentiranja ljudskog genoma, što bi nesumnjivo prelazilo obim političke saglasnosti država – potpisnica.

---

45 http://en.wikipedia.org/wiki/Universal_Declaration_on_the_Human_Genome_and_Human_Rights

Mnogo je jasniji – i bliži izričitoj zabrani patentiranja – čl. 4, koji predviđa da „ljudski genom u svom prirodnom stanju ne daje pravo na finansijsku dobit“. Kako u patentna prava spada zabrana neovlašćenog korišćenja patentiranog pronalaska i finansijska naknada za njegovo ovlašćeno korišćenje, ova odredba ekvivalentna je zabrani patentiranja ljudskog genoma. Zabrana se odnosi samo na genom u prirodnom stanju, ne i na derivate proizvedene polazeći od njega – stanovište koje deli i američki Vrhovni sud. U središtu spora koji je rešavao ovaj sud nije se nalazilo pitanje patentiranja genoma – kako su novinske agencije neprecizno prenele; sud je rešavao da li su dva vrlo specifična ljudska gena – predmeti patentnih zahteva – delovi prirodnog genoma ili njegovi derivati. Biološki posmatrano, oni su i jedno i drugo: deo su prirodnog genoma, jer im je hemijska struktura *istovetna* sa strukturom odgovarajućeg dela genoma; derivati su, jer se *u izdvojenom stanju ne nalaze u prirodi* – izdvojila ih je ljudska veština, koja stoga polaže patentna prava na njih. Pravnike takav odgovor, ma koliko bio utemeljen na biološkoj stvarnosti, ne može zadovoljiti; oni uporno traže da im se odgovori da li je reč o prirodi ili proizvodu ljudskih ruku. Podnosilac patentnog zahteva mogao je njegov predmet definisati ne kao gen, već kao postupak izdvajanja gena. U tom slučaju bi patentna zaštita bila moguća za metod izdvajanja gena, ali bi se sâm gen nalazio izvan nje, što očito nije zadovoljavalo narasle ambicije farmaceutskih kompanija.

Čl. 12 Deklaracije takođe indirektno podrazumeva zabranu patentiranja ljudskog genoma. Paragraf *a* ističe da će koristiti od „napretka u biologiji, genetici i medicini koji se odnosi na ljudski genom postati dostupne svima, uz dužno poštovanje dostojanstva i ljudskih prava svakog pojedinca“. A opštu dostupnost navedenih koristi nije lako uskladiti sa patentnom zaštitom delova ljudskog genoma, pošto takva zaštita gotovo automatski nosi sa sobom nejednak pristup patentiranom pronalasku i koristima od njega. Paragraf *b* podvlači da je sloboda istraživanja, koja je neophodna za napredak znanja, deo slobode mišljenja. A sloboda istraživanja patentiranog pronalaska nužno je ograničena: samo vlasnik patenta i lice kojem on to dozvoli mogu vršiti istraživanja u granicama priznatog patenta. Primenjena istraživanja, uključujući primenjenu biologiju, genetiku i medicinu, koja se odnose na ljudski genom, imaće za cilj olakšavanje patnji i poboljšanje zdravlja kako pojedinaca tako i čovečanstva u celini. Čl. 14 predviđa da će države preduzeti odgovarajuće mere radi obezbeđivanja intelektualnih i materijalnih uslova povoljnih za slobodno istraživanje ljudskog genoma; ostvarujući te uslove, one će takođe uzeti u obzir moralne, pravne, socijalne i ekonomske implikacije takvih istraživanja na osnovu načela izloženih u Deklaraciji. Sličnu odredbu sadrži i sledeći član, koji precizira da načela izložena u Deklaraciji treba da osiguraju poštovanje ljudskih prava, osnovnih sloboda i ljudskog dostojanstva, kao i da zaštite javno zdravlje.

Države-potpisnice nastoje da se rezultati ovih istraživanja ne koriste za nemiroljubive ciljeve. Čl. 18 ističe da će države potpisnice podsticati širenje znanja o ljudskom genomu u međunarodnim razmerama i u okviru ukupne naučne i kulturne saradnje, naročito između industrijalizovanih zemalja i zemalja u razvoju. U okviru mera za pomoć zemljama u razvoju u oblasti istraživanja ljudskog genoma čl. 19 ponovo podvlači značaj podsticanja slobodne razmene naučnih saznanja i obaveštenja u oblasti biologije, genetike i medicine. Ostali delovi Deklaracije posvećeni su različitim etičkim pitanjima vezanim za istraživanje ljudskog genoma i ne odnose se na probleme patentiranja genoma ili njegovih delova.

Vrhovni sud i patentiranje ljudskih gena

Rasprava u sporu koji je osnovni predmet ovog priloga vođena je 15. aprila, a presuda doneta 13. juna 2013. godine. Formalne strane u sporu bile su *Association for Molecular Pathology et al.* i *Myriad Genetics, Inc., et al.* U svom obrazloženju sud najpre podseća na osnovne činjenice o strukturi gena – dvostrukog spiralnog lanca dezoksiribonukleinske kiseline (DNK). Svaka „prečaga“ ove spirale sastoji se iz dva nukleotida međusobno povezana molekulom šećera dezoksiriboze i fosfatnim grupama. Redosled nukleotida u DNK sadrži informaciju neophodnu za stvaranje lanaca aminokiselina, koji se koriste za izgradnju proteina u telu. Nukleotidi koji kodiraju aminokiseline su „eksoni“, a oni koji to ne čine jesu „introni“.

Naučnici mogu izdvojiti DNK iz ćelija da bi izolovali njene specifične segmente radi daljeg proučavanja. Oni takođe mogu veštački stvoriti samo eksone – nizove nukleotida poznate kao kompozitna DNK (cDNK). Kompozitna DNK sadrži samo eksone koji se javljaju u DNK, izostavljajući introne, koji se u spiralnom lancu javljaju između eksona. *Myriad Genetics Inc.* dobio je nekoliko patenata, otkrivši tačan položaj i redosled nukleotida u genima BRCA1 (breast cancer) i BRCA2, čije mutacije uvećavaju opasnost od raka dojke i jajnika. Ovo znanje dozvolilo je *Myriad*-u da utvrdi tipičan redosled nukleotida u dotičnim genima, što mu je zauzvrat omogućilo da razvije medicinske testove korisne za otkrivanje mutacija u ovim genima kod pojedinačnih pacijentkinja radi procene stepena opasnosti od pojave kancera u njih. Ako su validni, *Myriad*-ovi patenti dali bi ovoj firmi isključivo pravo izolovanja gena BRCA1 i BRCA2 kod nekog pojedinca, a takođe i isključivo pravo sintetičkog stvaranja kompozitne DNK BRCA gena. Tužiocima su pokrenuli spor tražeći da se proglasi da *Myriad*-ovi patenti nisu validni po čl. 101 Zakona o patentima. Prvostepeni Okružni sud (District Court) dao je za pravo tužiocima, zaključivši da *Myriad*-ovi patentni zahtevi nisu validni, zato što obuhvataju proizvode prirode. Apelacioni sud za federalni okrug (Federal Circuit) isprva je poništio patente, ali je, ponovo

razmatrajući ovaj slučaj u svetlu presude u sporu *Mayo Collaborative Services v. Prometheus Laboratories, Inc.*, 566 U.S., našao da su kako izolovana DNK tako i kompozitna DNK podoban predmet patentne zaštite. Tom prilikom je sudija Held izdvojio mišljenje, smatrajući da je segment DNK koji se javlja u prirodi proizvod prirode, te nije podoban za patentiranje samo zato što je izolovan, ali je kompozitna DNK podobna za patentiranje, zato što se ne javlja u prirodi.

Zakon o patentima dopušta da se patent izda svakome ko pronade ili otkrije neki nov i koristan sastav materije (čl. 101), ali zakoni prirode, prirodni fenomeni i apstraktne ideje jesu osnovna oruđa naučnog i tehnološkog rada, koja leže izvan domena patentne zaštite. Pravilo o zabrani patentiranja stvari koje se javljaju u prirodi ima, međutim, svoje granice. Patentna zaštita nalazi delikatnu ravnotežu između stvaranja podstreka koji vode pronalascima i otkrićima, na jednoj strani, i kočenja protoka informacija, što može dovesti do pojave lažnih pronalazaka, na drugoj. Ovo merilo treba koristiti radi utvrđivanja da li *Myriad*-ovi patentni zahtevi obuhvataju nov i koristan sastav materije ili fenomene koji se javljaju u prirodi.

Myriad-ov patentni zahtev vezan za DNK spada u izuzetak od dopustivosti predmeta patentiranja koji se odnosi na zakone prirode. *Myriad*-ov glavni doprinos sastojao se u otkrivanju tačnog položaja gena BRCA1 i BRCA2, kao i u utvrđivanju redosleda nukleotida u njima. Presuda u sporu *Diamond v. Chakrabarty*, 447 U.S. 303 od ključnog je značaja za ispitivanje podobnosti patentnog zahteva i odgovor na pitanje da li je radnja iz patentnog zahteva nova i sa izrazito drugačijim karakteristikama u odnosu na one koje se vrše u prirodi. *Myriad* nije ni stvorio ni izmenio genetsku informaciju kodiranu u genima BRCA1 i BRCA2, kao ni genetsku strukturu DNK. Podnosilac patentnog zahteva pronašao je važan i koristan gen, ali ma koliko ovo otkriće otvaralo novu etapu u genetičkim istraživanjima i bilo inovativno, čak sjajno, ono po sebi ne zadovoljava kriterijume iz čl. 101. Nalaženje položaja gena BRCA1 i BRCA2 ne čini te gene podobnim predmetom patentne zaštite, pošto oni ne predstavljaju nov sastav materije u smislu čl. 101. *Myriad*-ovi opisi patenta osvetljavaju problem koji ima njegov patentni zahtev. Oni iznose pojedinosti opsežnog procesa otkrivanja rečenih gena, ali sama veličina napora nije dovoljna da ispuni uslove iz čl. 101. *Myriad*-ove zahteve ne čini podobnim činjenica da izolovanje DNK iz ljudskog genoma kida hemijske veze koje drže na okupu molekule gena.

Patentni zahtevi nisu izraženi kao nov hemijski sastav materije, niti se oni oslanjaju na hemijske promene što proističu iz izolovanja nekog pojedinačnog odeljka DNK. Umesto toga, zahtevi su usredsređeni na genetsku informaciju kodiranu u genima BRCA1 i BRCA2. Najzad, *Myriad* dokazuje da je Biro za patente i trgovačke žigove u prošlosti izdavao patente za pojedinačne gene, iz čega izvodi svoje pravo pozivajući se na presudu

u sporu *J.E.M. Ag Supply, Inc. v. Pioneer Hi-Bred Int'l, Inc.*, 534 U.S. 124, slučaj u kojem je Kongres naknadno usvojenim zakonom odobrio praksu Patentnog biroa. Ovde takvog odobrenja nema, a SAD su dokazale – pred Apelacionim sudom za federalni okrug i Vrhovnim sudom – da izolovana DNK nije podoban predmet patentne zaštite po čl. 101.

Kompozitna DNK nije proizvod prirode, tako da je podobna za patentiranje po čl. 101. Kompozitna DNK ne postavlja iste prepreke priznavanju patentnih prava kao izolovani segmenti DNK koja se javlja u prirodi. Njeno stvaranje proizlazi iz jednog molekula koga čine samo eksoni, što se ne javlja u prirodi. Redosled eksona možda diktira priroda, ali laboratorijski tehničar neosporno stvara nešto novo kad uklanja introne iz jedne sekvence DNK da bi načinio kompozitnu DNK.

Važno je zapaziti da ovaj slučaj ne obuhvata patentne zahteve koji se odnose na metod dobijanja derivata DNK, patente vezane za nove primene saznanja o genima BRCA1 i BRCA2, kao ni mogućnost patentiranja DNK u kojoj je redosled nukleotida koji se javljaju u prirodi izmenjen u odnosu na prirodni.

Zaključak

Nije potrebno navoditi ostatak obrazloženja, opterećenog podacima iz biohemije, molekularne biologije, genetike i medicine da bi se shvatila suština stava Vrhovnog suda SAD prema mogućnosti patentiranja delova ljudskog genoma. Sud je tačno procenio da središte spora predstavlja pitanje gde je granica između materije kao prirodnog fenomena koji se ne može patentirati i veštački stvorenog, novog i korisnog sastava materije koji podleže patentiranju. Apstraktno posmatrano, svaki proizvod ljudskih ruku načinjen je od istih atoma ili (u slučaju veštačkih hemijskih elemenata) subatomske čestice kao i prirodni svet: što je još važnije, veštački proizvedeni predmeti podležu istim zakonima koji upravljaju prirodnim pojavama. S druge strane, Hajzenbergov princip neodredivosti uči nas da u svetu koji posmatraju ljudska bića nijedna pojava nije apsolutno prirodna; naime, sâm čin posmatranja modifikuje posmatranu stvar ili pojavu, koja stoga gubi svoju prvobitnu idealnu prirodnost. Umesto oštro suprotstavljenih polova prirodnog i veštačkog, stvarnost se ukazuje kao neprekinuti kontinuum s nerazmrsivo isprepletenim prirodnim i veštačkim elementima. Prilično nezgodno za pravničku logiku, zar ne? Tamo gde jasno preovlađuju prirodni elementi ili ljudska delatnost, rešenje se nameće samo od sebe. No, ima situacija u kojima izbor nije toliko samoočigledan koliko bismo želeli. Takav je slučaj sa ljudskim genomom.

Genom čoveka (i bilo koje druge biološke vrste) u prirodi se javlja isključivo u svom integralnom obliku, kao sveukupnost genetske informacije

relevantne za datu jedinku i sadržane u hromozomima njenih ćelija. U tom smislu, podnosilac patentnog zahteva je u pravu: u prirodi nema izolovanih gena BRCA1 i BRCA2, kao ni bilo kojih drugih izolovanih gena. Znači li to da je Vrhovni sud pogrešio kad je ovim genima uskratio patentnu zaštitu? Da je u pitanju nebiološka hemijska supstanca, bez obzira na njenu inherentnu složenost, odgovorio bih potvrdno. Kako je u pitanju biološki entitet, čija je namena kao novog i korisnog sastava materije takođe biološke prirode, moj odgovor mora biti negativan. Biološka suština ovih i svih drugih gena uvek je ista, javljali se oni integrisani u genomu ili u izolovanom stanju – oni su nosioci genetske informacije. Ako je ta informacija istovetna u genomu i u genu izolovanom iz njega, izolovani gen ostaje deo prirode bez obzira na svoju izolovanost. Ubrana voćka nije činom branja prestala da bude deo prirode, mada je u izvesnom smislu postala i delo ljudske delatnosti. Izolovani gen može biti spomenik ljudske intelektualne i tehnološke moći a da time ne napusti svet prirode.

Šta je sa kompozitnom DNK? Vrhovni sud smatra da je ona dopušten predmet patentne zaštite, pozivajući se na činjenicu da se ona ne javlja u prirodi. Ali ni izolovani geni ne javljaju se u prirodi, što – videli smo – nije dovoljan razlog da im se pruži patentna zaštita. Uostalom, struktura sastavljena samo od eksona, analogna kompozitnoj DNK, javlja se i u prirodi – u potpuno razvijenom obliku „glasničke“ ribonukleinske kiseline (mRNK), pošto se iz „prepisane“ strukture gena prirodnim putem uklone introni.⁴⁶ Što je najvažnije, obe strukture – kako mRNK tako i kompozitna DNK – zadržavaju redosled nukleotida iz prvobitnog gena. Mada je njihova hemijska struktura donekle modifikovana, njihova biološka funkcija – izgradnja niza aminokiselina određenog redosledom nukleotida – ostaje očuvana. Nismo se previše udaljili od stanja zatečenog u izolovanim genima. Istina, stepen hemijske modifikacije kompozitne DNK veći je nego modifikacija koju izaziva izolovanje gena, ali ta razlika više je kvantitativna nego kvalitativna dokle god biološka funkcija, genetska informacija sadržana u redosledu nukleotida, ostaje neizmenjena. Čim se ta informacija promeni, nastaje nov biološki entitet, genetski modifikovan organizam, nešto što ne samo hemijski već i biološki predstavlja nov sastav materije, koji prema američkom patentnom pravu podleže patentnoj zaštiti.

Zato presuda Vrhovnog suda iz juna 2013. godine, mada predstavlja važnu etapu u procesu regulisanja patentnih prava proisteklih iz genetičkih istraživanja, ne može biti poslednja reč američke jurisprudencije u ovom pitanju. Otuda su preuranjeni kako likovanje aktivista građanskog društva tako i katastrofične najave predstavnika biotehnoškog kompleksa. Borba se nastavlja: pobednik je neizvestan.

46 <http://en.wikipedia.org/wiki/Exon>

Predrag Vukasovic

AMERICAN COPYRIGHT AND THE HUMAN GENOMA

Summary

The subject-matter of this article is concerned with some implications of US Supreme Court decision on patentability of human genome's parts. After exposing the news agencies information on solution of the protracted legal dispute between *Myriad Genetics*, a biotechnological company based in Utah, and *American Civil Liberties Union*, a NGO focussing onto the human rights, the author records the first mixed reactions of direct participants in this potentially landmarking legal case. He notes a rise of biotech companies' shares in the main stock markets after announcing the Court's decision – a credible sign indicating the compromise character of Supreme Court's verdict.

The case revolves on the interpretation of Section 101 of Title 35 U.S.C. setting out the permissible subject-matters of a legitimate patent claim. This subject-matter may belong to one of the four categories: machine, manufactured product, composition of matter (material), or process. In analysis of these terms' possible meanings the author made use of the Interim Guidelines for Examination of Patent Applications for Patent Subject Matter Eligibility, a legally non-binding document intended to facilitate the assessment of subject-matter eligibility in patent applications by the officials of United States Patent and Trademark Office. Although with no legal force, the guidelines are still a useful tool for understanding the American patent law's evolution because they contain the prevalent legal opinions based on the American courts' precedent practice.

Formal participants in this legal dispute's last phase taking place before US Supreme Court were *Association for Molecular Pathology* et al. and *Myriad Genetics Inc.* et al.; this legal case was argued on April 15, 2013, and decided on June 13, 2013. The author highlights the insufficient consistency of the verdict denying patent protection to isolated genes BRCA1 and BRCA2, but ruling that composite DNA is patent-eligible. He concludes that this decision cannot be the last word of American judiciary on human genome's patentability. The struggle continues; winner is uncertain.

Key words: patent protection, permissibility of patent claims, human genome

Vladimir V. Vodinelić

Centar za unapređivanje pravnih studija, Beograd

USTAVNO PRAVO VLASTI DA OSNIVA MEDIJE? ***Naročito o medijima jedinica lokalne samouprave***

Rezime: (1) Priprema novih medijskih zakona u Srbiji 2013. godine dala je priliku da se vidi koliko medijski poslenici, njihovi pravni savetnici i vlast nisu usvojili stav da država ne treba da bude ni osnivač ni finansijer medija. (2) U napisu se prvo razmatra da li danas u Srbiji uopšte važi zakonska norma da jedinice lokalne samouprave mogu osnivati medije. Autor pokazuje da se sukob između propisa koji to ne dopuštaju i propisa koji to dopuštaju ne može nesumnjivo rešiti ni u prilog ni protiv te mogućnosti primenom kolizionih pravnih normi, ni na jedan od tri zamisliva načina koje izlaže. (3) Stav za koji se opredelio Nacrt zakona o javnom informisanju i medijima 2013, da se mediji lokalnih samouprava privatizuju, a da novi ne mogu da se osnivaju, napadan je kao protivan Ustavu RS 2006, tvrdnjom da Ustav svakome, pa time i jedinicama lokalne samouprave, jemči pravo osnivanja medija. Autor pokazuje da taj stav, mada zastupan i od strane nekih pravnik, počiva na laičkom tumačenju: ono postupak tumačenja propisa svodi na jezičko tumačenje, i to na određivanje sadržine norme putem kolokvijalnog značenja reči „svako“, koju ustavni tekst upotrebljava. Autor pokazuje da je takvo tumačenje neodrživo, budući da zajemčena sloboda izražavanja mišljenja, čiji je sastavni deo sloboda osnivanja medija, jeste jedno ljudsko pravo, a da ljudska prava nisu zajemčena vlasti, nego, baš suprotno, u odnosu na vlast.

Ključne reči: mediji, mediji jedinica lokalne samouprave, osnivanje medija, finansiranje medija, ustavno pravo na osnivanje medija, vlast kao osnivač, nacrti medijskih zakona u Srbiji 2013.

1. Vlast kao osnivač i finansijer medija

Znatan deo stanovništva Srbije i danas pamti vreme kada je sve u medijskoj sferi bilo državno: novine, radio, televizija, novinska agencija, štamparija, mreža distribucije. Nasuprot toj prošlosti, danas vlada stav da ništa u medijima ne treba da bude državno. Široko je prihvaćeno da, iz dobro znanih razloga, pre svega zbog teško ostvarive nezavisnosti medija i podložnosti uticaju vlasti, vlast valja da se drži po strani od medija, i to kako kao osnivač medija, sa izuzetkom osnivanja javnog medijskog servisa,

tako i kao finansijer, ne izuzimajući iz toga ni budžetsko finansiranje javnog medijskog servisa.

Rad na pripremi novog zakona o javnom informisanju i medijima i zakona o elektronskim medijima 2013. godine dao je povod i pružio priliku da se vidi koliko je malo u Srbiji, kako u vlasti, tako i među medijskim poslenicima, prihvaćen stav o deetatizaciji medija u pogledu njihovog osnivanja i budžetskog finansiranja od strane vlasti. Evo dveju ilustracija za to kako se i u vlasti i među medijskim poslenicima sporo učvršćuje shvatanje o potrebi da se iz medijske sfere država odnosno javna vlast povuče – jedna ilustracija se tiče finansiranja, a druga osnivanja.

Ministarstvo kulture i medija je, mimo stručne radne grupe koju je osnovalo baš za tu svrhu, izradilo Nacrt zakona o javnim medijskim servisima¹ – sopstvenim snagama.² U Nacrtu je, uz druge nedostatke zaštite nezavisnosti javnog medijskog servisa spram vlasti i uz neprimereno

- 1 Bio je dostupan na sajtu Ministarstva kulture i informisanja RS od 7. do 23.8.2013. godine. Kako je na volšeban način osvanuo na sajtu, bez ikakvog objašnjenja njegovog statusa, namene i porekla, tako je isto s njega uklonjen. U odgovoru (od 5.9.2013. broj 07-00-206/2013-07), koje je Ministarstvo kulture i informisanja dalo na upit NUNS-a i CUPS-a po Zakonu o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja, pomoćnik ministra, da bi prikrio kako je taj Nacrt nastao kao rezultat ignorisanja rada stručne radne grupe koju je Ministarstvo formiralo za izradu nacrt medijskih zakona, iznosi neistinu da radna grupa ne postoji od februara 2013. godine i da od tada nadalje deluje samo kao „neformalno konsultativno telo“, mada je on i dalje, sve do jula meseca 2013. sazivao sastanke te radne grupe kao sastanke te radne grupe, mada je sebe u tim pozivima označavao kao predsednika te radne grupe, a sve pozvane označavao članovima te radne grupe, i mada se u mejlu koji je ministar poslao 3. jula, a koji je datiran sa 18. junom, ministar tada zahvaljuje članovima te radne grupe kao članovima i obaveštava ih da neće biti potrebne njihov dalji rad, objašnjavajući to nebulozom o tome da su preostala samo „birokratska“ pitanja.
- 2 U odgovoru (citiranom u fusnoti 1) koje je Ministarstvo kulture i informisanja dalo na upit NUNS-a i CUPS-a po Zakonu o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja, o tome ko je sačinio Nacrt, budući da je pre toga raspuštena stručna radna grupa koja je bila sa tim zadatkom formirana, navedeni su kao autori Nacrta jedan pomoćnik ministra i jedan savetnik u Sektoru za informisanje Ministarstva. Dotični pomoćnik ministra „proslavio“ se uoči početka rada na nacrtima novih medijskih zakona upravo u sferi slobode izražavanja mišljenja, kao autor koji je sastavio i objavio crnu listu onih ovdašnjih kulturnih radnika i nevladinih organizacija koji su „nosioci i izvršioци pogubne antisrpske politike“ (o pravnom tretmanu crnih lista vidi V.V. Vodinelić, „Bojkoti i crne liste – Ličnopravni aspekt“, *Pravni život*, 11–12, 1994, str. 815. i dalje), dok je dotičnog savetnika za informisanje za taj posao „preporučilo“ verovatno to što je učestvovao u izradi Zakona o javnom informisanju iz 1998. godine, najmračnijeg zakonskog akta u istoriji srpskog medijskog prava (sažetu analizu tog zakona, uz dalja upućivanja, vidi kod V.V. Vodinelić, *Pravo masmedija*, Beograd 2003, str. 64. i dalje). Po istančanom sluhu za medijske slobode, ovim delatnicima samo je još nedostajao neki pravnik koji je radio na Zakonu o izmenama i dopunama Zakona o javnom informisanju, za koji je Ustavni sud Srbije 2009. godine utvrdio da je bez ostatka protivustavan.

potčinjavanje javnog medijskog servisa dominaciji regulatornog tela za elektronske medije (sada Republičkoj radiodifuznoj agenciji),³ predviđeno bezuslovno i trajno ukidanje pretplate i uvođenje, kao novog glavnog oblika finansiranja javnog medijskog servisa, vremenski neograničenog direktnog finansiranja iz budžeta.⁴ Uporedno iskustvo uči da nigde gde je jednom ukinuta pretplata, koja kao način finansiranja najviše odgovara prirodi javnog medijskog servisa, ona nije ponovo uvedena, i da se svuda gde se javni medijski servis finansira iz budžeta, čime se narušava identitet javnog servisa kao medija koji neposredno finansiraju oni zbog kojih on postoji, čuju žalbe na uticaj vlasti i na nedovoljnost sredstava. Pošto i u zemljama sa teškom ekonomskom situacijom, npr. u Albaniji, pretplata opstaje, to bi značilo ili da se kod nas živi teže nego tamo, što nije tako (prema najnovijim podacima Albanija ima najniži nacionalni dohodak po glavi stanovnika, dok je Srbija za sedamdeset pet mesta bolje plasirana), ili, što će pre biti, da su naši političari u ovoj stvari veći populisti nego oni tamošnji.⁵

Za vreme izrade Nacrta zakona o javnom informisanju i medijima⁶ i tokom javne rasprave o tom nacrtu 2013. godine, jedna od dve dominantne

3 RRA bi dominirala javnim medijskim servisom npr. određivanjem opštih programskih obaveza javnom medijskom servisu (član 5. st. 4), donošenjem obavezujućih uputstava za način na koji javni medijski servis ima da izvršava svoje obaveze u pogledu programskih sadržaja (član 43. st. 1), imenovanjem i razrešenjem članova Upravnog odbora javnog medijskog servisa (član 24. st. 2, član 26), i članova Programskog saveta (član 32. st. 2), davanjem saglasnosti na opšte akte o finansijskom poslovanju (član 37. st. 6), pregledom i ispitivanjem poslovnih knjiga (član 44. st. 2).

4 Čl. 37. i dalje.

5 U Nacrtu zakona o elektronskim medijima, koji je stručna radna grupa Ministarstva izradila 2013. godine (i koji do ovog časa, tj. do sredine septembra 2013. godine, Ministarstvo nije učinilo dostupnim javnosti), kao osnovni vid finansiranja medijskog javnog servisa predviđena je naknada za javni medijski servis kao naknada za korišćenje medijskog javnog dobra. Naknada je i tačniji naziv za vid finansiranja koji se sada naziva pretplata. Ona se ne plaća za uistinu iskorišćenu uslugu, nego za mogućnost da se koriste ponuđeni programski sadržaji javnog medijskog servisa, i to nezavisno od toga da li se uopšte, ili u kojoj meri koriste. Bitno je da je, za razliku od sadašnje pretplate, predviđen i efikasan sistem naplate, po pravilima postupka kojim se naplaćuje porez. Ali naknada nije porez, i bitno se razlikuje od svakog poreza, jer ovi ne predstavljaju naknadu ni za kakvu konkretnu uslugu ili mogućnost neke usluge, te su u tom smislu apstraktno davanje, koje je uz to izdiferencirano po visini, npr. u zavisnosti od ostvarenog prihoda, vrednosti imovine itd., dok je naknada za korišćenje javnog medijskog dobra jednaka za sve. Osim toga, iz poreza se finansiraju državne funkcije, dok javni medijski servis to nije, tako da davanje za njega ni ne sme da se uredi kao porez. I dok porez ide u budžet, naknada za korišćenje javnog medijskog servisa ide ustanovama javnog medijskog servisa.

6 Tekst Nacrta sa sajta Ministarstva kulture i informisanja <http://kultura.gov.rs/javna-rasprava-o-nacrtu-zakona-o-javnom-informisanju-i-medijima> (12.5.2013).

teme povodom odredbe o privatizaciji medija čiji je osnivač država, autonomna pokrajina i jedinica lokalne samouprave⁷ bila je sudbina onih medija čiji su osnivači jedinice lokalne samouprave (drugu dominantnu temu predstavljali su regionalni javni servisi).

U ovom napisu razmatraće se često zastupana tvrdnja medijskih poslenika iz tih medija i njihovih pravnih savetnika da jedinice lokalne samouprave imaju pravo da osnivaju medije i da je to njihovo *zakonom uređeno pravo zajemčeno Ustavom*.

Da li je, međutim, išta od toga tako? Pošto se za jedinice lokalne samouprave (ne i za nacionalne savete nacionalnih manjina) može postaviti čak i pitanje da li sada postoji *na zakonu zasnovano pravo* da osnivaju medije, to ću prvo podvrći proveri tvrdnju da jedinice lokalne samouprave imaju zakonom uređeno pravo da osnivaju medije (odeljak 2), a zatim tvrdnju da je njihovo pravo *zajemčeno Ustavom* (3).

Ako je doista reč o pravu koje proističe iz Ustava, tada ne dolazi u obzir, kako međutim predviđa Nacrt zakona o javnom informisanju i medijima iz 2013, da postojeći mediji jedinica lokalne samouprave prestanu da postoje ako se ne privatizuju u određenom roku, a da lokalne samouprave ne mogu osnivati nove.⁸

7 Član 154. Nacrta zakona o javnom informisanju i medijima: „(1) Izdavač koga je neposredno ili posredno osnovala Republika, autonomna pokrajina i jedinica lokalne samouprave, kao i ustanova, preduzeće i drugo pravno lice koje je u celini ili delom u državnoj svojini ili koje se u celini ili delom finansira iz javnih prihoda, privatizuje se prodajom kapitala u skladu sa propisima kojima se uređuje privatizacija. (2) Ukoliko nije pokrenut postupak privatizacije izdavača iz stava 1. ovog člana, odgovorno lice u izdavaču dužno je da podnese inicijativu za pokretanje postupka privatizacije u roku od 30 dana od dana stupanja na snagu ovog zakona. (3) Inicijativa iz stava 2. ovog člana podnosi se Agenciji za privatizaciju. (4) Odluku o metodi privatizacije, donosi Agencija za privatizaciju, u roku od 90 dana od dana podnošenja inicijative iz stava 3. ovog člana. (5) Ukoliko do 31.12.2014. godine ne bude prodat kapital izdavača ili objavljen javni poziv za prodaju kapitala, postupak privatizacije se obustavlja a medij prestaje da postoji i briše se iz Registra medija.“ Član 155. st. 2: „Danom stupanja na snagu ovog zakona prestaju da važe odredbe člana 20. stav 1. tačka 34. Zakona o lokalnoj samoupravi (*Službeni glasnik RS*, broj 129/07) u delu koji glasi „osniva televizijske i radio-stanice radi izveštavanja na jeziku nacionalnih manjina koji je u službenoj upotrebi, kao i radi izveštavanja na jeziku nacionalnih manjina koji nije u službenoj upotrebi, kada takvo izveštavanje predstavlja dostignuti nivo manjinskih prava“, odredba člana 8. stav 2. tačka 5. Zakona o glavnom gradu (*Službeni glasnik RS*, broj 129/07) ...“ Član 30: „(1) Izdavač može biti samo pravno lice. (2) Pravno lice iz stava 1. ovog člana može osnovati svako domaće ili strano pravno ili fizičko lice, u skladu sa zakonom. ... (4) Pravno lice iz stava 1. ovog člana ne mogu neposredno ili posredno osnovati Republika, autonomna pokrajina i jedinica lokalne samouprave, kao ni ustanova, preduzeće i drugo pravno lice koje je u celini ili delu u državnoj svojini, odnosno koje se u celini ili delom finansira iz javnih prihoda.“

8 Vidi odredbe čl. 154, 155. i 30. Nacrta u fusnoti 7.

2. Da li po važećem zakonu jedinice lokalne samouprave imaju pravo da osnivaju medije?

Mada se stalno tvrdi kako u Srbiji jedinice lokalne samouprave imaju zakonsko pravo da osnivaju medije, nikako nije izvesno da je to doista tako. Naime, *dok u ovoj stvari postoji jasan sukob propisa, dotle nije jasno kako bi i po kojem pravilu trebalo rešiti taj sukob.*

S jedne strane, Zakon o radiodifuziji od 2002. godine, tj. njegova potonja izmena od 2006, određuje da se mediji lokalnih samouprava imaju privatizovati najkasnije 2007. godine, a da Republička radiodifuzna ustanova ima da oduzme dozvole onima koji do isteka tog roka ne budu privatizovani,⁹ što će reći da posle 2002. jedinice lokalne samouprave ne mogu osnivati medije. S druge strane, 2007. godine doneti su Zakon o lokalnoj samoupravi i Zakon o glavnom gradu, koji određuju da opština odnosno glavni grad mogu osnivati medije.¹⁰ I eto neizbežnog pitanja: šta je pravo u ovom slučaju?

Sukob ovih zakona je očigledan, ali u Srbiji nema propisa o rešavanju kolizije zakona. U pravničkoj struci postoje neka široko prihvaćena pravila

9 Član 126. Zakona o radiodifuziji (*Sl. glasnik RS*, br. 42/02, od 19. jula 2002. godine, izmene i dopune u *Službenom glasniku RS*, br. 97/04, 76/05, 62/06 i 85/06): (stav 1) „Radiodifuzne organizacije čiji su osnivači organi lokalne samouprave (opština, grad) nastavljaju da rade kao radio i/ili televizijske stanice lokalnih i regionalnih zajednica, s tim što su dužne da, u roku od jedne godine od dana stupanja na snagu ovog zakona, svoj rad i poslovanje usklade sa odredbama ovog zakona, kao i da proces privatizacije okončaju u roku iz člana 96. ovog zakona.“ (Stav 2) „Nadležno ministarstvo će, u roku od šest meseci od dana stupanja na snagu ovog zakona, doneti akt kojim će bliže urediti način privatizacije radio i/ili televizijskih stanica iz člana 96. st. 1, 2. i 3. ovog zakona.“ Član 96. stav 1: „Radio i/ili televizijsku stanicu lokalne zajednice osniva skupština opštine.“ Stav 2: „Radio i/ili televizijsku stanicu regionalne zajednice osnivaju dve ili više skupština opština.“ Stav 3: „Status radio i/ili televizijske stanice regionalne zajednice ima i stanica koju osniva skupština grada.“ Stav 10: „Radio i/ili televizijske stanice iz st. 1, 2. i 3. ovog člana imaju obavezu da se privatizuju najkasnije do 31. decembra 2007. godine.“ Stav 11: „Radio i/ili televizijskim stanicama iz st. 1. 2. i 3. ovog člana koje prekorače rok iz stava 10. ovog člana, Agencija će oduzeti dozvolu za emitovanje programa.“

10 Član 20. t. 34. Zakona o lokalnoj samoupravi, *Službeni glasnik RS*, br. 129/07: „Opština, preko svojih organa, u skladu s Ustavom i zakonom ... stara se o javnom informisanju od lokalnog značaja i obezbeđuje uslove za javno informisanje na srpskom jeziku i jeziku nacionalnih manjina koji se koriste na teritoriji opštine, osniva televizijske i radio-stanice radi izveštavanja na jeziku nacionalnih manjina koji je u opštini u službenoj upotrebi, kao i radi izveštavanja na jeziku nacionalnih manjina koji nije u službenoj upotrebi, kada takvo izveštavanje predstavlja dostignuti nivo manjinskih prava.“ Član 8. st. 2. t. 5. Zakona o glavnom gradu, *Službeni glasnik RS*, br. 129/07: „Grad Beograd, na svojoj teritoriji, u skladu sa zakonom: 5) može da osnuje televizijske i radio-stanice, novine i druga sredstva javnog obaveštavanja.“

za rešavanje određenih slučajeva kolizije, no ne svih. Zamisliva su u ovoj stvari medija lokalne samouprave čak tri odgovora, koja su po načinu kako se do njih dolazi i po argumentaciji različiti a da nijedan od njih nije nesumnjivo pogrešan. Dva su odgovora u korist važenja prava lokalnih samouprava da osnivaju medije, a do njih se dolazi određenom primenom kolizionih pravila (*b. i c.*), a jedan traži dodatnu argumentaciju da bismo se opredelili za njega, jer koliziona pravila ne sadrže u tom slučaju rešenje (*a.*). Prvo o njemu.

a. Po danas prihvaćenom kolizionom pravilu da mlađa norma derogira stariju, važno bi rešenje Zakona o lokalnoj samoupravi i Zakona o glavnom gradu, pa bi jedinice lokalne samouprave bile ovlašćene da osnivaju medije, jer su ti zakoni mlađi od Zakona o radiodifuziji. Međutim, po danas takođe podjednako prihvaćenom kolizionom pravilu da specijalna norma derogira generalnu, ako uzmemo, kako se može čuti, da je Zakon o radiodifuziji specijalni propis jer se bavi medijima, a ovde je reč o osnivanju medija, dok se Zakon o lokalnoj samoupravi i Zakon o glavnom gradu bave lokalnim samoupravama, važno bi rešenje Zakona o radiodifuziji, pa jedinice lokalne samouprave ne bi bile ovlašćene da osnivaju medije. Dakle, dobili bismo dva protivrečna rešenja. A nevolja je u tome što, osim dva navedena prihvaćena koliziona pravila (*Lex posterior derogat legi priori* i *Lex specialis derogat legi generali*), čijom primenom se u ovoj stvari dobijaju rešenja koja se međusobno isključuju, nema daljih kolizionih pravila: nedostaju upravo pravila za situaciju u kojoj dolaze u sukob sama kolizionih pravila, kao ovde, kad je jedan propis mlađi, a drugi specijalan, pa se ne zna koje je od sukobljenih rešenja važeće.¹¹ U takvom slučaju, pošto koliziona pravila nisu od pomoći, ostaje da se izabere jedno od rešenja, ali na osnovu nekih drugih argumenata koji govore za neko rešenje, i to na osnovu onih argumenata kojima se pokloni najveća vrednost. Među takvim argumentima najveću snagu (snagu tzv. krunskog argumenta) imao bi prihvaćeni stav da, iz poznatih razloga, vlast ne treba da bude osnivač medija, koja god to vlast bila, pa ni kao lokalna samouprava.

b. Po jednom drugom zamislivom shvatanju, u ovom sukobu jedan od propisa ipak je specijalniji. Zakon o radiodifuziji jeste, istina, specijalni propis za medije što se tiče medija, jer uređuje baš medije, dok Zakon o lokalnoj samoupravi i Zakon o glavnom gradu nisu specijalni propisi za medije, nego za materiju opština odnosno gradova, jer predstavljaju zakone o lokalnoj samoupravi, a ne o medijima. Po tome bi moglo izgledati da se ima primeniti zakon o radiodifuziji kao propis koji se specijalno bavi

---

11 Up. sa upućivanjima o nepostojanju kolizionih pravila za koliziju kolizionih prava, kod V.V. Vodinić, *Građansko pravo. Uvod u građansko pravo i Opšti deo građanskog prava*, Beograd 2012, str. 84. i dalje.

medijima. Ali, ako se ima u vidu to kako glasi konkretno pitanje u odnosu na koje valja odrediti koja je norma opšta, a koja posebna, i to pitanje glasi: može li ili ne može lokalna samouprava da osniva medije, tada bi se moglo tvrditi da, pošto se radi o osnivanju baš i samo tih medija, dakle, samo medija lokalne samouprave, onda specijalni propis jeste Zakon o lokalnoj samoupravi, odnosno Zakon o glavnom gradu, jer oni uređuju nadležnosti lokalne samouprave za osnivanje samo tih medija, dok Zakon o javnom informisanju reguliše osnivanje i drugih medija. Ako se tako rezonuje, važe odredbe Zakona o lokalnoj samoupravi, odn. Zakona o glavnom gradu, po kriterijumu specijalnosti.

c. Postoji i mogućnost da se smatra da nijedan od tih propisa nije specijalniji, pa da zato nije primenjivo ni koliziono pravilo o važenju specijalnog propisa. U međusobnom odnosu tih zakona nijedan nije specijalniji, budući da i jedan i drugi uređuju pitanje osnivanja medija lokalne samouprave, a oba jednako precizno. Jedan zakon (onaj o medijima) specijalniji je u pogledu dela pitanja koji se odnosi na medije, dok je drugi zakon (onaj o lokalnoj samoupravi odn. o glavnom gradu) specijalniji u pogledu dela pitanja koji se odnosi na lokalnu samoupravu. U još jednom smislu nijedan nije specijalniji: nivo, obim uređivanja nije niukoliko drugačiji – oba sukobljena propisa podjednako precizno uređuju osnivanje medija jedinica lokalne samouprave, tako da se ne može ni za jedan od njih reći da sporno pitanje bliže, potpunije, detaljnije, preciznije i t. sl. uređuje nego drugi. Pošto nijedan od sukobljenih propisa nije specijalniji, to u sukobu propisa koji su jednaki u tom pogledu ima da važe Zakon o lokalnoj samoupravi odn. Zakon o glavnom gradu, ali po kriterijumu da su mlađi propisi.

3. Da li Ustav RS iz 2006. jemči jedinicama lokalne samouprave pravo da osnivaju medije?

a. Pitanje prava lokalne vlasti da osniva medije ne rešava se na nivou zakonodavstva, pa ni na nivou sukoba zakona (tako da se postojećim sukobom propisa u ovoj prilici neću dalje baviti). I da je izvesno da jedinice lokalne samouprave po sadašnjim zakonima mogu da osnivaju medije, ostalo bi da se pitamo da li bi novi medijski zakon meo, kako sada predviđa njegov nacrt, da propiše da javna vlast, tj. jedinice lokalne samouprave, ne sme osnivati medije (a da se privatizuju mediji koji su tako već osnovani) ako Zakon o lokalnoj samoupravi odn. Zakon o glavnom gradu određuju suprotno? Za takvo pravno rešenje ne postoji nikakva prepreka na nivou običnog zakonodavstva. Ustav RS iz 2006. ne sadrži nikakvu zabranu da se jednim zakonom izmene ili ukinu odredbe drugih, važećih zakona. Ako to čini nadležni organ, a po Ustavu RS to je Narodna skupština, svedjedno je da li će to učiniti tako što će zakonom o izmenama zakona u samom

zakonu o lokalnoj samoupravi i o glavnom gradu ukinuti odredbe o osnivanju medija, ili će odredbe tih zakona biti ukinute nekim drugim zakonom, u ovom slučaju zakonom o medijima.¹² Ali, za razliku od toga, ukidanje novim zakonom o medijima prava jedinica lokalne samouprave da osnivaju medije ne bi bilo dopušteno ako je to pravo zajemčeno Ustavom RS iz 2006. ili potvrđenim međunarodnim ugovorom, u kojem slučaju bi takvo rešenje nacrtalo bilo nesaglasno odn. protivno važećem Ustavu RS ili potvrđenom međunarodnom ugovoru kao izvorima prava sa višom pravnom snagom. Odluka o pravu lokalne vlasti da bude osnivač medija leži na ustavnom nivou i nivou međunarodnih ugovora, a ne na zakonodavnom nivou.

b. *Da li, dakle, iz Ustava ili potvrđenih međunarodnih ugovora proističe da novi zakon o medijima ne bi smeo propisati da ubuduće jedinice lokalne samouprave (opštine i gradovi) ne smeju osnivati medije?* Ovo pitanje se mora postaviti, zato što Ustav nalaže da „svi zakoni ... doneti u Republici Srbiji moraju biti saglasni sa Ustavom“¹³ i da „zakoni ... doneti u Republici Srbiji ne smeju biti u suprotnosti sa potvrđenim međunarodnim ugovorima“.¹⁴

Ako važeći Ustav ili Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava (EK) i osnovnih sloboda ili Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (MP) jemče opštinama i gradovima pravo da osnivaju medije, tada novi zakon o medijima ne bi smeo odrediti da ubuduće jedinice lokalne samouprave (opštine i gradovi, uključujući i glavni grad) ne mogu biti osnivači medija. Zato je ključno: *Da li Ustav odn. EK i MP jemče opštini i gradu pravo da osnivaju medije?* Upravo to se ponovljeno tvrdi i pred Radnom grupom i u javnoj raspravi. Na dva načina.

b.1. Kao jedan razlog navodi se to što Ustav u članu 190. st. 3. određuje: „opština se stara o ostvarivanju, zaštiti i unapređenju ljudskih i manjinskih prava, kao i o javnom informisanju u opštini“, a u čl. 189. st. 3 stoji da „grad ima nadležnosti koje su Ustavom poverene opštini“, odn. u st. 5. reč. 2. da „Grad Beograd ima nadležnosti koje su Ustavom i zakonom poverene opštini i gradu, a zakonom o glavnom gradu mogu mu se poveriti i druge nadležnosti“.

Ova odredba Ustava samo znači da opština, grad i Grad Beograd imaju pravo i dužnost da se staraju o javnom informisanju u opštini, gradu odn.

12 U svakom slučaju, novi zakon o javnom informisanju i medijima ne bi trebalo nipošto samo da sadrži odredbu o tome da lokalna samouprava nema pravo da osniva medije, nego i da u prelaznim i završnim odredbama izričito stavi van snage suprotne odredbe zakona o lokalnoj samoupravi odn. glavnom gradu. Sadašnji sukob između Zakona o radiodifuziji i Zakona o lokalnoj samoupravi odn. Zakona o glavnom gradu ne bi uopšte postojao da je zakonodavac, donoseći ove potonje zakone, izričito predvideo da prestaju da važe odgovarajuće odredbe Zakona o radiodifuziji koje se odnose na medije jedinica lokalne samouprave.

13 Član 194. st. 3.

14 Član 194. st. 5.

glavnom gradu. Ova odredba bi sadržala u sebi (i) zakonom nenarušivo jemstvo opštinama da imaju pravo da osnivaju medije jedino u slučaju kada se opština, grad odnosno glavni grad ne bi mogli da staraju o javnom informisanju na svojoj teritoriji bez osnivanja medija. Dakle, kada bi osnivanje medija bilo neophodno za staranje o javnom informisanju na njihovoj teritoriji. To, međutim, nije slučaj. Nije im neophodno osnivanje medija da bi to mogli. Starati se o javnom informisanju znači voditi brigu o tome da se fizička i pravna lica na teritoriji opštine, grada odnosno glavnog grada obaveste o onome što je za njih važno, kako o radu organa lokalne autonomije, tako i o drugim pitanjima. To opština, grad odnosno glavni grad mogu da ostvare i na druge načine: između ostalog, npr. putem interneta i internet-stranice, putem finansiranja postojećih medija u skladu sa Zakonom o kontroli državne pomoći.

b.2. Kao jedan drugi razlog navodi se to što Ustav u članu 50. st. 1. kaže: „svako je slobodan da bez odobrenja, na način predviđen zakonom, osniva novine i druga sredstva javnog obaveštavanja“. Pa se kaže: svako, znači i vlast (odnosno jedinice lokalne samouprave).

Za ovaj stav poziva se i na Republički sekretarijat za zakonodavstvo, i na Ustavni sud Srbije. Naime, dajući mišljenje o Nacrtu zakona o javnom informisanju i medijima,¹⁵ Republički sekretarijat za zakonodavstvo je povodom odredbe člana (tada) 146, koji, uz ostalo, propisuje privatizaciju medija osnovanih od strane jedinica lokalne samouprave, iskazao i sledeće:

„7. ... potrebno je razmotriti i potrebu zadržavanja u tekstu Nacrta odredbe člana 146. stav 2, kojom se predlaže stavljanje van snage pojedinih odredaba drugih zakona, a posebno da li se predloženim rešenjima zadire u pojedina (kolektivna) prava pripadnika nacionalnih manjina garantovana čl. 75. i 79. Ustava, ili se predložena ograničenja tih prava zasnivaju na načelima propisanim čl. 18. i 20. Ustava.

U vezi sa navedenim, posebno ukazujemo da su prava i slobode čije se ostvarivanje uređuje Nacrtom zakona, osim Ustavom Republike Srbije, garantovana i odredbama potvrđenih međunarodnih ugovora, i to, u prvom redu, odredbama Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima. Navedeni međunarodni ugovori dozvoljavaju da garantovana prava budu podvrgnuta formalnostima, uslovima, ograničenjima ili kaznama (čl. 10. st. 2. Evropske konvencije), odnosno izvesnim ograničenjima (čl. 19. Međunarodnog pakta) pod uslovom da su ona propisana zakonom i da su neophodna u demokratskom društvu, radi sprečavanja nereda ili kriminala, zaštite zdravlja ili morala, zaštite ugleda ili prava drugih, sprečavanja otkrivanja obaveštenja dobijenih u poverenju ili radi očuvanja autoriteta i nepristrasnosti sudstva (prema Evropskoj konvenciji),

15 Mišljenje od 16.7.2013. br. 011-00-00533/2013-01.

odnosno iz razloga poštovanja prava i ugleda drugih lica ili zaštite državne bezbednosti, javnog reda, javnog zdravlja i morala (prema Međunarodnom paktu). Međutim, Ustavni sud, u svojoj Odluci IU z 231/2009, ukazuje da je: 'utvrđujući da je svako slobodan da osnuje javno glasilo [čl. 50. Ustava], naš ustavotvorac isključio da ovaj element zajemčene slobode medija [misli se na slobodu osnivanja medija] bude zakonom podvrgnut ograničenjima na način kako bi to dopuštale Evropska konvencija i Međunarodni pakt'."

Da li, dakle, članom 50. stavom 1. Ustav pravo da osnivaju medije jemči svakome, pa i vlasti (uključujući jedinice lokalne samouprave)?

Nekada se osporava osnovanost pozivanja na taj, 50. član Ustava tvrdnjom da taj član ne znači da svako ima pravo da osniva medij, nego da to ko će imati pravo da osniva medij zavisi od zakonodavca, zato što u tom članu stoji, istina, da svako može osnovati medij, ali stoje i reči: na način predviđen zakonom. Dakle, to znači da je zakonodavac ovlašćen da odredi ko može a ko ne da osnuje medij, i da, prema tome, od zakonodavca zavisi kako će postupiti.

Ovakva argumentacija za stav da je Ustav zakonodavcu prepustio da odredi krug mogućih osnivača medija nije održiva. Odredba ovlašćuje zakonodavca samo na to da on odredi način osnivanja medija, a ne da on odredi ko može osnovati medij. Što se tiče pitanja o osnivanju medija, ustavni tekst doista kaže da svako ima pravo da osnuje medij, a ne da će zakonodavac odrediti ko to može. Pitanje ostaje ustavno i mora se rešiti kao ustavno: kakvu pravnu odredbu sadrži ustavni tekst. Precizno, da li reč svako u tom članu znači svako, uključujući i vlast (podrazumevajući onda i jedinice lokalne samouprave), pa odredba glasi da je ustavom zajemčeno da svako, uključujući i vlast, može da osniva medije, ili reč „svako“ ne obuhvata i vlast, tako da ustavom nije zajemčeno i vlasti da bude osnivač medija.

Pravo da se osnuje medij obuhvata za onoga ko to pravo ima, između ostalog, i pravo da slobodno izabere kakav će medij osnovati (da li politički, zabavni, modni, oglasni itd., što je ujedno aspekt slobode sadržine kao sastavnog elementa slobode medija). Izbor vrste medija koji će se osnovati sastavni je deo slobode medija. Ali ne verujem da će iko ko se poziva na član 50. Ustava tvrditi kako bi opština, grad odn. glavni grad imali pravo da osnuju npr. pornografski kanal, ili medij koji bi sadržao samo TV prodaju, ili modni časopis. Tu kao ograničavajući faktor stupa na scenu povezivanje čl. 50. st. 1. sa čl. 190. st. 3. i čl. 189. st. 3. i st. 5. reč. 2, koji jedinicama lokalne samouprave daju pravo i dužnost da se staraju o javnom informisanju u opštini, gradu odnosno glavnom gradu. Medij sa profilom javnog servisa mogao bi odgovarati tome, ali ne i medij bilo koje vrste, pa ne ni navedeni primeri. Prema tome, ako bi čl. 50. st. 1. sadržao

pravo lokalne samouprave na osnivanje medija, sistematskim tumačenjem bi se to pravo svelo na osnivanje medija sa profilom javnog servisa.

Kao što se ne može osnovano tvrditi da bi jedinica lokalne samouprave imala pravo da osnuje svaki medij, tako se, samo iz drugih razloga, o kojima će sad biti reči, ne može tvrditi ni da jedinica lokalne samouprave ima ikakvo ustavom priznato i zajemčeno pravo osnivanja medija, pa čak ni javnog servisa. Evo razloga.

Oni koji se pozivaju na član 50. st. 1. Ustava, koji glasi: da svako ima pravo da osnuje medij, tvrde da taj član sadrži odredbu koja u potpunosti odgovara tekstu tog člana, dakle, da svako ima pravo da osnuje medij, a svoju argumentaciju zasnivaju na reči *svako*. Ta reč doista stoji u tom članu. Uprkos tome, oni nisu u pravu sa tvrdnjom da ta odredba znači da svako ima pravo da osnuje medij: reč *svako* u tom članu ne znači svako u smislu u kojem ga oni upotrebljavaju. Reč je o pogrešnom tumačenju odredbe člana 50. st. 1. Ustava. Još preciznije, reč je o neprofesionalnom svođenju pravnog tumačenja isključivo na jezičko tumačenje teksta.

Posebno laicima, kakvih je podosta u raspravama povodom izrade ZoJIM, baš jezičko tumačenje daje osnova za čvrstu uverenost da član 50. st. 1. Ustava jemči pravo svakoga da osnuje medij, što uključuje i jedinice lokalne samouprave. „Svako“ za laika i po opštem značenju u kolokvijalnoj komunikaciji znači svako lice, dakle, svaka ljudska jedinka i svaka organizacija koja je pravno lice, što su i jedinice lokalne samouprave. „Svako“ tako znači svako lice – i to se smatra očiglednim, i iz tog jezičkog tumačenja se izvodi sa takvom uverenosti zaključak kako onda i jedinice lokalne samouprave uživaju ustavno jemstvo osnivanja medija, jer su i one obuhvaćene značenjem reči *svako*.

Međutim, baš tu, dakle, pri jezičkom tumačenju, gde laik staje pri tumačenju, tu pravnik tek počinje. Za razliku od laika, za pravnika jezičko tumačenje pravne norme jeste tek početak, prvi metod (kriterijum, argument) pri određivanju značenja normativnog teksta, pri određivanju smisla teksta norme, pri utvrđivanju šta nam ta norma kaže, kakvo pravilo ona postavlja. Da bi to utvrdio, pravnik se služi osim jezičkim, još i sistematskim tumačenjem, istorijskim tumačenjem, teleološkim tumačenjem, tumačenjem po prirodi stvari, tumačenjem konformnim ustavu, uporednopravnim tumačenjem, tumačenjem po posledici i dr. Osim toga, pravnik ima na pameti da postoji tzv. relativnost značenja: da nema reči koja nije sposobna da ima više od jednog značenja.¹⁶

Utvrđiti jezičko značenje teksta norme, dakle, utvrditi šta znače reči koje tekst sadrži, najlakše je – za to je dovoljno biti pismen, znati

16 Sa upućivanjima v. V.V. Vodinelić, *Građansko pravo* (cit. u fusnoti 11), str. 122. i dalje.

jezik na kojem je tekst, biti normalan i dovoljno odrastao. I zato, ta zamka nepodnošljive lakoće „samorazumljivosti“, kod laika, kada se služi samo jezičkim tumačenjem, stvara toliku uverenost da je spoznao pravilo koje tekst sadrži, zato toliko odlučno pozivanje na očiglednost i toliko iščuđavanje (zar je moguće da neko ne zna šta znači „svako“, i da „svako“ ne znači da je iko izostavljen, pa ni lokalna samouprava), te otuda pomisao da onaj ko drugačije tvrdi nije drugo do nedobronameran i da pokušava da prokrijumčari neke svoje parcijalne interese.

Međutim, na laika bi otrežnjavajuće delovalo u pogledu njegove beskrajne ubeđenosti u rezultat njegovog, samo jezičkog tumačenja već to kada bi, što on ne čini, pogledao makar još koji član Ustava u kome je ustavotvorac upotrebio istu tu reč – svako. Tada bi mogao i sâm da koriguje onu svoju predstavu o tome šta norma kaže, koju stvori samo na osnovu jezičkog tumačenja: shvatio bi da „svako“ ne znači uvek u pravnom tekstu *svako*, nego da nekada znači *svako minus neko*, tj. *samo neko*, a da *neko* nekada nikako nije obuhvaćen normom koja kaže *svako*.

Evo kako to izgleda u slučaju jedne, gotovo nasumične, šetnje kroz tekst Ustava, kroz članove koji, kao i predmetni član 50. st. 1, upotrebljavaju izraz *svako*, govoreći o tome da svako ima pravo ili da je svako dužan, što čine bar čl. 22. st. 1., 23. st. 2., 27. st. 1. 27. st. 3, 32. st. 2, 33, 39, 42. st. 4, 43. st. 3, 56. st. 1, 62. st. 1, 63. st. 1, 67, 68, 71.

Npr. član 63. st. 1. glasi: „Svako ima pravo da slobodno odluči o rađanju dece.“ Valjda i laik prepoznaje da *svako* ovde ne znači svako lice, fizičko i pravno, i da ovim nije obuhvaćena nijedna organizacija, a od ljudskih jedinki (mada je u Srbiji bilo i drugačijih ideja) da znači svaki čovek minus svi muškarci, dakle svako ljudsko biće bez ijednog pripadnika muškog roda, pa i bez supruga odn. muškog bračnog partnera. Ukratko, svako = samo žene. Prema tome, nijedna lokalna samouprava, iako je ženskog roda, nema ustavno pravo da slobodno odluči o rađanju dece. Ili, član 39. glasi: „Svako ima pravo da se nastani u Republici Srbiji, da je napusti i da se u nju vrati.“ I laik će videti da se radi samo o fizičkim licima, jer se samo ona nastanjuju, odlaze ili se vraćaju. Prema tome, nijedna lokalna samouprava nema ustavno pravo da se nastani, napusti zemlji i vrati se u nju. Ili, član 67. st. 1. i 3. glase: „Svakome se jemči pravo na pravnu pomoć“, a „zakonom se određuje kada je ona besplatna“. I laik će razumeti da to ne važi za lokalnu samoupravu, tako da *svako* ni tu ne znači svako fizičko i pravno lice. Ili, član 43. st. 3. glasi: „Svako je slobodan da ispoljava svoju veru ili ubeđenje veroispovedanja, obavljanjem verskih obreda, pohađanjem verske službe ili nastave, pojedinačno ili u zajednici s drugima, kao i da privatno ili javno iznese svoja verska uverenja.“ Ne misli se valjda pod rečju *svako* i na lokalnu samoupravu kao nekoga ko ima pravo da obavlja verske obrede i pohađa versku nastavu. Ili, član 32. st. 2. glasi: „Svakome

se jemči pravo na besplatnog prevodioca ako ne govori ili ne razume jezik koji je u službenoj upotrebi u sudu i pravo na besplatnog tumača, ako je slep, gluv ili nem.“ Ima li i lokalna samouprava kao slepa, gluva ili nema to pravo, i ima li ga ona zbog nepoznavanja jezika na kojem se vodi postupak.

Kao što reč *svako* u pravnom propisu ne mora da znači svako u smislu u kojem se upotrebljava u kolokvijalnoj komunikaciji, tako ni izraz *niko* ne znači nijedno lice, fizičko ili pravno. Pogledajte npr. u Ustavu čl. 25. s. 2., 26. st. 1., 43. st. 2, 47, 56. st. 3, 116. st. 3.

Ukratko, niti je „svako“ uvek baš svako, niti je „niko“ uvek baš niko. U nekim slučajevima svako nije svako, nego je samo neko zbog vrste dobara o kojima se radi u tekstu člana, ili zbog pojave koje se tekst člana tiče, ili zbog prirode stvari, ili zbog svrhe prava ili obaveze koju član uređuje itd. U našem slučaju člana 50. st. 1. svako nije svako, a lokalna samouprava nije obuhvaćena izrazom svako zbog prirode i funkcije prava na koje se odnosi član 50. st. 1. Sloboda medija je, naime, jedan segment slobode izražavanja (iz člana 46. Ustava). Ta sloboda spada među ljudska prava tzv. prve generacije. Ako je igde jasno da to nisu prava javne vlasti, bila ova koja joj drago, tj. bila vlast republička, pokrajinska ili lokalne samouprave, onda je to jasno kod građanskih i političkih prava prve generacije. Ta prava su u ustavima zajemčena upravo kao brana spram javne vlasti, a ne kao instrumenti javne vlasti.¹⁷ Iz njihovog jemčenja fizičkim i/ili pravnim licima (i to onima koji nisu vlast) za državu proističu samo i jedino pravne obaveze: da ih poštuje, tj. ne povređuje, i ako su povređena, da ih zaštiti, u nekim slučajevima i da stvara uslove za njihovo što potpunije ostvarivanje. Ta usmerenost tih prava kao ograničenja za vlast, a ne kao prava vlasti, vidljiva je i iz čl. 10. st. 1. reč. 1. i 2. EK. Ko misli da je sloboda izražavanja pravo države, neka učita i državu, uključujući i lokalnu samoupravu u tekst tog člana, koji glasi: „Svako ima pravo na slobodu izražavanja. Ovo pravo uključuje slobodu posedovanja sopstvenog mišljenja, primanje i saopštavanja informacija i ideja bez mešanja javne vlasti i bez obzira na granice.“ Rezultat takvog učitavanja završava kao besmislena norma: Svako, uključujući i javnu vlast (čitaj: lokalna samouprava) ima pravo posedovanja sopstvenog mišljenja, primanja i saopštavanja informacija i ideja bez mešanja javne vlasti (čitaj: bez mešanja lokalne samouprave).

Sve u svemu, ustrajavanje u tvrdnji da lokalna samouprava ima ustavno pravo da osniva medije tako završava kao paradoksalna tvrdnja da javna vlast ima ljudska prava. Da su ljudska prava i prava javne vlasti! Da su Ustavom i Evropskom konvencijom ljudska prava zajemčena i kao prava

17 Vidi sa upućivanjima i S. Gajin, *Ljudska prava – Pravno-sistemski okvir*, Beograd 2012, str. 147. i dalje, 196. i dalje. Up. tu i o vrstama imalaca (nosilaca, subjekata, titulara, beneficijara) ljudskih prava, str. 170. i dalje.

vlasti! I da to tvrde Republički sekretarijat za zakonodavstvo i Ustavni sud Srbije! Ako ne pre, onda svakako na ovome mestu postaje jasno da zastupnici stava o pravu vlasti da osniva medije kao ustavom zajemčenom pravu svoje nepoznavanje prirode ljudskih prava pripisuju državnim organima. To neznanje sebi mogu dopustiti laici (jer je, kao i sve drugo, to samo na njihovu privatnu diku ili sramotu), ali ni pravnici ni državni organi – ne smeju. Jer su ovi pravno dužni da znaju pravo.

Vladimir V. Vodinelic

DO THE PUBLIC AUTHORITIES
HAVE THE CONSTITUTIONAL RIGHT TO SET THE MEDIA UP?
WITH A PARTICULAR FOCUS ON THE MEDIA
SET UP BY THE LOCAL AUTHORITIES

Summary

(1) Preparation of the new media laws in Serbia in 2013 provided an opportunity to see how much media professionals, their legal advisors and authorities have failed to accept the idea that public authorities neither should set up nor fund the media. (2) The author first analyzes whether the provision of the law that entitles local authorities to set media up is in force or not. He warns of the collision between the norms that allow it and the norms that prohibit it, demonstrating that the above-mentioned conflict cannot be solved equivocally in any of the 3 manners of application of the collision norms he presents in the paper. (3) Draft Law on Public Information and Media from 2013 proposes the privatization of media of local authorities and prohibition of future setting up of media by the local authorities. The author disputes the claims that such provisions are contrary to Serbia's Constitution from 2006. He points out that views that Constitution guarantees the right to set media up to everyone, including the local authorities, that have been put forth by number of lawyers, are essentially a laymen's interpretation: Such an interpretation is reduced to mere linguistic interpretation of the word „everyone“, used in the Constitution, in a colloquial manner! The author maintains that such an interpretation is intrinsically at fault, as the freedom of expression of opinion, which encompasses the right to set the media up, is a basic human right. He further maintains that such freedoms and rights are guaranteed to individuals and not to public authorities, since such rights are conceived as individual's protection against public authorities.

Key words: Media, media of local authorities, setting media up, financing media, the Constitutional right to set media up, public authorities as founders of media, draft laws on media in Serbia in 2013.

Srđan Cvetković

Institut za savremenu istoriju, Beograd

BILANS SRPSKOG OKTOBRA – 13 GODINA POSLE*
***Demokratske promene u Srbiji na polju
suočavanja sa totalitarnim nasleđem***

Rezime: Rad donosi presek i analizu svih mera za suočavanje sa autoritarnim nasleđem koje je Republika Srbija sprovedila počev od uspostavljanja višestranačkog sistema i demokratije, sa akcentom na mere koje su preduzimate posle demokratskih promena 5. oktobra 2000. godine. Kritičko sagledanje procesa otvaranja arhiva, lustracije, rehabilitacije i restitucije i drugih mera suočavanja sa komunističkim totalitarnim nasleđem pokazuje da je proces bio manjkav, nedorečen, u mnogim sferama zakasneo i da je u mnogim segmentima ostao mrtvo slovo na papiru. Takođe je očigledno da je od svih zemalja koja su prošle sličnu tranziciju Srbija na ovom planu negde na začelju, iako je imala tu neslavnu privilegiju da među poslednjima krene u tranziciju i iskoristi pozitivna iskustva drugih država.

Gljučne reči: Srbija, demokratske promene, komunizam, represija, rehabilitacija, restitucija

Proces suočavanja i prevazilaženja autoritarnog nasleđa u Srbiji i dalje poprilično kasni kako u odnosu na zapadne susede – bivše jugoslovenske republike, tako i na zemlje bivšeg Istočnog bloka, danas članica Evropske unije. Od četiri ključne mere kojima se udaraju temelji zdravom demokratskom društvu, a to su *otvaranje arhiva, lustracija, rehabilitacija i restitucija*, koje su preduzele sve zemlje sa komunističkim nasleđem, u Srbiji se danas sprovodi gotovo samo jedna, i to sporo i polovično.

U Sloveniji i Hrvatskoj se, i pored otpora i problema, u svim merama tzv. *tranzicione pravde* ipak otišlo mnogo dalje. Pored toga što je već devedesetih godina donesen zakon o rehabilitaciji (kolektivno su već rehabilitovane čitave kategorije političkih osuđenika koje su i obeštećene), odavno su već otvoreni arhivi, usvojena zakonska regulativa o otvaranju

---

* Rad je deo projekta Konflikti i krize – saradnja i razvoj u Srbiji i regionu u 19. i 20. veku (br. 47030) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

dosijea, izvršena je restitucija imovine, obeležavaju se tajne grobnice (Slovenija) i publikuju dokumenti iz arhive državne bezbednosti. Tako se, na primer, pored voluminozne i trotomne knjige dokumenata OZN-e u izdanju Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu (2006–2009. godina), u Sloveniji, pored ostalih, oktobra 2008. pojavila i knjiga *Izveštaj Komisije vlade Republike Slovenije za rešavanje pitanja skrivenih grobnica 2005–2008*.¹ U njoj se detaljno dokumentuje preko 600 masovnih grobnica u Sloveniji, u kojima, prema procenama zasnovanim na temeljnim istraživanjima, počiva preko 80.000 žrtava. Samo se u poslednjem velikom otkriću, napuštenom rudniku *Rov Barbara*, broj pokopanih žrtava procenjuje na oko 8.000.

Šta je do danas urađeno u Srbiji na planu tzv. tranzicione pravde? Zašto se nije uradilo više? To su glavna pitanja koja će biti predmet šireg razmatranja u ovom osvrtu.

1. Otvaranje arhiva i dosijea tajnih službi

Kao temeljna i logična, prva mera koja se nametala u svim društvima koja su izlazila iz autoritarnog sistema i gradila demokratiju bila je otvaranja dosijea tajne policije i druge slične dokumentacije. Tajna policija kao kičma svih diktatura godinama je prikupljala informacije o građanima i držala pod kontrolom na stotine hiljada doušnika i hiljade agenata i saradnika. Takođe, na hiljade, pa i na stotine hiljada ljudi bilo je direktno ili indirektno oštećeno delovanjem represivnog aparata. Tek otvaranjem arhiva i dolaskom do objektivnih informacija o funkcionisanju represivnog aparata i razmerama zločina svrgnutog autoritarnog režima moglo se ići dalje sa merama lustracije, rehabilitacije itd. Ipak, u Srbiji danas, 13 godina posle 5. oktobra 2000, još nije donesen *Zakon o otvaranju dosijea*, a široj javnosti su tek selektivno dostupni arhivski dokumenti koji se tiču rada tajne policije. Doduše, samo na kratko tokom prve postpetooktobarske vlade 2001. fingirana je i verovatno u propagandno-političke svrhe dozvoljena mogućnost pojedinim licima da vide, i to vrlo ograničeno, svoj dosije. Dok se *Zakon o otvaranju dosijea* do unedogled odlaže, istorijska građa vezana za rad tajne policije i dalje se selektivno predaje arhivima i još selektivnije (mahom voljom arhivskih vlasti!) ustupa na uvid građanstvu. Za sada dodir sa tom građom imaju samo članovi Državne komisije i, odskora, retki naučni radnici na projektima. Naime, u više navrata od 2003. istorijska građa tajne policije predavana je pre svega Arhivu Srbije i nešto malo Istorijskom arhivu Grada Beograda (prema našim saznanjima, bilo je najmanje šest primopredaja). Arhivske vlasti su, međutim, internim

---

1 *Partizanski zločini i komunistička represija u Hrvatskoj, Dokumenti*, Slavonski Brod 2006; *Poročilo komisije Vlade Republike Slovenije za rešitvo vprašanja prikritih grobišč 2005–2008*, Ljubljana 2009.

statutima ograničile dostupnost široj javnosti ovih dokumenta tajne policije. Ni predaja ove arhivske građe arhivima nije rešila problem, pošto je ona i dalje bila pod nekim vidom restrikcije i nedostupna građanstvu i istraživačima. U ljubomornom čuvanju dokumentacije i izrazito teškim uslovima za pristup građi doskora je prednjačio Vojni arhiv, čija su vrata i fondovi mnogim istraživačima ostali zatvoreni.

U tom smislu *Apel za otvaranjem arhiva službi bezednosti* naučnih istraživača i intelektualaca tokom 2007. u organizaciji *Centra za kritičko mišljenje*, koje su podržali i neki mediji, *Institut za savremenu istoriju* i časopis *Hereticus*, nije naišao na širi odjek i podršku političara i pojedinih arhiva. Ova građa, koja i dalje čeka na širu javnu upotrebu, važna je ne samo za razumevanje mehanizma terora i za istorijska i druga istraživanja, već i za ostvarivanje osnovnih prava oštećenih građana (rehabilitaciju, restituciju itd.).

2. Zakon o lustraciji

Pored otvaranja arhiva tajne policije, koje je svakako trebalo da prethodi svim drugim merama, i *Zakon o lustraciji*, donet pred kraj prve demokratske vlade, ostao je mrtvo slovo na papiru. Nikad se nije pribeglo ni najblažem obliku lustracije. Bili su u opticaju razni modeli i iskustva (Češka, Bugarska...), ali od svega nije bilo ništa, pre svega zbog nedostatka političke volje. A verovatno i zbog toga što su delom u promenama učestvovala i mnoge osobe starog režima, kojima ova mera ne bi išla naruku. Mnogi učesnici političkog života, zatim sudije i policijski funkcioneri, ili zauzimaju ili su zauimali važne funkcije u postpetooktobarskoj Srbiji.

Najnoviji reizbor sudija, koji je otpočeo tokom 2010. godine, koji je trebalo da preseče „Gordijev čvor“ u sudstvu i bude svojevrsna lustracija za neodgovorne i korumpirane sudije, sproveden je na traljav i sporan način, i time zapravo diskreditovao samu ideju preko potrebne lustracije u ovoj oblasti. Budući pod uplivom dnevne politike, reizbor se pretvorio u sredstvo političkog uticaja na sudstvo, a mnoge odgovorne sudije su se našle na spisku sa onima kojima nije bilo mesto u sudstvu. Poznat je slučaj šabačkog sudije Gojka Lazarova, koji je vrlo prilježno vršio rehabilitacije i doneo rešenja o rehabilitaciji za preko 130 lica. I on se našao na listi za smenu. (Pretpostavlja se da se zamario nekom od „političkih faktora“ rehabilitacijom dvojice žandarma ubijenih u Beloj Crkvi 1941, što je inače decenijama slavljeno kao državni praznik i početak ustanka protiv okupatora.) S druge strane, ova reforma jeste pogodila i neke ljude koje bi svakako trebalo udaljiti iz sudstva, korumpirane i nesposobne sudije, kao i one koji su učestvovali u ozbiljnom kršenju ljudskih prava, ali su oni nedavnim poništenjem svih rešenja i dalje ostali u sudstvu.

3. Zakon o rehabilitaciji

Najveći pomak ipak je učinjen *Zakonom o rehabilitaciji*, koji je usvojila Narodna skupština 17. aprila 2006. Prema opštoj stručnoj oceni, to je bio jedan od najlošijih zakona u pravnotehničkom smislu. Nalaze mu niz manjkavosti i sudije koje ga sprovode u praksi i stručna javnost. Od toga da ima šturu odredbe i „kaučuk-paragrafe“, da ne predviđa dve strane u postupku, do toga da ne obezbeđuje automatsku restituciju i obeštećenje rehabilitovanim licima (već ih odlaže do donošenja zakona) itd. Još jedna mu je manjkavost: dolazi relativno kasno, pa su mnoge žrtve ostale nerehabilitovane – u Hrvatskoj i Sloveniji takvi zakoni doneseni su još tokom devedesetih. Ipak, koliko god bio loš, ima jednu dobru stranu: što je konačno donet i što je to donedavno bila jedina mera koja je kako-tako primenjivana. Više puta je zbog toga sa najviših mesta najavljivana izmena i dopuna *Zakona o rehabilitaciji*. Ipak, tek krajem 2011, u cilju poboljšanja određenih klauzula i preciziranja ko može, a ko ne biti rehabilitovan, *Zakon o rehabilitaciji* je konačno noveliran. Ovim izmenama i dopunama regulisano je i pitanje obeštećenja, te je u tom smislu predviđeno i formiranje tzv. *Komisije za rehabilitaciono obeštećenje*.

Još krajem osamdesetih otpočela su preispitivanja i istorijska i društvena rehabilitacija za neke kategorije žrtava (najpre ibleovaca, zatim kulaka, potom pripadnika građanske opozicije, ravnogoraca i ostalih...) i danas je uveliko odmakla. Za razliku od istorijske revizije, pravna rehabilitacija žrtava i danas teče prilično sporo, iz više razloga, od kojih treba izdvojiti ogromnu vremensku distancu, nevericu ili nezainteresovanost i biološko nestajanje potomaka. S druge strane, tu je već poslovična sporost i neefikasnost većine sudova u Srbiji, što mnoge obeshrabruje da se upuste u mukotrpan put traženja pravde pred sudovima. Činjenica da prvom verzijom zakona nije bila predviđena materijalna naknada za rehabilitovane takođe je mnoge demotivisala da se upuste u ovu odiseju.

Do sada je po ovom zakonu, za sedam godina njegove primene u Srbiji, rehabilitovano svega oko 2.500 lica, uz otprilike isto toliki broj zahteva koji čekaju na rešavanje.² U svakom slučaju, kada bi svi za koje je do sada podnet zahtev bili rehabilitovani, to bi bilo svega nešto preko 4.000 slučajeva. Pri tom, proces rehabilitacije u praksi teče nejednakom brzinom i zavisi mahom od volje i raspoloženja pojedinih sudija da se bave ovim problemom, kao i od socijalno-političkog miljea u kojem sud dela. Tako je, na primer, Okružni sud u Beogradu do kraja 2010. primio oko 800 zahteva, a rešen je 431 slučaj. Okružni sud u Šapcu, za isto vreme rehabilitovao je blizu 130 lica, a zahteva na čekanju gotovo i da nije bilo. Rehabilitacije su

---

2 http://www.danas.rs/danasrs/drustvo/dosad_rehabilitovano_2000_nevino_osudjenih.55.html?news_id=246572#sthash.Js3ANdLJ.dpuf

sprovedene dosta ažurno i u Valjevu, Nišu, Požarevcu i još ponegde, dok su pojedini sudovi, u Zaječaru, Leskovcu i drugde, tada doneli tek simboličan broj rešenja. Beogradski i šabački sud su tako do kraja 2010. zajedno rehabilitovali skoro 60% svih rehabilitovanih u Srbiji. U šabačkom sudu broj rehabilitovanih ili rešenih slučajeva tada je u odnosu na broj zahteva dostigao 100%, a u beogradskom sudu oko 45%, dok je u ostalim taj procenat bio neuporedivo manji. Stoga u praksi nije bio redak slučaj da se lica sa teritorija gde se rehabilitacija odugovlači snalaze na taj način što prijavljuju mesto boravka na teritoriji ažurnijeg sudije. Zanimljivo je da nešto lakše idu rehabilitacije *ibeovaca* od, recimo, „*kolaboracionista*“, zbog manjih političkih kontroverzi koje izazivaju, ali i bolje organizovanosti (jer su u početku *ibeovci* podneli relativno najviše zahteva).

U prve dve godine po donošenju zakona proces rehabilitacije je bio sporiji, a od 2008. vidno se ubrzava. Tako je tokom 2006–2007. podneto 1.000 prijava (610 u Beogradu), od čega je rešeno 350 (151 u Beogradu). Od početka 2008. do 2010. podneto je tek samo nešto preko 500 zahteva (200 u Beogradu), a rešeno čak 450 (180 u Beogradu). Od 2006. do 2010. ukupno je rešeno *oko 800 slučajeva* (431 u Beogradu), uz značajan pad novih zahteva (skoro za polovinu, sa oko 500 godišnje na manje od 300 u poslednje dve godine). Broj rešenih slučajeva porastao je sa 170 na više od oko 250 godišnje, kao posledica, između ostalog, i veće medijske frekventnosti ove teme i formiranja *Državne komisije za tajne grobnice*, koja je građanima bila od velike pomoći u dobijanju neophodne dokumentacije. Od 2010, a naročito usvajanjem izmena Zakona, kojima se predviđa i materijalna naknada, broj zahteva rapidno raste. Takođe se i broj rešenih predmeta od 2010. do kraja 2012. skoro udvostručuje (oko 1.400). Ipak, može se proceniti na osnovu dosadašnjeg tempa rada da će se proces rehabilitacije u Srbiji iscrpsti za dve do tri godine (rok za podnošenje zahteva je do kraja 2014), rehabilitacijom ne znatno više od 4.000 žrtava.

U javnosti se cela priča oko rehabilitacije uglavnom nepravedno svodi na kontroverzu i priču o rehabilitovanju najetabliranijih antikomunističkih i kolaboracionističkih lidera. Na listi rehabilitovanih nalazi se nekoliko poznatih političara, intelektualaca i umetnika, kao što su dr Slobodan Jovanović, dr Dragoljub Jovanović, Dragiša Cvetković, Momčilo Ninčić, književnik Dragiša Vasić, glumica Žanka Stokić, advokati Dragić Joksimović, Veljko Guberina i Slobodan Subotić, tada studenti, a kasnije poznati pisci Dragoslav Mihailović i Borislav Pekić, komunistički funkcioner Andrija Hebrang, a krajem 2011. godine rehabilitovan je i knez Pavle Karađorđević. Međutim, i pored podnetih zahteva, nisu rehabilitovani general Dragoljub Draža Mihailović, poznati disident Milovan Đilas i predsednik vlade u vreme nemačke okupacije Srbije Milan Nedić.

Dok je rehabilitacija Milovana Đilasa samo pitanje trenutka (i nejasno je zašto to do sada nije učinjeno), zahtev za rehabilitaciju Milana Nedića sigurno će biti odbačen, kako iz političkih razloga (Nedićeva nesporna kolaboracija), tako i zbog teško dokazivog čina njegovog eventualnog ubistva (zvanično, izvršio samoubistvo skokom u liftni prostor!). Najveće kontroverze izaziva moguća rehabilitacija generala Dragoljuba Draže Mihailovića, koja ujedno izaziva najviše interesovanja šire javnosti i u zemlji i u regionu, pa i šire. Osim toga što postoje rezerve, pa i protivljenje jednog dela javnosti u Srbiji, još veći su otpori rehabilitaciji u regionu, tačnije u Bosni i Hrvatskoj, gde se ovaj čin povezuje sa masovnim zločinima raznih četničkih formacija u Drugom svetskom ratu, kao i „neočetnika“ u nedavnim ratovima za jugoslovensko nasleđe (tim povodom se više puta oglašavao i predsednik Hrvatske Ivo Josipović). Zbog toga se proces već nekoliko godina odugovlači i na kraju je veliko pitanje da li će i doći do same rehabilitacije, jer ona postaje i političko pitanje, iako je procesnoppravno nesporna. U najviše osporavane spada i rehabilitacija dvojice žandarma (Bogdana Lončara i Milenka Brankovića), koje je 7. jula 1941, na vašaru u Beloj Crkvi, likvidirao komunistički aktivista Žikica Jovanović Španac. Rehabilitacija ne bi možda ni bila toliko sporna da ovaj datum kasnije nije proglašen za državni praznik – *Dan ustanka u Srbiji!* Takođe je prašinu podigla i rehabilitacija predratnog premijera Dragiše Cvetkovića, ali pre svega kod onog dela javnosti i istoričara manje upućenih u njegovu biografiju za vreme rata, koja ne pruža osnov za optužbe za kolaboraciju i ratne zločine. Ostali slučajevi, poput Dragoljuba Jovanovića, Slobodana Jovanovića, Dragiše Vasića, Momčila Ninčića, Žanke Stokić, Borislava Pekića, Dragoslava Mihailovića i mnogih drugih manje spornih, prošli su u javnosti gotovo nezapaženo.

S obzirom na to da broj likvidiranih bez suđenja ili stradalih u logorima u Srbiji (uglavnom 1944–1945) prelazi 50.000 (popis Državne komisije za tajne grobnice),³ uz takođe više od 50.000 osuđenih političkih delinkvenata u periodu 1945–1985. i desetine hiljada kažnjenih administrativnom kaznom (Goli otok i *kulaci!*), broj ukupno rehabilitovanih jedva da dostiže 1–2% svih političkih stradalnika. Stoga je značaj ovog zakona danas, pre svega, simbolički i ima za cilj deklarativnu osudu nasilja bivšeg totalitarnog režima nad građanima i delimično ispravljanje nepravdi i satisfakciju nevinim žrtvama i njihovim potomcima. Nameće se i zaključak da bi prema mnogim žrtvama koje nisu mogle i ne mogu da dočekaju i ostvare pravdu možda bilo celishodnije i pravednije da država u skladu sa preporukama i rezolucijama i Saveta Evrope (Rezolucije br. 1481 iz 2006. i 1056 iz 1996. godine) kolektivno i deklarativno rehabilituje određene kategorije žrtava

3 Baza podataka o žrtavama Državne komisije za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944. <http://www.komisija1944.mpravde.gov.rs>

ideološko-političkog progona (*npr. sve kažnjene bez sudskog postupka, osuđene zbog verbalnog delikta, ibeovce, kulake...*). Postavlja se razumno pitanje zašto bi za nekog ko je bez suđenja likvidiran ili je godinama bio na robiji danas morala da se dokazuje nevinost na sudu, ako mu već krivica nikad nije utvrđena na zakonit način. Konačno, pored političke rehabilitacije, država bi mogla da, u skladu sa navedenim preporukama evropskih institucija, donese i *Deklaraciju o osudi komunističkog režima kao nedemokratskog i odgovornog za masovno kršenje ljudskih prava posle 1945*, koja bi možda imala veće javno dejstvo nego sve pojedinačne rehabilitacije zajedno.

Najveće zamerke Zakonu o rehabilitaciji iz 2006. žrtava političkog progona u stručnoj, ali i široj javnosti bile su usmerene na činjenicu što on žrtvi daje pravo samo na to da se presuda proglašeni ništavnom, a žrtva smatra neosuđivanom, odnosno: kada je kažnjena bez odluke, da se utvrdi da je bila žrtva iz političkih razloga, dok je sve drugo ostalo nedorečeno, između ostalog i pitanje naknade licima koja su dobila sudsku rehabilitaciju. Stoga se noveliranim Zakonom iz 2011. godine težilo uređivanju i tog pitanja preko Komisije za rehabilitaciono obeštećenje, kako bi se isplatila makar simbolična nadoknada žrtvama i njihovim potomcima.⁴

Komisija za rehabilitaciono obeštećenje

Ministarstvo pravde i državne uprave RS je formiralo u skladu sa Zakonom o rehabilitaciji *Komisiju za rehabilitaciono obeštećenje*, koja je krenula da radi početkom 2012. godine. Pravo na naknadu imaju sva lica koja su rehabilitovana sudskim rešenjem, kao i lica koja su direktni potomci rehabilitovanog lica. Komisija se za kratko vreme suočila sa velikim brojem zahteva građana, koji još uvek pristižu. Međutim, postupak naplate u praksi ide veoma sporo, a u skorije vreme i nikako. Vlast se izgovara finansijskim problemima. Velika se polemika vodila i *oko visine rehabilitacionog obeštećenja*. Navodila se u javnosti činjenica da su golotočani u Sloveniji dobijali i po 6.000 evra po godini, dok je u Srbiji određeno svega oko 620 dinara po danu. U Hrvatskoj su, pored znatno veće odštete nego u Srbiji, osuđenici dobili i privilegovane penzije. Ministarstvo pravde Republike Srbije zaključilo je do avgusta 2012. samo 22 sporazuma o rehabilitacionom obeštećenju. Isplate su izvršene tek u 16 slučajeva, u ukupnom iznosu od svega 14 miliona dinara. Samo za nekoliko meseci, do jeseni 2012, pristiglo je oko 200 zahteva, a njihov broj je rapidno skočio u poslednjih godinu dana. Zanimljiv je i jedinstven slučaj dr Dobrivoja Tomića, sina ubijenog industrijalca Dušana iz Boljevca (februara 1945), kojem su nadležni u Ministarstvu pravde ponudili sporazumno obeštećenje za duševni bol (što je

4 http://www.danas.rs/danasrs/drustvo/dosad_rehabilitovano_2000_nevino_osudjenih.55.html?news_id=246572#sthash.Js3ANdLJ.dpuf

bio presedan!) u iznosu od 500.000 dinara. Tomić je odbio ovakav sporazum izgovarajući se da toliku sumu sud dodeljuje u slučaju ozbiljnijeg ujeda uličnog psa. Dalja isplata rehabilitacionih obeštećenja zaista je pod velikim znakom pitanja zbog ekonomske krize, ali i zbog nedostatka političke volje da se koliko-toliko naknade bol i nepravda učinjena određenoj kategoriji građana.⁵ Takođe je interesantno da je sve odluke o obeštećenju do sada potpisao državni sekretar Ministarstva pravde, a ne predsednik Komisije za rehabilitaciono obeštećenje, kako je zakonom predviđeno.

4. Suočavanje sa zločinima komunističkog režima

Jedina sfera suočavanja sa totalitarnim nasleđem u kojoj država Srbija prednjači u odnosu na države u regionu jeste osnivanje i rad više komisija za utvrđivanje broja žrtava komunističkog režima i lokacija tajnih grobnica. Od značaja za ovaj proces verovatno su bile i rezolucije i preporuke Saveta Evrope iz 1996 (*Rezolucija br. 1096 o merama za uklanjanje nasleđa bivših komunističkih totalitarnih sistema*) i 2006. (*Rezolucija br 1481. o zločinima komunizma*), kao i najnovija preporuka istog tela, iz 2009, o istraživanju i obelodanjivanju zločina svih totalitarnih sistema i formiranju muzeja za pamćenje i sećanje na žrtve u Istočnoj Evropi.

Treba pomenuti i *Prašku deklaraciju*, donetu 3. juna 2008. godine u Senatu Skupštine Republike Češke, na tzv. praškoj konferenciji „*Evropska savest i komunizam*“. U Deklaraciji se ističe potreba da se razotkriju šest decenija skrivani zločini komunističkih režima Istočne Evrope, da se njihove žrtve obeštete i obezbede mere da se oni više ne ponove. Slične komisije, institucije ili projekti postojali su u Sloveniji, Hrvatskoj, Bugarskoj, Mađarskoj, Rumuniji, Poljskoj i drugim zemljama Istočne Evrope. U Sloveniji je najviše urađeno na obeležavanju i ekshumaciji tajnih grobnica, mada je otkriveno malo podataka o stradalim licima, dok se u Bugarskoj u poslednje vreme ozbiljno radi na popisu žrtava (imena oko 25.000 popisanih žrtava komunizma objavljena su na sajtu!).⁶ Po ugledu na tamošnje iskustvo, na preporuke pomenutih evropskih institucija, na traženje pojedinih država članica (Mađarska), ali i iz domaćih političkih potreba, u Srbiji je osnovano nekoliko tela koja su se bavila ovim pitanjima.

*Državna komisija za tajne grobnice
ubijenih posle 12. septembra 1944.*

Posle inicijative koju su pokrenuli *Institut za savremenu istoriju* i list *Večernje novosti* u akciji *Otkopavanje istine*, Vlada Republike Srbije donela

---

5 <http://www.blic.rs/Vesti/Reportaza/390990/Nepristojna-ponuda-drzave-Odsteta-za-ubistvo-oca-5000-evra>

6 <http://www.victimsofcommunism.bg/#/victims/index/page:1>

je 9. jula 2009. odluku o osnivanju *Državne komisije za pronalaženje i obeležavanje svih tajnih grobnica* u kojima se nalaze posmrtni ostaci streljanih posle oslobođenja 1944. (skraćeno *Državna komisija za tajne grobnice ubijenih posle septembra 1944*), koja je održala konstitutivnu sednicu 12. novembra 2009. godine. Za članove Komisije izabrani su predstavnici državnih institucija, naučnih ustanova i stručnjaci iz različitih oblasti. Za predsednika Komisije imenovan je dr Slobodan G. Marković, docent na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, a za sekretara dr Srđan Cvetković, naučni istraživač u Institutu za savremenu istoriju.

Ciljevi Komisije su bili da istraži i obeleži sve tajne grobnice u kojima se nalaze ostaci streljanih posle septembra 1944. godine. Takođe je bilo potrebno utvrditi tačan broj streljanih lica posle septembra 1944. godine i o tome dostavljati posebne izveštaje Vladi Srbije. U tom smislu u okviru Komisije formiran je i *Odbor za istraživanje i evidentiranje tajnih grobnica*, sa zadatkom da istraži i prikupi svu dostupnu dokumentaciju u vezi sa stradanjem lica posle 1944. godine. Vlada Republike Srbije je na sednici od 29. aprila 2010. donela *Odluku o skidanju oznaka tajnosti sa dokumenata iz nadležnosti Vlade*, radi utvrđivanja činjenica kada je, gde, kako i koliko lica pobijeno na teritoriji Srbije posle 12. septembra 1944. godine.

Saradnici Komisije su krenuli u istraživanje sa velikim elanom, jer se očekivalo da se posle gotovo sedam decenija dođe do otkrića masovnih grobnica u Srbiji i da se sveobuhvatnom istragom utvrdi makar približan broj žrtava komunističkog režima, kojim se u javnosti neukusno licitiralo (od svega nekoliko stotina slučajeva pa do brojke od preko 150.000). Zahvaljujući pre svega volonterizmu saradnika Komisije, ali ne toliko i njenih članova, ona je za kratko vreme (svega tri i po godina rada) popisala *preko 52.000 žrtava komunističkog režima i evidentirala 211 tajnih grobnica* na teritoriji Republike Srbije. Do ovih rezultata se pre svega došlo na osnovu najrelevantnije policijsko-bezbednosne građe i pregledanjem gotovo svih značajnih arhiva za ovu temu.

Pored toga, Komisiji je ustupljena baza od oko 27.000 imena stradalih lica, koju je već bio popisao *Anketni odbor Skupštine Vojvodine (2003–2008)*. Komisija je na raspolaganje građanima stavila modernu bazu imena žrtava na svom sajtu pod nazivom *Otvorena knjiga žrtava*, koja je bila, a i danas je, od velike pomoći građanima u procesu rehabilitacije i restitucije, budući da predstavlja izvor informacija o žrtvama i daje podatke, neophodna dokumenta i fotografije. Ostvarivan je i svakodnevni kontakt sa građanima, koji su donosili fotografije, dokumenta i svedočili ili potraživali dokumenta od Komisije za svoje potrebe. Komisiji su se neprestano obraćali i sudovi, pa se na taj način pomoglo u procesu rehabilitacije stotina lica širom Srbije.

Rezultati sa terena, ekshumacije, nažalost, mnogo su slabiji, iz političkih i finansijskih razloga. U samo četiri slučaja urađene su probne ekshumacije, koje su u dva slučaja bile pozitivne (*Potok Zmijanac* – Boljevac i *Guvnište* kod Vlasotinca). Predstoje dalja ispitivanja lokacija, sondiranje terena i, u određenim slučajevima, ekshumacije. Tokom 2011. godine ekshumirane su dve lokacije tajnih grobnica: *Potok Zmijanac kod Boljevca* i tajna grobnica u *krugu „Fiata“ (Zastava) u Kragujevcu*.

Problemi u radu Komisije za tajne grobnice

Politički i društveni problemi s kojima se suočila Komisija zaista su bili brojni. Već od samog osnivanja oni su jasno uočavani. U nazivu same Komisije iz političkih razloga moralo se izbeći pominjanje komunističkog režima, a ona je, na insistiranje „političkog faktora“, morala da radi bez budžeta. Slovenačka Komisija za tajne grobnice radila je sa sopstvenim godišnjim budžetom, koji je bio nekoliko desetina puta veći od iznosa koji je potrošila srpska državna komisija za tri godine. Više od polovine članova je u tim uslovima u startu odustalo od rada u Komisiji. Vremenom se broj članova koji je redovno dolazio na sednice sveo na pet-šest.

Politička osetljivost ove teme i društvena podeljenost ogledala se kasnije u samom radu Komisije kroz zahteve da se sa podacima iz istrage ne izlazi u javnost, uprkos tome što je izrađen sajt sa bazom žrtava i što se komunikacija sa javnošću nametala kao preka društvena, ali i metodološka potreba. Javnost je trebalo da bude i korektiv i podrška istraživanjima, na šta su u startu upozoravali iskusniji članovi slovenačke Komisije.

Odmah na početku istraživanja Komisija se suočila sa još dva velika problema. Prvi je bio taj što su u građi BIA predatoj Arhivu Srbije nedostajali spiskovi streljanih za oko 40% okruga u Srbiji, uključujući velike gradove Beograd, Kragujevac, Šabac, Novi Sad... Stoga su istraživači bili prinuđeni da se upuste u mukotrpano traganje i dopunu podatka iz alternativnih arhivskih izvora (arhivske građe iz lokalnih i drugih arhiva, svedočenja, itd...). Javlja se i problem sa nepreciznošću i nepotpunošću izvora. Stoga do sada dobijeni podaci svakako mogu biti nadograđeni u budućnosti, ali ne u nekom radikalnom obimu.

Ukoliko bi se moralo procenjivati koji je obim posla završen (januar 2013) što se tiče popisa, može se operisati okvirno sa nekih 70%, računajući u ovaj procenat i podatke o stradanju u logorima u Vojvodini, na kojima se dalje radi. Svakako da će jedan deo zauvek ostati nepopisan zbog protoka vremena, ali i nepostojanja bilo kakvih izvornih tragova. Taj broj je, prema našim procenama, veći od 10% svih žrtava.

Drugi problem bio je finansijske prirode, nedostajala su sredstva (Komisija je osnovana bez budžeta!) za angažovanje većeg broja istraživača u

arhivima i na terenu, kao i novac za ekshumacije. Konačno, primetan je bio nedostatak volje kod nadležnih sudova i političara da se bilo šta opipljivije uradi na polju ekshumacija, potvrđivanja i obeležavanja tajnih grobnica. Sve ono što je urađeno, a to ipak nije malo, učinjeno je uz velike napore pojedinaca, uglavnom volontera.⁷

*Ostale komisije i tela za istraživanje zločina
komunističkog režima*

Osim Komisije za tajne grobnice, na insistiranje domaćih političkih faktora nastale su još dve institucije za istraživanje komunističkih zločina. Prva je *Komisija za utvrđivanje okolnosti stradanja i grobnog mesta generala Dragoljuba Draže Mihailovića*, glavnokomandujućeg JVuO, na insistiranje Srpskog pokreta obnove pre svega, a sa obrazloženjem da nije imao legalno suđenje kao i da nisu poštovani propisi i ljudski i civilizacijski obziri prilikom egzekucije. Druga je *Komisija za utvrđivanje žrtava u Vojvodini SANU i MAN 1941–1948*, koja je nastala tokom 2010. na zahtev mađarskog predsednika Lasla Šojoma, čiju je inicijativu prihvatio tadašnji predsednik Srbije Boris Tadić, sa obrazloženjem da su zločini i odmazda nad Mađarima u Vojvodini ostali neistraženi i neosuđeni (u tom smislu se s mađarske strane licitiralo i sa nekoliko desetina hiljada stradalih).

Različit je i učinak ovih dveju komisija. Komisija koja se bavila okolnostima i mestom smrti generala Dragoljuba Mihailovića, koja je i prva nastala, takođe je od samog početka izazivala kontroverze. Sastavljena od političara, istoričara, tužilaca i sudija naišla je najpre na protivljenje jednog dela javnosti. Česta su bila podmetanja, ali i neoprezne izjave njenih pojedinih članova, uz stalno licitiranje o mogućem grobnom mestu, što su neki mediji naduvali i prenosili na naslovnim stranama. Tokom istrage došlo se samo do podataka o okolnostima hvatanja, suđenja i datuma egzekucije Mihailovića, ali ne i do pouzdane lokacije njegove egzekucije. Zapisnik sa streljanja 9 od 11 osuđenih na smrt na procesu juna-jula 1946. volšebno je nestao i do danas mu se nije ušlo u trag. Zna se da je jedno vreme bio u posedu visokih partijskih i policijskih funkcionera. Na osnovu raspoloživih svedočenja bivših pripadnika OZN-e, zatvorskih čuvara i preživelih robijaša, Komisija je donela zaključak da je Mihailović najverovatnije streljan na Adi Ciganliji. Međutim, terenska istraživanja u neposrednoj blizini zatvora na Adi Ciganliji koja su obavljena u leto 2011, osim 17 čaura i nekih sporednih ostataka na mestu koje je označeno kao potencijalna grobnica

7 Prva ekshumacija urađena je na taj način što su sekretar Komisije i saradnici otišli u *potok Zmijanac* kod Boljevca, potvrdili lokaciju i prijavili je nadležnim organima, gde je posle mukotrpane borbe sa institucijama ona i obavljena. Aktivnost Komisije često su finansirali njeni članovi.

(krečana pored severnog zida), nisu do kraja potvrdila tu pretpostavku. Iako se i na osnovu dostupnih izvora i svedoka dalo pretpostaviti da su posmrtni ostaci iz ove primarne grobnice najverovatnije kasnije izmešteni (bacanjem u reku, sahranjivanjem kao NN lica na groblju itd.), hipoteza je bila da je nešto više tragova ostalo prilikom izmeštanja. Ova Komisija je tako svoj rad praktično završila u proleće 2011. zaključkom da se u ovom trenutku ne može precizno odgovoriti na pitanje vezano za grobno mesto, ali da se na osnovu svih izvora i provera ipak može osnovano pretpostaviti da je mesto egzekucije Draže Mihailovića bilo iza severnog zida zatvora na Adi Ciganliji.

Komisija za utvrđivanje tačnog broja civilnih žrtava u Vojvodini, gde su operativna istraživanja poverene srpskoj, odnosno mađarskoj akademiji nauka. Za razliku od one koja se bavila Dražom Mihailovićem, ova komisija je, budući solidno finansijski i organizaciono podržana od države, angažovanjem široke lepeze iskusnih saradnika i dobrom saradnjom sa lokalnim arhivima i *Komisijom za tajne grobnice*, uspela da za kratko vreme postigne ogroman rezultat, *popisavši za nešto više od dve godine rada gotovo 70.000 civila stradalih na tlu Vojvodine* u periodu 1941–1948. U javnosti ova komisija gotovo da nije primećena, a naišla je i na protivljenja i osporavanja dobrog dela nacionalističkih intelektualaca. Do ovoga je dolazilo i stoga što je u početku pogrešno medijski predstavljena delatnost same komisije, tj. njen cilj, pa je komisija dobila pogrdan naziv „*mađarska komisija*“. Krajnji ishod i politički smisao ove akcije video se prilikom posete mađarskog predsednika Janoša Adera Srbiji tokom jula 2013. Beogradu, kada je došlo do srdačnog susreta i međusobnog izvinjavanja za zločine učinjene tokom i posle Drugog svetskog rata od pripadnika pojedinih naroda, a u ime prevaziđenih totalitarnih ideologija. Rad na popisu žrtava se nastavlja i očekuje se da bude gotov do kraja 2014. Pretpostavka je da će broj žrtava za Vojvodinu dostići blizu 100.000. Postoje ideje da se u tom smislu kompletira i popis za celu Srbiju i Jugoslaviju u Drugom svetskom ratu, u saradnji sa Slovenijom i Hrvatskom.

5. Povraćaj oduzete imovine (denacionalizacija i restitucija)

Proces povratka imovine oduzete različitim merama komunističkih vlasti nakon Drugog svetskog rata (konfiskacija, nacionalizacija, ekspropriacija, agrarna reforma...) teče najsporije i uz najviše kontroverzi. Ne samo iz političkih razloga, već i zbog toga što su u ovaj proces čvrsto upleteni i veliki materijalni interesi pojedinaca iz državnog aparata ili novoformirane privredne elite (tzv. tajkuna), kojima je u interesu da se proces povraćaja imovine što više prolongira ili zaustavi, budući da najveći deo te

imovine nejasnog statusa služi za najrazličitije manipulacije i malverzacije i pribavljanje lične koristi. Povraćaju imovine stoga se od početka tranzicije pristupalo parcijalno i selektivno, uz nepoštovanje rokova i procedure.

Najpre je, još početkom devedesetih (*Zakonom o denacionalizaciji* iz januara 1992), otpočela denacionalizacija nacionalizovanog poljoprivrednog zemljišta, po kojoj je trebalo da se izvrši povraćaj više stotina hiljada hektara, čijih je vlasnika bilo oko 10.000. Bilo je velikih otpora od strane društvenih kombinata u sprovođenju ove mere, kao i raznih tehničkih problema u praksi, tako da do danas ne znamo koliko je zemlje zaista i vraćeno. Zadruge i poljoprivredni kombinati, pogotovo u procesu privatizacije, državnu zemlju su faktički koristili i čak protivzakonito njome raspolagali i stekli ogromnu protivpravnu imovinsku korist. Tome je išla naruku i činjenica da je bilo popisano samo 150.000 hektara poljoprivrednog zemljišta. Ostatak se nalazio pod nekim režimom upravljanja, od kojeg država nije imala nikakve koristi.⁸ Prema nekim procenama, do 1958. u državne ruke je prešlo oko 70.000 različitih stambenih jedinica, a nacionalizovano je oko milion hektara građevinskog zemljišta.⁹

Posle 5. oktobra 2000. bilo je više nacрта i planova o restituciji i drugim oblicima povraćaja imovine, ali se donošenje zakona stalno odlagalo iz napred navedenih razloga. Jedino je za vreme vlada Vojislava Koštunice 2006, u vreme donošenja *Zakona o rehabilitaciji*, donet i *Zakon o povraćaju imovine crkvama i verskim zajednicama*.

Ovim zakonom uređeni se uslovi, način i postupak vraćanja imovine koja je bez tržišne naknade oduzeta od crkava i verskih zajednica, kao i od njihovih zadužbina i društava, primenom propisa o agrarnoj reformi, nacionalizaciji, sekvestraciji i drugih propisa koji su doneseni i primenjivani u periodu od 1945. godine. Zanimljivo je da ovaj Zakon predviđa i supstituciju za uništene crkvene objekte, što u kasnije donetom Zakonu o povraćaju imovine za građanstvo nije predviđeno.

Posle višegodišnjih natezanja i pritiska evropskih institucija, Srbija je tek krajem 2011. konačno donela *Zakon o restituciji (Zakon o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju)*, dok je u Hrvatskoj, na primer, takav zakon donet još davne 1996. godine. Iako je *Agencija za restituciju* bivšim vlasnicima ulila poverenje u državu i dobila pohvale Evropskog parlamenta, nije sve išlo glatko. Proces je naročito usporen kad su na red za povraćaj došle najvrednije nekretnine. Ministarstvo finansija i privrede nedavno je poništilo odluke o vraćanju prestoničkih hotela „Splendid“ i „Beograd“ i, umesto u rukama naslednika, za sada ostaju u posedu „Železnica Srbije“

8 Srbija razgovara: *Tiho osporavanje restitucije*, Politika, 17.06.2013, <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Srbija-razgovara-Tiho-osporavanje-restitucije.lt.html>

9 Više na sajtu *Lige za zaštitu privatne svojine*, <http://www.liga.org.rs/Imovina.htm>

i Agencije za privatizaciju. Slično se desilo i sa porodičnom kućom kneza Pavla Karađorđevića na Dedinju, gde je spor u toku. Ovi primeri, po nekima, obesmišljavaju sâm proces restitucije i na neki način ga dovode u pitanje.

Takođe se potražiocima ne isplaćuje ni zakonom predviđena akontacija od 10.000 evra po vlasniku. Agencija se pravda nedostatkom novca.

Za godinu i po dana doneto je više od 3.600 prvostepenih odluka o povraćaju imovine, a vraćeno je svega 767 poslovnih prostora, 180 stanova, 99 zgrada, 92.688 kvadratnih metara neizgrađenog građevinskog zemljišta, 885 hektara šumskog zemljišta i više od 1.000 hektara poljoprivrednog zemljišta.

Zbog uočenih manjkavosti prilikom sprovođenja, najavljuje se izmena *Zakona o restituciji* u smislu da se uvede i omogući *supstitucija* (tj. zamena za objekte koje država nije u mogućnosti da vrati starom vlasniku). Takođe se kao ozbiljna primedba ističe i činjenica da se ovim zakonom predviđa da *Agencija za restituciju* rešava slučajeve, čime su sudovi protivustavno izuzeti iz nadležnosti.

Zbog svih ovih pritužbi, zastupnik prava građana Saša Janković najavljuje inicijativu i raspravu u Narodnoj skupštini o problemima u primeni ovog zakona.

Čemu otpori restituciji imovine?

Iz otpora restituciji nalaze se interesi bogatih i uticajnih ljudi koji koriste državnu imovinu i zahvaljujući tome uvećavaju svoje bogatstvo (tzv. tajkuni). Ova činjenica je više puta u javnosti dokazana. Poslovni prostor je često izdavan u zakup privilegovanim pojedincima bez konkursa. Potom bi taj pojedinac poslovni prostor davao dalje pod zakup po višoj ceni. Bilo je i onih koji nisu plaćali nikakvu zakupninu, ali su izdavali prostor. Bilo je slučajeva da se kvadrature u ugovorima prikažu kao dvostruko manje, ili da se uopšte ne prikažu. To je veliki gubitak za budžete opština, gradova i Republike Srbije. Još poraznija je činjenica da se ta imovina nezakonito prisvaja. Postoje neke naznake da je 300.000 hektara državnog poljoprivrednog zemljišta skriveno u zadrugama i kombinatima, a da su negde kao vlasnici čak upisana privatna lica. To je potvrda neodgovornosti, ali i svesnog postupanja određenih državnih organa.

Drugi razlog je psihološki i svodi se na manipulaciju javnim mnjenjem, jer je dugogodišnjom propagandom, netačnim informacijama i manipulacijama stvoren u javnosti privid da će „*restitucija uništiti državu*“, iako i u ekonomskom i u političkom smislu njeni efekti donose državi benefit, a ne štetu. Ozbiljne ekonomske analize poreskih prihoda po osnovu imovine ukazuju da će novac od poreza na imovinu, zakupa i apsolutnih prava čak premašivati iznos koji je država ubirala od zakupnina.

Zašto se kasni?

Uzevši sve u obzir, mora se naglasiti da je proces suočavanja i prevazilaženja autoritarnog nasleđa u Srbiji zaista spor i nedovršen i da ona ubedljivo zaostaje za ogromnom većinom zemalja koje su već davno i temeljito završile te procese. Od niza mera, od kojih su četiri temeljne (otvaranje arhiva, rehabilitacija, lustracija, restitucija) i koje su primenile sve istočnoevropske države sa komunističkim nasleđem, u Srbiji se do sada sprovodi samo rehabilitacija, i to dosta usporeno; lustracija je izostala, a za restituciju imovine i otvaranje dosijea i arhiva službi bezbednosti tek postoje nagoveštaji. Zašto je to tako? Tome je doprinelo najmanje nekoliko faktora:

Najpre, ključni faktor je politička volja i ono što su ljudi koji su bili na vlasti od oktobra 2000, pa i ranije, isticali kao državne prioritete. Često su prepreka za pojedine mere bili izgovori (a i danas jesu!) da će istraživanje i osuda zločina komunističkog režima umanjiti doprinos Srbije antifašističkoj borbi i slično. Ova netačna poštapalica ponavlja se i danas kao mantra kod nekih levo orijentisanih ekstremnih grupacija, ali i ozbiljnijih političkih partija. Zamena teze da je antifašizam imanentan komunističkoj revoluciji, a ne da je to mnogo širi društveni pokret, uspešno plasirana nakon 1945, i danas je, dakle, u upotrebi i služi kao dobar zaklon za ostvarivanje političkih i ekonomskih interesa pojedinih društvenih grupa. Prenebregava se činjenica da je u interesu upravo legitimnih oslobodilačkih težnji i patriotskih ideala partizanskog pokreta čišćenje od negativnih naslaga komunističkog revolucionarnog nasleđa i terora u svrhu zavođenja jednodumlja, koje je usledio po oslobođenju.

Neke mere (lustracija i otvaranja arhiva) sistematski su izbegavane i pored deklarativno iskazivane političke volje, jer su među članovima Demokratske opozicije Srbije bile i partije i mnogi pojedinci koji su bili u kontroverznom odnosu sa tajnom službom, a pojedinci i sa solidnom karijerom u njoj. Otvaranjem dosijea neraščišćeni računi vezani za službu pojedinaca i visokih partijskih kadrova u policiji, sudstvu, obrazovanju i drugim delovima sistema isplivali bi na površinu. Nije bilo radikalnog raskida sa nasleđenim režimom ni početkom devedesetih, ni posle petog oktobra 2000. godine. I to je bio limitirajući faktor u primeni svih ovih mera. Takođe, otvaranje arhiva i dosijea, koje je trebalo da prethodi svim ovim merama kao *conditio sine qua non*, a nikada nije u potpunosti omogućeno, umnogome je doprinelo njihovom nesprovođenju ili usporavanju.

Ratovi i krize devedesetih nametale su političkim strukturama, medijima i društvu druge prioritete, a ratni zločini devedesetih su u potpunosti potisli priču o sistemskoj represiji u ime komunističke ideologije u trajanju od gotovo pola veka. Organizacije za zaštitu ljudskih prava, podržane od međunarodnih političkih institucija, u prvi plan su stavljale kršenje ljudskih

prava pod Miloševićevim režimom. Međunarodni politički faktori uglavnom su u protekle dve decenije bili orijentisani na svrgavanje ovog režima i suočavanja sa zločinima iz ovog vremena, podržavajući ovakve projekte nevladinih organizacija i Haški tribunal.

Tako se stekao utisak da su se najmasovniji zločini desili upravo pod Miloševićem, a ne da su oni zapravo deo mnogo šireg i dugotrajnijeg nedemokratskog nasleđa. Tome je doprinosila i činjenica da je Tito u jednom delu svetske javnosti nakon razlaza sa Staljinom prikazan kao liberalni diktator. Liberalizacija režima u Jugoslaviji, koja je usledila u zamenu za političko-ekonomske aranžmane sa zapadnim demokratijama od početka 1950-ih, od socijalističke Jugoslaviji je stvorila mit o dobrom životu, trećem putu, lideru nesvrstanih itd., kojem i danas robuje dobar deo kako domaće tako i svetske javnosti.

S druge strane, neke mere (restitucija pre svega) bile su teško sprovodive u potpunosti, jer se država, naročito od potpunog kraha devedesetih, našla na, blago rečeno, ekonomski klimavim nogama, pa se vlast krajem prošlog i početkom ovog veka starala za puko preživljavanje stanovništva i krpljenje budžeta. Ipak, zaostajanju u ovoj sferi, kako smo već istakli, umnogome su doprinosili interesi i preplitanje političke i ekonomske moći (tajkunizacija), zasnovane na političkim monopolima i partijskom manipulanju državnom svojinom, koja je bila najvećim delom oduzeta različitim merama nakon Drugog svetskog rata.

Posle svega, na kraju se mora posebno istaći činjenica da je ključni razlog zaostajanja Srbije u svim ovim merama ipak nedostatak političke volje i prioriteta koji su, naravno, povezani sa drugim već pomenutim društvenim faktorima. Rehabilitacija je do sada jedina mera koja se uz određene otpore sprovodi. Očekuje se, ipak, da će se pod pritiskom evropskih integracija morati krenuti ka znatno bržem otvaranju dosijea tajnih službi, kao i ka restituciji imovine, dok su šanse za lustraciju zauvek propuštene i taj zakon će ostati mrtvo slovo na papiru. To je ukratko trinaestogodišnji bilans „demokratskih promena“, koje su, u stvari, bile umnogome samo etapa u evoluciji jednog sistema koji je uspostavljen nakon 1945. godine. Na taj način Srbija se svrstala u grupu zemalja koje su tihom evolucijom, dugo i mukotrpno (dve decenije) izlazile iz autoritarnog poretka i osvajale demokratiju i kapitalizam. Samjuel Hantigton ovaj proces sjajno definiše u svojoj studiji o talasima demokratizacije u dvadesetom veku, uočivši da: „*Vlade koje su stvorene umerenošću i kompromisima takođe su vladale umereno i sa kompromisima. Vlade stvorene nasiljem, vladale su nasiljem.*“¹⁰

---

10 S. Hantington, *Treći talas*, Beograd 2004.

Srdjan Cvetkovic

BOTTOM LINE OF SERBIAN OCTOBER – 13 YEARS LATER
DEMOCRATIC CHANGES IN SERBIA IN THE FIELD
OF CONFRONTING TOTALITARIAN HERITAGE

Summary

The work gives an intersection and analysis of all the measures of confronting the authoritarian heritage, which the Republic of Serbia carried out starting with establishing multiparty system and democracy, with the emphasis on the measures taken after democratic changes on October 5th, 2000. Critical overview of the process of opening archives, lustration, rehabilitation, restitution as well as other measures of confronting communist totalitarian heritage shows that the process was deficient, incomplete, late in many spheres and therefore remained only a dead letter in many segments. It is also noticeable that Serbia is somewhere at the bottom of the list of all the countries that have gone through similar transition, although it had that privilege to use many of their positive experiences, being the last country to enter that process.

Key words: Serbia, democratic changes, Communism, repression, rehabilitation, restitution

Paja Jovanović, *Napušteni rudnik*, ulje na platnu, 1888.

Vladimir Petrović

Institut za savremenu istoriju, Beograd

HOD PO TRNJU: PROCESUIRANJE RATNIH ZLOČINA U SRBIJI 1993–2013.*

Rezime: Članak daje pregled dinamike procesuiranja ratnih zločina počinjenih tokom devedesetih godina. Procesuiranje ratnih zločina se posmatra kao ključni aspekt prevladavanja kriminalnog nasleđa nedavne prošlosti u Srbiji, ali i kao talac političkih snaga zainteresovanih za usporavanje ovog procesa. Izdvajaju se faze koje karakteriše različit pristup, obeležene prikrivanjem ratnih zločina (1993–2000), otkrivanjem njihovih razmera (2001–2003), uzletom u nastojanjima da se odgovorni privedu pravdi (2003–2009) i padom entuzijazma za ovaj oblik suočavanja sa prošlošću (2010–2013). Ističe se nesrazmera između počinjenih zločina i pravne reakcije na njih, a kroz rezultate istraživanja javnog mnjenja prate se društvene posledice ograničenog dometa pravnog suočavanja sa nedavnom prošlošću.

Cljučne reči: ratni zločini, Srbija, Slobodan Milošević, ratovi u bivšoj Jugoslaviji, Haški tribunal

„Srbija ne učestvuje u ratu!“ Ova propagandna mantra iz devedesetih godina prikrivala je činjenicu da je ratno stanje obeležilo šest od trinaest godina vladavine Slobodana Miloševića. Karakter tih ratova takođe je prikrivan, a posebno rasprostranjenost i sistematičnost zločina, koji nisu predstavljali eksces, već integralni deo taktike zaraćenih strana, usmerene ka ostvarenju cilja – stvaranju nacionalno homogene političke zajednice. Budući da je takav cilj zahtevao ne samo teritorijalno, već i etničko rekonponovanje, grabež za kontrolu prostora i ljudi koji su ga nastanjivali razvio se u ratnu strategiju „etničkog čišćenja“. ¹ Kriminalni karakter ove

* Rad je deo projekta Konflikti i krize – saradnja i razvoj u Srbiji i regionu u 19. i 20. veku (br. 47030) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

1 Analizu ratnih ciljeva daje Vesna Pešić u tekstu „Rat za nacionalne države“, u: Nebojša Popov (prir.), *Srpska strana rata*, Samizdat B92, Beograd 2002, knj. I, 82–86. Ulogu ratnih zločina u ratnim operacijama sažima Marie-Janine Čalić u tekstu „Etničko čišćenje i ratni zločini 1991–1995“, u: Charles Ingrao, Gary Cohen (prir.), *Suočavanje sa jugoslavenskim kontroverzama: Inicijativa naučnika*, Buybook, Sarajevo 2010, 116–151. Pregled ratnih dešavanja u Bosni i Hercegovini daje: Ksavije

strategije kretao se u rasponu od pretnji, prinudnih preseljenja i internacije u koncentracionim logorima, do mučenja, silovanja i masovnih ubistava koja su dosegala genocidne razmere. Politička cena te strategije, koju su najdoslednije sprovodile tadašnje srpske političke elite, bila je međunarodna izolacija Srbije, koja je dovela do njenog ekonomskog urušavanja, a zatim i bombardovanje 1999, koje je dovelo do njenog vojnog urušavanja. Međutim, istinske posledice etničkog čišćenja bile su gubici ljudskih života u zločinima, čije su razmere dovele do urušavanja pravnog sistema. Ovaj korozivni deo nasleđa Miloševićevog režima uporno opstaje. Usponi i padovi u pokušajima njegove razgradnje kroz suđenja za ratne zločine skicirani su u ovom pregledu, budući da svedoče o trajnom moralnom urušavanju koje proizlazi iz izbegavanja jasnog određenja prema najmračnijem aspektu naše nedavne prošlosti.

1. Prikrivanje (1993–2000)

Tokom prvih ratnih godina, uprkos brojnim izveštajima međunarodnih komisija i nevladinih organizacija koje su prikupljale podatke o kršenjima ljudskih prava, pravna reakcija je potpuno izostala.² Ratni ambijent ne samo što nije išao naruku istraživanju zločina, već se planski razvijala atmosfera nekažnjivosti, koja je ohrabivala nove počiniocima i olakšavala njihovo regrutovanje, često iz kriminogenih sredina. Počinioci su postajali sve moćniji i sposobniji da utiču na blokiranje postupaka i prikrivanje dokaza, u čemu su pomagali organizatori i inspiratori iz političkog vrha. Ova situacija se donekle izmenila stvaranjem Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju, osnovanog maja 1993. rezolucijom Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija.³ Od nastanka do danas, u Haškom tribunalu podignuta je 161 optužnica protiv počinitelaca s ovog prostora, a na njima su se 1995. našle i vođe bosanskih Srba, Radovan Karadžić i Ratko Mladić. Otud je u Srbiji zataškavanje zločina postalo deo državne politike.⁴ Ono nije vršeno samo propagandnim ratom protiv Haškog tribunala

Bugarel, *Bosna. Anatomija rata*, Reč, Beograd, 2004, 118–124. O upotrebi termina *etničko čišćenje* tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji videti u: Vladimir Petrović, „Guerrilla Warfare and Ethnic Cleansing“, u: *Guerrilla in the Balkans*, Institute for Contemporary History, Tokyo/Belgrade 2007, str. 219–244.

2 Tadeus Mazowiecki (1993), *Situation of Human Rights in the Territory of the former Yugoslavia*. <http://www.unhcr.ch/Huridocda/Huridoca.nsf/0/c0a6cfd5274508fd-802567900036da9a?Opendocument>; UN Commission of Experts (1994), *Final Report of the Commission of Experts*. <http://www.his.com/twarrick/commxyu1.htm>

3 Rachel Kerr, *The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, An Exercise in Law, Politics and Diplomacy*. Oxford University Press, Oxford 2004.

4 Vladimir Petrović, „Modeli zaštite javnog sećanja u borbi protiv poricanja zločina“, u: *Forum za tranzicionu pravdu*, vol. 1 (April 2007), 165–174.

ili prećutkivanjem zločina sopstvene strane, već i pokretanjem postupaka „reda radi“. Tako je zatvora u Beogradu dopao Milan Lukić, odgovoran za strahovito surove zločine u Višegradu i otmice i ubistva u Sjeverinu i Štrpcima, ali je izašao neoptužen. Prvi postupak za ratni zločin u Srbiji počeo je tek novembra 1994. pred Okružnim sudom u Šapcu protiv braće Vojina i Dušana Vučkovića, pripadnika dobrovoljačke jedinice „Žute ose“. Iako je postojala osnovana sumnja da su braća, zajedno s drugim članovima svoje jedinice, počinila teška zlodela u Zvorniku 1992, Vojin je optužen za nelegalno posedovanje oružja i kažnjen uslovno, a Dušan je osuđen na sedam godina zatvora. Postalo je jasno da sistemsko procesuiranje ratnih zločina nije moguće bez uklanjanja Slobodana Miloševića s vlasti.

Posledice ovakve politike bile su razorne. Potencijalni optuženici, pa čak i vođe ozloglašanih paravojnih formacija, poput Željka Ražnatovića Arkana, u Srbiji su ne samo uživali slobodu, već gradili političku karijeru, što je povećavalo jaz između međunarodne zajednice i Srbije i remetilo dejtonsku „idilu“. Ratni zločinci su delom integrisani u državne bezbednosne strukture, a delom su punili redove kriminalnih klanova u Srbiji. Pogubnost, ali i poenta takve strategije ukazale su se tokom proklizavanja krize na Kosovu u pravcu otvorenog oružanog sukoba, kada je zločinački scenario ponovljen, uz minimalnu reakciju pravnog sistema. Tokom i nakon rata 1999. pokrenuto je tek nekoliko postupaka protiv počinilaca iz redova srpske policije i vojske zbog zločina počinjenih nad civilima. Pred Okružnim sudom u Prijepolju sudilo se od septembra 1999. vojnom rezervisti Ivanu Nikoliću za ubistvo dva albanska civila u selu Penduh. Tokom 2000. je započeto, jula iste godine pred Okružnim sudom u Požarevcu i okončano, suđenje policijskim rezervistima Bobanu Petkoviću i Đorđu Simiću, za ubistvo troje albanskih civila u Orahovcu. Petković je osuđen na 4 godine i 10 meseci za ubistvo, a Simić na godinu dana zatvora za pomaganje. I pred Vojnim sudom u Nišu je novembra 2000. otpočelo suđenje kapetanu Dragiši Petroviću i rezervistima Nenadu Stamenkoviću i Tomici Joviću za ubistvo dvoje Albanaca u Gornjoj Sušici.⁵ Karakteristično je, međutim, da krivična dela iz ovih optužnica nisu pominjala ratne zločine, već su kvalifikovana kao pojedinačna ubistva.⁶ Još dok su ovi procesi bili u toku, trajala je i koordinirana akcija uklanjanja dokaza o razmerama zločina. Država je brižljivo prikrivala učešće sopstvenih organa u represivnim akcijama na Kosovu, tim pre što je još tokom bombardovanja, 24. maja 1999, Haški tribunal podigao optužnicu protiv Slobodana Miloševića, predsednika

---

5 Vladimir Petrović, „Pregled dinamike procesuiranja ratnih zločina u Srbiji“, *Hereticus* 2008/1, 191–8.

6 Ovom fenomenu je bila posvećena konferencija Fonda za humanitarno pravo. Up. Lazar Stojanović (prir.), *Međunarodna konferencija o suđenjima za ratne zločine*. Fond za humanitarno pravo, Beograd 2000.

Savezne Republike Jugoslavije, Milana Milutinovića, predsednika Srbije, Nikole Šainovića, potpredsednika srpske vlade, Dragoljuba Ojdanića, načelnika Generalštaba i Vlajka Stojiljkovića, srpskog ministra unutrašnjih poslova. Optužnica ih je teretila, individualno i komandno, za „planiranje, podsticanje, naređenje i izvršenje kampanje terora (...) s ciljem uklanjanja znatnog broja kosovskih Albanaca s Kosova zarad obezbeđivanja trajne srpske dominacije nad pokrajinom“.⁷ Budući da su optužnice ostale na snazi i nakon potpisivanja Kumanovskog sporazuma, Srbija je postala utvrđenje optuženika, kojima je opstanak na vlasti ostao jedina garancija očuvanja lične slobode. Haška optužnica je zatvorila vrata daljim pogodbama sa Slobodanom Miloševićem, koji i definitivno postaje politički parijski. Režim se zatvara u samodovoljnu izolaciju i brojnim greškama, koje kulminiraju raspisivanjem izbora za septembar 2000, ubrzava svoj pad.

2. Otkrivanje (2000–2003)

Period koji je protekao između izbornog poraza Slobodana Miloševića i njegovog uklanjanja s vlasti umnogome je predodredio dinamiku budućih sporenja oko procesuiranja ratnih zločina. Uporedo sa revolucionarnim, dogovorni aspekt Miloševićevog uklanjanja odrazio se u kontaktima koje su predvodnici opozicije imali s članovima establišmenta – Zoran Đinđić s Miloradom Ulemekom, zapovednikom Jedinice za specijalne operacije Resora državne bezbednosti, a Vojislav Košutnica sa samim Miloševićem i načelnikom Generalštaba Vojske Jugoslavije Nebojšom Pavkovićem.⁸ Detalji ovih razgovora nisu poznati, ali jeste ishod – Slobodan Milošević priznaje rezultate izbora, Vojislav Košutnica stupa na mesto predsednika SRJ, predsednik Srbije Milan Milutinović raspisuje izbore na republičkom nivou i formira se prelazna vlada. Ključni ljudi bezbednosnog sistema, Milorad Ulemek i Radomir Marković, načelnik Resora državne bezbednosti, ostaju na svojim položajima. Marković je smenjen tek formiranjem nove vlade, koju je nakon izbora 23. decembra 2001. obrazovao Zoran Đinđić, a ubrzo je i uhapšen.

S druge strane, Vojska Jugoslavije, koja se nalazi u kompetencijama savezne države, prolazi kroz tranziciju bez kadrovskih promena. Već je iz ove hronologije moguće izvući zaključak da su garancije, koje su dve vodeće frakcije DOS-a davale odlazećem režimu, bile kvalitativno drugačije – grupacija oko Zorana Đinđića ih je smatrala privremenim taktičkim ustupkom do učvršćivanja kontrole nad državnom upravom i bezbednosnim aparatom, dok je grupacija oko Vojislava

7 ICTY (1999). Kosovo initial indictment. http://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/ind/en/mil-ii990524e.htm

8 Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi*, Tanjug, Beograd 2004, 122–124.

Koštunice strateški tražila podršku i formirala dugoročni partnerski odnos s ostacima bivšeg režima.

U simboličkom centru ovih međusobica nalazilo se pitanje dalje sudbine Slobodana Miloševića. Do kraja 2000. nova vlast je varirala nekoliko mogućih opcija – od podizanja optužnice protiv Miloševića do omogućavanja njegovog uklanjanja iz zemlje.⁹ Međutim, nakon kratkog „grejs perioda“, koji je dat novim vlastima, Haški tribunal je kroz izjave tužiteljke Karle del Ponte jasno stavio do znanja da od Srbije očekuje izručenja optuženih, a pre svega Slobodana Miloševića. Američka administracija je stala iza zahteva Haškog tribunala, uslovljavajući ekonomsku pomoć jugoslovenskim i srpskim vlastima otpočinjanjem saradnje sa Tribunalom. Uprkos tome, u kontaktima s Tribunalom ponovo se očituje jaz u okviru koalicije. Prilikom posete Del Ponteove Beogradu krajem januara 2001, Koštunica ju je izvestio da ekstradicije nisu moguće dok Savezna skupština ne donese Zakon o saradnji s Tribunalom. Izrekao je niz optužbi na račun dosadašnjeg rada Tribunala. S druge strane, Đinđić je izrazio želju da saraduje, ali je tvrdio da početak saradnje neće biti moguć dok se u potpunosti ne učvrsti kontrola nad bezbednosnim aparatom i sudstvom.¹⁰ Tek nakon posete SAD početkom februara, Đinđić saznaje od američkog državnog sekretara Kolina Pauela da je Miloševićovo hapšenje i izručenje Haškom tribunalu nezaobilazan uslov podrške SAD.¹¹

Milošević je uhapšen u Beogradu 1. aprila izjutra, dan pošto je istekao rok koji je postavila američka administracija. Nakon višerasovnog pokušaja hapšenja, iz vile na Dedinju ga je pregovorima izvukao Čedomir Jovanović, šef poslaničke grupe DOS-a u srpskoj skupštini. Međutim, radi shvatanja složenosti ovih okolnosti, valja napomenuti i to da je u neuspešnoj operaciji hapšenja učestvovala i Jedinica za specijalne operacije, da je vilu obezbeđivala vojska, kao i to da je Milošević pristao da dobrovoljno ode u Centralni zatvor nakon što mu je uručena pismena garancija da neće biti izručen Hagu.¹² Predsednik SRJ, Vojislav Koštunica, koji je javno izjavljivao da mu se „od Haškog tribunala prevrće stomak“ i da mu je on „deveta rupa na svirali“, istinski se protivio ovom izručenju.¹³ Slično su razmišljali i poslanici SNS-a, crnogorske klijentske partije, koji su blokirali donošenje Zakona o saradnji s Haškim tribunalom, čime je kampanja zaštite Miloševićevih interesa zaogrnuti legalističkim ruhom. Na sednici predsedništva DOS-a usaglašena je odluka o Miloševićevom izručenju, na osnovu Uredbe

---

9 *Isto*, 134, 138, 145.

10 Karla del Ponte, *Gospođa tužilac*, Profil, Beograd 2008, 98–104.

11 Čedomir Jovanović, *Moj sukob s prošlošću*, Dan Graf, Beograd 2005, 61–62.

12 *Isto*, 67–85.

13 Kosta Nikolić, Nebojša Popović, *Vojislav Koštunica. Jedna karijera*, YUKOM, Beograd 2008, 269–307.

Savezne vlade SRJ o saradnji s Haškim tribunalom. Međutim, krajem juna Savezni ustavni sud poništava ovu uredbu kao neustavnu. Razrešavajući tešku političku krizu, vlada Zorana Đinđića je na Vidovdan, 28. juna 2001, isporučila Miloševića Tribunalu, a Vojislav Koštunica je ovaj akt nazvao „državnim udarom“.¹⁴

U takvoj atmosferi svako naredno izručenje je predstavljalo potencijalni politički problem. Novembra iste godine, pokušaj vlade da angažuje Jedinicu za specijalne operacije Resora državne bezbednosti prilikom hapšenja dvojice haških optuženika, braće Predraga i Nenada Banovića, umalo nije doveo do istinskog državnog udara. Potezom koji je obelodanio spregu između organizovanog kriminala, bezbednosnih struktura i ratnih zločina, JSO je otkazala poslušnost, blokirala prilaz Beogradu i pritiscima iznudila ostavke u vrhu Državne bezbednosti.¹⁵ Iako je saradnja s međunarodnim pravosuđem ostala jedan od uslova dalje evropske integracije Srbije, ona se saplitala o nereformisani pravosudni i policijski sistem, ali i o političke otpore i nespремnost javnosti da se otvoreno progovori o zločinačkim aspektima Miloševićeve vladavine. Donošenje Zakona o saradnji s Haškim tribunalom pretvorilo se u mrcvarenje, koje je okončano tek 12. aprila 2002, kada je oformljen i Savet za saradnju s Haškim tribunalom. Istoga dana ubija se jedan od optuženih, bivši ministar unutrašnjih poslova, Vlajko Stojiljković. Do kraja godine u Hag odlaze Mile Mrkšić, Nikola Šainović, Dragoljub Ojdanić, a početkom naredne i Milan Milutinović i Vojislav Šešelj. Saradnja je tako institucionalizovana, ali je bila sve samo ne popularna. U istraživanjima javnog mnjenja, sprovedenom između decembra 2000. i januara 2003, Hag je kao pretnju bezbednosti Srbije kvalifikovalo između 64 i 57% anketiranih.¹⁶

Možda i iz ovog razloga nije činjeno mnogo na procesuiranju ratnih zločina u zemlji, uprkos strahovitim otkrićima, poput masovnih grobnica na samom rubu Beograda, u Batajnici, u kojima su pokopane žrtve Miloševićeve kosovske politike. Kontradiktorna sećanja protagonista na sastanak vlade Srbije, tokom kojeg je raspravljano o otkopavanju grobnica, odražavaju ove napetosti.¹⁷ Doduše, kategorija ratnog zločina konačno

14 *Isto*, 120–131.

15 Miloš Vasić, *Atentat na Zorana*, Politika et alia, Beograd 2005, 75–95; Dušan Mihajlović, *Povlenske magle i vidici II. Zapisi i kazivanja o životu i politici posle 5. oktobra 2000*, Nea, Beograd 2006, 148–165.

16 Beogradski centar za ljudska prava (BLJCP), *Javno mnjenje u Srbiji i stavovi prema MKSJ*. (2003–2009), 11. http://www.bgcentar.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=358%3Astavovi-prema-ratnim-zločinima-hakom-tribunalui-domaem-pravosu-za-ratne-zloine-&catid=125&Itemid=88

17 D. Mihajlović, *op. cit.*, 96–98; Miodrag Isakov, *Parados*. NS Media, Novi Sad 2005, 128–129.

zamenjuje dotadašnju kvalifikaciju ubistva u takvim postupcima: u slučaju Penduh, Ivan Nikolić je osuđen jula 2002. na osam godina od strane Okružnog suda u Prijepolju; u slučaju Orahovac Vrhovni sud Srbije je ukinuo presudu, pa je nova optužnica podignuta za ratni zločin. Septembra 2002. pred Vojni sud u Nišu izvedeni su oficiri Zlatan Mančić i Rade Radojević i vojnici Danilo Tešić i Mišel Seregi, za ubistvo dva albanska civila u selu Kušnin. Međutim, i nova pokrenuta suđenja nisu bila lišena protivrečnosti. Pripadnici jedinice „Škorpioni“, Saša Cvjetan i Dejan Demirović, optuženi su oktobra 2002. za ratni zločin protiv civilnog stanovništva – ubistvo 14 albanskih civila, žena i dece u Podujevu. Cvjetan je osuđen na 20 godina robije, ali je Vrhovni sud Srbije presudu ukinuo. Slično se desilo i s optuženima u slučaju Sjeverin, Milanom Lukićem, Oliverom Krsmanovićem, Dragutinom Dragičevićem i Đorđem Ševićem, koji su prvostepeno osuđeni na po dvadeset godina robije za otmicu i ubistvo 16 Bošnjaka iz Sjeverina.¹⁸ I ovu presudu je Vrhovni sud Srbije ukinuo, ukazujući tako na sve teškoće procesuiranja ovih dela kroz nereformisani pravosudni sistem. Podsećene odozgo, istrage o ratnim zločinima su sabotirane i odzodo, sprovedene od strane policije, čiji su pojedini pripadnici i sami lako mogli da se nađu na listi osumnjičenih. Atmosfera paranoje je planski podgrevana u cilju urušavanja Đinđićeve vlade, a spekulacije o ekstradicionim listama za Hag i pripremama za opsežne akcije u zemlji doprinele su stezanju obruča oko premijera i njegovom ubistvu 12. marta 2003.

3. Procesuiranje (2003–2009)

Ubistvom Zorana Đinđića nakratko je prestala kolebljiva politika spram procesuiranja ratnih zločina. Akcija „Sablja“, kojoj je meta bio organizovani kriminal u Srbiji, pokazala je da je „ubistvo Zorana Đinđića, kao i ratni zločini, deo jedne te iste slagalice“.¹⁹ Tako su tokom vanrednog stanja prikupljeni i temeljni dokazi o počinioćima ratnih zločina, a mnogi od njih – poput grupe odgovorne za masakr zarobljenika na Ovčari nakon pada Vukovara – našli su se u pritvoru. Počelo je i diferenciranje od počinilaca u organima bezbednosti i ostvareni su preduslovi za sistematski rad na pravnom procesuiranju ratnih zločina. Početkom jula 2003. donet je *Zakon o organizaciji nadležnosti državnih organa u postupku protiv učinilaca ratnih zločina*, kojim je nastalo Tužilaštvo za ratne zločine Republike Srbije i Veće za ratne zločine Okružnog suda u Beogradu (*Zakon 2003*).²⁰

---

18 Vladimir Petrović, „Pregled dinamike procesuiranja ratnih zločina u Srbiji“, *Hereticus* 2008/1, 191–198.

19 Velimir Kazimir Čurgus, *Hajka*, Ebart konsalting, Beograd 2009, 198.

20 *Zakon o organizaciji nadležnosti državnih organa u postupku protiv učinilaca ratnih zločina*. http://www.tuzilastvorz.org.rs/html_trz/PROPISI_ZAKONI/

Osniva se i Služba za otkrivanje ratnih zločina pri MUP-u. Centralizacijom procesuiranja ratnih zločina i njihovim izmeštanjem iz teritorijalne nadležnosti stvoreni su profesionalni timovi tužilaca i sudija obučeni za ovu problematiku. Ubrzana je i saradnja s Haškim tribunalom, koja preko noći postaje popularnija. Hagu su u ovom periodu predati Jovica Stanišić, Franko Simatović, Miroslav Radić, Veselin Šljivančanin i Vladimir Kovačević.²¹

Međutim, nova izručenja su ostala problem. Đinđićev naslednik, Zoran Živković, opirao se zahtevima za izručenje vojnih i policijskih generala.²² Njegova vlada ubrzo pada, a na premijersko mesto dolazi Vojislav Koštunica, koji nastoji da temeljno revidira do tada učinjeno. Stavljani su pod lupu i osporavani dometi „Sablje“, kritikovani oblici saradnje s Haškim tribunalom, osporavana potreba za postojanjem specijalizovanih institucija za borbu protiv ratnih zločina i organizovanog kriminala. Međutim, promena političke klime nije zaustavila započetu transformaciju. Koštuničina vlada nije inicirala promene Zakona o saradnji s Haškim tribunalom, niti izmenu propisa o specijalnim tužilaštvima i sudovima. Uprkos antihaškoj retorici, Koštunica je primoran da nastavi saradnju s Tribunalom. Njegov izum bile su „dobrovoljne predaje“ optuženika, sistem ubeđivanja, pretnji, garancija i isplata, koje su rezultovale transferom svih optuženika, s izuzetkom Karadžića, Mladića i Hadžića. Interesantno je da se, verovatno usled ovakvog odnosa, broj građana koji je iz jednog ili drugog razloga bio opredeljen za saradnju s Haškim tribunalom smanjio s 84% (2003) na 70% (2004) ispitanika.²³

Tako je institucionalizacija procesuiranja ratnih zločina započeta uprkos nepovoljnoj političkoj klimi. Decembra 2003. Tužilaštvo za ratne zločine podiže optužnicu protiv Miroljuba Vujovića i petnaest drugih pripadnika Teritorijalne odbrane, za ratni zločin na Ovčari protiv zarobljenika iz bolnice u Vukovaru. Počinju i opsežne istrage o ratnim zločinima u Bosni i Hercegovini i na Kosovu. Jula 2005. optužen je Anton Lekaj za ratni zločin protiv civilnog stanovništva na teritoriji Đakovice, a samo nekoliko dana docnije i pet pripadnika paravojne formacije „Škorpioni“, predvođene komandantom Slobodanom Medićem, za ratni zločin protiv civilnog stanovništva u selu Trnovu. Avgusta iste godine optuženo je sedam pripadnika formacije „Žute ose“ za ratni zločin nad civilnim stanovništvom u Zvorniku, čime je na svojevrsan način ponovo otvoren postupak kojim je Srbija neslavno otpočela procesuiranje ratnih zločina deset godina ranije.

ZAKON_O_ORGANIZACIJI_I_NADLEZNOSTI_DRZAVNIH_ORGANA_U_POSTUPKU_ZA_RATNE_ZLOCINE_LAT.pdf

21 Vreme (2004). *Ko se i kako našao pred Haškim tribunalom*, br. 705. <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=384769>

22 Del Ponte, *op. cit.*, 208–211.

23 BCLJP, *op. cit.*, 2005.

Tokom 2006. Tužilaštvo je optužilo policijske komandire Sretena Popovića i Miloša Stojanovića za saučesništvo u ratnom zločinu, ubistvu braće Bitići u Petrovom Selu. Optužilo je i osam pripadnika aktivnog i rezervnog sastava policije za ratni zločin u Suvoj Reci, ubistvo 48 članova porodice Beriša. Tokom 2007, za ratne zločine protiv civilnog stanovništva optuženi su i Sinan Morina (oružani napadi na Orahovac), Vladimir Kovačević Rambo (granatiranje Dubrovnika), Zdravko Pašić (ubistvo doktora Dragutina Krušića u bolnici u Slunju) i Ilija Jurišić (napad na kolonu JNA u Tuzli). Krajem novembra 2007. podignuta je i optužnica protiv četrnaest pripadnika teritorijalne odbrane i dobrovoljaca jedinice „Dušan Silni“ za ratne zločine počinjene u hrvatskom selu Lovas. U ovim postupcima je do početka 2008. procesuirano preko 100 osoba.²⁴

Otpor se, s druge strane, ogledao u dužini postupaka i pomanjkanju presuda. To se najbolje videlo u suđenju Saši Cvjetanu, koje je odlukom Vrhovnog suda Srbije ponovljeno tokom 2005, i na kojem je Cvjetan ponovo osuđen na 20 godina. Vrhovni sud je ovu presudu konačno i potvrdio krajem februara 2006, čime je dobila pravosnažnost. Međutim, u drugim slučajevima ova je procedura još uvek u toku, a ishod je često neizvestan. Vrhovni sud je septembra 2004. ukinuo i prvostepenu presudu Milanu Lukiću i četvorici optuženih za otmicu i ubistvo u Sjeverinu. Vrhovni sud je tokom 2007. potvrdio presudu Antonu Lekaju na trinaest godina zatvora, ali je Milanu Buliću, osuđenom na osam godina zatvora za ratni zločin na Ovčari, ovu presudu smanjio na dve godine. Drugu prvostepenu presudu za Ovčaru, kojom je od šesnaest optuženih dvoje oslobođeno, a ostali osuđeni na vremenske kazne u rasponu od dvadeset do pet godina, Vrhovni sud je ukinuo krajem 2007. i vratio na ponovno suđenje.

Iako je put do pravosnažnosti ostao dug, procesi su imali nesporan uticaj na promenu društvene klime i otvaranje pitanja odgovornosti za ratne zločine. Kao jedan od najdramatičnijih primera ističe se slučaj „Škorpiona“. Juna 2005, tužilac Džefri Najs je na suđenju Miloševiću tokom unakrsnog ispitivanja policijskog generala Obrada Stevanovića pustio snimak na kojem su se videli pripadnici ove jedinice kako hladnokrvno ubijaju vezane muškarce i mladiće iz Srebrenice. Isti snimak, koji je bio i u posedu Fonda za humanitarno pravo, dostavljen je beogradskim televizijama, koje su ga do izmaka dana pustile u program. Usledila je reakcija kako državnih funkcionera tako i indignirane javnosti.²⁵

---

24 Bruno Vekarić, Jasna Šarčević-Janković (prir.), *Pet godina. Monografija povodom petogodišnjice od osnivanja Tužilaštva za ratne zločine Republike Srbije*, TRZ, Beograd 2008.

25 Reuters, (3.6.2005). *Srebrenica video sobers Serbia, prompts arrests*, <http://www.tiscali.co.uk/news/newswire.php/news/reuters/2005/06/03/world/srebrenicavideo>

Organi gonjenja, koje je Nataša Kandić, predsednica Fonda za humanitarno pravo, od ranije upoznala sa sadržajem kasete, bili su primorani da ubrzaju rad na ovom slučaju, pa se tako većina osumnjičenih našla u pritvoru iste noći.²⁶ Srbija se, bar za neko vreme, distancirala makar od direktnih izvršilaca zločina, protiv kojih je u oktobru podignuta optužnica, da bi tokom 2007. četvorica pripadnika ove jedinice (Slobodan, Aleksandar i Branislav Medić, te Pera Petrašević) bila osuđena, a ova presuda bila potvrđena na Vrhovnom sudu sepembra 2008.

Usledilo je pokretanje novih postupaka, koji su do kraja 2010. rezultovali sa 12 pravosnažnih i 8 prvostepenih presuda, kojima je 29 lica osuđeno na ukupno 370 godina zatvora. Još 10 predmeta bilo je u fazi glavnog pretresa (Zvornik 2, 3 i 5, Vukovar, Podujevo 2, Orahovačka i Gnjilanska grupa, Prijedor, Tenja i Lovas), a očekivalo se da će istrage, koje su u toku, doneti podizanje novih optužnica.²⁷ Specijalizovane pravosudne institucije za ovu problematiku u ovih nekoliko godina stekle su značajno iskustvo, a što je možda i važnije, uspostavljen je zavidan nivo saradnje kako s Haškim tribunalom tako i s tužilaštvima u regionu koja se bave sličnom problematikom.²⁸ Okončanjem postupaka neposrednim izvršiocima zločina na Ovčari u Beogradu, u kojima su presude postale pravosnažne tek u jesen 2010, i izricanjem presude tzv. Vukovarskoj trojci u Hagu, otvorila se mogućnost komplementarne aktivnosti ovih sudskih instanci u procesu pravnog prevladavanja prošlosti.²⁹

Hapšenje pripadnika jedinice „Škorpioni“ nakon puštanja videosnimka na Miloševićevom suđenju takođe je delovalo poput koordinirane akcije rvanja sa hidrom ratnih zločina, čija je glava u Hagu, a pipci rasuti po prostoru bivše Jugoslavije. Sticao se utisak da suđenja za ratne zločine odista „smanjuju prostor za poricanje.“³⁰ Izgledalo je da su, uprkos nepovoljnom političkom kontekstu tokom vlade Vojislava Koštunice, mehanizmi procesuiranja ratnih zločina zaživeli i ostvarili autonomnu dinamiku. Povratak Demokratske stranke na vlast nakon izbora sredinom 2008, praćen hapšenjem i izručenjem Radovana Karadžića, pružao je razloge za uverenje da će se ovaj trend nastaviti.

sobersserbiabrigsarrests.html; Radio Free Europe. *A Video Shocks Serbia*, <http://www.rferl.org/featuresarticle/2005/6/2DF1E167-F27F-46F3-A2B1-0548E86FCE88.html>

26 Nataša Kandić (prir.), *Škorpioni*. Fond za humanitarno pravo, Beograd 2007, 2–10.

27 Bruno Vekarić, Jasna. Šarčević-Janković (prir.), *op. cit.*

28 Dajana Orentliher, *Smanjivanje prostora za poricanje. Uticaj MKSJ na Srbiju*. Centar za tranzicione procese, Beograd 2008, 93–104.

29 <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/135/Hronika/764940/Potvr%C4%91ena+presuda+za+%22Ov%C4%8Daru%22.html>

30 Dajana Orentliher, *Smanjivanje prostora za poricanje. Uticaj MKSJ na Srbiju*, Centar za tranzicione procese, Beograd 2008, 8–19.

4. Tumaranje (2010–2013)

Međutim, otpori su se pokazali žilavijim. Istrage za ratne zločine su se sudarile ne samo sa opstrukcijama, već i sa rastućom nezainteresovanošću javnosti. Reprezentativno istraživanje javnog mnjenja iz 2009. ukazalo je na zabrinjavajuće nizak stepen informisanosti građana kako o događajima tokom devedesetih godina tako i o postupcima za ratne zločine u zemlji. Alarmantan je bio podatak da 70% ispitanika nije bilo u stanju da navede nijedno suđenje za ratne zločine u zemlji (9% je čulo za suđenje „Škorpionima“, i isto toliko za proces za Ovčaru). Za zločine koji su neprestano u fokusu, poput Srebrenice, čulo je 77% građana, ali je samo 46% izrazilo uverenje da su se dogodili, a samo 39% je bilo spremno da ih okvalifikuje kao ratni zločin.³¹ Međutim, uprkos ograničenom znanju, građani su pokazali veoma snažne stavove vezane za smisao suđenja za ratne zločine. Čak 54% smatralo je da suđenja u Hagu neće doprineti saznanju istine o ratovima u bivšoj Jugoslaviji, dok je 35% bilo mišljenja da će doprineti tek delimično. Procenat građana koji je podržavao saradnju sa Haškim tribunalom spustio se sa 69% (2006) na 55% (2009). I od te, jedva natpolovične većine, samo 15% je smatralo da treba sarađivati u interesu pravde, 18% da je saradnja nužan preduslov integracije Srbije u svet, a 22% je tvrdilo da treba sarađivati taman toliko da bi se izbegle nove sankcije. Kao najnepopularniji oblik ove saradnje pokazala su se izručenja visokorangiranih optuženika – 62% ispitanika osuđivalo je izručenje Karadžića, a 64% se protivilo izručenju Ratka Mladića Haškom tribunalu.³²

Ova raspolućenost se odrazila na čitav proces suočavanja sa nasleđem ratnih zločina, koji je pokazivao sva obeležja „račjeg hoda“,³³ i odvijao se kroz niz polumera obeleženih ograničenom aktivnošću praćenom sanacijama pretpostavljene političke štete. Prava mera sposobnosti Srbije da se suoči sa ovom problematikom bila je parlamentarna debata iz marta 2010, iz koje je proizišla *Deklaracija o osudi zločina u Srebrenici* srpskog parlamenta. Donesen veoma tesnom većinom (127 of 250 poslanika), ovaj dokument je, doduše, osuđivao zločin, ali je istovremeno iskazivao

---

31 BCLJP. *op. cit.*, 2009. Prema drugoj anketi iz 2013, samo 30,5% građana veruje da su u Srebrenici činjeni masovni zločini protiv Bošnjaka, a samo 1,4% ih kvalifikuje genocidom. Drugih 30% tvrdi da ne zna ništa o tome, 1,5% smatra da se radi o događaju organizovanom da bi se svalila krivica na Srbe, a 2,8% čak smatra da se radilo o masakru nad Srbima. Dubravka Stojanović, Radina Vučetić, Sanja Petrović Todosijević, Olga Manojlović Pintar, Radmila Radić, *Novosti iz prošlosti*. Beogradski centar za ljudska prava, Beograd 2010, 153.

32 BCLJP, *op. cit.*, 2009.

33 Radi karakterisanja čitavog tranzicijskog procesa u Srbiji, ovaj termin je još 2000. uveo Mladen Lazić. (Mladen Lazić, *Račji hod. Srbija u transformacijskim procesima*, Filip Višnjić, Beograd 2000, 10–11.)

očekivanje recipročnih priznanja zločina drugih zaraćenih strana.³⁴ U takvom kontekstu, samo je snažan pritisak kroz uslovljavanje daljih pregovora o priključenju Evropskoj uniji doveo do lociranja i izručenja Ratka Mladića i Gorana Hadžića sredinom 2011. Umesto da ova hapšenja podstaknu dalje postupke u zemlji, ona kao da su dovela do određenog posustajanja. Kako se pokazalo da 46% ispitanika smatra da Srbija nakon zatvaranja Haškog tribunala treba, a 36% da ne treba da nastavi suđenja u zemlji, i kako je izostala direktna politička podrška ovom procesu, postupci sa ratne zločine pali su u drugi plan.

U najvećem postupku vođenom u Srbiji za zločine na Kosovu, počinjene u Suvoj Reci, osuđeni su 2009. neposredni izvršioци, ali je oslobođen policijski komandant.³⁵ Premda je godinu dana kasnije podignuta optužnica za drugi masovni zločin u Čuški, i premda je osam predmeta u fazi glavnog pretresa na prvom, a šest na drugom stepenu, daljim istragama verovatno neće ići naruku dolazak na vlast koalicije predvođene osobama koje su bile visoko u vrhovima vlasti devedesetih godina.

Iako ratni zločini ne zastarevaju, što otvara mogućnost daljih pomaka na polju pravnog prevladavanja prošlosti kroz njihovo procesuiranje, teško je oteti se utisku o nesrazmeri pravne reakcije i po širini i po dubini ovog zahvata. Bez potcenjivanja kompleksnosti postupaka za ratne zločine i napora pojedinaca da odgovorne za njih privedu pravdi, jasno je da broj od 155 osoba do sada optuženih u Srbiji i 70 pravosnažno osuđenih predstavlja kap u moru, ako se zna da je tokom rata u Bosni i Hercegovini stradalo gotovo 100.000, u Hrvatskoj gotovo 20.000, na Kosovu preko 10.000 ljudi.³⁶ Ni bilans Haškog tribunala ne ohrabruje – od 161 optužene osobe, samo je 69 do sada osuđeno.³⁷ Pompezan povratak osuđenika poput Biljane Plavišić ili Momčila Krajišnika sa izdržavanja kazne svedoči o ograničenom dometu spoznaje o prirodi zločina za koje im je suđeno, a niz kontroverznih odluka Haškog tribunala donetih u završnici njegovog rada, kojima su oslobođeni visokorangirani optuženici poput Ante Gotovine, Momčila Perišića, Jovice Stanišića i Franka Simatovića, kao da potvrđuje ranije iznete analize da je proces suočavanja sa prošlošću ostao talac kako lokalne tako i međunarodne politike.³⁸

34 Peščanik, Deklaracija o Srebrenici, <http://pescanik.net/2010/03/deklaracija-o-srebrenici-2/>

35 Presuda za Suvu Reku, <http://www.slobodnaevropa.org/content/article/1616820.html>

36 Tužilaštvo za ratne zločine, Predmeti, http://www.tuzilastvorz.org.rs/html_trz/predmeti_cir.htm. Kompletan popis žrtava rata finalizuju Fond za humanitarno pravo, Dokumenta i Istraživačko-dokumentacioni centar.

37 ICTY, Facts and Figures, <http://www.icty.org/sid/11186>

38 Jelena Subotić, *Otimanje pravde. Suočavanje s prošlošću na Balkanu*, BCLJP, Beograd 2010, 57–100.

* * *

Krećući se ususret neizvesnoj budućnosti procesuiranja ratnih zločina, valja primetiti da njihova prošlost pomaže razumevanju i oce-ni dometa transformacije srpske države i društva u poslednjoj deceniji. Pre svega, premda neodlučno i s uzmacima, otvoren je proces koji bi pod Slobodanom Miloševićem bio jednostavno nezamisliv. Međutim, njegovo uklanjanje nije predstavljalo „nultu tačku“, već samo nužan preduslov dalje transformacije. Miloševićev režim je u Srbiji diskreditovan i delegi-timisan prevashodno zbog unutrašnje politike – represije nad sopstvenim stanovništvom i razrušene ekonomije, dok je njegova „spoljna politika“ ostala predmet spora unutar pobedničke koalicije. Ovaj spor je odražavao realnu raspolućenost unutar srpskog društva, u kojem se veliki broj gra-đana i političkih aktera nije distancirao od Miloševićeve ratne politike, ili se distancirao od sredstava, ali ne i od njenih osnovnih načela. Srpsko društvo nije uspevalo, a ne uspeva ni danas, da se jednoznačno odredi, ne samo prema pitanju opravdanosti rata, već i prema pitanju ratnih zločina. U ovom procepu su i političari tražili svoj put – oni koji su bili za njihovo procesuiranje, oprezno su nastojali da ovo pitanje pokrenu a da ostanu na vlasti, a oni koji su bili protiv, trudili su se da ovaj proces zaustave.

Otud ni procesuiranje ratnih zločina, niti saradnja s Haškim tribu-nalom u prvom periodu nakon Miloševićevog pada nisu imali samostalnu dinamiku. Ona je delom zavisila od trenutnog odnosa snaga na srpskoj političkoj sceni, delom od politike uslovljavanja SAD i EU, koji su pitanje odnosa prema ratnim zločinima usvojili kao jedan od kriterijuma tran-sformacije zemlje. Prvi veliki test ovog ispita položen je sredinom 2001. izručenjem Miloševića, ali je on takođe nagovestio i da će dalji pomaci u ovom pravcu predstavljati rogovsku borbu. Razbijanjem iluzije da će Srbija moći da se otarasi Miloševića a da izbegne teret političke, moralne i pravne odgovornosti njegove politike, postpetooktobarska Srbija se oštro podelila. Do tada razjedinjeni akteri – delovi bezbednosnog aparata, orga-nizovani kriminal, nacionalistička inteligencija, ostaci Miloševiću bliskih partija i delovi DOS-a – pronalaze zajednički imenitelj u otporu prema Haškom tribunalu i sprečavanju otvaranja problematike procesuiranja ratnih zločina, a pre svega obračuna s organizovanim kriminalom. Otpor reformskom procesu nije prezao od oružane pobune, ni od ubistva premi-jera koji je te reforme personifikovao.

Tokom vanrednog stanja, zahvaljujući rezultatima operacije „Sablja“, javnost je prvi put suočena s dubinskom disekcijom Miloševićeve ostav-štine. Klupko koje je počelo da se odmotava jasno je pokazalo da je sprega bezbednosnog aparata i organizovanog kriminala, čije su žrtve bili Zoran Đinđić, Ivan Stambolić i toliki drugi, stvorena u ratu, a da je patriotska retorika predstavljala paravan za zaštitu mafijaških interesa. Uprkos ovim

saznanjima, preskupo plaćena mogućnost da se isprave propusti Petog oktobra tek je delimično iskorišćena, budući da je izborna promena dovela na vlast politiku temeljnog revidiranja onoga što je do tada učinjeno. Kolateralni pomak ostvaren osnivanjem specijalizovanih institucija za procesuiranje organizovanog kriminala i ratnih zločina stvorio je preduslove za sistematski rad na ovom polju, ali se njegov ograničeni domet pokazao odmah nakon izručenja poslednjih haških optuženika i posledičnog slabljenja međunarodnog pritiska. Bez podsticaja spolja, proces suočavanja sa prošlošću se odvija parcijalno, uz ustupke i lutanja. Nakon više od dve decenije komadići ovog mozaika ostaju rastureni uprkos nizu pravosnažnih presuda različitih pravnih instanci, dok društvo propušta priliku da se distancira od najkriminalnijih aspekata jedne propale politike.

Vladimir Petrovic

WALKING A THORNY PATH: PROSECUTION
OF WAR CRIMES IN SERBIA 1993–2013.

Summary

The article gives an overview of the dynamics of prosecution of war crimes committed during the wars in the former Yugoslavia. Prosecution of war crimes is perceived as the key aspect of overcoming a criminal legacy of recent past, but also as a hostage of political forces vested in its sidetracking. Different phases of this process were characterized by concealing of war crimes (1993–2000), revealing of their scope (2001–2003), mobilization in attempts to bring the responsible to justice (2003–2009) and erosion of enthusiasm for this mechanism of facing the past (2010–2013). Lack of proportion in legal response to committed crimes is emphasized, as well as the societal consequences of the limited scope of legal facing with the recent past.

Keywords: war crimes, Serbia, Slobodan Milosevic, wars in the former Yugoslavia, ICTY

Damjan Tatić

Komitet UN za prava osoba sa invaliditetom

ULOGA I MOGUĆI DOPRINOS STRUČNE JAVNOSTI I STRUČNIH ČASOPISA NAPORIMA ZA RAVNOPRAVNOST OSOBA SA INVALIDITETOM

Rezime: Najnovija istraživanja Svetske zdravstvene organizacije i Svetske banke iz juna 2011. godine pokazuju da osobe sa invaliditetom čine oko petnaest procenata svetske populacije. Tokom poslednje dve decenije položaj ovih osoba sve više se posmatra sa aspekta ljudskih prava. Osobama sa invaliditetom pripadaju sva ljudska prava i slobode koje pripadaju i ostalim ljudskim bićima. Ipak, u praksi se osobe sa invaliditetom širom sveta suočavaju sa preprekama u ostvarivanju ljudskih prava, sa diskriminacijom, obespravljenošću. Uloga stručne javnosti u osvetljavanju nepovoljnog društvenog položaja osoba sa invaliditetom i afirmaciji ideje njihove ravnopravnosti je značajna. Centar za unapređivanje pravnih studija (CUPS) iz Beograda dao je značajan doprinos naporima za suzbijanje diskriminacije i borbi za ravnopravnost osoba sa invaliditetom u Srbiji tokom protekle decenije. Organizovanje letnje škole „Zabrana diskriminacije osoba sa invaliditetom“ na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu od 20. do 24. septembra 2010. godine predstavlja odličan primer kako stručna javnost može dati vredan doprinos afirmaciji i unapređivanju položaja jedne marginalizovane društvene grupe – u ovom slučaju osoba sa invaliditetom. Objavljivanjem dva tematska broja posvećena borbi protiv diskriminacije osoba sa invaliditetom *Hereticus* je prateći pomenute akcije CUPS-a i Pravnog fakulteta dao vredan doprinos osvetljavanju ovog značajnog društvenog problema. Angažovanjem i objavljivanjem radova prestižnih stručnjaka za prava osoba sa invaliditetom *Hereticus* je doprineo i skretanju pažnje stručne javnosti na pitanja položaja ovih osoba. Samo zajedničkim radom stručne javnosti, osoba sa invaliditetom i njihovih organizacija, medija, donosilaca odluka može se unaprediti položaj ovih osoba i smanjiti jaz između slova zakona i ponekad surovog neprimenjivanja i ignorisanja tih propisa u praksi.

Cljučne reči: stručna javnost, stručni časopisi, „Hereticus“, borba protiv diskriminacije, ravnopravnost, angažovanost, osobe sa invaliditetom, pravo

1. Prethodne napomene

Najnovija istraživanja Svetske zdravstvene organizacije (SZO, engl. World Health Organization – WHO) i Svetske banke iz juna 2011. godine

pokazuju da osobe sa invaliditetom čine oko petnaest procenata svetske populacije.¹ Dakle, u svetu danas živi oko milijardu osoba sa nekim oblikom invaliditeta. U razvijenijim zemljama, usled produženja životnog veka i podizanja kvaliteta života, procentualna zastupljenost osoba sa invaliditetom u opštoj populaciji još je veća: prema podacima Eurostata iz 2001, oko 14,5 procenata stanovnika Evropske unije ima neki oblik invaliditeta.² U našoj zemlji doskora nisu postojali precizniji podaci o broju osoba sa invaliditetom (tokom popisa 2002. nisu prikupljeni podaci o stanovnicima sa invaliditetom). Centar za proučavanje demokratskih alternativa iz Beograda i Hendikep internešnel tokom 2000. i 2001. sproveli su istraživanje u 36 mesnih zajednica u 12 opština Srbije (bili su obuhvaćeni Vojvodina, Beograd i centralna Srbija bez Kosmeta), na osnovu koga su zaključili da u našoj zemlji skoro 6,4 procenta stanovnika ima neki oblik invaliditeta, tj. oko pola miliona ljudi!³ Ipak, treba primetiti da ova procena broja osoba sa invaliditetom u Srbiji nije precizna, jer pomenutim istraživanjem nisu bila obuhvaćena deca sa invaliditetom mlađa od 14 godina i osobe sa invaliditetom koje imaju 75 i više godina.⁴ Republički zavod za statistiku navodi da, prema podacima popisa stanovništva sprovedenog na teritoriji Republike Srbije bez teritorije AP Kosovo i Metohija, u Srbiji živi 571.780 osoba sa invaliditetom, koje čine 8% stanovništva.⁵ Ovi podaci očitno se ne poklapaju sa statistikama WHO i Eurostata, jer je bilo propusta u obuci anketara kako da postavljaju ova opcionalna pitanja – 119.482 osobe nisu želele da odgovaraju na ova pitanja. Broj osoba sa invaliditetom u Srbiji sigurno je veći.

Tokom istorije menjali su se pristupi invalidnosti. Do naročito dinamičnog razvoja teorijskih modela dolazi tokom poslednjih decenija 20. i početkom 21. veka. Ovi modeli poslužili su i kao osnov različitih praktičnih pristupa definisanju politike, mera za uređivanje položaja osoba sa invaliditetom i pravne regulative položaja ovih osoba. Cucićeva i Jovanovićeva primećuju da je invalidnost istorijski rano zapažena. Postojala je u svim sredinama.⁶ Invalidnost je fenomen koji zaista zadire u sve segmente društva i društvenog života. Cucićeva i Jovanovićeva konstatuju da je invalidnost „dugo bila potpuno zanemarinovana, zaklonjena najpre visokim

1 V. World Disability Report, World Health Organization and World Bank, New York, Geneva, 2011.

2 V. Internet sajt Evropskog foruma za pitanja invalidnosti (European Disability Forum EDF): <http://www.edf-feph.org>

3 V. V. Cucić (ur.), *Osobe sa invaliditetom i okruženje*, Beograd 2001, str. 52.

4 *Ibid.*, str. 31.

5 *Invaliditet: Podaci po opštinama i gradovima*, Republički zavod za statistiku, Beograd 2013.

6 V. V. Cucić (ur.), *Osobe sa invaliditetom i okruženje*, Beograd 2001, str. 11.

zidom stigmatizacije, zatim zamagljena samarićanskim pristupom, potom svedena na individualni problem osobe sa invaliditetom – ali uvek na margini, van glavnih tokova akcije, moći i odlučivanja“. ⁷ Petrović smelo zaključuje da je u praistoriji odnos prema osobama sa invaliditetom bio humaniji od institucionalizovanih postupaka lišavanja života svojstvenih antičkim civilizovanim društvima. Pozivajući se na antropološka istraživanja, ističe da su u praistoriji osobe sa invaliditetom koje bi preživele godine detinjstva uživale određene prednosti vezane za magijske kultove. Ipak, ne treba smetnuti s uma da bi većina osoba sa težim stepenom invaliditeta u praistorijsko doba teško preživela detinjstvo, osobe sa ograničenim kretanjem mogle su računati uglavnom na puko preživljavanje, a samim tim nisu mogle računati ni na povlašćen društveni položaj o kojem govori Petrović.

Tokom antičkog perioda u Grčkoj, Rimu i u drugim državama postojao je običaj izlaganja novorođenčadi sa telesnim nedostacima na stenama van naseljenih mesta, *de facto* likvidacija ove neželjene dece. Još u rimskom pravu osobe sa intelektualnim invaliditetom i psihosocijalnim stanjima lišavane su poslovne sposobnosti. Posebno je nepovoljan bio položaj osoba koje su invaliditet stekle kao posledicu mučenja i sakaćenja kriminalaca i prekršilaca zakona – za njih su se vezivali stigmatizacija i razni negativni socijalni stavovi, o čemu govori Petrović. Cucićeva i Jovanovićeva apostrofiraju da su u antičkim zajednicama, gde je kult lepote i zdravog tela bio posebno negovan, osobe sa invaliditetom bile izlagane javnom podsmehu i poruzi. Ovakav odnos prema ovoj kategoriji osoba sa invaliditetom nastavio se i tokom srednjeg veka, pa čak i u vreme renesanse i prosvete. Ipak, nisu se sve kategorije osoba sa invaliditetom u ovom periodu suočavale sa potpunim odbacivanjem i marginalizacijom. Ratni veterani koji su invaliditet stekli u ratovima, kao i slepe i slabovide osobe koje su često zarađivale za život stvarajući ili interpretirajući epsku poeziju, uživali su određeni društveni status i ugled. ⁸

Razvoj hrišćanstva doneo je temelje samarićansko-karitativnom pristupu osobama sa invaliditetom („ubogima“, „božjacima“), o kojima crkva, velikaši i drugi moćnici treba da se brinu u skladu sa hrišćanskom vrlinom samilosti. Ovaj pristup preovlađivao je vekovima. Petrović navodi da su u srednjovekovnoj Srbiji postojale posebne norme po kojima su se „ubogi“ hranili po srpskim crkvama. Postojala je i obaveza ktitora crkve da obezbedi hranu za tu populaciju. On navodi da su u srednjovekovnoj

---

7 *Ibid.*

8 Za detaljniju analizu v. V. Cucić (ur.), *Osobe sa invaliditetom i okruženje*, Beograd 2001, str. 18; Lj. Petrović, „Pogled na invalidnost kroz istoriju“, *Hereticus*, br. 3, Beograd 2004, str. 49–75; P. Vukasović, „Helada i invalidnost“, *Hereticus*, br. 3, Beograd 2004, str. 77–99.

Srbiji postojali čvrsti elementi pravne zaštite osoba sa invaliditetom: sudije u srpskom carstvu imale su neopozivu dužnost da se, obilazeći oblasti pod svojim pravnim ingerencijama, staraju da se ne povrede elementarna prava „ubogih i sirotih“ podanika.⁹ U vreme humanizma i renesanse javljaju se prvi pokušaji da se neke kategorije osoba sa invaliditetom obrazuju, obučavaju i osposobljavaju za učešće u društvenom životu. Radomanova navodi pionirske napore sveštenika De Leona u Španiji u 16. veku da obrazuje gluve sinove kastiljanskih plemića.¹⁰ Treba primetiti da su ovi prvi pokušaji društvene inkluzije osoba sa invaliditetom po svemu sudeći bili rezervisani samo za pripadnike više klase. Tokom perioda reforme i prosvetljenosti u Habzburškoj monarhiji nastavlja se karitativni pristup osobama sa invaliditetom.

Po ugledu na ustanove za trajni smeštaj i brigu o osobama sa invaliditetom u carskom Beču, tokom 18. veka osnivaju se slične ustanove i u Novom Sadu, Zemunu i Pančevu.¹¹ Cucićeva i Jovanovićeva s pravom konstatuju da je tokom većeg dela istorije „odgovor društva na invalidnost imao karakter milosrđa, i to kako individualnog, tako i državnog, organizovanog“.¹² Osobe sa invaliditetom posmatrane su kao manje vredne, neproaktivne, predstavljale su pasivne objekte tuđe brige i milostinje koji su bili na teret društvu. Ove ideje o nižoj vrednosti i neproaktivnosti osoba sa invaliditetom dovedene su do nakazne konzistentosti u nacističkoj doktrini o višoj rasi. U Hitlerovoj Nemačkoj osobe sa invaliditetom smatrale su opasnim društvenim balastom koji „kvari čistotu arijevske rase“, pa se potom u logorima smrti pristupilo njihovom istrebljenju, baš kao i Jevreja, Roma, Slovena.¹³

Preživeli ratni vojni invalidi veoma rano su se javljali kao značajna socijalna grupacija. Odnos se menjao kroz vekove: U Napoleonovoj Francuskoj ratni vojni invalidi uživali su ugled, izgrađen je *Dom invalida*, dok su britanski veterani sa invaliditetom iz Krimskog rata dobili povlasticu da prose ulicama Londona sa rukom u kapi. Neki vezuju nastanak izraza „hendikep“ (eng. hand in cap – ruka u kapi), koji je osamdesetih godina 20. veka u mnogim zemljama bio smatran manje pežorativnim od izraza „invalid“, upravo za prošenje britanskih ratnih veterana „s rukom u kapi“.

9 Za detaljniju analizu v. Lj. Petrović, „Pogled na invalidnost kroz istoriju“, *Hereticus*, br. 3, Beograd 2004, str. 56.

10 V. Radoman, „Specifičnosti položaja osoba sa invaliditetom“, u: J. Trkulja (ur.), *Prava osoba sa invaliditetom*, Beograd 2003, str. 27.

11 Lj. Petrović, „Pogled na invalidnost kroz istoriju“, *Hereticus*, br. 3, Beograd 2004, str. 60.

12 V. Cucić (ur.), *Osobe sa invaliditetom i okruženje*, Beograd 2001, str. 18.

13 Za više detalja v. dokumentaciju i publikacije Bečkog centra za samostalni život osoba sa invaliditetom, Bizeps.

I u Srbiji početkom 20. veka država posvećuje više pažnje ratnim vojnim invalidima, o čemu pišu Radomanova i Petrović.¹⁴

Razvojem medicine, naročito na prelasku iz 19. u 20. vek, postepeno se smanjuje broj bolesti i povreda koje su ranije dovodile do smrtnog ishoda. No medicina još uvek nije dostigla nivo razvoja na kome bi osobama koje su pretrpele bolest ili povredu u potpunosti mogla da otkloni posledice. Tako te osobe nastavljaju da žive sa određenim trajnim medicinskim stanjima. Postavljalo se pitanje šta će se desiti kada se redovni medicinski tretman okonča a osobe i dalje ne budu sposobne za obavljanje svih redovnih životnih aktivnosti. Dolazi do svojevrstne simbioze milosrdnog i medicinskog pristupa rešavanju društvenog položaja ovih osoba, rađa se *medicinski model pristupa invalidnosti*.

Socijalni model pristupa invalidnosti javlja se sedamdesetih i osamdesetih godina 20. veka, kao reakcija na do tada preovlađujući medicinski model pristupa invalidnosti. Pored većeg broja teoretičara, ovaj model prigrllile su organizacije osoba sa invaliditetom i borci za ljudska prava ovih osoba. Poslužio je kao teoretski osnov za zahteve za ravnopravnost i punu socijalnu uključenost i učešće osoba sa invaliditetom u svim oblastima društvenog života. Najznačajniji međunarodnopravni dokumenti posvećeni položaju osoba sa invaliditetom usvajani pod okriljem Ujedinjenih nacija (Standardna pravila za izjednačavanje mogućnosti osoba sa invaliditetom, Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom) i regionalnih organizacija (Akcioni plan za osobe sa invaliditetom Saveta Evrope, revidirana Evropska socijalna povelja, Amsterdamski ugovor EU, Povelja o osnovnim pravima EU, Direktiva EU o jednakom postupanju u oblasti zapošljavanja, Interamerička konvencija o ukklanjanju svih oblika diskriminacije osoba sa invaliditetom OAD) počivaju pre svega na ovom modelu. I propisi i strateški dokumenti koje je Srbija usvajala poslednjih nekoliko godina (Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom, Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom, Strategija unapređenja položaja osoba sa invaliditetom u Srbiji 2007–2015) počivaju na socijalnom modelu pristupa invalidnosti.

Tokom poslednje dve decenije položaj osoba sa invaliditetom sve više se posmatra sa aspekta ljudskih prava. Osobama sa invaliditetom pripadaju sva ljudska prava i slobode koje pripadaju i ostalim ljudskim bićima. Ova pretpostavka može se izvesti iz univerzalnosti i nedeljivosti ljudskih prava. Ipak, u praksi se osobe sa invaliditetom širom sveta suočavaju sa

---

14 V. J. Trkulja (ur.), *Prava osoba sa invaliditetom*, Beograd 2003; V. Radoman, „Specifičnosti položaja osoba sa invaliditetom“, *Hereticus*, br. 3, Beograd 2004, str. 27; Lj. Petrović, „Pogled na invalidnost kroz istoriju“, *Hereticus*, br. 3, Beograd 2004, str. 70–71.

preprekama u ostvarivanju svojih ljudskih prava, sa diskriminacijom, marginalizacijom, obespravljenošću. Ujedinjene nacije, regionalne organizacije i same države sve više se bave pitanjem ljudskih prava osoba sa invaliditetom. Do ove promene dolazi pre svega usled upornog delovanja samih osoba sa invaliditetom i njihovih organizacija. Na međunarodnom planu donose se posebni dokumenti kojima se uređuje položaj ovih lica, garantuje im se ravnopravnost i zabranjuje njihova diskriminacija, predviđaju mere za ostvarivanje njihovih ljudskih prava. Generalna skupština UN 1993. usvaja Standardna pravila UN za izjednačavanje mogućnosti koje se pružaju osobama sa invaliditetom.¹⁵ Vlada SRJ prihvata ovaj dokument početkom 1995. Tokom poslednje decenije više od četrdeset država u raznim krajevima sveta donose zakone o položaju osoba sa invaliditetom i zabrani njihove diskriminacije.¹⁶ Narodna skupština Srbije 17. aprila 2006. usvaja Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom. Posle pet godina intenzivnog rada Ad hoc komiteta Ujedinjenih nacija na nacrtu Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom, Generalna skupština Ujedinjenih nacija 13. decembra 2006. na svom 61. zasedanju usvojila je Konvenciju i Opcioni protokol na Konvenciju. Konvencija i Opcioni protokol otvoreni su za potpis i ratifikaciju od 30. marta 2007. i prvog dana potpisalo ih je 80 država. Konvencija je stupila na snagu 3. maja 2008. Srbija je ratifikovala Konvenciju i Opcioni protokol 29. maja 2009. godine.

Evropska socijalna povelja predviđa da osobe sa invaliditetom imaju pravo na nezavisnost, socijalnu integraciju i učešće u životu društvene zajednice (član 15). Srbija je ratifikovala revidiranu Evropsku socijalnu povelju 29. maja 2009. Amsterdamski sporazum Evropske unije i Povelja o osnovnim pravima Evropske unije predviđaju zabranu diskriminacije građana Evropske unije po osnovu invalidnosti. U kontekstu aktuelnih evropskih trendova, treba pomenuti da je od februara 2003. i u našoj zemlji izričito zabranjena diskriminacija po osnovu invalidnosti (član 3 Povelje o ljudskim i manjinskim pravima Srbije i Crne Gore). U aprilu 2006. usledilo je usvajanje Zakona o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom u Narodnoj skupštini Republike Srbije. Ustav Republike Srbije, usvojen u novembru 2006, stavom 3. člana 21. zabranjuje diskriminaciju na osnovu fizičke i intelektualne invalidnosti. No, od normativne zabrane diskriminacije, koja je prethodni nužni korak, do sprečavanja konkretnih slučajeva diskriminacije u praksi je dalek put. Zbog toga je neophodna temeljita

15 Za tekst rezolucije kojom su usvojena Standardna pravila UN v. sajt Ujedinjenih nacija <http://www.un.org>, a za prevod integralnog teksta Standardnih pravila UN na srpski jezik v. D. Tatić (ur.), *Ključ za jednakost*, Beograd 2003.

16 Za tekstove zakona na engleskom, francuskom i španskom jeziku v. DREDF: Index of Various National Legislation on Disability, dostupan na URL: <http://www.dredf.org/symposium/index.html>

i iscrpna analiza međunarodnopravnih dokumenata i pravnih normi naše i drugih zemalja koje se tiču zaštite ljudskih prava i pravnog statusa osoba sa invaliditetom. Ove osobe godinama su bile izložene direktnoj ili indirektnoj diskriminaciji, životarile su na marginama društva. Sve donedavno preovlađujuća predstava o osobama sa invaliditetom bila je slika pasivnih objekata tuđe brige. Tek odnedavno, pre svega usled neumornog delovanja samih osoba sa invaliditetom i njihovih organizacija, ali i celog nevladinog sektora, naučnih radnika, stručnjaka, kao i nadležnih državnih organa, počinje afirmacija osoba sa invaliditetom, njihovih potencijala kao ravnopravnih, produktivnih građana koji sami odlučuju o svojim životima. Analiza pravnih normi i mehanizama zaštite osoba sa invaliditetom predstavlja, s jedne strane, ambiciozni naučnoistraživački poduhvat, smelo otiskivanje u još nedovoljno istraženu a izuzetno aktuelnu materiju. S druge strane, reč je i o društveno angažovanom poduhvatu kojim se može podstaći ravnopravnost i socijalna uključenost značajnog segmenta populacije koji se i dalje susreće sa rasprostranjenim predrasudama i raznim oblicima otvorene i prikrivene diskriminacije. Ovaj poduhvat postaje naročito aktuelan u svetlu pomenutog usvajanja antidiskriminacijskog zakona za osobe sa invaliditetom Srbije. Tokom 2009. Narodna skupština Republike Srbije usvojila je više zakona značajnih za osobe sa invaliditetom: Zakon o zabrani diskriminacije, Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom, Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, Zakon o planiranju i izgradnji, Zakon o socijalnom stanovanju. Tokom 2011. Narodna skupština usvojila je i novi Zakon o socijalnoj zaštiti.

Značajna je uloga stručne javnosti u osvetljavanju nepovoljnog položaja osoba sa invaliditetom i afirmaciji ideje njihove ravnopravnosti u društvu. Centar za unapređivanje pravnih studija (CUPS) iz Beograda dao je važan doprinos naporima za suzbijanje diskriminacije i borbi za ravnopravnost osoba sa invaliditetom u Srbiji, pa i šire u regionu, tokom protekle decenije. Pomenute aktivnosti predstavljaju jasan primer kako stručna javnost može na pravi način kroz odgovarajući društveni angažman dati važan doprinos poboljšanju položaja jedne marginalizovane društvene grupe. Naime, Centar za unapređivanje pravnih studija i Fond za otvoreno društvo realizovali su tokom 2001–2004. godine projekat „Prava osoba sa invaliditetom“. Sadržina projekta obuhvatila je četiri faze: 1. Organizovanje stručne konferencije na temu „Pravni aspekti invalidske zaštite u Srbiji“, koja je, okupivši preko stotinu učesnika, održana 23–24. aprila 2002. godine u Beogradu. 2. Objavljivanje zbornika referata sa te konferencije – Prava osoba sa invaliditetom (2003. god.). Reč je o referatima 34 autora koji su posebnu pažnju posvetili otvorenim pitanjima pravnog statusa i zaštite osoba sa invaliditetom. 3. Grupa eksperata CUPS-a izradila je i model Zakona protiv diskriminacije osoba sa invaliditetom i ponudila ga početkom

2004. godine na javnu raspravu. 4. Tokom 2004. godine inicirana je javna rasprava o predloženom modelu Zakona putem tribina, okruglih stolova, debata u parlamentu, predavanja, medijskih promocija i sličnih manifestacija, sa ciljem da u 2005. godini Narodna skupština Srbije razmatra i usvoji Zakon protiv diskriminacije osoba sa invaliditetom.

I redakcija časopisa *Hereticus* pratila je ove napore CUPS-a i podržala ih kroz objavljivanje tematskog broja 3/2004 posvećenog borbi protiv diskriminacije osoba sa invaliditetom. Prema rečima uvodničara *Hereticus*-a, taj broj trebalo je da „izrazi širi, svestraniji pristup, koji bi ukazao na politički, društveni i kulturni kontekst teme, u okviru opštijih nastojanja da se izgradi kultura dijaloga i tolerancije... U temi broja Protiv diskriminacije osoba sa invaliditetom petoro autora daje svoj prilog kritici diskriminacije osoba sa invaliditetom i prihvatanju ove populacije od strane društvene zajednice kao različitih, ali ravnopravnih članova. Oni su posebno nastojali da doprinesu da fenomen invalidnosti konačno i kod nas izađe iz geta i medicinskog okvira, te da postane društveno pitanje.“

Jovica Trkulja u uvodnom tekstu daje osvrt na višeslojnost problematike položaja osoba sa invaliditetom i snažno i argumentovano pledira za napuštanje medicinskog modela i obezbeđivanje ravnopravnog položaja ovih osoba, uključujući i borbu protiv njihove diskriminacije. Gordana Matković, koja je u to vreme bila ministarka nadležna za poslove socijalne politike, piše o naporima za reformu sistema socijalne zaštite „lica sa posebnim potrebama“. Afirmativno govori o aktivnostima preduzetim kako bi se unapredila socijalna zaštita osoba sa invaliditetom ali, paradoksalno, ove osobe naziva neodgovarajućim terminom: naime, osobe sa invaliditetom imaju iste potrebe kao i svako drugo ljudsko biće. Nekada ih zadovoljavaju na specifičan način, ali to su opšte ljudske potrebe. Vesna Radoman piše o potrebi reforme sistema obrazovanja za „lica sa posebnim potrebama“. I ona koristi neprimeren termin. Milica Mima Ružičić piše upravo o jeziku invalidnosti, zalažući se za upotrebu izraza „osobe sa invaliditetom“. Naglašava da se nakon usvajanja Standardnih pravila UN za izjednačavanje mogućnosti koje se pružaju osobama sa invaliditetom decembra 1993. godine u Srbiji počelo govoriti o pravima osoba sa invaliditetom i raditi na promeni svesti i načina na koji se o njima govori u javnosti. Standardizacija terminologije samo je jedan segment, i to krajnji, u pravcu podsticanja korektnog govorenja i pisanja o osobama sa invaliditetom u sistemu obrazovanja, javnim službama i medijima, zaključuje Ružičićeva.

Ljubomir Petrović piše o pogledu na invalidnost kroz istoriju, fokusirajući se na istorijsku građu sa prostora Jugoslavije. Stavovi prema osobama sa invaliditetom, tokom istorije, prolazili su kroz nekoliko raznih faza, krećući se od prihvatanja, preko odbacivanja, do ponovnog prihvatanja, zaključuje autor. Postojala su četiri oblika invalidnosti: prvi se sticao

u ratovima, drugi je bio posledica bolesti i trauma na porođaju, treći je proisticao iz sukoba sa zakonom, dok je četvrti bio rezultat nesreća na radu. Zakonski propisi bili su restriktivni i diskriminatorne prirode. Odbacivanje je najčešće bilo posledica straha od invalidnosti, bez obzira na to da li se ona shvatala kao kršenje božanskih normi ili samo kao posledica bolesti. Praznoverje je često određivalo do kojeg će stepena osoba sa invaliditetom biti prihvaćene ili odbačene.

Objavlivanjem ekskluzivnog priloga o nacrtu Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima osoba sa invaliditetom iz pera Damjana Tatića, eksperta koji je učestvovao u pisanju ovog međunarodnog ugovora, redakcija *Hereticus*-a je na najbolji način stručnoj javnosti približila prvi instrument međunarodnog javnog prava o ljudskim pravima koji je pod okriljem Ujedinjenih nacija usvajan u novom milenijumu. Na taj način dan je vredan doprinos afirmaciji ne samo ideje ravnopravnosti osoba sa invaliditetom već i celokupnog sistema zaštite ljudskih prava Ujedinjenih nacija.

Časopis daje iscrpan osvrt na nacrt modela Zakona o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom ekspertskog tima CUPS-a, recenzije CUPS-ovog zbornika *Prava osoba sa invaliditetom* (urednik Jovica Trkulja) i *Rečnika invalidnosti* Milica Mime Ružičić, predloge Vesne Petrović o obrazovanju osoba sa autizmom, polemiku povodom skandaloznog teksta Bogdana Tirnanića, izvod iz knjige Kristija Brauna, dva intervjua sa Predragom Vukasovićem i njegov tekst o odnosu prema osobama sa invaliditetom u antičkoj Grčkoj. Minuciozno analizirajući malobrojne raspoložive dokumente, između ostalih Eshilove i Lisijine govore, Vukasović hrabro zaključuje da je položaj odraslih osoba sa invaliditetom u antičkoj Atini u suštini bio bolji no što se to moglo pretpostaviti. One su uživale razna kompenzatorna prava i beneficije na osnovu svoje invalidnosti, nesposobnosti za rad i redovno privređivanje.

Organizovanje letnje škole „Zabrana diskriminacije osoba sa invaliditetom“ na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu od 20. do 24. septembra 2010. godine predstavlja odličan primer kako stručna javnost može dati vredan doprinos afirmaciji i unapređivanju položaja jedne marginalizovane društvene grupe – u ovom slučaju osoba sa invaliditetom. Pravni fakultet bio je domaćin ovog međunarodnog stručnog skupa, organizovanog u saradnji sa Fondom za otvoreno društvo u Beogradu, Pravnim fakultetom i Međunarodnim institutom za ljudska prava i mir iz Kaena, Francuska, kancelarijom Zaštitnika građana, Ministarstvom za ljudska i manjinska prava, Ministarstvom rada i socijalne politike i Nacionalnom organizacijom osoba sa invaliditetom Srbije NOOIS. Letnja škola bila je namenjena studentima, pre svega prava, ali i drugih društvenih nauka, samim osobama sa invaliditetom, stručnoj javnosti, predstavnicima javne vlasti, medijima, ali i svima drugima koji se bave borbom protiv diskriminacije

osoba sa invaliditetom. Ona je težila da posluži kao forum na kojem će se sagledati aktuelni izazovi u ovoj oblasti i ponuditi mogući putevi prevazilaženja tih problema. Uz učešće eminentnih stručnjaka, predstavnika vlasti i organizacija osoba sa invaliditetom i više od stotinu studenata iz Srbije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske, Makedonije, Slovenije i Francuske, Letnja škola postigla je senzacionalan uspeh.

I redakcija časopisa *Hereticus* pratila je ove napore i podržala ih kroz objavljivanje tematskog broja 2010/ 3–4, posvećenog zabrani diskriminacije osoba sa invaliditetom. U broju je objavljen izbor iz radova predavača sa Letnje škole održane na Pravnom fakultetu u septembru 2010.

U tom broju Damjan Tatić analizira pravni okvir Republike Srbije za ravnopravnost osoba sa invaliditetom. Naglašava da Ustav Republike Srbije izričito zabranjuje diskriminaciju na osnovu fizičkog i intelektualnog invaliditeta i garantuje građanima efikasnu zaštitu od diskriminacije. Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom iz 2006. godine i krovni Zakon o zabrani diskriminacije iz 2009. godine pružaju opšti antidiskriminacijski okvir. Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom uređuje opšti režim zabrane diskriminacije po osnovu invalidnosti, posebne slučajeve diskriminacije osoba sa invaliditetom, postupak zaštite osoba izloženih diskriminaciji i mere za podsticanje ravnopravnosti i socijalne uključenosti osoba sa invaliditetom (član 1), kao i sankcije za neke od zabranjenih akata diskriminacije. Odredbe o zabrani diskriminacije na osnovu invaliditeta sadržane su i u više opštih zakona – Zakonu o radu, Zakonu o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, Zakonu o visokom obrazovanju, Zakonu o zdravstvenoj zaštiti, kao i u opštem Zakonu o zabrani diskriminacije i Zakonu o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom. Postojanje antidiskriminacijskog zakonodavstva predstavlja prvi, nužni korak u naporima da se osobama sa invaliditetom osigura ravnopravnost. Ipak, sprečavanje diskriminacije samo po sebi teško može garantovati punu uključenost ovih osoba u sve oblasti društvenog života, ističe Tatić. Nužno je preduzimanje mera za izjednačavanje mogućnosti, zaključuje on. Analizom važećih propisa i strateških dokumenata u Srbiji autor dolazi do zaključka da je tokom poslednje decenije postignut napredak u izjednačavanju mogućnosti koje se pružaju osobama sa invaliditetom, ali da se još mnogo mora uraditi kako bi ove osobe mogle da učestvuju u svim oblastima društvenog života na osnovu jednakosti sa ostalim građanima.

Jovica Trkulja na sintetički način prilazi analizi položaja osoba sa invaliditetom u Srbiji, sa posebnim naglaskom na uređivanje njihovog pravnog statusa. Precizno i fokusirano pristupa čitavoj lepezi različitih pitanja značajnih za status osoba sa invaliditetom. Kao teorijsko polazište usvaja i zalaže se za doslednu primenu socijalnog modela pristupa invalidnosti,

insistirajući na stvaranju čvrstog pravnog okvira za garantovanje ravnopravnosti osoba sa invaliditetom. Navodi najznačajnije dokumente međunarodnog prava iz ove oblasti, prateći genezu aktuelnih instrumenata za zaštitu ljudskih prava osoba sa invaliditetom. Posvećuje dužnu pažnju stvaranju efikasnog antidiskriminacijskog okvira u pravu Republike Srbije, osvrćući se kako na ustavnopravne garancije zabrane diskriminacije na osnovu invalidnosti tako i na opšte i posebne zakone o zabrani diskriminacije osoba sa invaliditetom. Podseća na raskorak i jaz između slova zakona i realnosti sa kojom se osobe sa invaliditetom, obespravljene, diskriminisane i marginalizovane, često još uvek susreću u praksi. Pozdravljajući usvajanje novih antidiskriminacijskih propisa, upozorava na opasnost *normativističke iluzije* da je usvajanje kvalitetnih zakona dovoljno da bi se položaj jedne ugrožene društvene grupe poput osoba sa invaliditetom popravio. U stvari, donošenje pravnog okvira predstavlja samo prvi neophodni korak. Autor se zalaže za ulaganje dodatnih napora na izjednačavanju mogućnosti koje se pružaju osobama sa invaliditetom i ukazuje na značaj podizanja nivoa svesti. Rad profesora Trkulje na izuzetan i snažan način uvodi čitaoca u ambiciozan i vredan tematski broj časopisa *Hereticus* o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom.

Gordana Rajkov analizira postojeće sisteme podrške za osobe sa invaliditetom, sa posebnim naglaskom na servis personalnih asistenata. Ističe značaj postojanja ovog servisa za punu socijalnu uključenost osoba sa invaliditetom u društvo i njihovu samostalnost. Daje kritički osvrt na postojeće vaninstitucionalne servise za osobe sa invaliditetom predviđene važećim Zakonom o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana – dnevne boravke i pomoć u kući, konstatujući da se ove usluge pružaju samo na određenom mestu, u određeno vreme i za veći broj korisnika. Zalaže se za promenu modela koja bi doprinela prelasku sa paradigme socijalne odgovornosti („zaštita i zbrinjavanje“ osoba sa invaliditetom u kontekstu socijalne zaštite) na paradigmu socijalne uključenosti („stvaranje jednakih mogućnosti za punu participaciju“ u kontekstu ljudskih prava osoba sa invaliditetom). Analizira međunarodne i domaće dokumente, ističući da nacrt novog Zakona o socijalnoj zaštiti, između ostalog, predviđa dnevne usluge u zajednici (dnevni boravak, pomoć u kući) i usluge podrške za samostalni život (personalna asistencija, stanovanje uz podršku, obuka za samostalni život). Posebnu pažnju posvećuje analizi usluga personalne asistencije kao obliku servisa koji promoviše socijalni model pristupa invalidnosti, a samim osobama sa invaliditetom omogućava korišćenje sopstvenih potencijala, preimущества i sposobnosti, samopoštovanje i dostojanstvo, očuvanje autonomije, kontrolu privatnosti i preuzimanje odgovornosti.

Predrag Vukasović studiozno i kritički nastoji da osvetli ulogu, mesto i značaj invalidskih organizacija u Srbiji. Odbija da koristi termin „osobe sa invaliditetom“ i upotrebljava reč „invalid“, uz navođenje semantičkih i filozofskih razloga za to. Invalidske organizacije ne mogu imati monopol nad bavljenjem invalidskim pitanjima, tvrdi Vukasović. S druge strane, „invalidnost niti sme niti može iscrpiti duhovni život invalida; pored i mimo invalidnosti, postoji bezbroj lepših, privlačnijih i sadržajnijih predmeta koji zaslužuju naše društveno angažovanje. Kao što nikad i nigde u istoriji invalidsko pitanje nije u epicentru društvene pažnje, invalidnost – koliko god je široko shvatali i koliko god granali nje-ne psihološke i duhovne posledice, nikad ne ispunjava sav mikrokosmos pojedinačnog bivstvovanja“, zaključuje ovaj autor.

Miodrag Počuč u svom radu obrazlaže šta pristupačnost znači za osobe sa invaliditetom. Ukazuje na činjenicu da su u prošlosti životni prostor i neposredno fizičko okruženje ljudi planirani i građeni na način koji je osobama sa invaliditetom onemogućavao da ravnopravno učestvuju u društvu. Ističe da je problem u dosadašnjem procesu planiranja i osmišljavanja čovekovog okruženja nastajao uvek kada se kao osnovna mera (ulazni input) koristila takozvana *aritmetička sredina*, to jest prosečna vrednost: brzine, visine, težine ili snage čoveka. Kao odgovor na rešavanje ovog problema navodi primenu univerzalnog, inkluzivnog, odnosno dizajna za sve. Naglašava da postojanje adekvatne mobilnosti stanovništva predstavlja osnovni preduslov za stvaranje inkluzivnog društva u kojem svaka osoba ima jednaku mogućnost da učestvuje i doprinosi u društvu. Definiše karakteristike pristupačnog okruženja i elemente pristupačnosti, minuciozno elaborira koncept „dizajn za sve“.

Zamenica Zaštitnika građana Republike Srbije, Zorica Mršević, bavi se aktivnostima ovog nezavisnog organa koje su bile od značaja za zaštitu prava građana i građanki sa invaliditetom. Aktivnosti Zaštitnika građana tokom 2010. godine u pogledu zaštite prava osoba sa invaliditetom odvijale su se u okviru sledećih osam tipova aktivnosti, navodi autorka: 1. stalna komunikacija sa udruženjima osoba sa invaliditetom; 2. postupanje po pritužbama građana; 3. aktivnosti u okviru EU Twinning projekta podrške Zaštitniku građana; 4. podrška Misiji OEBS podizanju kapaciteta Zaštitnika građana, koja se ogledala u podršci u organizovanju tzv. dana Zaštitnika građana u Užicu u julu i u Kraljevu u septembru; 5. nadzori u ustanovama za smeštaj starih i odraslih lica sa invaliditetom, kao i nenajavljeni nadzori; 6. konferencija „Pravo da donesem odluku – pitanje lišavanja poslovne sposobnosti osoba sa invaliditetom u Srbiji“; 7. problemi radnika invalida rada; i 8. uputstvo za nediskriminativni govor i ponašanje u službenom diskursu i kontekstu.

U rubrici „Istraživanja“ Ljubomir Petrović, koristeći dostupnu istorijsku građu i literaturu, studiozno istražuje jezik invalidnosti kao pokazatelj društvenog odnosa prema osobama sa invaliditetom. Istorija predstava o invalidnosti otkriva da je jezik bio jedan od suštinskih katalizatora, ali i pokazatelja lošeg tretmana osoba sa invaliditetom. Dostupni istorijski izvori pokazuju samo deo raznih jezičkih oblika diskriminacije i represije na koje su osobe sa invaliditetom, u neprosvećenom društvu, kakvo je bilo srpsko, pa posle i jugoslovensko, bili osuđeni. Jezik invalidnosti postao je dokaz odstupanja društva od morala koji je, navodno, važio za sve ljude, zaključuje autor. Koristeći različite referentne tekstove, arhivsku građu i izvode iz relevantne literature, Petrović minuciozno analizira jezik invalidnosti na prostorima koje su nastanjivali Južni Sloveni u periodu do 20. veka, sa naročitim osvrtom na Srbiju. On potom iscrpno ilustruje primere politički nekorektnog jezičkog označavanja osoba sa invaliditetom u jugoslovenskom društvu tokom 20. veka. Mnogi od izraza evoluirali su od opisa medicinskog stanja osobe sa invaliditetom u asortiman jezika opscenosti i uvreda. Drugi termini nisu napuštali osnovno polje značenja, ali su opisivali invalidnost kao sastavni deo neke osobe. Jezik invalidnosti oblikovale su raznovrsne ideologije koje su nastale na osnovama verskih, medicinskih, jezičkih, pa i etičkih predubeđenja. Ipak, treba primetiti da i sâm Petrović u svom tekstu u više navrata koristi izraz „invalid“ umesto izraza „osobe sa invaliditetom“, koji je u Srbiji tokom poslednjih nekoliko godina široko prihvaćen.

Jasmina Petrović, takođe u rubrici „Istraživanja“, predstavlja rezultate istraživanja društvenog položaja osoba sa invaliditetom u Srbiji iz teorijskog okvira tzv. socijalnog konstruktivizma. Koristeći pomenuti teorijski pristup, autorka na uspešan način pledira stanovište da je invalidnost fenomen koji nije moguće izdvojiti iz istorijskog, pravnog i društvenog konteksta, odnosno da je reč o problemu koji se ne može svesti na primarno zdravstveno oštećenje pojedinca, već je pitanje da li je i u kojoj meri društveno okruženje prilagođeno različitim sposobnostima pojedinaca. Autorka posmatra učešće osoba sa invaliditetom u društvenom životu kao pokazatelj spremnosti socijalnog okruženja da angažuje raspoložive kapacitete tih osoba. Rad predstavlja rezultate proučavanja trideset životnih istorija osoba sa invaliditetom kroz najvažnije aspekte njihove interakcije sa društvenim okruženjem. Autorka analizira životne istorije osoba sa invaliditetom i dolazi do zaključka da su predrasude, duboko ukorenjene u kulturi, ključna činjenica za tumačenje ukupnog odnosa društva prema ispitivanoj populaciji. Na invaliditet kao primarno oštećenje nadograđuje se nesposobnost pripisana od strane okruženja. Ishod upornog očuvanja predrasuda je nedostupno okruženje, isključivanje iz društvenog života i uspostavljanje socijalne distance od strane većinskog dela stanovništva.

Autorka dolazi do zaključka da je lični identitet osoba sa invaliditetom neraskidivo povezan sa njihovim društvenim identitetom. Upotrebom adekvatnih naučnih metoda doc. Jasmina Petrović na impresivan način osvetljava različite aspekte socijalne izolacije osoba sa invaliditetom.

U rubrici „Ogledi“ Damjan Tatić analizira usklađenost propisa Republike Srbije sa odredbama Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom. Republika Srbija potpisala je Konvenciju o pravima osoba sa invaliditetom i Opcioni protokol uz nju 17. decembra 2007. godine, a posle usklađivanja propisa naše zemlje, Narodna skupština usvojila je zakone o potvrđivanju Konvencije i Opcionog protokola uz nju 29. maja 2009. godine. Posle deponovanja ratifikacionih instrumenata kod generalnog sekretara UN, Konvencija i Opcioni protokol počeli su da važe između Srbije i ostalih strana ugovornica od 31. jula 2009. godine. Dosledna primena Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom trebalo bi da osigura puno i jednako učešće ovih osoba u društvu.

Hereticus u broju 2010/3–4 donosi još jedan izvod iz knjige Kristija Brauna. U rubrici „Tokovi“ donosi razmišljanja Gordane Rajkov o položaju osoba sa invaliditetom i različitim pristupima invalidnosti „Različiti – pa šta?“ i rad Ane Pavlović u kojem ona studiozno analizira borbu protiv diskriminacije osoba sa invaliditetom u visokoškolskim ustanovama, navodeći Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu kao primer izuzetno dobre prakse izjednačavanja mogućnosti za studente sa invaliditetom. Časopis takođe prenosi i polemiku o jeziku invalidnosti između Ivana Klajna i NOOIS, te reagovanje Nacionalne organizacije za retke bolesti NORBS na skandalozan tekst o osobama sa retkim bolestima u medijima. Prikazani su i rad Letnje škole održane na Pravnom fakultetu u septembru 2010. i knjige *Zaštita ljudskih prava osoba sa invaliditetom* (drugo, dopunjeno izdanje) Damjana Tatića i *Moja slika, moja priča* (priređivač Milica Mima Ružičić Novković).

Angažovanje Centra za unapređivanje pravnih studija i Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu na promovisanju borbe protiv diskriminacije osoba sa invaliditetom u Srbiji odličan je primer kako stručna javnost može efikasno da se angažuje u naporima za poboljšavanje položaja neke marginalizovane društvene grupe – u ovom slučaju osoba sa invaliditetom. Objavljivanjem dva tematska broja posvećena borbi protiv diskriminacije osoba sa invaliditetom, *Hereticus* je dao vredan doprinos osvetljavanju ovog značajnog društvenog problema.

Angažovanjem i objavljivanjem radova prestižnih stručnjaka za prava osoba sa invaliditetom *Hereticus* je doprineo i skretanju pažnje stručne javnosti na pitanja položaja ovih osoba. Samo zajedničkim radom stručne javnosti, osoba sa invaliditetom i njihovih organizacija, medija, donosilaca

odluka može se unaprediti položaj ovih osoba i smanjiti veliki jaz između slova zakona i ponekad surovog neprimenjivanja i ignorisanja tih propisa u praksi.

Damjan Tatic

THE ROLE AND POSSIBLE CONTRIBUTION OF EXPERTS,
SCHOLARS AND THE EXPERT JOURNALS TO THE EFFORTS
TO ACHIEVE EQUALITY OF PERSONS WITH DISABILITIES

Summary

The recent research of the World Health Organization and the World Bank (June 2011) shows that persons with disabilities constitute 15% of the world's population. Over the past two decades one increasingly approaches the situation of the persons with disabilities from the human rights perspective. Persons with disabilities have the same human rights and freedoms like other human beings. However, in practice persons with disabilities often face barriers to enjoyment of their human rights, as well as discrimination and inequality. Experts and scholars can make significant contribution to awareness-raising, they can point out the unfavorable situation which persons with disabilities face and promote the idea of their equality. Institute for Advancement of Legal Studies CUPS from Belgrade made significant contribution to combatting discrimination and promotion of equality of persons with disabilities in Serbia in the course of the past decade. Organizing the summer school „Prohibition of Discrimination against Persons with Disabilities“ at Faculty of Law in Belgrade, September 20th – 24th 2010. is an excellent example how academic community can contribute to the advancement of a marginalized social group – in this case, persons with disabilities. Following the above mentioned actions of Institute for Advancement of Legal Studies CUPS and Faculty of Law, the „Hereticus“ journal published 2 special editions dedicated to combatting discrimination against persons with disabilities, thus contributing significantly to the awareness-raising pertaining to this important social issue. By including the essays and scientific work of the leading experts in the field of human rights of persons with disabilities, „Hereticus“ brought this issue into the focus of the academic community. One can improve the situation of persons with disabilities and overcome the gap between the provisions of laws and often cruel and ignorant lack of its implementation in practice solely through the joint action of experts, scholars, academic community, persons with disabilities and their organizations, media and decision-makers.

Key words: experts, scholars, academic community, expert journals, „Hereticus“, combatting discrimination, equality, engagement, persons with disabilities, law

Marinko Lolić

Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd

KRITIČKA HRONIKA SMUTNOG VREMENA: DESET GODINA ČASOPISA *HERETICUS* 2003–2012.

Rezime: Pojava novog časopisa na naučnoj sceni, kao i njegovo desetogodišnje delovanje, predstavlja pravu priliku da se kritički osvetli njegov teorijski profil i ukaže na najvažnije rezultate njegovog naučnog i kulturnog doprinosa naučnoj publicistici. Osnovni cilj časopisa *Hereticus*, proklamovan u uvodniku u njegovoj prvoj svesci, predmet je autorove kritičke analize, koja pokušava da ispita koliko je redakcija časopisa bila dosledna i uspešna u sprovođenju svoje uređivačke politike, nagoveštene kao kritičko preispitivanje autoritarne prošlosti. Autor smatra da je časopis *Hereticus*, posebno svojim tematskim blokovima o ključnim problemima naše savremenosti, uspeo da pokrene niz važnih pitanja naše najnovije istorije i da ih razmotri na multidisciplinarnan način iz perspektive istorijske, pravne, sociološke, politikološke i filozofske teorije, te ukaže na relevantnost ovih naučnih disciplina ne samo za razumevanje i tumačenje, već i za stvaranje modernog demokratskog društva.

Ključne reči: jeretik, časopis, publicistika, intelektualci, društvo, tranzicija, autoritarnost

Pre deset godina grupa intelektualaca okupljenih oko *Centra za unapređenje pravnih studija* pokrenula je, kao svoje glasilo, časopis *Hereticus*. Nameru osnivača i koncepciju ovog časopisa precizno je izložio Jovica Trkulja, potonji glavni urednik, u svom prvom uvodniku, pod naslovom „Zašto *Hereticus*?“. Već svojim naslovom i razvijenom teorijskom koncepcijom, autor uvodnika nastoji da revitalizuje i reafirmiše najsnažniju tradiciju naše kritičke misli,¹ koja je početkom osamdesetih počela naglo da slabi,

1 O dugoj tradiciji različitih oblika progona i kažnjavanja filozofa zbog njihovog jeretičkog mišljenja piše V. Dvorniković, koji pokazuje da u svom rizičnom životu istinski intelektualac uvek stoji na kritičkoj distanci prema društvu u kojem živi, bez obzira na to da li se radi o tiraniji, demokratiji ili modernom autoritarnom i totalitarnom društvu. Up. Vladimir Dvorniković, „Proganjanje filozofa u istoriji, kao kulturno-istorijska i socijalno-psihološka pojava“, *Letopis Matice srpske*, knj. 349, 1938, str. 334–347. O posebnom tipu kritičkog intelektualca kao jeretika govori i Marcel Šnajder u članku „Večna jeres filozofije“. Up. M. Šnajder, „O značenju

da bi, devedesetih godina prošlog veka, skoro potpuno presahla, ne samo u Srbiji, već i na najširem prostoru bivše Jugoslavije.

Razaranje jugoslovenske države neminovno je izazvalo i raspad jugoslovenske intelektualne zajednice, što je, pored svih političkih zbivanja, dovelo i do redefinisanja ključnih pojmova kritičkog mišljenja, pa i samog pojma angažovanog kritičkog intelektualca, koji je obeležio jugoslovensku kulturnu scenu u drugoj polovini XX veka. U novoj ideološkoj i političkoj konstelaciji, koju karakteriše nastupajuće građansko društvo, bez izgrađenih demokratskih političkih i kulturnih institucija, na najsiroviji način su u prvi plan izbila ambivalentna obeležja divljeg kapitalizma.

Suočeni sa starim problemima autoritarnog društva i novim fenomenima nastajućeg neoliberalnog građanskog poretka, osnivači časopisa *Hereticus* želeli su da, uz pomoć stručnjaka i društvenih teoretičara različitih profila, pravnika, politikologa, filozofa, sociologa, istoričara, književnika i književnih i likovnih teoretičara, pristupe istraživanju i kritičkom sagledanju neposredne prošlosti i koncipiranju projekata različitih zakona neophodnih za uspostavljanje novih demokratskih političkih, obrazovnih i kulturnih institucija.

Uporedno ispitivanje neposredne prošlosti i kreiranje pravnih normi budućih institucija nastajućeg demokratskog poretka podrazumevalo je kritičko preispitivanje i prevazilaženje autoritarnih aspekata prošlosti srpskog društva. Pod tim pojmom saradnici *Hereticus*-a podrazumevaju kritičko suočavanje ne samo sa starim, već i sa novim, suptilnijim oblicima autoritarne političke vladavine, kao i sa njenim manifestacijama u različitim sferama političkog i kulturnog života novog, neoliberalnog poretka. Ova složena tema u časopisu *Hereticus* posebno je sagledana iz pravne perspektive, a izuzetno važan doprinos u pojedinačnim ili zajedničkim istraživanjima ovog fenomena pružili su istoričari, književnici, književni kritičari, istoričari književnosti, istoričari umetnosti, sociolozi, politikolozi, filozofi i drugi teoretičari.

---

i izgledima filozofije“, *Praxis*, br. 3, 1970, str. 447–450. O osobenim crtama jeretika i jeretičkog načina mišljenja i držanja pisao je u svojim raspravama o Paskalu, Renanu, Frojdu i Plehanovu jedan od najpoznatijih jugoslovenskih praksis-filozofa Danko Grlić. Up. Danko Grlić, *Contra dogmaticos*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 1971. Tema o konfliktnom iskustvu intelektualca i političke zajednice na radikalni način doživela je svoju potpunu reafirmaciju u „epohi“ tranzicije istočnoevropskih zemalja. Naivna očekivanja posle razaranja autoritarnog komunističkog poretka o spontanom dolasku demokratskog Eldorada potpuno su se raspršila u surovoy areni višestranačkog takmičenja srpskih političkih partija. Političke borbe u demokratskom društvu nisu uvek u duhu demokratskih načela. Up. Karel Kosik, *Dijalektika krize*, Beograd 1983; *Mostovi preko evropske reke i ostali spisi*, Požarevac 2008. O „anomalijama“ autoritarnog starog režima i novog, neoliberalnog društva svedoče i pojedina istraživanja objavljena u časopisu *Hereticus*.

Već u prvom broju *Hereticus*-a problem autoritarne prošlosti istraživan je iz različitih naučnih perspektiva. Pravne aspekte ove teme razmatrao je V. Vodinielić,² književne M. Arsić Ivkov³ i P. Čudić,⁴ a o autoritarnoj prošlosti u oblasti likovne umetnosti pisao je N. Šuica.⁵

Pored dugoročnog projekta prevladavanja autoritarne prošlosti, u časopisu je, u rubrici *Zbivanja*, intenzivno praćena i aktuelna politička i društvena situacija savremenog srpskog društva. Značaj ove rubrike sastoji se u tome što su autori priloga u ovoj rubrici bili najtemeljniji analitičari i poznavaoци naše političke i društvene scene, koji su kontinuirano kritički pisali o najaktuelnijim političkim zbivanjima u našem društvu. Njihovi prilozii predstavljaju ne samo hronologiju, već i najbolju i najverodostojniju političku hroniku naše savremene političke i društvene istorije.

U prvom broju *Hereticus*-a Đ. Vukadinović⁶ i J. Trkulja⁷ razmatraju ključne kontroverze vanrednog stanja, uvedenog posle atentata na premijera Zorana Đinđića. *Hereticus* u ovom broju pokreće raspravu o još jednoj delikatnoj temi naše savremene istorije: sukobu partizanâ i četnikâ, koju je svojim člankom *Partizani i četnici – srpski fatum*,⁸ na polemički zaoštren način, inaugurisao pisac Ivan Ivanović, a u rubrici *Dosije* prezentovana je građa o osudi tragično stradalog pesnika Milana Milišića.⁹

Od samog početka svog izlaženja, *Hereticus* je nastojao da u svakoj svesci donese više kritičkih prikaza, osvrta i recenzija novih knjiga i javnih tribina, koje su uglavnom tretirale probleme vezane za različite aspekte autoritarnosti i cenzure.

U drugoj svesci *Hereticus*-a glavna tema bila je kontroverze oko lustracije. U ovoj raspravi problem lustracije posmatran je iz različitih naučnih i teorijskih perspektiva. Neki autori priloga oklevanje političkih vlasti da u našem društvu sprovedu lustraciju videli su kao „ilustraciju nemoći demokratskih promena“.¹⁰ Nasuprot ovim mišljenjima K. Čavoški i M. Stefanovski

2 Vodinielić, Vladimir V., „Pravno savladavanje prošlosti – godina treća“, *Hereticus*, br. 1, 2003, str. 15–30.

3 Arsić Ivkov, Marinko, „Krivična estetika: gušenje umetničkih sloboda u komunističkoj Srbiji“, *Hereticus*, br. 1, 2003, str. 31–51.

4 Čudić, Predrag, „Kako to sve mogu isti ljudi?“, *Hereticus*, br. 1, 2003, str. 57–65.

5 Šuica, Nikola, „Redefinisanje unutar likovnog nasleđa“, *Hereticus*, br. 1, 2003, str. 53–56.

6 Vukadinović, Đorđe, „Kad sveci marširaju“, *Hereticus*, br. 1, 2003, str. 101–109.

7 Trkulja, Jovica, „Stranputice vanrednog stanja“, *Hereticus*, br. 1, 2003, str. 111–114.

8 Ivanović, Ivan, „Partizani i četnici – srpski fatum“, *Hereticus*, br. 1, 2003, str. 116–175.

9 Up. Milišić, Milan, „Život za slobodu“, *Hereticus*, br. 1, 2003, str. 184–187; Čudić, Predrag, „Kraljević i prosjak“, str. 194–197; Todorović, Dragoljub, „Procesi, presude i ubistvo Milana Milišića“, str. 198–206.

10 Up. Radojević, Miodrag, „Lustracija u Srbiji – ilustracija nemoći demokratskih promena“, *Hereticus*, br. 2, 2003, str. 15.

zahtev za lustracijom, naše političke i kulturne elite, tumače kao „političku zloupotrebu jednog religioznog pojma“. ¹¹ O bitnim nedostacima koncepta srpske lustracije u svom veoma konciznom prilogu govori N. Šarkić, ¹² a o paradoksima i zabludama lustracije pišu S. Beljanski ¹³ i V. Vodinelić, ¹⁴ koji posebno ističe tri srpske zablude o lustraciji: „1. Sve što se pomisli da bi trebalo učiniti sa autoritarnom prošlošću naziva se lustracijom, 2. od lustracije jedni očekuju da bude, drugi je optužuju da jeste – ujedno i diskvalifikacija, i krivična kazna (što ona nije niti je za sve to sposobna), 3. lustracija se izjednačava sa čistkom iako se od nje suštinski razlikuje.“ ¹⁵

O negativnim praktičnim aspektima „lustracije na srpski način“, sa stanovišta ljudskih prava, piše Z. Ivošević, ¹⁶ dok Vesna Rakić Vodinelić ¹⁷ u kontekstu ove rasprave razmatra ključne uzroke pokušaja primene zakona o odgovornosti za kršenje ljudskih prava.

Porazna slika aktuelne srpske političke i društvene stvarnosti data je u rubrici *Zbivanja*, gde se u fokusu autorâ prilogâ nalaze „rani jadi tranzicione Srbije“, ¹⁸ sagledani iz perspektive stanja u našim medijima, kulturi i nekoliko primera iz svakodnevice gradskog života.

Nastojeci da ostvari svoju prvobitnu ideju da *Hereticus* postane otvorena tribina i poziv za sučeljavanje različitih argumenata o važnim pitanjima našeg društva, redakcija u ovom broju pokreće novu rubriku – *Polemike*, u kojoj su M. Arsić Ivkov i I. Ivanović, priložima *Dve kritike i Đinđić i Koštunica kao antipodi*, ¹⁹ započeli seriju polemičkih članaka.

Posebno važan prilog u ovom broju donosi rubrika *Dosije*, u kojoj su objavljeni dokumenti o sudskom procesu i rehabilitaciji akademika Mihaila Đurića, ²⁰ nesumnjivo jednog od najpoznatijih srpskih filozofskih

---

11 Čavoški, Kosta, Stefanovski, Mirjana, „Lustracija: zloupotreba religioznih izraza u političkom životu“, *Hereticus*, br. 2, 2003, str. 30–40.

12 Up. Šarkić, Nebojša, „Zašto sam protiv, ovako predložene, lustracije sudija“, *Hereticus*, br. 2, 2003, str. 41–44.

13 Up. Beljanski, Slobodan, „Paradoksi lustracije“, *Hereticus*, br. 1, 2003, str. 45–55.

14 Up. Vodinelić, Vladimir, „Kratak inventar i zablude o lustraciji“, *Hereticus*, br. 2, 2003, str. 56–60

15 *Isto*, str. 56.

16 Ivošević, Zoran, „Lustracija na ‘srpski način’“, *Hereticus*, br. 2, 2003, str. 61–69.

17 Vodinelić, Vesna, „Neuspešan pokušaj lustracije u Srbiji“, *Hereticus*, br. 2, 2003, str. 70–77.

18 Up. Trkulja, Jovica, „Rani jadi tranzicione Srbije“, *Hereticus*, br. 2, 2003, str. 117–124; Hristić, Zoran, „Vlast muzike – muzika vlasti“, str. 125–127; Vučinić, Marinko, „Dekontaminatori na Pinku“, str. 128–130; Šuica, Jovan, *Gradske slike*, str. 131–135.

19 *Isto*, str. 137–149, 150–181.

20 Up. Trkulja, Jovica, „Osuda i izgon Mihaila Đurića“, *Hereticus*, br. 2, 2003, str. 189–199 i 200–255.

„jeretika“ u bivšem režimu, koji je, zbog svojih slobodoumnih ideja, bio osuđen na dve godine zatvora.

U drugoj godini svoga postojanja *Hereticus* je povećao broj svezaka sa dve na četiri godišnje. U tim sveskama publikovana su četiri značajna tematska bloka, u kojima su razmatrani problemi vezani za otvaranje dosijeâ tajnih službi i vođene rasprave o političkim, pravnim i moralnim dilemama vezanim za rehabilitaciju političkih osuđenika i kažnjenika, dok su u trećoj svesci časopisa objavljeni radovi autora koji se suprotstavljaju diskriminaciji osoba sa invaliditetom. U četvrtom broju *Hereticus*-a publikovani su radovi o problemu restitucije i denacionalizacije. U drugoj godini izlaženja, u časopisu je pokrenuto nekoliko novih rubrika: *Istraživanja*, *Ogledi*, *Pogledi*, *Intervju*, kojima je, znatno, ne samo u žanrovskom, već i u istraživačkom smislu, obogaćena koncepcija časopisa.

Nastojeći da, u proklamovanom kritičkom duhu časopisa, istražuju političke, ideološke i kulturne aspekte autoritarne prošlosti savremenog srpskog društva, saradnici *Hereticus*-a dali su niz značajnih priloga o poznatim ličnostima naše savremene kulture, koji su bili žrtve tog autoritarnog političkog sistema (Zoranu Gluščeviću,²¹ Ivanu Ivanoviću,²² Gojku Đogu²³ i drugima).

Godine 2005. izašla su četiri broja *Hereticus*-a, s tim što su prva dva broja objavljena u pojedinačnim sveskama, dok je broj 3 i 4 štampan kao dvobroj. U prvom broju glavna tema bio je Titov kult. Kosta Nikolić kritički analizira u ključnim fazama Titove političke vladavine 1948–1949,²⁴ a Slobodan G. Marković na vrlo upečatljiv način pokazuje ulogu intelektualaca i institucija u „deifikaciji jugoslovenskog diktatora“.²⁵ Složeni i protivrečni pojam kulta ličnosti u ovom tematu posmatran je i iz perspektive savremene jugoslovenske književnosti,²⁶ s ciljem da se ukaže na značaj literature u izgradnji i održavanju Brozovog kulta ličnosti (M. Arsić Ivkov). Na zanimljiv način razmatranju kulta Titove ličnosti pristupaju N. Šuica, koji kao istoričar likovne umetnosti posmatra destrukciju komunističke skulpture

21 Todorović, Dragoljub, „Zoran Gluščević – žrtva međukomunističkog obračuna“, *Hereticus*, br. 1, 2004, str. 207–212.

22 Todorović, Dragoljub, „Izgon Ivana Ivanovića“, *Hereticus*, br. 2, 2004, str. 239–248 i 249–326.

23 Antić, Hadži Dragan, „Slučaj Gojko Đogo – dokumenti“, *Hereticus*, br. 4, 2004, str. 229–236.

24 Nikolić, Kosta, „Što je više kleveta i laži, Tito nam je miliji i draži – prilog istoriji stvaranja Titovog kulta u vreme jugoslovensko-sovjetskog sukoba 1948–49“, *Hereticus*, br. 1, 2005, str. 7–31.

25 Up. Marković, Slobodan G., „Josip Broz – upotreba naučnih ustanova u Srbiji za deifikaciju jugoslovenskog diktatora“, *Hereticus*, br. 1, 2005, str. 32–86.

26 Up. Arsić Ivkov, Marinko, „Doprinos srpskih pesnika deifikaciji Josipa Broza Tita“, *Hereticus*, br. 1, 2005, str. 109–113.

i umetničkog dela u javnom prostoru devedesetih godina prošlog veka, i M. Šutović, koji kroz „smrt harizme“ (Tita) sagl da kako je tekao „oproštaj od Jugoslavije“²⁷ jugoslovenskih naroda. Ovom bloku tekstova treba svakako priključiti i izvanredan prilog Danila N. Baste, koji na duhovit način govori o unižavanju i svojevrsnoj izdaji jugoslovenskih intelektualaca²⁸ u doba Brozove vladavine, kao i izbor veoma važnih tekstova naših poznatih pisaca²⁹ o J. Brozu Titu Jovice Trkulje.

U ovoj svesci, pored intervjua,³⁰ koje je vodila Silvia Nadjivan, pojavili su se i prvi autorski tekstovi u kojima učesnici Petog oktobra više ili manje govore samokritički o političkim ograničenjima i neuspesima srpske „ružičaste revolucije“.³¹

Problem književnog vrednovanja nije samo pitanje koje se isključivo tiče književnih teoretičara, pisaca i znalaca lepe književnosti, već ima mnogo širi kulturni i društveni značaj. Teorijska neutemeljenost i erozija književnih merila, kao i sporan način procenjivanja savremene književne produkcije, govore posredno i o lošem stanju sistema vrednosti i vrednovanja u našem društvu, koje još nije izgradilo pouzdana merila, ne samo u oblasti književnosti, već ni u drugim područjima kulturne i javne delatnosti. O stanju u našoj savremenoj književnoj kritici, s mnogo argumenata, ali i sa neskrivenim ogorčenjem, pišu S. Ćirić,³² B. Tomašević, S. Simeunović Sendan, L. Dragić, V. R. Tucić i M. Arsić Ivkov.

Na posredan način, i u drugim rubrikama u ovom broju *Hereticus*-a dotaknut je problem uloge književne kritike i književnih merila u našoj modernoj književnosti. Tako A. Miljković piše o knjizi Bore Stankovića *Pod okupacijom*,³³ S. Radovanović govori o monografiji *Strašno*,³⁴ posvećenoj

---

27 Šutović, Milojica, „Smrt harizme (Tita) i/ili oproštaj od Jugoslavije“, *Hereticus*, br. 1, 2005, str. 87–101

28 Up. Basta, Danilo, „Hegel u Brozovoj senci“, *Hereticus*, br. 1, 2005, str. 157–160.

29 Up. „Pisci o Titu – izbor tekstova“, *Hereticus*, br. 1, 2005, str. 241–288.

30 Up. Zajović, Staša, „Otvoreno i konsekvantno protiv rata“, *Hereticus*, br. 1, 2005, str. 180–205; Mihailović, Zoran, „Mit o nezavisnom novinarstvu“, str. 206–236.

31 Drašković, Vuk, „Sviće 6. oktobar“, *Hereticus*, br. 1, 2005, str. 237–238; Ivošević, Diana, „Svitanje i drvo“, str. 239–240.

32 Ćirić, Saša, „Jedan ogorčeni pogled na savremenu srpsku književnu kritiku sa čitalačke margine“, *Hereticus*, br. 2, 2005, str. 7–20; Tomašević, Boško, „Zaboraviti [srpsku] književnu kritiku“, str. 21–38; Simeunović Sendan, Srđan, „Mafija sa ukusom književnosti“, str. 39–48; Damjanović, Ratimir, „Gust splet laži“, str. 49–61; Dragić, Labud, „Književno vrednovanje danas“, str. 62–66; Rešin Tucić, Vujica, „Čemu nova kritika“, str. 67–69; Arsić Ivkov, Marinko, „Naš najbolji savremeni kritičar“, str. 70–71.

33 Miljković, Aleksandar A., „Razmišljanja nad knjigom *Pod okupacijom* Borisava Stankovića“, *Hereticus*, br. 2, 2005, str. 73–89.

34 Radovanović, Slaven, „‘Strašno’ delo za strašno vreme“, *Hereticus*, br. 2, 2005, str. 91–102.

Slavenu Radovanoviću, a u rubrici *Tokovi* štampan je tekst Danila Kiša *Za pluralizam*,³⁵ u kojem autor izlaže svoj pluralistički koncept književne poetike.

Važno je, u ovom broju, istaći i priloge u rubrici *Intervju*, u kojima su objavljena tri razgovora sa učesnicima Petog oktobra, piscem V. Arsenijevićem, poslanicom G. Čomić i članom Pokreta „Otpor“ I. Đorđevićem.³⁶

U rubrici *Dosije* Jovica Trkulja priredio je dokumente i rekonstruisao sudski proces koji je vođen protiv Dragoljuba Ignjatovića, povodom njegovog učestvovanja na filozofskom skupu *Kultura i revolucija*.³⁷ U *Dosijeu* je iscrpno prikazan tok sudskog procesa, koji je dokumentovan sudskim odlukama sa suđenja Ignjatoviću.

Dvobroj *Hereticus*-a 3–4 za 2005. godinu posvećen je izazovima političkog besedništva nekad i sad. U prilogima su dati uzorni primeri političkog govora, u periodu nešto kraćem od dva veka, najpoznatijih srpskih političara i narodnih tribuna, Svetozara Miletića,³⁸ Laze Kostića, Petra Kočića, Milana Stojadinovića i analize političkih govora iz Brozovog³⁹ i našeg vremena.⁴⁰ Blokrom o političkoj retorici i besedništvu nisu završena razmatranja o značaju govorničke veštine u savremenom javnom životu. U rubrikama *Istraživanja*, *Ogledi*, *Tokovi*, *Pogledi* i *Besede* objavljeni su vredni prilozi koji predstavljaju značajan teorijski doprinos raspravi o ovoj važnoj temi i oblicima savremenog komuniciranja u demokratskom društvu.⁴¹

U ovom broju treba pomenuti i rubriku *Intervjui*, koja donosi razgovore sa Ljubišom Samardžićem, Marinom Vulićević, Gordanom Sušom, Aleksandrom Tijanićem i Dragoljubom Žarkovićem.⁴²

35 Kiš, Danilo, „Za pluralizam“, *Hereticus*, br. 2, 2005, str. 103–105.

36 Simeunović Sendan, Srđan, „Razgovor sa Vladimirom Arsenijevićem“, *Hereticus*, br. 2, 2005, str. 149–152; Čomić, Gordana, „Postoji entropija društvenih procesa“, str. 154–172; Đorđević, Ivan, „Vapaj očajnih ljudi“, str. 173–197.

37 Trkulja, Jovica, „Slučaj Dragoljuba Ignjatovića (1974)“, *Hereticus*, br. 2, 2005, str. 199–201; Suđenje (dokumenta), str. 202–227. O retorici: „Svetozar Miletić – političar i besednik“, *Hereticus*, br. 3–4, 2005, str. 32–35; Gradinac, Svetlana, „Političko besedništvo Laze Kostića“, str. 36–44.

38 Đorđević, Milentije, Arbanas, Jasna, „Narodni tribun Petar Kočić“, str. 45–49; Nadoveza, Branko, „Jedan primer mudrog političkog govora“, str. 50.

39 Milić, Dejan A., „Politički govor Brozove epohe“, *Hereticus*, br. 3–4, 2005, str. 58–64.

40 Stanković, Vladan, „Portret jednog besednika. Kralja ulica i trgova“, *Hereticus*, br. 3–4, 2005, str. 65–71.

41 Up. Miljković Aleksandar A., „Valtazar Bogišić o narodnim pravnim običajima Južnih Slovena“, *Hereticus*, br. 3–4, 2005, str. 73–83; Kačarević, Slavoljub, „Verbalno nasilje na političkoj sceni“, str. 85–87; Panagulis, Alekos, „Verovati u čovjeka znači verovati u njegovu slobodu“, str. 89–94; Stanojević, Obrad, „Glosarijum novih poštapalica“, str. 99–101.

42 Samardžić, Ljubiša, „Dimitrije Tucović – primer dobrog političkog besedništva“, *Hereticus*, br. 3–4, 2005, str. 103–109; Vulićević, Marina, „Odgovor na važna

Stalna rubrika *Dosije* u ovom broju posvećena je stradanju episkopa Varnave.⁴³

U rubrici *Recenzije, prikazi i osvrti* objavljeno je nekoliko prikaza najnovijih knjiga o govornicima i važnosti i ulozi retoričke veštine u različitim oblastima savremene kulture.

Godine 2006. izašla su dva dvobroja *Hereticus*-a, u kojima su glavni tematski blokovi bili posvećeni razmatranju problema medija i vlasti u Srbiji i novom vrednovanju u oblasti književne produkcije (Književne mape, Beton, Jeretičke inicijacije).

U prvom tematskom bloku razmotreno je stanje u medijskoj sferi Srbije i ukazano na složeni i protivrečni („oslobađajući/porobljivački karakter“) odnos savremenih medija i vlasti⁴⁴ (J. Trkulja); pravo na slobodno izražavanje i kultura javne reči tema je rasprave M. Todorović; dok V. Vodinelić, član RRA, kritički razmatra pravni stil ove agencije u njenom dodeljivanju nacionalnih frekvencija; a I. Kronja piše o političkoj funkciji i oblicima pornografske reprezentacije žena u tabloidnoj štampi Srbije. Na ulogu žute štampe u radikalizaciju domaće političke scene u svom članku piše A. Roknić.

Problemu medija u ovom dvobroju posvećene su i rubrike *Tokovi*, u kojoj doajeni srpskog novinarstva P. Milojević⁴⁵ i V. Bunjac govore iz perspektive vlastitog publicističkog rada o novinarstvu i novinarskoj profesiji i njenim izazovima.

U rubrici *Zbivanja* V. Vodinelić piše o razvoju kodeksa novinarske etike⁴⁶ i zajedno sa S. Gajinom daje nacrt modela novog kodeksa novinarske profesije, a u rubrici *Dosije* sačinjen je reprezentativan izbor tekstova

---

pitanja“, str. 110–113; Suša, Gordana, „Otpor kao sudbina“, str. 115–142; Tijanić, Aleksandar, „Nisam ostao dužan srpskom javnom mnjenju“, 143–168; Žarković, Dragoljub, „Bilo, ne ponovilo se“, str. 169–184.

43 Up. Jović, Savo B., „Sveti ispovednik Varnava episkop hvostanski (1914–1964)“, *Hereticus*, br. 3–4, 2005, str. 195–201; „Inkriminisane besede episkopa Varnave“, str. 202–213.

44 Trkulja, Jovica, „Odnos medija i vlasti u Srbiji“, *Hereticus*, br. 1–2, 2006, str. 11–27; Todorović, Mirjana, „Pravo na slobodno izražavanje mišljenja i kultura javne reči“, str. 28–47; Vodinelić, Vladimir, „Pravno (z)bunilo: o pravnom stilu RRA u poslu sa nacionalnim TV frekvencijama“, str. 48–56; Kronja, Ivana, „Politika kao pornografija: pornografska reprezentacija žena u tabloidima u Srbiji i njena politička uloga“, str. 57–86; Roknić, Aleksandra, „Uticaj žute štampe na radikalizaciju političke scene Srbije“, str. 88–94.

45 Milojević, Predrag, „Vox populi“, *Hereticus*, br. 1–2, 2006, str. 127–131; Bunjac, Vladimir, „Profesija novinar: prokletstvo“, str. 132–135.

46 Vodinelić, Vladimir, „Uz model novinarskog kodeksa“, *Hereticus*, br. 1–2, 2006, str. 137–142; Vodinelić, Vladimir, Gajin Saša, „Kodeks novinarske struke (model)“, str. 143–152.

o shvatanja slobode štampe u Srbiji u XIX i XX veku. Blok o medijima završava se prikazom J. Trkulje seminara o novom medijskom pravu u Srbiji.⁴⁷

I u ovoj svesci *Hereticus* nastavlja sa objavljivanjem intervjua S. Nadjivan sa akterima srpskog oktobra: Grujicom Spasovićem, Svetlanom Lukić i Lilom Radonjić.

U dvobroju 3–4 redakcija *Hereticus*-a odlučila se na mali eksperiment, prepustivši redakciji grupe „Beton“ (iz Kulturnog dodatka lista *Danas*) da objavi tematski blok tekstova. Ona u njemu iznosi svoje viđenje savremenih kretanja na srpskoj književnoj i književnokritičkoj sceni. Povod za tekstove „Betona“ bila je pojava polemičke knjige Nebojše Vasovića *Lažni car Danilo Kiš*, u kojoj autor u novom kulturnom i ideološkom kontekstu revitalizuje polemiku o Danilu Kišu, ne samo o njegovom spisateljskom radu, već i o njegovom javnom intelektualnom delovanju. Autori polemičkih tekstova su S. Ćirić, T. Marković, M. Živanović i A. Pavlović.⁴⁸

Pored tematskog bloka o književnoj kritici, *Hereticus* u ovom dvobroju donosi i niz drugih tekstova u kojima se autori bave zakonom o zaštiti podataka ličnosti (V. Vodinelić, A. Resanović, S. Gajin),⁴⁹ kao i intervjue S. Nadjivan u kojima ova autorka nastavlja da razgovara sa svojim sagovornicima o njihovom viđenju Petog oktobra (M. Jovanović, D. Maljević, B. Ružić i V. Fatić).⁵⁰

U rubrici *Dosije* J. Trkulja piše o usudu i političkoj nepodobnosti Božidara Todorovića. U rubrici *Prikazi* objavljene su dve recenzije: zagrebačkog filozofa Lina Veljaka o knjizi Dragice Vujadinović *Politička filozofija Ronalda Dvorkina* i Marinka Arsića Ivkova o knjizi *Usud nepodobnosti*, posvećenoj stradanju Božidara Todorovića, koju je priredio J. Trkulja.⁵¹

Nastojeći da kontinuirano prati najvažnija zbivanja u našem društvu, *Hereticus* je 2007. godine posebnu pažnju posvetio trima političkim temama: Kosovu, političkom ekstremizmu u Srbiji i problemu represije u srpskom i jugoslovenskom društvu.

47 Trkulja, Jovica, „Novo medijsko pravo u Srbiji – seminar za zaposlene u pravosuđu i medijima“, *Hereticus*, br. 1–2, 2006, str. 330–333.

48 Ćirić, Saša, „Uvodne napomene“, *Hereticus*, br. 3–4, 2006, str. 9–11; Ćirić, Saša, „Carski rez, antisemitizam i savremena srpska književna scena“, str. 12–17; Ćirić, Saša, „Recepcija ‘Betona’ – analiza i komentari“, str. 18–33; Marković, Tomislav, „Jebaćemo se još (kritička parodija Matije Bečkovića)“, str. 34–43; Živanović, Miloš, „Dnevnicima komesara (autobiografska ispovest urednika ‘Betona’)“, str. 44–48.

49 Vodinelić, Vladimir, „Zaštita podataka o ličnosti“, *Hereticus*, br. 3–4, 2006, str. 133–137; Vodinelić, Vladimir, Gajin, Saša, Resanović, Aleksandar, „Model zakona o zaštiti podataka o ličnosti“, 138–156.

50 Up. Jovanović, Milja, „Otpor, stoko!“, *Hereticus*, br. 3–4, 2006, str. 172–202; Maljević, Danijela, „Unazađivanje generacije bez perspektive“, str. 203–211; Ružić, Branko, „Za rat je potrebno dvoje“, str. 212–248; Fatić, Vuk, „Prodali veru za večeru“, str. 249–275.

51 Ivkov Arsić, Marinko, „Anatomija represije“, *Hereticus*, br. 3–4, 2006, str. 325–326.

Prvi broj *Hereticus*-a posvećen je razmatranju problema represije u Kraljevini Jugoslaviji i prvim godinama dolaska na vlast komunističkog režima. Autori priloga⁵² u svom razmatranju problema političke represije ispituju etničke, političke, ideološke, sociološke i pravne aspekte ovog fenomena. Ovom problemu neki autori pristupaju iz perspektive institucija represije (zatvori, logori, državna represija).

U ovom broju raspravljano je i o Zakonu o rehabilitaciji, a pokrenuta je i važna polemika između istoričara o odnosu prema arhivskoj građi iz komunističkog perioda.⁵³

U rubrikama *Intervju* i *Dosije* objavljeno je nekoliko priloga o slobodi i zločinu, političkom rešavanju manjinskih prava u Kraljevini Jugoslaviji i pod komunističkim režimom, kao i dokumentacija o suđenju slikaru Branku Popoviću⁵⁴ i više recenzija i prikaza knjiga o istraživanju represije i tranzicionoj pravdi.

Drugi broj *Hereticus*-a za 2007. godinu posvećen je razmatranju političkog ekstremizma u Srbiji. Ovom savremenom političkom fenomenu autori pristupaju iz različitih metodoloških i teorijskih perspektiva. Slobodan G. Marković daje koncizan pregled različitih oblika političkog ekstremizma u srpskoj političkoj tradiciji,⁵⁵ a Slobodan Antičić, koristeći najnovije sociološke metode, razmatra savremene aspekte političkog ekstremizma na srpskoj političkoj sceni.⁵⁶ Političkim ekstremizmom iz sociološke perspektive bavi se i Jovo Bakić,⁵⁷ dok o političkom ekstremizmu iz psihološke perspektive piše Žarko Trebješanin.⁵⁸

U zanimljivom prilogu o političkom ekstremizmu Ivana Kronja ispituje odnos kulture i političkog ekstremizma,⁵⁹ a o pravnim aspektima

---

52 Petrović, Vladimir, „Etnizacija čišćenja u reči i nedelu: represija i njena naučna legitimizacija“, *Hereticus*, br. 1, 2007, str. 11–36; Popović, Mirko, „‘Narodni odisaj’ i dolazak Narodne radikalne stranke na vlast“, str. 37–47; Petrović, Ljubomir, „Shvatanje represije u pravnim i sociološkim diskursima Kraljevine SHS“, str. 48–73; Cvetković, Srđan, „‘Divlja čišćenja’ u Beogradu 1944“, str. 74–105; Janjetović, Zoran, „Proterivanje mađarskog i nemačkog življa na kraju Drugog svetskog rata“, str. 106–118; Bondžić, Dragomir, „Politički progon studenata Beogradskog univerziteta 1945–1948“, str. 119–136.

53 Up. Cvetković, Srđan, „Gvozdene zabrane – odnos prema arhivskoj građi komunističkog perioda“, *Hereticus*, br. 1, 2007, str. 299–301; Stanković, Đorđe, „Gvozdene zabrane i naučna površnost“, str. 302–304; Prpa, Branka, Protić, Milan St., „O rehabilitaciji – kolaboracionisti u ratu, žrtve u miru“, str. 308–313.

54 Cvetković, Srđan (prir.), „Presuda Branku Popoviću (1882–1944)“, *Hereticus*, br. 1, 2007, str. 398–400.

55 Marković, Slobodan G., „Ekstremizam u srpskoj političkoj tradiciji“, *Hereticus*, br. 2, 2007, str. 9–22.

56 Antičić, Slobodan, *isto*, str. 23–30.

57 Bakić, Jovo, *isto*, str. 31–66.

58 Trebješanin, Žarko, *isto*, str. 67–75.

59 Kronja, Ivana, *isto*, str. 76–86.

političkog ekstremizma piše Vladimir Beljanski,⁶⁰ dok o odnosu religije i političkog ekstremizma u islamu i judaizmu govore u svojim publicističkim priložima Ejub Štitkovac⁶¹ i Aleksandar Lebl.⁶² Ovaj tematski blok završava se novinskim osvrtom Zorana Pavlovića na diskusiju o političkom ekstremizmu koja je održana u Zrenjaninu.⁶³

Blokom teorijskih priloga o političkom ekstremizmu nije završena rasprava o ovom fenomenu u ovom broju *Hereticus*-a. Razmatranje problema nastavljeno je i u drugim rubrikama u ovom broju časopisa, gde se nalazi nekoliko zanimljivih radova o ekstremnim oblicima savremenog političkog načina mišljenja i delovanja. Takvi su prilozi S. Cvetkovića „Kratka istorija zatiranja političkih protivnika u Srbiji“,⁶⁴ zatim Dejana A. Milića „Prime-ri ekstremnih političkih govora“,⁶⁵ J. Trkulje „Govor mržnje“⁶⁶ i Marinka Vučinića „Živo blato S. Basare“.⁶⁷

U rubrici *Intervju* S. Nadjivan razgovara sa Aleksandrom Vučićem⁶⁸ i Ivicom Dačićem⁶⁹ o njihovom viđenju petooktobarskih događaja. Posmatrani iz današnje perspektive, ovi intervjui su dragoceni, jer na upečatljiv način pokazuju kako se u doba tranzicione politike lako i radikalno menjaju ideološki i politički pogledi.

Posebno vredan prilog u ovom broju donosi rubrika *Dosije* – o izgonu nastavnika Pravnog fakulteta u Beogradu 1998–2000. godine. Uvodnu belešku napisao je Jovica Trkulja.⁷⁰

Dvobroj 3–4 za 2007. godinu posvećen je jednom od najtežih problema srpske savremene politike, kosovskom pitanju.⁷¹ U tematskom bloku

60 Beljanski, Vladimir, *isto*, str. 87–92.

61 Štitkovac, Ejub, *isto*, str. 93–97.

62 Lebl, Aleksandar, *isto*, str. 98–104.

63 Pavlović, Zoran, „Diskusija: kontroverze političkog ekstremizma u Srbiji“, *Hereticus*, br. 2, 2007, str. 105–107.

64 *Isto*, str. 109–124.

65 *Isto*, str. 125–132.

66 *Isto*, str. 138–141.

67 *Isto*, str. 143–146.

68 Vučić, Aleksandar, „Godine propadanja i uništavanja“, *Hereticus*, br. 2, 2007, str. 148–158.

69 Dačić, Ivica, „Milošević je izgubio izbore, a mi sve“, *Hereticus*, br. 2, 2007, str. 159–176.

70 Trkulja, Jovica, „Destrukcija univerziteta u Srbiji“, *Hereticus*, br. 2, 2007, str. 183–191; *Prilozi*, str. 192–355.

71 Trkulja, Jovica, „Alternativna rešenja statusa Kosova i Metohije“, *Hereticus*, br. 3–4, 2007, str. 9–18; Marković, Slobodan G., „Izlazna strategija Srbije na Kosovu i Metohiji“, str. 19–27; Bakić, Jovo, „Kosovo, opšte dobro, srpski nacionalni interes i političke stranke u Srbiji“, str. 28–35; Orlović, Slaviša, „Kosovo i Metohija – između obećane nezavisnosti i faktičke podele“, str. 36–58; Cvetičanin, Neven, „Nadzirana podela Kosmeta ili o novoj balkanskoj ravnoteži“, str. 59–66; Antić,

autori priloga su, nezavisno od dominirajućih ideja o rešenju ovog problema, pokušali da u jeretičkom stilu ponude alternativno rešenje budućeg političkog statusa Kosova i Metohije.

U ovom broju objavljeno je i više članaka i rasprava iz različitih oblasti istorije, prava, književne teorije i publicistike. *Hereticus* nastavlja da objavljuje intervjuje S. Nadjivan, koja u ovom broju razgovara sa političarem Branislavom Ivkovićem⁷² i teatrologom Borkom Pavićević.⁷³

Tri glavne teme koje su u časopisu *Hereticus* razmatrane tokom 2008. godine odnosile su se na sporove oko nacrtu Zakona o denacionalizaciji, kontroverze oko rehabilitacije u Srbiji i na zabranu diskriminacije u Srbiji.

U tematskom bloku koji se bavi debatama oko nacrtu Zakona o denacionalizaciji ukazano je na razloge koji su zamisao o denacionalizaciji u Srbiji⁷⁴ odveli na stranputicu, izneverena očekivanja od procesa denacionalizacije,⁷⁵ slabosti zakona o restituciji⁷⁶ i analizi nacrtu Zakona o denacionalizaciji iz 2007. godine. U ovom bloku su, kao prilog diskusiji, objavljeni i nacrt Zakona o vraćanju oduzete imovine i rezultati javne rasprave o tom nacrtu.⁷⁷

Pažnju čitalaca privlači još nekoliko zanimljivih priloga, u kojima se autori bave istraživanjem tradicije i savremenog trenutka srpskog društva. Reč je o tri intervjuja, u kojima Slobodan G. Marković⁷⁸ razgovara sa uglednim srpskim intelektualcem Desimirom Tošićem, a S. Nadjivan sa sindikalnim liderom Branislavom Čankom⁷⁹ i istoričarem Čedomirom Antićem,⁸⁰ koji govori o najnovijim političkim promenama u srpskom društvu.

Za istraživače koji se bave istraživanjem intelektualnog delovanja i sudbinama naših poznatih intelektualaca posebno vredan prilog predstavljaju

---

Čedomir, „O nekim problemima prilikom određivanja statusa Kosova“, str. 67–71; Radojević, Miodrag, „Zaštita ljudskih prava na Kosmetu – iskustvo međunarodnog ombudsmana“, str. 72–84.

72 Ivković, Branislav, „Srbija je umorna od uličnih protesta“, *Hereticus*, br. 3–4, 2007, str. 260–284.

73 Pavićević, Borka, „Ulica je najveća institucija literature, umetnosti i politike“, *Hereticus*, br. 3–4, 2007, str. 285–301.

74 Trkulja, Jovica, „Stranputice denacionalizacije u Srbiji“, *Hereticus*, br. 1, 2008, str. 7–15.

75 Vodinić, Vladimir, „Denacionalizacija. Veliko iščekivanje izvesnog“, *Hereticus*, br. 1, 2008, str. 16–46.

76 Prokopijević, Miroslav, „Loš predlog zakona o restituciji“, *Hereticus*, br. 1, 2008, str. 59–63.

77 *Isto*, str. 90–147.

78 Marković, Slobodan G., „Desimir Tošić o svom životu“, *Hereticus*, br. 1, 2008, str. 209–233.

79 Čanak, Branislav, „Borba protiv nacionalizma i rata“, *Hereticus*, br. 1, 2008, str. 235–260.

80 Antić, Čedomir, „Svedok i istoričar“, *Hereticus*, br. 1, 2008, str. 261–318.

dokumenti o rehabilitaciji Slobodana Jovanovića, našeg poznatog pravnika i historičara, objavljeni u rubrici *Dosije*.⁸¹

Razmatranja političkih, pravnih i moralnih kontroverzi o problemu rehabilitacije nastavljena su i u drugom broju *Hereticus*-a za 2008. godinu. U glavnom tematskom bloku ovoj temi posvećeno je devet rasprava,⁸² u kojima se ova tema iscrpno istražuje sa historiografskog, pravnog i političkog stanovišta.

U rubrici *Intervjui* S. Nadjivan razgovara o Petom oktobru sa Č. Čupićem, N. Cekićem i D. Džonićem.

Rubrika *Polemike daje* važan doprinos diskusiji o rehabilitaciji iz perspektive istorije i javnog mnjenja. Svoj prilog ovoj važnoj temi dali su u ovom broju *Hereticus*-a historičar Đ. Stanković i publicista i društveni analitičar M. Vučinić. Tekst kompatibilan glavnoj temi predstavlja zanimljiva diskusija o rehabilitaciji našeg uglednog pisca i dugogodišnjeg emigranta Borislava Pekića, o kojoj je prilog pripremio Jovica Trkulja.⁸³

Treću svesku *Hereticus*-a za 2008. godinu čini dvobroj 3–4, koji se bavi problemima diskriminacije u Srbiji. Ovom pitanju nije posvećen samo poseban tematski blok,⁸⁴ već se problemom diskriminacije bave i autori

-
- 81 Trkulja, Jovica, „Rehabilitacija političkih osuđenika i kažnjenika“, *Hereticus*, br. 1, 2008, str. 353–356; Trkulja, Jovica, „Rehabilitacija Slobodana Jovanovića (dokumenti)“, str. 357–358; Zahtev za rehabilitaciju Slobodana Jovanovića, str. 359–370.
- 82 Trkulja, Jovica, „Rehabilitacija kao mera pravnog savladavanja autoritarne prošlosti Srbije“, *Hereticus*, br. 2, 2008, str. 11–20; Milosavljević, Bogoljub, „Otvaranje dosijea tajnih službi u Srbiji“, str. 21–34; Tomić-Jovanović, Mirjana, Sikimić, Srđan, „Institut rehabilitacije na prostoru bivše Jugoslavije“, str. 35–41; Vodinečić, Vladimir, „Zakon o rehabilitaciji: tužna priča sa možda srećnim krajem“, str. 42–47; Andrejević, Snežana, „O pravilima postupka sudske rehabilitacije“, str. 48–53; Cvetković, Srđan, „Represija u Srbiji 1944–1953“, str. 54–70; Lazarov, Gojko, „Zakon o rehabilitaciji – dve godine kasnije“, str. 71–83; Tomić, Dobrovoje, „Viktimološko viđenje Zakona o rehabilitaciji“, 84–90; Parivodić, Milan, „Istorijski značaj Zakona o rehabilitaciji“, str. 91–92; Jugović, Aleksandar, „Društveni i moralni značaj rehabilitacije žrtava političke represije“, str. 93–94; Mijušković, Mirosljub, „Procesi rehabilitacije u Okružnom sudu u Šapcu“, str. 95–101; Topalović, Živko, „Ako zaboravimo prošlost, nećemo imati pravo na budućnost“, str. 102–105; Marković, Dušan, „O rehabilitaciji iskreno“, str. 106–112; Mićević, Stojan M., „Značaj rehabilitacije“, str. 113–116.
- 83 Trkulja, Jovica, „Rehabilitacija političkih osuđenika i kažnjenika u Srbiji (2)“, *Hereticus*, br. 2, 2008, str. 253–254; „Rehabilitacija Borislava Pekića (rešenje o rehabilitaciji)“, str. 255–258.
- 84 Rakić Vodinečić, Vesna, „Evropska komisija protiv rasizma i netolerancije“, *Hereticus*, br. 3–4, 2008, str. 11–21; Vodinečić V. Vladimir, „Građanskopravna zaštita od diskriminacije“, str. 22–45; Gajin, Saša, „Nasilje u porodici“, str. 46–66; Tatić, Damjan, „Zaštita prava osoba sa invaliditetom u Srbiji“, str. 67–76; Ognjanov, Galjina, „Etnička i rodna ravnopravnost u oglasnim porukama u Srbiji“, str. 77–88; Skopljak, Zoran, „Cenovna diskriminacija u pravu konkurencije“, str. 89–97.

priloga u rubrikama *Istraživanja*, *Zbivanja*, *Pogledi*, *Intervjui*, *Sećanja*, kao i autori priloga objavljenih u rubrici *Dosije*, koja donosi sudske dokumente o primerima uspešne i neuspešne rehabilitacije. U ovom broju Jovica Trkulja je pripremio iscrpnu dokumentaciju o rehabilitaciji Bogdana Lončara i Milenka Brakovića.⁸⁵

Jedan od ključnih zadataka časopisa *Hereticus* koji je proklamovan u njegovom prvom broju jeste prevladavanje autoritarne prošlosti modernog srpskog društva. Toj temi posvećen je glavni tematski blok⁸⁶ u dvobroju 1–2 za 2009. godinu. Ovoj temi autori priloga pristupaju iz istorijske perspektive, te u tom kontekstu ispituju značaj rešavanja ovog problema za unapređenje demokratskog razvoja društva. Na osnovu nemačkog tragičnog iskustva, o složenosti ovog fenomena piše J. Perels u tekstu *Mit o prevladavanju prošlosti*. On pokazuje da nemački mit o prevladavanju prošlosti ne može izdržati nijednu ozbiljnu proveru. Štaviše, autor smatra da se o uspešnom prevladavanju autoritarne i totalitarne prošlosti nemačkog društva i kulture nikako ne može govoriti sa izvesnošću, a da taj proces i posle nekoliko decenija još predstavlja teorijsku kontroverzu.⁸⁷

Na složenost ovog pitanja iz perspektive pravne i istorijske nauke ukazuju J. Trkulja i V. Petrović, dok o društvenom značaju ovog procesa pišu S. G. Marković i S. Cvetković. Pored ovih priloga, o nemačkom iskustvu prevladavanja autoritarne prošlosti piše i V. Petrović.

Nastavljajući objavljivanje intervjua sa glavnim akterima Petog oktobra, *Hereticus* u ovom broju donosi razgovor sa Draganom Kuzmanović, portparolkom JUL-a.

Glavnu temu broja 3/2009. godine *Hereticus*-a čini problem slobodnog udruživanja građana. Vojin Dimitrijević⁸⁸ problem ograničenja slobode udruživanja i srodnih prava posmatra u kontekstu diskusije o teoriji međunarodnog prava. Napis španskog autora Karlosa Klosa Montera⁸⁹ govori o osnovnim karakteristikama španskog partijskog sistema i regulaciji političkog udruživanja u Španiji, dok Jovica Trkulja ukazuje na neke

---

85 *Isto*, str. 343–348.

86 Perels, Joahim, „Mit o prevladavanju prošlosti“, *Hereticus*, br. 1–2, 2009, str. 11–18; Petrović, Vladimir, „Istoričari pred izazovima prevladavanja prošlosti“, str. 19–34; Trkulja, Jovica, „Aporije pravnog savladavanja autoritarne prošlosti u Srbiji“, str. 35–58; Marković, Slobodan G., „Društveni značaj restitucije i evropeizacije Srbije“, str. 59–71; Cvetković, Srđan, „Struktura političkih osuđenika u Srbiji i Jugoslaviji 1945–1985“, str. 72–87.

87 Perels, Joahim, „Mit o prevladavanju prošlosti“, *Hereticus*, br. 1–2, 2009, str. 11–18.

88 Dimitrijević, Vojin, „Ograničenja slobode udruživanja i srodnih prava dozvoljena u međunarodnom pravu“, *Hereticus*, br. 3, 2009, str. 7–21.

89 Closa Montero, Carlos, „On the regulation of political parties in Spain“, br. 3, 2009, str. 22–27.

bitne deficite srpskog zakonodavstva o slobodi udruživanja.⁹⁰ Dva priloga posvećena su problemu slobode udruživanja i prihvatljivim ograničenjima: Milan Marković piše o ustavnim ograničenjima,⁹¹ a Milan Jovanović o mogućnostima zloupotrebe demokratije.⁹²

Rubrika *Istraživanja* u ovom broju donosi dva priloga: prvi se bavi uzrocima rata u Hrvatskoj 1991–1995 i kritikom „srpske“ perspektive u sagledanju ovog ratnog sukoba; drugi prilog razmatra vezu između ratnih i sportskih igara i jugoslovenskih ratova devedesetih godina prošlog veka.

U ovom broju posebno treba skrenuti pažnju na rubriku *Besede*, u kojoj je objavljeno javno izlaganje filozofa Mihaila Đurića *Nova i stara iskušenja*, koja predstavlja primer filozofske besede o najvažnijim pitanjima naše savremenosti, i rubriku *Dosije*, u kojoj sporove o rehabilitaciji razmatraju Č. Antić, S. Oro, S. Cvetković i M. Marković. Pored ove rasprave, u ovoj rubrici je objavljena i dokumentacija o rehabilitaciji akademika Dragoslava Mihailovića.

O najnovijim knjigama pišu Ž. Simić, S. Orlović, Marinko M. Vučinić i V. Petrović.

Malo proučavanom i praktično neistraženom fenomenu srpske dijaspore u Nemačkoj, jednoj od najrazvijenijih zapadnoevropskih zemalja, posvećen je četvrti broj *Hereticus*-a za 2009. godinu. U konciznom tekstu istoričar P. Marković bavi se ključnim aspektima gastarbajterskog života, konstatujući da je o našim gastarbajterima nedovoljno pisano i da je ova tema u našoj historiografiji ostala do danas neistražena. Marković se bavi kulturom, radnim navikama i novom radnom etikom gastarbajtera te konstatuje da je o svim ovim pitanjima nemoguće donositi pouzdane zaključke, jer su istraživanja ovih problema⁹³ veoma oskudna.

U ovom tematu obuhvaćena su i druga važna pitanja naše emigracije u Nemačkoj. Ona se tiču radnog zakonodavstva,⁹⁴ efekata iseljeničkih doznaka na ekonomski razvoj Srbije,⁹⁵ političko-propagandnog delovanja jugoslovenske političke emigracije, kao i procesa integracije naših iseljenika

90 Trkulja, Jovica, „Deficiti srpske legislative o slobodi udruživanja“, *Hereticus*, br. 3, 2009, str. 28–47.

91 Marković, Milan, „Sloboda udruživanja – prihvatljiva ograničenja“, *Hereticus*, br. 3, 2009, str. 48–54.

92 Jovanović, Milan, „Ustavna ograničenja za zloupotrebu demokratije“, *Hereticus*, br. 3, 2009, str. 55–60.

93 Marković, Predrag, „Izgnubljeni u transmigraciji? ‘Gastarbajteri’ između dva sveta“, *Hereticus*, br. 4, 2009, str. 7–24.

94 Ivanović, Vladimir, „Zaključivanje sporazuma o angažovanju jugoslovenske radne snage sa SR Nemačkom“, *Hereticus*, br. 4, 2009, str. 25–40.

95 Nikolić, Goran, „Efekti iseljeničkih doznaka na ekonomski razvoj Srbije“, *Hereticus*, br. 4, 2009, str. 69–84.

u Nemačkoj.⁹⁶ Kao književno viđenje naše emigracije u Nemačkoj, u rubrici *Tokovi* objavljen je fragment iz poznatog romana M. Bulatovića *Ljudi sa četiri prsta*.⁹⁷

U ovom broju posebnu pažnju zavređuju i rubrike *Sećanja*, u kojoj J. Trkulja piše o 140. godišnjici rođenja S. Jovanovića,⁹⁸ i *Dosije*, u kojoj su štampani dokumenti o sudskom procesu protiv sociologa Božidara Jakšića.⁹⁹

Imajući u vidu da je pravosuđe jedna od ključnih institucija modernog građanskog društva, redakcija *Hereticus*-a ovom problemu posvetila je prvi broj za 2010. godinu. U tematskom bloku pod naslovom *Kriza i obnova pravosuđa u Srbiji* objavljeni su radovi V. Vodinelića o problemima reizbora sudija,¹⁰⁰ Vesne Rakić Vodinelić o razaranju srpskog pravosudnog sistema,¹⁰¹ J. Trkulje o uzrocima koji su doveli do konfuzije u srpskom pravosuđu,¹⁰² M. Radojevića o stranputicama u srpskom pravosuđu,¹⁰³ T. Kandić o ulozi Narodne skupštine Republike Srbije u izboru prvog sastava Visokog saveta sudstva¹⁰⁴ i V. Miljevića o socijalnom statusu neizabranih sudija.¹⁰⁵

U ovom broju *Hereticus*-a, pored rubrike *Istraživanja*, u kojoj M. Šutović razmatra nacionalni program Slovenaca, u rubrici *Dosije*, koju je priredio J. Trkulja,¹⁰⁶ objavljena su dva priloga u kojima se razmatraju sporovi oko rehabilitacije i iscrpna sudska građa o procesu rehabilitacije filozofa Mihaila Đurića. U rubrici *Osvrti, prikazi, recenzije* obuhvaćeno je šest priloga o najnovijim knjigama koje se bave savremenim društvenim problemima.

---

96 Cvetković, Srđan, „Političko-propagandno delovanje jugoslovenske političke emigracije na Zapadu 1945–1985“, *Hereticus*, br. 4, 2009, str. 41–68.

Čobanov, Milan, Aleksić, Stojanka, „Srbi u SR Nemačkoj. Uloga organizacija Srba u procesu društvene integracije“, *Hereticus*, br. 4, 2009, str. 85–93.

97 Bulatović, Miodrag, „Prolog za roman *Ljudi sa četiri prsta*“, *Hereticus*, br. 4, 2009, str. 153–154.

98 Trkulja, Jovica, „Slobodan Jovanović – povodom 140-ogodišnjice rođenja“, *Hereticus*, br. 4, 2009, str. 175–179.

99 Trkulja, Jovica, „Sudski proces i osuda Božidara Jakšića“, *Hereticus*, br. 4, 2009, str. 187–194.

100 Vodinelić, Vladimir, „Reizbor sudija 2009. uspeo početak reforme ili reforma neuspelog početka?“, *Hereticus*, br. 1, 2010, str. 7–13.

101 Vodinelić Rakić, Vesna, „Anatomija razaranja treće državne vlasti u Srbiji“, *Hereticus*, br. 1, 2010, str. 14–34.

102 Trkulja, Jovica, „Konfuzija u srpskom pravosuđu“, *Hereticus*, br. 1, 2010, str. 35–50.

103 Radojević, Miodrag, „Putevi i stranputice reforme pravosuđa“, *Hereticus*, br. 1, 2010, str. 51–65.

104 Kandić, Tatjana, „Uloga Narodne skupštine Republike Srbije u izboru prvog sastava Visokog saveta sudstva“, *Hereticus*, br. 1, 2010, str. 66–74.

105 Miljević, Vladimir, „Društveni status sudija koje nisu reizabrane“, *Hereticus*, br. 1, 2010, str. 75–77.

106 Trkulja, Jovica, „Rehabilitacija Mihaila Đurića“, *Hereticus*, br. 1, 2010, str. 166–179; „Sudski dokumenti“, str. 180–201; „Naknadne vesti i komentari“, str. 202–206.

Glavnu temu broja 2 predstavlja izmena Zakona o javnom informisanju. Imajući u vidu loše strane prethodnog Zakona o javnom informisanju, autori priloga su predlogu izmena Zakona o informisanju pristupaju veoma kritički. Rade Veljanovski predložene izmene ocenjuje kao „povratak u devedesete“,¹⁰⁷ a Jovica Trkulja u tim promenama vidi nastojanje vlasti da održi kontinuitet u kvarenju medijskih zakona u Srbiji.¹⁰⁸ Zaštitnik građana predlaže u svom prilogu ocenu ustavnosti zakona o izmenama i dopunama Zakona o javnom informisanju.¹⁰⁹ Kao prilog raspravi, u ovom tematskom bloku objavljena je i Odluka o Predlogu za ocenu ustavnosti Zakona o izmenama i dopunama Zakona o javnom informisanju Ustavnog suda Republike Srbije.

Nastojanje časopisa *Hereticus* da temeljito istraži i publikuje relevantne sudske dokumente koji bi pomogli u procesu rehabilitacije političkih osuđenika nije uvek bilo moguće ostvariti. Razlozi su različiti, a najčešći je nedostatak kompetentnih istraživača, koji bi se ovom delikatnom pitanju ozbiljno posvetili. Stoga se mora reći da neki dobro započeti projekti nisu uvek uspešno dovedeni do kraja. O neuspešnim rehabilitacijama na stranicama ovog časopisa već su pisali neki autori. Isto tako, moglo bi se reći da postoje i slučajevi koji nisu istraženi na dovoljno stručan način. Naravno da ukazujući na problem nedovoljno proučavanih ili nedovoljno stručno istraženih (pojedinačnih) slučajeva rehabilitacije ne smatramo da ceo projekat o rehabilitaciji treba dovesti u pitanje, nego samo želimo da na principijelan način, zbog osetljivosti samog pitanja, da skrenemo pažnju na potrebu kritičkog odnosa prema pouzdanosti i relevantnosti dokumenata koji su neophodni radi temeljnog rasvetljavanja pojedinih slučajeva koji su predmet rehabilitacije.

U rubrici *Osvrti, prikazi, recenzije* autori prikaza o novim knjigama jesu D. Gajić, B. Lalić, M. Pavlović, J. Trkulja, S. Gradinac i V. Marković.

U dvobroju 3–4 za 2010. godinu više rubrika posvećeno je problemu invaliditeta. U glavnom tematskom bloku razmatrani su ključni problemi i različiti aspekti života osoba sa invaliditetom u modernom srpskom društvu. Autor uvodnog teksta ovog temata J. Trkulja bavi se pravnim aspektima invaliditeta i ukazuje na ambivalentnost razumevanja samog pojma invaliditeta, na osnovu kojeg treba da se reši problem zaštite i istovremeno omogući osobama sa invaliditetom da postanu nosioci prava.¹¹⁰

107 Veljanovski, Rade, „Izmena Zakona o javnom informisanju – povratak u devedesete“, *Hereticus*, br. 2, 2010, str. 9–19.

108 Trkulja, Jovica, „Kontinuitet kvarenja medijskih zakona u Srbiji“, *Hereticus*, br. 2, 2010, str. 26–48.

109 *Isto*, str. 49–60.

110 Trkulja, Jovica, „Različiti, ali ravnopravni – od objekta zaštite do nosioca prava osoba sa invaliditetom“, *Hereticus*, br. 3–4, str. 11–30.

Damjan Tatić razmatra koliko je pravni okvir Republike Srbije podesan za ravnopravnost osoba sa invaliditetom i koja su njegov ograničenja.¹¹¹ G. Rajkov ispituje sistem društvene podrške osobama sa invaliditetom,¹¹² dok se P. Vukasović bavi invalidskim organizacijama i na striktno jezičkom i simboličkom planu razmatra odnos društva prema tim organizacijama.¹¹³ M. Počuč, iz perspektive savremene tehničke kulture, razmatra problem pristupačnosti i invaliditeta,¹¹⁴ a Z. Mršević govori o ulozi zaštitnika građana u zaštiti prava osoba sa invaliditetom.¹¹⁵

Dva priloga u rubrici *Istraživanja* posvećena su osnovnoj temi ovog broja. Autor Lj. Petrović se bavi promenama u jeziku invalidnosti kroz istoriju i ukazuje na važnost simboličkog aspekta ovog problema,¹¹⁶ a J. Petrović ispituje društveni položaj osoba sa invaliditetom u Srbiji.¹¹⁷

Problemu invalidnosti u ovom broju *Hereticus*-a posvećene su i rubrike *Ogledi*, *Tokovi*, *Pogledi* i *Polemike*, a u rubrici *Osvrti*, *prikazi* i *recenzije* objavljeni su osvrti o najnovijim knjigama koje se bave problemima invaliditeta u savremenom srpskom društvu.

Važne priloge za izučavanje savremenog srpskog društva i u ovom broju donosi rubrika *Sećanja*, u kojoj istoričar V. Glišić iznosi svoje uspomene o komunističkom političaru R. Čolakoviću, a J. Trkulja piše o nedopustivoj diskriminaciji osoba sa invaliditetom i prvi put publikuje dokumente o rehabilitaciji pisca Ivana Ivanovića.¹¹⁸

Kao i u prethodnim godinama, pojedine sveske *Hereticus*-a u 2011. godini bile su u celini posvećene jednoj temi. U dvobroju 1–2 za 2011. glavnu temu činila je komunistička represija u II svetskom ratu, kojom se bavi sedam priloga. Autori razmatraju probleme komunističke represije iz historiografske perspektive i sagledaju različite aspekte ovog problema. U tekstovima se govori o žrtvama komunističkog terora posle 1944. godine,¹¹⁹

---

111 Tatić, Damjan, „Pravni okvir Republike Srbije za ravnopravnost osoba sa invaliditetom“, *Hereticus*, br. 3–4, 2010, str. 31–44.

112 Rajkov, Gordana, „Sistem podrške za osobe sa invaliditetom“, *Hereticus*, br. 3–4, 2010, str. 45–52.

113 Vukasović, Predrag, „Invalidske organizacije i društvo – problem samorazumevanja“, *Hereticus*, br. 3–4, 2010, str. 53–59.

114 Počuč, Miodrag, „Pristupačnost i dizajn za sve“, *Hereticus*, br. 3–4, 2010, str. 60–70.

115 Mršević, Zorica, „Uloga Zaštitnika građana u zaštiti prava osoba sa invaliditetom“, *Hereticus*, br. 3–4, 2010, str. 71–76.

116 Petrović, Ljubomir, „Jezik invalidnosti“, *Hereticus*, br. 3–4, 2010, str. 77–92.

117 Petrović, Jasmina, „Društveni položaj osoba sa invaliditetom u Srbiji: između diskriminacije i integracije“, *Hereticus*, br. 3–4, 2010, str. 93–108.

118 Trkulja, Jovica, „Rehabilitacija Ivana Ivanovića“, *Hereticus*, br. 3–4, 2010, str. 215–217; Sudski dokumenti, str. 219–228.

119 Cvetković, Srđan, „Žrtve komunističkog revolucionarnog terora u Srbiji posle 12. septembra 1944“, *Hereticus*, br. 1–2, 2011, str. 11–36.

zatim se istražuju neki konkretni primeri ratnog zločina u toku II svetskog rata u Jugoslaviji,¹²⁰ aspekti partizanske i komunističke represije u Lici 1945. godine,¹²¹ međunarodne konvencije i ekstradicija Srba iz savezničkih logora u Austriji,¹²² prvi talas revolucionarnog terora 1944. godine,¹²³ sukob četnika i partizana,¹²⁴ te, na kraju, dokumenti Arhiva Vojvodine o atrocitetu u Vojvodini 1944/45. godine.¹²⁵

I u ostalim rubrikama autori priloga se bave problemom represije. M. Jareb piše o Titovom nasleđu i Hrvatima (od Titove smrti do danas),¹²⁶ a istoričar V. Petrović o boljševičkoj čistki u teoriji i praksi.¹²⁷ Rubrike *Tokovi*, *Pogledi*, *Polemike*, *Intervju*, *Besede*, *Sećanje* i *Dosije* donose niz priloga koji dopunjavaju i dodatno osvetljavaju glavnu temu.

U rubrici *Osvrti*, *prikazi*, *recenzije* objavljeno je nekoliko tekstova o *Medaljonima* Dragoljuba Jovanovića¹²⁸ i dva osvrtu o novim knjigama koje su posvećene represiji u našem društvu.

Drugi dvobroj (3–4) *Hereticus*-a za 2011. posvećen je problemu i dilemama vezanim za zabranu rada političkih udruženja. Sve veća politička radikalizacija i kriza ekonomskog i društvenog sistema imaju za posledicu pojavu sve većeg broja različitih političkih udruženja, čiji odgovor na krizu, bilo da je reč o njenim socijalnim, moralnim ili vrednosnim aspektima, uglavnom poprima radikalne oblike ispoljavanja. U takvoj situaciji društvene institucije nisu kadre da pronađu adekvatan odgovor koji bi mogao sprečiti nasilne oblike delovanja ovih organizacija, s jedne, ali i ugrožavanje ili

120 Ferenc, Mitja, „(Zle)Huda Jama. Zločin u rudarskom oknu Barbara rov u Hudoj Jami kod Laškog“, *Hereticus*, br. 1–2, 2011, str. 37–53.

121 Geiger, Vladimir, „Partizanska i komunistička represija i zločin u Lici 1945“, *Hereticus*, br. 1–2, 2011, str. 54–71.

122 Ravančić Grahek, Martina, „Međunarodna konvencija i ekstradicija Srba iz savezničkih logora u Austriji u svibnju 1945“, *Hereticus*, br. 1–2, 2011, str. 72–94.

123 Dinčić, Aleksandar, „Prvi talas revolucionarnog terora u niškom kraju“, *Hereticus*, br. 1–2, 2011, str. 95–111.

124 Dević, Nemanja, „Sukob četnika i partizana ili dokumenta i usmene tradicije – slučaj sela Dragovca u Drugom svetskom ratu“, *Hereticus*, br. 1–2, 2011, str. 112–126.

125 Mezei, Žužana, „Dokumenti Arhiva Vojvodine o atrocitetu u Vojvodini 1944/45. godine“, *Hereticus*, br. 1–2, 2011, str. 127–135.

126 Jareb, Mario, „Titovo naslijeđe i Hrvati od njegove smrti do danas. Hrvatska estradna zvijezda“, *Hereticus*, br. 1–2, 2011, str. 141–166.

127 Petrović, Vladimir, „Čistka u boljševičkoj teoriji i praksi“, *Hereticus*, br. 1–2, 2011, str. 167–184.

128 Minović, Žika, „Užegli medaljoni gospodina D. J. (kritički osvrt u *Politici* na *Medaljone* Dragoljuba Jovanovića)“, *Hereticus*, br. 1–2, 2011, str. 313–314; Jovanović, Nadežda, „Napomene o *Medaljonima* Dragoljuba Jovanovića“, str. 315–319; Gradinac, Svetlana, „*Medaljoni* Dragoljuba Jovanovića“, str. 320–321; Mičić, Biljana, „Lice i naličje srpske istorije (povodom *Medaljona* Dragoljuba Jovanovića)“, str. 322–324.

ograničavanje ljudskih sloboda, s druge strane. Tom problemu posvećeni su u *Hereticus*-u broj 3–4, za 2011. godinu, tekstovi Agneš Kartag-Odri, Saše Jankovića, Olivere Vučić, Vladana Petrova, Jovice Trkulje, Bose Nenadić, Katarine Manojlović Andrić i Tanasija Marinkovića.

U 2012. godini izašla su dva dvobroja *Herticus*-a, koji su bili posvećeni problemu pravosuđa i kontroverzama i sporovima oko našeg poznatog sociologa Mirka M. Kosića, jednog od utemeljivača sociologije u Srbiji.

Neuspela reforma srpskog pravosuđa bila je razlog da se u *Hereticus*-u još jednom kritički preispitaju razlozi tog neuspeha. U tematskom bloku posvećenom ovoj temi objavljeno je šest priloga, u kojima su dati iscrpni pregledi dešavanja u pravosuđu Srbije i razmotreni problemi reforme pravosuđa iz perspektive vladavine prava. U kontekstu ove diskusije analizirana je i afera „Indeks“, a štampan je i osvrt povodom kraha reizbora u srpskom pravosuđu. U ovom tematu priložena su i dva dokumenta: izveštaj Saveta za borbu protiv korupcije o reformi pravosuđa i Deklaracija Društva sudija Srbije.

Kao u i prethodnim brojevima, i u ovom dvobroju problem i važnost institucije pravosuđa sagledani su iz različitih uglova. Tako je u rubrici *Istraživanja* dat kritički osvrt na Odluke Ustavnog suda RS u vremenskom periodu 2003–2011. godina.

Prilozi objavljeni u rubrikama *Ogledi*, *Tokovi*, *Zbivanja* i *Pogledi* govore o različitim aspektima sudske vlasti i načinu njenog funkcionisanja. Ovim problemom bavi se i rubrika *Dosije*, u kojoj se govori o reviziji i trenutnom stanju u srpskom pravosuđu.

Život, pedagoška i naučna delatnost, kao i sporovi vezani za političku aktivnost poznatog sociologa Mirka M. Kosića, u našoj naučnoj periodici nisu do sada proučavani u dovoljnoj meri. Redakcija *Hereticus*-a potrudila se da okupi veći broj istraživača, koji su dali niz vrednih priloga o različitim aspektima naučne, pedagoške i političke delatnosti ovog znamenitog srpskog sociologa, čija je kontroverzna politička delatnost tokom Drugog svetskog rata bacila u zasenak njegovo obimno naučno delo. Naučni prilozi i do sada najiscrpnija bibliografija Kosićevih radova (koja će se pojaviti u zborniku posvećenom ovom naučniku), koju *Hereticus* nudi na uvid stručnoj javnosti, predstavljaju najznačajniji pokušaj istraživanja naučnog opusa, pedagoške i javne delatnosti Mirka M. Kosića. Ovi prilozi, iako još ne daju celovitu sliku o životu i radu ovog poznatog srpskog sociologa, nesumnjivo predstavljaju izuzetno vredan prilog izučavanju Kosićevog opusa i njegove javne delatnosti.

Ostavljajući budućim istraživačima naše društvene i teorijske periodike da detaljnije i svestranije ocene značaj, domete i ograničenja ovog časopisa, nećemo se upuštati čak ni u nabranje svih tema koje su u dosadašnjim

brojevima *Hereticus*-a bile posvećene kako raznim društvenim problemima tako i pojedinim važnim ličnostima nauke, umetnosti i politike. Konstatovaćemo na kraju da su danas, u ovim smutnim i teškim vremenima, kada naše društvo i narod pokušavaju da pronađu izlaz iz duboke i složene sveopšte krize, časopisi kakav je *Hereticus* potrebniji nego ikad, ne samo stručnjacima, naučnicima i teoretičarima, već i široj kulturnoj i političkoj javnosti.

Marinko Lolic

CRITICAL CHRONICLE OF A VAGUE AGE:
TEN YEARS OF THE HERETICUS JOURNAL, 2003–2013

Summary

The emergence of a new journal at the scientific scene, and its ten years of activity, is a real opportunity to elucidate critically its theoretical profile and highlight the most important results of its scientific and cultural contribution to Serbian scientific publications and journalism. The main aim of the *Hereticus* journal, which was declared within the introductory note in the first issue of the journal, is the subject of the author's critical analysis, which attempts to examine in what extent the editorial board was consistent and successful in implementing its editorial policy proclaimed as a critical examination of the authoritarian past. The author believes that the *Hereticus* journal, especially its thematic blocks on the key problems of our modern times, managed to raise a number of important issues of our contemporary history, and to consider them from a multidisciplinary variety of perspectives: historical, legal, social, political and philosophical theories, and also to emphasize the relevance of these disciplines for understanding and creating the modern democratic society.

Key words: heretic, journal, journalism, intellectuals, society, transition, authoritarianism

PRILOZI

Marinko Lolić

Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd

BIBLIOGRAFIJA ČASOPISA *HERETICUS* 2003–2012.

Uvodna napomena

Časopis *Hereticus* je počeo da izlazi 2003. godine kao glasilo *Centra za unapređenje pravnih studija* u Beogradu. Od prvog broja u podnaslovu ovoga glasila stoji: „Časopis za preispitivanje prošlosti“. Profilišući koncepciju i kulturnu misiju časopisa, definisanu u ovom podnaslovu, redakcija je poseban akcent stavila na preispitivanje autoritarnih aspekata prošlosti srpskog društva i kulture, i uporno se zalagala za novo, kritičko vrednovanje naše savremene političke i kulturne istorije.

Za proteklih deset godina kontinuiranog izlaženja glavni i odgovorni urednik *Hereticus*-a jeste prof. dr Jovica Trkulja, a njegovi zamenici su bili Ivan Ivanović i Slobodan G. Marković. Članovi redakcije časopisa od osnivanja bili su Marinko Arsić Ivkov, Predrag Čudić, Nikola Šuica i Vladimir V. Vodinelić. Novi član redakcije *Hereticus*-a od 2004. jeste dr Predrag J. Marković. Iste godine za sekretara redakcije izabran je Dejan A. Milić. Umesto Ivana Ivanovića i Predraga Čudića, od 2007. godine članovi redakcije *Hereticus*-a postali su dr Slobodan G. Marković (zamenik glavnog urednika) i mr Srđan Cvetković. Novi sekretar redakcije od br. 2 za 2007. godinu jeste Vladimir Petrović, a od br. 4 za 2009. član redakcije je i prof. dr Aleksandar Pavković. Lekturu prvog broja *Hereticus*-a je uradila Anđelka Kovačević, a od drugog broja kao lektor i korektor časopisa potpisuje se urednik Marinko Arsić Ivkov. U toku 2012. godine redakciju su napustili dr Predrag J. Marković i dr Vladimir Petrović, a umesto njih, od broja 3–4 za 2012. godinu urednici su dr Damjan Tatić i mr Miodrag Radojević, koji je ujedno izabran i za novog sekretara redakcije.

U minulom periodu, redakcija je objavila 27 svezaka časopisa; od toga 16 pojedinačnih brojeva i 11 dvobroja, s ukupno 8.209 stranica. Na stranicama časopisa radove je publikovalo 299 autora, kao i 48 autora likovnih priloga. Potpuna bibliografija za proteklu deceniju sadrži 676 bibliografskih jedinica. Pored autorskih radova, u *Hereticus*-u su publikovani vredni dokumenti i građa, dragoceni za izučavanje savremenog srpskog društva.

Kao i svaka stručna bibliografija, tako i *Bibliografija časopisa Hereticus 2003–2012.* ima, pre svega, praktičnu svrhu: da što preciznije, pouzdanije i lakše približi korisnicima naučne rezultate najnovijih istraživanja savremenog srpskog društva objavljene na njegovim stranicama za proteklih deset godina. Građa je sređena hronološki, po naučnim oblastima i rubrikama časopisa, jer se na taj način najbolje odslikavaju tematska raznovrsnost priloga, interdisciplinarni pristup društvenim fenomenima i uređivačka koncepcija časopisa. Bibliografijom su obuhvaćeni svi prilozi u časopisu, onako kako su objavljeni. Obrada bibliografskih jedinica je rađena *de visu*, tj. na osnovu uvida u samu publikaciju. Da bi informacija bila što potpunija, svuda gde je to bilo moguće i potrebno, dan je i pregled sadržaja pojedinih priloga podeljenih na manja ili veća poglavlja. Bibliografski opis pojedinih priloga dat je prema uobičajenom bibliotečkom standardu: godina, broj sveske i početna i završna stranica teksta. Radi lakšeg snalaženja, urađeni su abecedno: registar autora, registar autora likovnih priloga, popis tematskih brojeva, popis dosijea i dokumenata i popis *in memoriam*-a.

Celokupan sadržaj časopisa nalazi se i u *Arhivu* sajta *Hereticus* (www.hereticus.org).

1. Besede

1. Trkulja, Jovica, *Kikindske poruke i pouke*, br. 3–4, 2005, str. 185–189.
2. Milić, Dejan A., *Vojvođani i Srbijanci*, br. 2, 2007, str. 177–180.
3. Marković, Milorad, *Mi i oni*, br. 3–4, 2007, str. 311.
4. Otašević, Dragoslav, *Čudna šuma*, br. 3–4, 2007, str. 303–305.
5. Savić, Marijana, *Poštovani gospodine Rajs, nismo Vas čuli!*, br. 3–4, 2007, str. 308–310.
6. Vukalović, Marko, *Beseda o tri prsta*, br. 3–4, 2007, str. 306–307.
7. Zvekić, Đorđe, *Srpske besede (iz „Preodnice“)*, br. 1, 2008, str. 319–322.
8. Balać, Kristina, *Verba volant, scripta manent*, br. 2, 2008, str. 247–247.
9. Jovanović, Branislava, *Srećna je zemlja kojoj heroji nisu potrebni*, br. 2, 2008, str. 241–242.
10. Mićović, Stojan, *Crnogorski jezik*, br. 2, 2008, str. 245–246.
11. Otašević, Dragoslav, *Problem naših dana je što su mudraci puni sumnje, a budale tako sigurne*, br. 2, 2008, str. 244–245.
12. Savićević, Maša, *„Sloboda nije vredna ako ne uključuje slobodu da se greši“*, br. 2, 2008, str. 242–243.
13. Radonjić, Aleksa, *Licemerje*, br. 2, 2008, str. 243–244.
14. Đurić, Mihailo, *Nova stara iskušenja*, br. 3, 2009, str. 109–112.
15. Perović, Latinka, *Reč na sahrani Ivana Stambolića*, br. 1, 2010, str. 142–143.
16. Krstajić, Mirko, *Strah od slobode*, br. 1–2, 2011, str. 245–246.

17. Marković, Aleksandar, *Zaboravljeni um Srbije*, br. 1–2, 2011, str. 247–248.
18. Podunavac, Milan, *Strah i hrabrost u politici*, br. 3–4, 2011, str. 275–281.
19. Pavlov, Uroš, *Vera u pravi put*, br. 1–2, 2012, str. 161–162.

2. Cenzurisani tekstovi

20. Đurđić, Ljiljana, *Zločini i saučesništva*, br. 1, 2003, str. 179–180.
21. Đurđić, Ljiljana, *Srpska knjiga o džungli*, br. 1, 2003, str. 181.
22. Đurđić, Ljiljana, *Zakucavanje: sportsko, versko i poetsko*, br. 1, 2003, str. 183–188.
23. Đurđić, Ljiljana, *Neobjavljene kolumne u „Danasu“*, br. 2, 2003: *Olako baratanje činjenicama*, str. 183–184; *Kese, gaće i fotke!*, str. 185–186; *Impresivno dostignuće*, str. 186–187; *Danasovci*, str. 187–188.
24. Trkulja, Jovica, *Spolja gladac, iznutra jadac*, br. 1, 2004, str. 201–203.
25. Trkulja, Jovica, *Povampireno jednoulje*, br. 1, 2004, str. 204–206.
26. Trkulja, Jovica, *Revolucija izneverenih nada*, br. 2, 2004, str. 237–238.
27. Trkulja, Jovica, *Različiti ali ravnopravni*, br. 3, 2004, str. 203–205.
28. Trkulja, Jovica, *Đukanović je izišao iz Miloševićevog šinjela* (razgovor vodio Saša Klikovac), br. 4, 2004, str. 197–204.
29. Grujović, Božidar, *Slovo o zakonu i slobodi*, br. 3–4, 2005, str. 191–193.
30. Miljanić, Dragan, *(Ne)pređeni Rubikon*, br. 1–2, 2006, str. 275–276.
31. Reljin, Jelena, *Bog je ljut – o crkvi i veri*, br. 3–4, 2006, str. 277–279.
32. Trkulja, Jovica, *Strast u politici* (razgovor vodila Zorana Latinović), br. 3–4, 2010, str. 175–178.

3. Dosije

33. Milišić, Milan, *Život za slobodu*, br. 1, 2003, str. 184–187.
* Sadržaj: *Presuda*, br. 1, 2003, str. 188–193.
34. Čudić, Predrag, *Kraljević i prosjak*, br. 1, 2003, str. 194–197.
35. Todorović, Dragoljub, *Procesi, presude i ubistvo Milana Milišića*, br. 1, 2003, str. 1982–06.
36. Trkulja, Jovica, *Osuda i izgon Mihaila Đurića*, br. 2, 2003, str. 189–199.
* Sadržaj: Inkriminisani tekstovi Mihaila Đurića: *Smišljene smutnje*, br. 2, 2003, str. 200–203; *Kamen razdora*, str. 203–205; *Suđenje*, str. 206–230; *Reagovanja*, str. 231–239; *Izvodi iz štampe*, str. 240–251; *Epilog*, str. 252–255.
37. Todorović, Dragoljub, *Zoran Gluščević – žrtva međukomunističkog obračuna*, br. 1, 2004, str. 207–212.
* Sadržaj: Inkriminisani tekstovi Zorana Gluščevića, str. 213–216; *Suđenje*, str. 217–224; *Presuda okružnog suda*, str. 225–228; *Žalba*

- Zorana Gluščevića, str. 229–245; Presuda Vrhovnog suda Srbije, str. 248; Reagovanja, str. 249–252.
38. Todorović, Dragoljub, *Izgon Ivana Ivanovića*, br. 2, 2004, str. 239–248.
* Sadržaj: Zabrana knjige, str. 249–266; Reagovanje na zabranu knjige, str. 267–272; Disciplinski postupak u Gimnaziji u Kuršumliji, str. 273–284; Suđenje, str. 285–315; Reagovanje na suđenje, str. 316–326.
39. Trkulja, Jovica, *Pisci o Titu* (izabrao J. Trkulja), br. 1, 2005, str. 241–288.
40. Trkulja, Jovica, *Slučaj Dragoljuba Ignjatovića* (1974), br. 2, 2005, str. 199–201.
* Sadržaj: Suđenje, str. 202–205; Zapisnik sa glavnog pretresa, str. 205–208; Presuda Okružnog suda u Valjevu, str. 208–210; Žalba Vrhovnom sudu Srbije, str. 210–221; Odgovor javnog tužioca na žalbu Srđe Popovića izjavljenu u korist D. Ignjatovića, str. 221–223; Presuda Vrhovnog suda Srbije, str. 223–227.
41. Jović, Savo B., *Sveti ispovednik Varnava episkop Hvostanski* (1914–1964), br. 3–4, 2005, str. 195–201.
* Sadržaj: Inkriminisane besede episkopa Varnave, str. 202–213.
42. Trkulja, Jovica, *Sloboda štampe u Srbiji*, br. 1–2, 2006, str. 277–278.
* Sadržaj: O slobodi štampe u Srbiji; Vladimir Jovanović, *Potreba slobode štampe*, str. 279; Svetozar Marković, *Pravo na javnu kritiku*, str. 280; Jovan Ristić, *O slobodi štampe*, str. 280–282; Mita Rakić, *Sloboda štampe*, str. 282–283; Vasa Pelagić, *Pravo na odbranu*, str. 283; Dušan Popović, *Za slobodu štampe*, str. 284; Milan Grol, *Istina pre svega*, str. 284–286; Mihailo Bjelica, *Posleratne debate o slobodi štampe*, str. 287–289; Moša Pijade, *Govor na proslavi desetogodišnjice Saveza novinara Jugoslavije*, str. 289–291; Mihailo Bjelica, *Studentski bunt 1968*, str. 291–292; Slavoljub Đukić, *Progon novinara*, str. 292–295; Slobodan Nešović, *Novinar i sloboda štampe*, str. 295–296; Miodrag Marović, *Vrijeme čuda*, str. 296–320.
43. Trkulja, Jovica, *Usud nepodobnosti Božidara Todorovića*, br. 3–4, 2006, str. 281–286.
* Sadržaj: Presuda Okružnog suda u Nišu, str. 287–292; Odluka Zbora radnih ljudi, str. 292–293; Rešenje direktora Četvrte gimnazije u Beogradu, str. 293–294; Odluka Osnovnog suda udruženog rada u Beogradu, str. 294–297; Odluka Suda udruženog rada Srbije, str. 298–300; Odluka Ustavnog suda Srbije, str. 300–302; Odluka Ustavnog suda Jugoslavije, str. 302; Kazna zatvora Božidaru Todoroviću, str. 302–306; Odluka Evropskog suda za ljudska prava, str. 306–307.
44. Simeunović, Srđan, *Ovde nema Boga*, br. 3–4, 2006, str. 308–314.
45. Todorović, Božidar, *Savest mi nije dozvoljavala da budem moralno-politički podoban* (razgovor vodio Dejan A. Milić), br. 3–4, 2006, str. 315–319.

46. Antić, Hadži Dragan, *Slučaj Gojko Đogo – Dokumenti*, br. 4, 2004, str. 229–236.
* Sadržaj: Suđenje pravu na aluziju – uvođenje u suđenje, str. 237–244; Suđenje, str. 245–284; Presuda Okružnog suda, str. 284–306; Presuda Vrhovnog suda Srbije, str. 306–314; Zahtev za vanredno preispitivanje, str. 314–326; Reagovanje na suđenje, str. 327–336.
47. Čubrilović, Vasa, *Manjinski problem u novoj Jugoslaviji*, br. 1, 2007, str. 377–391.
48. Kardelj, Edvard, *O takozvanom ograničenju slobode i prava u našoj samoupravnoj demokratskoj zajednici*, br. 1, 2007, str. 392–397.
49. Cvetković, Srđan, *Presuda Branku Popoviću (1882–1944)*, br. 1, 2007, str. 398–400.
* Sadržaj: Presuda Branku Popoviću (1882–1944), str. 401–404.
50. Cvetković, Srđan, *Ko je ovde lud? – Slučaj Vladimira Markovića* (Primer zloupotrebe psihijatrije u obračunu s političkim neistomišljenicima), br. 1, 2007, str. 405–406.
* Sadržaj: Naredba istražnog sudije, str. 407; Predlog javnog tužioca za izricanje mere bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja, str. 408; Rešenje II Okružnog suda o izricanju mere bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja, str. 409–411; Rešenje II Okružnog suda o odbijanju žalbe, str. 412; Rešenje II Okružnog suda o obustavljanju mere bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja, str. 413–414; Potvrda Kazneno-popravnog doma – bolnice, str. 415; Rešenje II Opštinskog suda o obustavljanju mere obaveznog psihijatrijskog lečenja na slobodi, str. 416–41; Odgovor II Opštinskog suda u Beogradu Vladimiru Markoviću, str. 418.
51. Milić, Dejan A., *Ekstremizam u političkoj retorici XX veka* (odlomci iz političkih govora političara, priredio Milić, Dejan A.), br. 2, 2007, str. 125–132.
52. T., J., *Izgon nastavnika Pravnog fakulteta u Beogradu 1998–2000*, br. 2, 2007, str. 181–182.
53. Trkulja, Jovica, *Destrukcija univerziteta u Srbiji*, br. 2, 2007, str. 183–191.
* Sadržaj: Hronologija otpora nastavnika Pravnog fakulteta u Beogradu Zakonu o univerzitetu iz 1998, str. 192–201; Stavovi nastavnika o Zakonu o univerzitetu iz 1998, str. 202–239; Stavovi Nastavno-naučnog veća Pravnog fakulteta o Zakonu o univerzitetu, str. 240–244; Primena Zakona o univerzitetu iz 1998. – štrajk, otkaz, suspenzije, otpori, str. 245–267; Otklanjanje posledica primene; Zakon o univerzitetu iz 1998, str. 268–332; Interpretacije i kontroverze, str. 333–355.
54. Trkulja, Jovica, *Rehabilitacija političkih osuđenika i kažnjenika u Srbiji* (1), br. 1, 2008, str. 353–356.

- * Sadržaj: Rehabilitacija Slobodana Jovanovića (Dokumenti), br. 1, 2008, str. 357–358; Zahtev za rehabilitaciju Slobodana Jovanovića, str. 359–370.
55. T., J., *Rehabilitacija političkih osuđenika i kažnjenika u Srbiji* (2), br. 2, 2008, str. 253–254.
- * Sadržaj: Rehabilitacija Borislava Pekića; Rešenje 255; Obrazloženje, str. 255–258.
56. Trkulja, Jovica, *Rehabilitacija političkih osuđenika u Srbiji* (3), br. 3–4, 2008, str. 341–342.
- * Sadržaj: Rehabilitacija Bogdana Lončara i Milenka Brankovića, br. 3–4, 2008, str. 343–348.
57. Milić, Dejan A., *Kastrirajuće tutorstvo – cenzura takmičara u besedništvu*, br. 1–2, 2009, str. 243–244.
- * Sadržaj: Gradinac, Svetlana, *Takmičenje u besedništvu*, str. 245–247; Pravilnik o Republičkom takmičenju srednjih škola u besedništvu, str. 248–249; Prigovor na Pravilnik, str. 250; „Cenzurisano besedništvo“ – odjek u medijima, str. 251–278; Epilog, str. 279–281.
58. Trkulja, Jovica, *Rehabilitacija političkih osuđenika u Srbiji* (4), br. 3, 2009, str. 127–128.
- * Sadržaj: Sporovi oko rehabilitacije (preneto iz lista *Politika*: Čedomir Antić, *Rehabilitacija*; Svetožar Oro, *Četnici i partizani se ne mogu izjednačiti*; Srđan Cvetković, *I loš zakon bolji je ni od kakvog*; Mihailo Marković, *Smisao rehabilitacije – ideološko prekrajanje istorije*), str. 129–135.
59. Trkulja, Jovica, *Rehabilitacija Dragoslava Mihailovića*, str. 136–152.
- * Sadržaj: Dokumenti o delatnosti Odbora za Goli otok, str. 137–149; Sudski dokumenti, str. 150–152.
60. Trkulja, Jovica, *Sudski proces i osuda Božidara Jakšića*, br. 4, 2009, str. 187–194.
- * Sadržaj: Radovi Božidara Jakšića zbog kojih je otvoren istražni postupak, str. 195–219; Sudski proces i osuda Božidara Jakšića, str. 220–246; Izgon Božidara Jakšića – neizbor za asistenta na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, str. 247–254; Naknadne vesti i komentari, str. 255–271.
61. Trkulja, Jovica, *Rehabilitacija političkih osuđenika i kažnjenika u Srbiji* (5), br. 4, 2009, str. 272–273.
- * Sadržaj: Sporovi oko rehabilitacije (preneto iz lista *Politika*: Novica Stevanović, *Ravnogorstvo kao tradicija*; Vuk Drašković, *Srpska inkvizicija*; Stevan Mirković, *Da se blamira komunističko vreme*; Šime Kronja, *Nastavili su rat posle rata*), str. 274–279.
62. Trkulja, Jovica, *Rehabilitacija Dragoljuba Jovanovića*, br. 4, 2009, str. 280–290.

- * Sadržaj: Rehabilitacija Dragoljuba Jovanovića, str. 280–290; Sudska dokumenta (Presuda Vrhovnog Suda Narodne Republike Srbije, Zahtev za rehabilitaciju, Rešenje o rehabilitaciji), str. 290–308.
63. Trkulja, Jovica, *Rehabilitacija političkih osuđenika i kažnjenika u Srbiji* (6), br. 1, 2010, str. 157–158.
- * Sadržaj: Sporovi oko rehabilitacije (preneto iz lista *Politika*); Đuretić, Veselin, *Srpska egzistencijalna dijalektika*, str. 159–160; Kuljić, Todor, *Antifašizacija fašista*, str. 160–161; Trkulja, Jovica, *Rokada vozača i suvozača*, str. 162–163; Mitrović Momčilo, *Osetljivo pitanje pravde*, str. 163–164; Stanković, Đorđe, *Nauka jedina merodavna*, str. 164–165.
64. Trkulja, Jovica, *Rehabilitacija Mihaila Đurića*, br. 1, 2010, str. 166–206.
- * Sadržaj: Od osude i izгона do rehabilitacije Mihaila Đurića, str. 179; Sudski dokumenti; str. 180–201; Naknadne vesti i komentari, str. 202–206.
65. Trkulja, Jovica, *Rehabilitacija političkih osuđenika u Srbiji* (7), br. 2, 2010, str. 199–238.
- * Sadržaj: Jovanov, Rastko, *Sudska rehabilitacija filozofa i pesnika Milana Mladenovića*, str. 201–213; Sudski dokumenti; str. 214–238.
66. Trkulja, Jovica, *Sudska zaštita od nedopuštene diskriminacije osoba sa invaliditetom*, br. 3–4, 2010, str. 207–208.
- * Sadržaj: Presuda Opštinskog suda u Šapcu, str. 209–212.
67. Trkulja, Jovica, *Rehabilitacija političkih osuđenika u Srbiji* (6), br. 3–4, 2010, str. 213–228.
- * Sadržaj: Rehabilitacija Ivana Ivanovića, str. 215–217; Sudski dokumenti (Presuda Okružnog suda, Presuda Vrhovnog suda Srbije, Rešenje o rehabilitaciji), str. 218–228.
68. Trkulja, Jovica, *Rehabilitacija političkih osuđenika i kažnjenika u Srbiji* (8), br. 1–2, 2011, str. 273–275.
- * Sadržaj: Rehabilitacija Pavla Kurtovića, str. 276–280; Rehabilitacija Aleksandra Bućina, str. 281–284; Rehabilitacija Dušana Tomića, str. 285–290; Rehabilitacija Đoke Dunderskog, str. 291–300.
69. Cvetković, Srđan, *Lica ubijena posle 12. septembra 1944. za koje je pokrenut postupak za rehabilitaciju 2006–2010* (prema evidenciji Arhiva Srbije), br. 1, 2011, str. 301–309.
70. Trkulja, Jovica, *Rehabilitacija političkih osuđenika u Srbiji* (9), br. 3–4, 2011, str. 305–307.
- * Sadržaj: Rehabilitacija dr Danila Ciganovića i Nikole Ciganovića, str. 308–312.
71. T., J., *Revizija stanja u srpskom pravosuđu*, br. 1–2, 2012, str. 172–204.
- * Sadržaj: Gaborjo, Simon; Bether, Hans, Ernst, *Trenutno stanje u srpskom pravosuđu nije u skladu sa standardima Evropske unije*, str.

- 172–199; Pismo predsednika Evropske komisije, str. 200–201; Zahtevi MEDEL-a, str. 202–204.
72. Trkulja, Jovica, *Rehabilitacija političkih osuđenika i kažnjenika u Srbiji* (10), br. 1–2, 2012, str. 205–206.
- * Sadržaj: T., J., *Neuspela rehabilitacija Dušana Jovičića*, str. 207–214, Sudska dokumenta (Zahtev za rehabilitaciju Dušana Jovičića, str. 214–215; Rešenje Višeg suda u Beogradu, str. 216–218; Žalba Apelacionom sudu, str. 219–222; Žalba Ustavnom sudu, str. 225–231).
73. T., J., *Odgovori Mirka M. Kosića (1949–1951)*, br. 3–4, 2012, str. 321–346.
- * Sadržaj: Kosić, Mirko M., *Je li 27 mart 1941. bio plaćen*, str. 322–323; Kosić, Mirko M., *„Misli“ Adama Pribičevića*, str. 323–326; Kosić, Mirko M., *Adamu Pribičeviću ad personam*, str. 326–327; Kosić, Mirko M., *Ko je „drsko lagao“ i ko falsifikovao?*, str. 327–328; Kosić, Mirko M., *Jesam li ja najžešći i najdosledniji protivnik germanskog imperijalizma*, str. 328–329; Kosić, Mirko M., *Odgovor majoru Živanu L. Kneževiću*, str. 330–332; Kosić, Mirko M., *Siton Vatson i Danoven ne demantuju*, str. 332–333; Kosić, Mirko M., *Gospodinu dr-u Slobodanu Jovanoviću, predsedniku Jugoslovenskog narodnog odbora u Londonu*, str. 333–334; Kosić, Mirko M., *Odgovor prof. Seaton-u Watson-u*, str. 335–338.
74. Trkulja, Jovica, *Ocena ustavnosti i zakonitosti Uredbe o načinu ostvarivanja prava pripadnika Jugoslovenske vojske u otadžbini i Ravnogorskog pokreta u oblasti boračko-invalidske zaštite*, br. 3–4, 2012, str. 341–352.
75. Trkulja, Jovica, *Rehabilitacija političkih osuđenika u Srbiji* (11), br. 3–4, 2012, str. 339–340.
- * Sadržaj: Spor oko jedne uredbe: Ocena ustavnosti i zakonitosti Uredbe o načinu ostvarivanja prava pripadnika Jugoslovenske vojske u otadžbini i Ravnogorskog pokreta u oblasti boračko-invalidske zaštite, str. 341–352.

4. Intervju

76. Trkulja, Jovica, *Ko vampire štiti od sunca* (razgovor vodila Mirjana Kalinić), br. 2, 2003, str. 79–85.
77. Vukasović, Predrag, *Ljudi istog reda* (razgovor vodila Olivera Ilić, objavljen u listu *Nezavisna svetlost*, 6.5.2004. g.), br. 3, 2004, str. 133–136.
78. Vukasović, Predrag, *Nemoćni u tami* (razgovor vodila Ana Vodinelić, objavljen u listu *Danas*, 10.9.2004. g.), br. 3, 2004, str. 137–139.
79. Trkulja, Jovica, *Poruke i pouke srpskog oktobra 2000.* (1), br. 4, 2004, str. 157–158.
80. Drašković, Vuk, *Stubovi totalitarnog poretka* (razgovor vodila Silvia Nadjivan), br. 4, 2004, str. 177–191.

81. Tošić, Desimir, *Nema stvarnih promena* (razgovor vodila Silvia Nadjivan), br. 4, 2004, str. 159–176.
82. Zajović, Staša, *Otvoreno i konsekventno protiv rata* (razgovor vodila Silvia Nadjivan), br. 1, 2005, str. 180–205.
83. Mihailović, Zoran, *Mit o nezavisnom novinarstvu* (razgovor vodila Silvia Nadjivan), br. 1, 2005, str. 206–235.
84. Arsenijević, Vladimir, *Razgovor sa Vladimirom Arsenijevićem* (razgovor vodio Srđan Simeunović Sendan), br. 2, 2005, str. 149–152.
85. Čomić, Gordana, *Postoji entropija društvenih procesa* (razgovor vodila Silvia Nadjivan), br. 2, 2005, str. 154–172.
86. Đorđević, Ivan, *Vapaj očajnih ljudi* (razgovor vodila Silvia Nadjivan), br. 2, 2005, str. 173–197.
87. Samardžić, Ljubiša, *Dimitrije Tucović – dobar primer političkog besednika* (razgovor vodio Dejan Milić), br. 3–4, 2005, str. 103–109.
88. Vulićević, Marina, *Odgovor na važna pitanja* (razgovor vodio Dejan Milić), br. 3–4, 2005, str. 110–113.
89. Suša, Gordana, *Otpor kao sudbina* (razgovor vodila Silvia Nadjivan), br. 3–4, 2005, str. 115–142.
90. Tijanić, Aleksandar, *Nisam ostao dužan srpskom javnom mnjenju* (razgovor vodila Silvia Nadjivan), br. 3–4, 2005, str. 143–168.
91. Žarković, Dragoljub, *Bilo, ne povratilo se* (razgovor vodila Silvia Nadjivan), br. 3–4, 2005, str. 169–184.
92. Lukić, Svetlana, *Još nismo uspeali da imenujemo stvari* (razgovor vodila Silvia Nadjivan), br. 1–2, 2006, str. 221–258.
93. Radonjić, Lila, *Najgore je kad se novinar „proda“* (razgovor vodila Silvia Nadjivan), br. 1–2, 2006, str. 259–273.
94. Spasović, Grujica, *Pledoaje za antifašističke, antimilitarističke, antišoviniističke i antiklerikalne novine* (razgovor vodila Silvia Nadjivan), br. 1–2, 2006, str. 198–220.
95. Fatić, Vuk, *Prodali veru za večeru* (razgovor vodila Silvia Nadjivan), br. 3–4, 2006, str. 249–275.
96. Jovanović, Milja, *Otpor, stoko!* (razgovor vodila Silvia Nadjivan), br. 3–4, 2006, str. 172–202.
97. Maljević, Danijela, *Unazađivanje generacije bez perspektive* (razgovor vodila Silvia Nadjivan), br. 3–4, 2006, str. 203–211.
98. Ružić, Branko, *Za rat je potrebno dvoje* (razgovor vodila Silvia Nadjivan), br. 3–4, 2006, str. 212–248.
99. Stojadinović, Dragomir Dragi, *Bekstvo od slobode (1944–1953)* (intervju vodio Borislav Pekić, priredio Srđan Cvetković), br. 1, 2007, str. 325–375.

100. Trešnjčić, Milan, *O, slobodo, koliko je zločina počinjeno u tvoje ime?* (razgovor vodila Sonja Kovačević, priredio Srđan Cvetković), br. 1, 2007, str. 315–324.
101. Vučić, Aleksandar, *Godine propadanja i uništavanja* (razgovor vodila Silvia Nadjivan), br. 2, 2007, str. 148–158.
102. Dačić, Ivica, *Milošević je izgubio izbore, a mi sve* (razgovor vodila Silvia Nadjivan), br. 2, 2007, str. 159–176.
103. Ivković, Branislav, *Srbija je umorna od uličnih protesta* (razgovor vodila Silvia Nadjivan), br. 3–4, 2007, str. 260–284.
104. Pavićević, Borka, *Ulica je najveća institucija literature, umetnosti i politike* (razgovor vodila Silvia Nadjivan), br. 3–4, 2007, str. 285–301.
105. Antić, Čedomir, *Svedok i istoričar* (razgovor vodila Silvia Nadjivan), br. 1, 2008, str. 261–318.
106. Tošić, Desimir, *Desimir Tošić o svom životu* (razgovor vodio Slobodan G. Marković, a nekoliko pitanja je postavio Petar Janković), br. 1, 2008, str. 209–233.
107. Čanak, Branislav, *Borba protiv nacionalizma i rata* (razgovor vodila Silvia Nadjivan), br. 1, 2008, str. 235–260.
108. Čupić, Čedomir, *Pobuna građana* (razgovor vodila Silvia Nadjivan), br. 2, 2008, str. 156–184.
109. Cekić, Nenad, *Ne pričajte gluposti posle 5. oktobra* (razgovor vodila Silvia Nadjivan), br. 2, 2008, str. 185–207.
110. Donić, Dragana, *Otporaši su dobili krila i poleteli* (razgovor vodila Silvia Nadjivan), br. 2, 2008, str. 208–230.
111. Simoni, Alesandro, *Antidiskriminaciono pravo u Evropi* (razgovor vodila Ana Knežević), br. 3–4, 2008, str. 255–256.
112. Kan, Klod; Pleša, Branimir, *Položaj Roma u Evropi od pada Berlinskog zida*, br. 3–4, 2008, str. 257–258.
113. Tatić, Damjan, *Konvencija Ujedinjenih nacija* (razgovor vodila Ana Knežević), br. 3–4, 2008, str. 259–262.
114. Vukasović, Predrag, *Kako prepoznati diskriminaciju* (razgovor vodila Ana Vodinelić), br. 3–4, 2008, str. 263–267.
115. Barać, Verica, *Vreme velikog terora* (razgovor vodila Silvia Nadjivan), br. 3–4, 2008, str. 268–289.
116. Trkulja, Jovica, *Sricanje demokratije* (razgovor vodila Silvia Nadjivan), br. 3–4, 2008, str. 290–310.
117. Kuzmanović, Dragana, *Bićemo podstanari u sopstvenim kućama* (razgovor vodila Silvia Nadjivan), br. 1–2, 2009, 178–194.
118. Trešnjčić, Milan, *Kako sam izgubio otadžbinu – ekskluzivno svedočenje Milana Trešnjčića* (razgovor vodio Srđan Cvetković), br. 4, 2009, str. 159–174.

119. Jovanović, Dragoljub, *Politika nije stvar pameti* (razgovor vodio Dragan Kalajdžić), br. 1–2, 2011, str. 229–243.
120. Teodorović, Miloš, *Topom na vrapca* (iz NIN-a 30. 6. 2011), br. 3–4, 2011, str. 269–273.

5. Istraživanja

121. Todorović, Dragoljub, *Dobrica Ćosić i Slovenci*, br. 1, 2003, str. 69–93.
122. Perović, Krsto, *Novi realizam u najnovijoj srpskoj prozi*, br. 2, 2003, str. 87–11.
123. Kiš, Danilo, *Nacrt odbrane*, br. 1, 2004, str. 87–106.
124. Miočinović, Mirjana, *Uvodna napomena za „Nacrt odbrane“*, br. 1, 2004, str. 83–86.
125. Nikolić, Kosta, *„Ne osećam se krivim“ – jedan pogled na sudski proces Dragoljubu Mihailoviću*, br. 2, 2004, str. 112–122.
126. Todorović, Dragoljub, *Dva Branka – kontroverze oko smrti Branka Miljkovića*, br. 2, 2004, str. 53–111.
127. Vuković, Nenad, *Jedan pogled na savremene ustavnopravne odnose Srbije i Crne Gore*, br. 2, 2004, str. 123–154.
128. Petrović, Ljubomir, *Pogled na invalidnost kroz istoriju*, br. 3, 2004, str. 49–76.
129. Vukasović, Predrag, *Helada i invalidnost*, br. 3, 2004, str. 77–99.
130. Žigmanov, Tomislav, *Naznaka o recepciji pojmova krivica i odgovornost u Srbiji*, br. 4, 2004, str. 99–113.
131. Stepanović, Željko, *Suđenje Isusu – pravni aspekti*, br. 1, 2005, str. 115–146.
132. Miljković, Aleksandar A., *Razmišljanja nad knjigom „Pod okupacijom“ Borisava Stankovića*, br. 2, 2005, str. 73–89.
133. Miljković, Aleksandar A., *Valtazar Bogišić o narodnim pravnim običajima Južnih Slovena*, br. 3–4, 2005, str. 73–83.
134. Šutović, Milojica, *Nacionalna mobilizacija i homogenizacija – žrtvovanje Jugoslavije*, br. 1–2, 2006, str. 95–125.
135. Marković, Goran, *Ekonomski i politički uzroci korupcije u modernom društvu*, br. 3–4, 2006, str. 85–106.
136. Nadoveza, Branko, *Politička misao Krste Cicvarića*, br. 3–4, 2006, str. 107–119.
137. Browning, Christopher, *Konačno rešenje u Srbiji – Jugendlager na Sajmištu*, br. 1, 2007, str. 172–197.
138. Cvetković, Srđan, *Neki mogući oblici kvantifikacije državne represije 1944–1953*, br. 1, 2007, str. 198–206.

139. Dobrivojević, Ivana, *Zatvori u Kraljevini Jugoslaviji*, br. 1, 2007, str. 137–156.
140. Koljanin, Milan, *Represija kao sistem – logori u okupiranoj Srbiji 1941–1945*, br. 1, 2007, str. 157–171.
141. Ivanković, Mladenka, *Stav vlasti nove Jugoslavije po pitanju rešavanja problema razdvojenih porodica (1945–1952)*, br. 3–4, 2007, str. 85–101.
142. Malešević, Krstan, *Kuda ide Srbija*, br. 3–4, 2007, str. 102–133.
143. Miljković, Aleksandar A., *Jedno predavanje Karla Renera*, br. 3–4, 2007, str. 155–167.
144. Vujičić, Vukašin, *Uloga odbora i komisija predstavničkih tela*, br. 3–4, 2007, str. 134–154.
145. Malešević, Krstan, *Srbija između (kvazi)tradicije i (post)modernizacije*, br. 1, 2008, str. 149–167.
146. Bugarški, Stevan, *Dositejeve knjige u Rumuniji i na rumunskom – Bibliografski prilog*, br. 2, 2008, str. 117–124.
147. Petrović, Ljubomir, *Život invalida u Kraljevini Jugoslaviji*, br. 3–4, 2008, str. 115–146.
148. Petrović, Vladimir, *Law and Social Sciences in the Struggle against Discrimination*, br. 3–4, 2008, str. 147–167.
149. Tatić, Damjan, *Neravnopravnost osoba sa invaliditetom*, br. 3–4, 2008, str. 168–179.
150. Vukasović, Predrag, *Invalidske organizacije u demokratskom tržišnom okruženju*, br. 3–4, 2008, str. 180–206.
151. Šutović, Milojica, *Oslobođenje Kosova ili izlazak Srbije na more*, br. 1–2, 2009, str. 109–138.
152. Vukasović, Predrag, *Hipokrat i aktuelnost njegove zakletve*, br. 1–2, 2009, str. 89–108.
153. Antić, Miljenko, *Uzroci rata u Hrvatskoj (1991–1995): kritika srpske perspektive*, br. 3, 2009, str. 61–82.
154. Silaški, Nadežda; Bojanić-Radić, Biljana, *Ratne i sportske igre*, br. 3, 2009, str. 83–96.
155. Šutović, Milojica, „*Nacionalni komunizam*“ i/ili „*protestantski*“ *staljinizam*, br. 4, 2009, str. 95–105.
156. Petrović, Vladimir; Šarenac, Danilo; Spasojević, Tamara, *Obeštećenje jugoslovenskih žrtava medicinskih eksperimenata u nacističkim logorima*, br. 4, 2009, str. 106–115.
157. Šutović, Milojica, *Nacionalni program Slovenaca – put osamostaljenja i nezavisnosti*, br. 1, 2010, str. 79–91.
158. Lešaja, Ante, *Uništavanje knjižne građe u Hrvatskoj*, br. 2, 2010, str. 101–116.

159. Petrović, Jasmina, *Društveni položaj osoba sa invaliditetom u Srbiji. Između diskriminacije i integracije – studija slučaja (rezultati sociološkog istraživanja)*, br. 3–4, 2010, str. 93–108.
160. Petrović, Ljubomir, *Jezik invalidnosti kao društveni problem kroz istoriju*, br. 3–4, 2010, str. 77–92.
161. Jareb, Mario, *Titovo naslijeđe i Hrvati od njegove smrti do danas: Hrvatska estradna zvijezda*, br. 1–2, 2011, str. 141–166.
162. Pavličević, Predrag, *Kritički osvrt na pojedine novije domaće tekstove koji dotiču problematiku terorizma i kontraterorizma*, br. 3–4, 2011, str. 197–220.
163. Kandić, Tatjana, *Odluke Ustavnog suda i sudska vlast u Republici Srbije (2003–2011)*, br. 1–2, 2012, str. 107–120.
164. Lolić, Marinko, *Aktuelnost Kosićevog shvatanja pangermanizma*, br. 3–4, 2012, str. 240–257.
165. Spičanović, Vladimir N., *Dominacija geopolitike u trećem periodu života i rada Mirka M. Kosića*, br. 3–4, 2012, str. 258–268.
166. Stanković, Vladan, *Primena socioloških metoda u dostupnim radovima Mirka Kosića*, br. 3–4, 2012, str. 231–239.

6. Iz arhiva

167. Sudbina jedne humoreske („Vojko i Savle“), br. 2, 2003, str. 257–258.

7. Kultura

168. Čudić, Predrag, *Kako to sve mogu isti ljudi?*, br. 1, 2003, str. 57–65.
169. Hristić, Zoran, *Vlast muzike – muzika vlasti*, br. 2, 2003, str. 125–127.

8. Likovna umetnost

170. Šuica, Nikola, *Redefinisanje unutar likovnog nasleđa*, br. 1, 2003, str. 53–56.

9. Ogledi

171. Čudić, Predrag, *Nagrailo u bosanskom loncu*, br. 1, 2004, str. 107–145.
172. Jagličić, Vladimir, *Pornografija našeg doba*, br. 1, 2004, str. 146–178.
173. Đurđić, Ljiljana, *Smrt romana ili pisac na izdisaju – NIN-ova nagrada: patologija jedne kulturne činjenice*, br. 2, 2004, str. 159–163.
174. Perović, Krsto, *Neorealizam iliti neonaturalizam sa početka veka*, br. 2, 2004, str. 164–174.
175. Vešović, Marko, *Ples vješala*, br. 2, 2004, str. 155–158.
176. Ružičić, Milica Mima, *Prostor kao najvažniji elemenat u književnom delu osoba sa invaliditetom*, br. 3, 2004, str. 101–114.

177. Tatić, Damjan, *Konvencija UN o pravima osoba sa invaliditetom*, br. 3, 2004, str. 115–124.
178. Todorović, Dragoljub, *Vampir i glogov kolac*, br. 4, 2004, str. 115–122.
179. Vešović, Marko, *Lelekanje za janjetinom*, br. 4, 2004, str. 123–125.
180. Simeunović, Srđan, *Tišina posle tišine*, br. 1, 2005, str. 147–155.
181. Radovanović, Slaven, „*Strašno*“ *delo za strašno vreme* (monografija o Milomiru Romanoviću, Put, Valjevo, 2005), br. 2, 2005, str. 91–102.
182. Kačarević, Slavoljub, *Verbalno nasilje na političkoj sceni Srbije*, br. 3–4, 2005, str. 85–87.
183. Vukasović, Predrag, *Švedsko, ne naše*, br. 3–4, 2006, str. 121–130.
184. Milić, Dejan A., „*Ja ne pristajem da budem osuđen*“ *Osuđenik D.J.* – Matični broj 7079, br. 1, 2007, str. 207–241.
185. Cvetković, Srđan, *Kratka istorija zatiranja političkih protivnika u Srbiji*, br. 2, 2007, str. 109–124.
186. Ivanović, Ivan, *Dečak iz Dubova*, br. 3–4, 2007, str. 200–224.
187. Tomašević, Boško, *Ponor bez poezije*, br. 3–4, 2007, str. 169–199.
188. Tomašević, Boško, *Pesništvo kulture*, br. 1, 2008, str. 169–184.
189. Krsmanović, Tomislav, *Verbalni delikt i duševno oboljenje*, br. 2, 2008, str. 130–142.
190. Milić, Dejan A., *Govornički profil dr Zorana Đinđića*, br. 2, 2008, str. 125–129.
191. Kuljić, Todor, *1968: tri paradoksa u obeležavanju jubileja u Beogradu 2008*, br. 3–4, 2008, str. 207–211.
192. Milić, Dejan A., „*Ožalošćena porodica*“ ili „*Razmišljanje jednog običnog srpskog vola*“, br. 3–4, 2008, str. 212–222.
193. Cvetičanin, Neven, *Crtica o institucionalnom načinu mišljenja kao srži evropskog identiteta*, br. 1–2, 2009, str. 149–151.
194. Petrović, Vladimir, *Etnopolitika smrti: Sreten Vukosavljević i mađarska manjina u Jugoslaviji*, br. 3, 2009, str. 97–106.
195. Petrović, Vladimir, *Srbija mimo pada Berlinskog zida*, br. 4, 2009, str. 147–151.
196. Simić, Željko, *Antinomije polemičkog diskurziviteta*, br. 1, 2010, str. 93–105.
197. Živković, Dragoljub, *Na putu ka istini*, br. 1, 2010, str. 106–115.
198. Sibinović, Đorđe D., *Kratka istorija pravne pomoći i advokature*, br. 2, 2010, str. 136–156.
199. Simić, Željko, *Aporije liberalne i demokratske političke filozofije*, br. 2, 2010, str. 117–135.
200. Popović, Dragoljub M., *Misao o pravu u „Proklesoj avliji“*, br. 3–4, 2010, str. 109–121.

201. Tatić, Damjan, *Usklađivanje domaće zakonodavstva sa odredbama Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom*, br. 3–4, 2010, str. 122–133.
202. Petrović, Vladimir, *Čistka u boljševičkoj teoriji i praksi*, br. 1–2, 2011, str. 167–184.
203. Sibinović, Đorđe D., *Primeri disfunkcionalnosti pravnog sistema Republike Srbije*, br. 3–4, 2011, str. 221–220.
204. Trkulja, Jovica, *Zakon o restituciji – analiza Nacrta iz 2011. godine*, br. 3–4, 2011, str. 229–241.
205. Fekete, Balaž, *Maštanja o zapadnom pravu*. Pravni slojevi u Solženjicinovom delu *Arhipelag Gulag*, br. 1–2, 2012, str. 121–134.
206. Milić, Borislav, *Mirko Kosić – život, ideologija, nauka*, br. 3–4, 2012, str. 269–276.
207. Vukotić, Bojana, *Mirko Kosić kao urednik i saradnik časopisa „Društveni život“*, br. 3–4, 2012, str. 277–287.

10. Osvrti, recenzije, prikazi

208. Trkulja, Jovica, *Pravno savladavanje prošlosti* (Vladimir V. Vodinić, *Prošlost kao izazov pravu*, Beograd, 2002), br. 1, 2003, str. 208–215.
209. Šuica, Nikola, *Poligon dejstva* (Centralnoevropski aspekti vojvođanskih avangardi 1920–2000: Granični fenomeni, fenomeni granica, prikaz izložbe), br. 1, 2003, str. 216–221.
210. Todorović, Dragoljub, *Knjiga o deliktu mišljenja* (Rajko Danilović, *Upotreba neprijatelja – Politička suđenja u Jugoslaviji 1945–1991*, Beograd, 2003), br. 1, 2003, str. 222–226.
211. Lazić, Živorad-Žika, *Prošlost bez neposrednog dokaza* (Predrag Puzić, *Lomača za Sensa*, Beograd, 2003), br. 2, 2003, str. 273–274.
212. Todorović, Dragoljub, *Pet varijacija o knjizi Ivana Ivanovića* (Ivan Ivanović, *Drainac između četnika i partizana*, Beograd, 2002), br. 2, 2003, str. 259–272.
213. Arsić Ivkov, Marinko, *Koreni „NIN-ove“ nagrade*, br. 1, 2004, str. 253–263.
214. Hadžić, Ibrahim, *Miodrag Stanisavljević, pesnik u opsadi*, br. 1, 2004, str. 264–284.
215. Trkulja, Jovica, *Progon intelektualaca u komunističkoj Jugoslaviji* (Marinko Arsić Ivkov, *Krivična estetika*, Beograd, 2003), br. 1, 2004, str. 285–290.
216. Šuica, Nikola, *Istinski dosije minulosti* (Eduardo Kadava, *Reči svetlosti – teze o fotografiji istorije*), br. 1, 2004, str. 291–293.
217. Miljković, Aleksandar A., *Razmišljanja nad opusom slikara Đorđa Ilića* (Povodom izdanja njegove monografije i retrospektive u Paviljonu „Cvijeta Zuzorić“), br. 2, 2004, str. 332–336.

218. Milojević, Momir, *Žalosni paradoksi (Ratne naredbe dr Radovana Karadžića*, Beograd, 2003), br. 2, 2004, str. 327–331.
219. Trkulja, Jovica, *Savladavanje zla autoritarne prošlosti u Srbiji – tribine u gradovima Srbije*, br. 2, 2004, str. 337–340.
220. Petrović, Vesna, *Predlozi za unapređenje obrazovanja osoba sa autizmom u okviru školskog sistema Srbije*, br. 3, 2004, str. 207–212.
221. Tatić, Damjan, *Promovisanje i zaštita prava i dostojanstva osoba sa invaliditetom*, br. 3, 2004, str. 213–221.
222. Tatić, Damjan, *Prava osoba sa invaliditetom* (ur. Jovica Trkulja, Zbornik radova sa stručne konferencije „Pravni aspekti invalidske zaštite“, Beograd, 2003), br. 3, 2004, str. 222–227.
223. Vasić, Vera, *Rečnik invalidnosti Milice Mime Ružičić*, br. 3, 2004, str. 228–229.
224. Nacionalna konferencija organizacija osoba sa invaliditetom (Zaključci konferencije „Jedinstven glas“, Tara, 11–12. novembra 2004), br. 3, 2004, str. 230–231.
225. Arsić, Ivkov, Marinko, *Pesma kao sudbina (Živa Kojčić, Krugovi tišine*, Beograd, 1996), br. 3, 2004, str. 232–233.
226. Vučinić, Srđan, *Nad krhotinama vlastitog bića (San zimske noći, film Gorana Paskaljevića, Srbija i Crna Gora, 2004)*, br. 3, 2004, str. 234–235.
227. Trkulja, Jovica, *Kako protiv diskriminacije osoba sa invaliditetom? – tribine u gradovima Srbije*, br. 3, 2004, str. 236–238.
228. Ćirić, Saša, *O jednoj književnoj prevari (Marko Vidojković, Kandže*, Beograd, 2004), br. 4, 2004, str. 337–339.
229. Miljković, Aleksandar A., *Obećana zemlja (Aleks N. Dragnić, Titova obećana zemlja Jugoslavija*, Beograd, 2004), br. 4, 2004, str. 340–345.
230. Trkulja, Jovica, *Nekrštena vremena (Biljana Živković, Nekrštena vremena*, Beograd, 2004), br. 4, 2004, str. 346–348.
231. Bjelica, Slobodan, *Kultura polisa (Kultura polisa*, br. 1, Novi Sad, 2004), br. 1, 2005, str. 296–297.
232. Miljković, Aleksandar A., *Jovan Ristić – Evropski državnik (Dejvid Mekenzi, Jovan Ristić – evropski državnik*, Beograd, 2004), br. 1, 2005, str. 289–295.
233. Arsić Ivkov, Marinko, *Skica za portret Spasoja Šejića (povodom šesnaestogodišnjice smrti i izlaska devet romana ovog pisca)*, br. 2, 2005, str. 229–234.
234. Simeunović, Srđan Sendan, *I u Srbiji je bilo disidenata (film Mlad i zdrav kao ruža Jovana Jovanovića)*, br. 2, 2005, str. 235–236.
235. Marković, Vladimir, *Dragoljub Ignjatović (istaknuti srpski pesnik i književnik)*, br. 3–4, 2005, str. 215–217.

236. Trkulja, Jovica, *Umeće besedništva* (Seminar retorike, Kikinda, 21. maj 2005), br. 3–4, 2005, str. 218–219.
237. Milić, Dejan A., *Pledoaje za drugačije čitanje Dostojevskog* (Ljubomir Prelić, *Zločin i kazna – zaboravljeni rukopis*, Narodna knjiga, Beograd, 2005), br. 3–4, 2005, str. 220–221.
238. Miljković, Aleksandar A., *Sećanje na Najdana Pašića – lične uspomenne*, br. 1–2, 2006, str. 321–329.
239. Trkulja, Jovica, *Novo medijsko pravo u Srbiji – seminari za zaposlene u pravosuđu i medijima*, br. 1–2, 2006, str. 330–333.
240. Arsić Ivkov, Marinko, *Anatomija represije* (Marinko Arsić Ivkov, *Usud nepodobnosti*, Beograd, 2006), br. 3–4, 2006, str. 325–326.
241. Veljak, Lino, *Pokušaj pomirenja jednakosti i liberalizma* (Dragica Vujadinović, *Politička filozofija Ronalda Dvorkina*, Beograd, 2006), br. 3–4, 2006, str. 321–324.
242. Cvetković, Srđan, *Razmišljanja o evropskim revolucijama* (Čarls Tili, *Evropske revolucije 1492–1992*, Podgorica, 2005), br. 1, 2007, str. 422–424.
243. Miljković, Aleksandar A., *Sećanje na Veselina Čajkanovića* (legende Beogradskog univerziteta, katalog izložbe), br. 1, 2007, str. 419–420.
244. Petrović, Vladimir, *Dileme tranzicione pravde* (Forum za tranzicionu pravdu; Fond za humanitarno pravo, br. 1, 2007), br. 1, 2007, str. 421.
245. Petrović, Vladimir, *Državna represija u Srbiji* (Ivana Dobrijević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2006; Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944–1953*, Institut za savremenu istoriju, Beograd), br. 1, 2007, str. 425–427.
246. Gradinac, Svetlana, *O sitnicama koje to nisu* (Komentar o Zbirci zadataka iz srpskog jezika za kvalifikacioni ispit za upis u srednje škole 2007–2008. godine), br. 2, 2007, str. 357–359.
247. Miljković, Aleksandar A., *Dejvid Mekenzi kao proučavalac naše istorije* (Dejvid Mekenzi, *Milovan Milovanović, srpski diplomata i književnik*, Beograd, 2007), br. 2, 2007, str. 360–362.
248. Jovanović, Milivoje R., *Narodna buna Ivana Ivanovića* (Ivan Ivanović, *Narodna buna – četnici*, Niš, 2006), br. 3–4, 2007, str. 332–336.
249. Pavković, Aleksandar, *Yugoslavia, the State which Withered away* (Dejan Jović, *Jugoslavija, država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeļeve Jugoslavije 1974–1990*, Zagreb, 2003; *Jugoslavija, država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije 1974–1990*, Beograd, 2003), br. 3–4, 2007, str. 313–322.

250. Vučinić, Marinko M., *Prosvetiteljska misija Čedomilja Mijatovića* (Slobodan G. Marković, *Grof Čedomilj Mijatović – Viktorijanac među Srbima*, Beograd, 2007), br. 3–4, 2007, str. 323–331.
251. Vučinić, Marinko M., *Imaju li konzervativci pravo glasa?* (Miša Đurković, *Konzervativizam i konzervativne stranke*, Beograd, 2007), br. 1, 2008, str. 371–380.
252. Gajić, Dobrica, *Prva biografija Stojana Protića* (Dejvid Mekenzi, *Stojan Protić, srpski novinar i državnik*, Beograd, 2008), br. 2, 2008, str. 259–266.
253. Svirčević, Miroslav, *Jedan nesentimentalan pristup politici* (Aleksandar Pavković, *Slobodan Jovanović, jedan nesentimentalni pristup politici*, Beograd, 2008), br. 2, 2008, str. 267–271.
254. Antić, Čedomir, *Iza humanitarne maske* (M. Gersensfeld [edit.], *Behind the Humanitarian Mask: The Nordic Countries, Israel and the Jews*, Jerusalem, 2008), br. 3–4, 2008, str. 375–378.
255. Gajić, Dobrica, *Mistika ljubavi* (Majstor Ekhart, *Ljubav nas pretvara u ono što volimo*, Beograd, 2008), br. 3–4, 2008, str. 367–369.
256. Petrović, Vladimir, *Povratak u istoriju: proučavanje diskriminacije u srpskoj istoriji* (Ljubomir Petrović, *Nevidljivi geto: invalidi u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd, 2007; Sanja Petrović Teodosijević, *Za bezimene: delatnost UNICEF-a u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji 1947–1954*, Beograd, 2008; Srđan Cvetković, *Portreti disidenata*, Beograd, 2007), br. 3–4, 2008, str. 349–356.
257. Svirčević, Miroslav, *Omaž teoretičaru sukoba civilizacija* (Semjuel Hantington, *Američki identitet*, Podgorica, 2008), br. 3–4, 2008, str. 370–374.
258. Tatić, Damjan, *Antidiskriminaciono pravo: Vodič* [(ur.) Saša Gajin, Vladimir V. Vodinelić, Tanja Drobnjak i Borko Nikolić, Beograd, 2006], br. 3–4, 2008, str. 363–366.
259. Trkulja, Jovica, *Pravo osoba sa invaliditetom* (Damjan Tatić, *Zaštita ljudskih prava osoba sa invaliditetom*, Beograd, 2008), br. 3–4, 2008, str. 357–362.
260. Damjanović, Ratomir, *Logos, etos, patos* (Dr Sima Avramović, *Retorike techne – veština besedništva*, Beograd), br. 1–2, 2009, str. 295–304.
261. Marković, Vladimir, *Plima restitucije u savremenom svetu* (Elzar Barakan, *Krivica nacija: Restitucija i ispravljanje istorijskih nepravdi*, Novi Sad, 2007), br. 1–2, 2009, str. 316–317.
262. Trkulja, Jovica, „*Političke uspomene*“ *Dragoljuba Jovanovića* (Dragoljub Jovanović, *Sabrana dela Dragoljuba Jovanovića*, Beograd, 2009), br. 1–2, 2009, str. 283–289.

263. Petrović, Ljubomir, *Između politike i nauke* (Mira Radojević, *Naučnik i politika*, Beograd, 2007), br. 1–2, 2009, str. 305–309.
264. Petrović, Vladimir, *Od bespuća do puteva i stranputica pravne države* (Jovica Trkulja [ur.], *Od bespuća do puteva i stranputica pravne države*, Beograd, 2009), br. 1–2, 2009, str. 314–315.
265. Raičević, Miodrag, *Zapis o Dragoljubu Jovanoviću, književniku* (Dragoljub Jovanović, *Sabrana dela Dragoljuba Jovanovića*, Beograd, 2009), br. 1–2, 2009, str. 290–294.
266. Svirčević, Miroslav, *Hajekovi pogledi na liberalne principe pravde* (F. A. Hajek, *Pravo, zakonodavstvo i sloboda*, Podgorica, 2002), br. 1–2, 2009, str. 310–313.
267. Orlović, Slaviša, *Ljudskost koja pobeđuje* (Dejan A. Milić, *Noć duga godinu dana, Vinkovački ratni igrokaz 1990–1991*, Beograd), br. 3, 2009, str. 167–169.
268. Petrović, Vladimir, *Crne rupe* (Darko Bajić, *Crni bombarder*, Beograd, 1991), br. 3, 2009, str. 177–178.
269. Simić, Željko, *Beket: farsa, groteska ili tragedija* (Na marginama knjige Daše Kovačević, *Beketova tragedija*), br. 3, 2009, str. 153–166.
270. Vučinić, Marinko M., *Vizantijske slike Radivoja Radića* (Radivoje Radić, *Purpur i pergament*, Beograd, 2006), br. 3, 2009, str. 170–176.
271. Basta, Danilo N., *Slobodan Jovanović u ogledalu svojih savremenika* (*Savremenici o Slobodanu Jovanoviću*, priredili Jovica Trkulja i Marinko Vučinić, Beograd, 2009), br. 4, 2009, str. 320–322.
272. Petrović, Vladimir, *Ideologija i pragmatizam* (Vladimir Ivanović, *Jugoslavija i SR Nemačka 1967–1973*, Beograd, 2009), br. 4, 2009, str. 323–324.
273. Trkulja, Jovica, *Smrt u Prijepolju 1943.* (Borko Gvozdrenović, *Prijevoljska knjiga besmrtnika, epopeja na Limu 1943*, Beograd, 2009), br. 4, 2009, str. 325–327.
274. Vukadinović, Slobodan, *Parlament i demokratija u XXI veku* (David Beetham, *Parliament and democracy in the twenty-first century*, Geneva, 2006), br. 4, 2009, str. 309–319.
275. Gajić, Dobrica, *Sforcino viđenje Pašića* (Karlo Sforca, *Nikola Pašić i ujedinjenje Jugoslovena – ratne i diplomatske uspomene*, Beograd, 1937), br. 1, 2010, str. 207–221.
276. Gradinac, Svetlana, *Vaistinu kap meda* (Zorica Simović, *Kap meda*, Gornji Milanovac), br. 1, 2010, str. 230–231.
277. Marković, Ilija, *Pitanja su odgovori* (Savo Martinović, *Pitamteja*, Podgorica, 2008), br. 1, 2010, str. 232–233.

278. Marković, Ilija, *Simina* (Slobodan Simić, *Siminom ulicom*, Zrenjanin, 2007), br. 1, 2010, str. 234–235.
279. Marković, Vladimir, *Korisna knjiga o jugo-komunizmu iz Slovenije* (Jera Vodušek-Starič, *Kako su komunisti osvojili vlast 1944–1946*, Zagreb, 2006), br. 1, 2010, str. 227–229.
280. Trkulja, Jovica, *Sporovi oko participativne demokratije* (Goran Marković, *Perspektive participativne demokratije*, Stockholm, 2007), br. 1, 2010, str. 222–226.
281. Gajić, Dobrica, *Pašićeva ideološka konstrukcija* (Andrej L. Šemajkin, *Ideologija Nikole Pašića*, Beograd, 2008), br. 2, 2010, str. 239–245.
282. Gradinac, Svetlana, *U potrazi za osvajanjem znanja* (Viktor Lazić, *Velika avantura Viktora Lazića*, Beograd, 2010), br. 2, 2010, str. 260–262.
283. Lalić, Borislav, *Zamke dvadeset i prvog veka* (Momčilo Pudar, *Svet bez gospodara*, Beograd 2010), br. 2, 2010, str. 246–249.
284. Marković, Vladimir, *Dragocena knjiga o drugom svetskom ratu* (Jozo Tomashevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945. Okupacija i kolaboracija*, Zagreb, 2010), br. 2, 2010, str. 263–266.
285. Pavlović, Mileva, *Konstituisanje novog filozofskog entiteta* (Željko Simić, *Antropološka epistemologija epohe*, Podgorica, 2009), br. 2, 2010, str. 250–253.
286. Trkulja, Jovica, *Nevladine organizacije u Srbiji* (Žarko Paunović, *Nevladine organizacije*, Beograd, 2006), br. 2, 2010, str. 254–259.
287. Krstić, Ivana, *Zaštita ljudskih prava osoba sa invaliditetom* (Damjan Tatić, *Zaštita prava osoba sa invaliditetom* [drugo, dopunjeno izdanje], Beograd, 2010), br. 3–4, 2010, str. 233–236.
288. Lukić, Maja; Tatić, Damjan, *Letnja škola o zabrani diskriminacije osoba sa invaliditetom*, br. 3–4, 2010, str. 229–232.
289. Savić, Svenka, *Moja slika, moja priča* (*Moja slika, moja priča: životne priče korisnica i korisnika Doma u Veterniku*, priredila Milica Mima Ružičić-Novaković, Veternik, 2010), br. 3–4, 2010, str. 237.
290. Dimitrijević, Brana, *Ne samo jedan život* (Dr Teodor Božin, *Od krojačke igle do hirurškog noža*, Beograd, 2010), br. 1–2, 2011, str. 333–338.
291. Gradinac, Svetlana, *Medaljoni Dragoljuba Jovanovića*, br. 1–2, 2011, str. 320–321.
292. Jovanović, Nadežda, *Napomene o Medaljonima Dragoljuba Jovanovića* (Iz predgovora *Medaljonima Dragoljuba Jovanovića*, *Sabrana dela Dragoljuba Jovanovića*, knjiga 13, Beograd, 2008, str. 7–25), br. 1–2, 2011, str. 315–319.
293. Mičić, Biljana, *Lice i naličje srpske istorije – povodom Medaljona Dragoljuba Jovanovića*, br. 1–2, 2011, str. 322–324.

294. Trkulja, Jovica, *Politička represija u Srbiji 1943–1985*. (Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića I*, Beograd, 2006; *Između srpa i čekića, II*, Beograd, 2011), br. 1–2, 2011, str. 325–332.
295. Minović, Žika, *Užegli medaljoni gospodina D. J.*, br. 1–2, 2011, str. 313–314.
296. Gajić, Dobrica, *Uticao Bemeove teozofije* (Nikolaj Berđajev, *Jakob Beme*, Čačak–Beograd, 2003), br. 3–4, 2011, str. 330–332.
297. Loma, Aleksandar, *Spomenica Valtazara Bogišića o stogodišnjici njegove smrti* (priredio Luka Breneselović, Niš, Beograd, 2011), br. 3–4, 2011, str. 326–329.
298. Marković, Vladimir, *Dr Franjo Tuđman: između nauke i propagande* (zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu 10. i 11. prosinca 2009, Zagreb, 2011), br. 3–4, 2011, str. 333–335.
299. Trkulja, Jovica, *Deset godina Fondacije „Miodrag Jovičić“*, br. 3–4, 2011, str. 313–325.
300. Tanasković, Darko, *Jugoslavija i Sveta stolica* (Peđa Radosavljević, *Odnosi između Jugoslavije i Svete stolice 1963–1975*, Beograd, 2011), br. 1–2, 2012, str. 242–244.
301. Trkulja, Jovica, *Pledoaje za nezavisnu advokaturu* (Đorđe Sibinović, *Profesija advokat*, Beograd, 2010; i *Pravo advokature*, Beograd, 2011), br. 1–2, 2012, str. 233–241.
302. Gajić, Dobrica, *Kritika Demokratske stranke* (Marinko Vučinić, *Gluvo doba demokratije*, Beograd, 2012), br. 3–4, 2012, str. 360–362.
303. Jovanović, Milan, *O građanskoj neposlušnosti* (Aleksandra Mirović, *Ogled o građanskoj neposlušnosti*), 3–4, 2012, str. 355–357.
304. Ljuboja, Branko, *Povratak Mirka Kosića – prikaz rada naučnog skupa*, br. 3–4, 2012, str. 351–354.

11. Pogledi

305. Ivanović, Ivan, *Kad je mogla Zagorka, i mi ćemo*, br. 4, 2004, str. 137–150.
306. Ljuboja, Branko, *Milo veliki*, br. 4, 2004, str. 154–156.
307. Šarkić, Nebojša, *Tražim mač za „Sablju“*, br. 4, 2004, str. 151–153.
308. Guzina, Branislav, *Anarchos vs. Simulatio*, br. 1, 2005, str. 174–177.
309. Ivanovski, Ljubiša, *NATO-bombardovanje iliti crvena krpa za narod*, br. 1, 2005, str. 167–173.
310. Ljuboja, Branko, *Srpski politički klonovi*, br. 1, 2005, str. 165–166.
311. Stanojević, Obrad, *Don Kihot i paraćinske koprive* (jeretički pogled na Servantesa), br. 2, 2005, str. 115–126.

312. Stanojević, Obrad, *Glosarijum novih poštapalica*, br. 3–4, 2005, str. 99–101.
313. Vučinić, Marinko M., *Peščanik i doslednost*, br. 1–2, 2006, str. 181–183.
314. Milić, Dejan A., *Ne ubij!*, br. 3–4, 2006, str. 157–165.
315. Ljuboja, Branko, *Uzlet autsajdera*, br. 3–4, 2006, str. 169–170.
316. Vučinić, Marinko M., *Dva lica tranzicione pravde*, br. 3–4, 2006, str. 166–168.
317. Sedam tačaka o politici prema Kosovu i Metohiji (glavni odbor Naprednog kluba), br. 3–4, 2007, str. 243–244.
318. Ljuboja, Branko, *Voždovo srboljublje*, br. 3–4, 2007, str. 254–257.
319. Vučinić, Marinko M., *Nagodbenjaštvo i klijentelizam u srpskoj politici*, br. 3–4, 2007, str. 245–253.
320. Gradinac, Svetlana, *Pogled iz drugog ugla na epskog junaka Marka Kraljevića*, br. 1, 2008, str. 206–208.
321. Vučinić, Marinko M., *Ko su čuvari demokratije*, br. 1, 2008, str. 203–205.
322. Vučinić, Marinko M., *Politički mazohizam Demokratske stranke*, br. 2, 2008, str. 147–150.
323. Vučinić, Marinko M., *Poternica za Sonjom Liht*, br. 2, 2008, str. 151–154.
324. Vučinić, Marinko M., *Srbi u Crnoj Gori i naša ravnodušnost*, br. 3–4, 2008, str. 247–250.
325. Marković, Vladimir, *Šta „Insajder“ otkriva, a šta prikriva*, br. 3–4, 2008, str. 251–254.
326. Čelić, Duško M., *Pogrom*, br. 1–2, 2009, str. 167–168.
327. Marković, Ilija, *Aforizam kao poslednji bedem odbrane*, br. 1–2, 2009, str. 173–176.
328. Vučinić, Marinko M., *Instalacija i bizarnost*, br. 1–2, 2009, str. 169–172.
329. Marković, Ilija, *Aforizam kao poslednji bedem odbrane (2)*, br. 3, 2009, str. 123–126.
330. Vučinić, Marinko M., *Doba političkog licitiranja i beznačelnosti*, br. 3, 2009, str. 117–122.
331. Gradinac, Svetlana, *Govorni i pisani stil*, br. 1, 2010, str. 129–132.
332. Marković, Ilija, *Aforizam kao poslednji bedem odbrane (3)*, br. 1, 2010, str. 133–140.
333. Hesel, Stefan, *Pobuni se!*, br. 2, 2010, str. 161–172.
334. Marković, Ilija, *Aforizam kao poslednji bedem odbrane (4)*, br. 2, 2010, str. 185–194.
335. Pavlović, Ana, *Sprečavanje diskriminacije osoba sa invaliditetom na fakultetima*, br. 3–4, 2010, str. 148–158.
336. Rajkov, Gordana, *Različiti, pa šta?*, br. 3–4, 2010, str. 145–147.

337. Marković, Ilija, *Aforizam kao poslednji bedem odbrane (6)* (Represija u Srbiji u aforizmu), br. 1, 2011, str. 195–203.
338. Marković, Ilija, *Aforizmi kao poslednji bedem odbrane (7)*, br. 3–4, 2011, str. 267–268.
339. Pudar, Momo, *Vek dvadeset prvi*, br. 3–4, 2011, str. 253–266.
340. Pudar, Momo, *Evropa*, br. 1, 2010, str. 119–128.
341. Marković, Vladimir, *Insinuacije Marija Jareba*, br. 1–2, 2012, str. 157–159.
342. Perić, Branko, *Sudije protiv sudija*, br. 1–2, 2012, str. 151–152.
343. Marković, Ilija, *Aforizam kao poslednji bedem (9)*, br. 3–4, 2012, str. 157–159

12. Polemike

344. Ivanović, Ivan, *Partizani i četnici – srpski fatum*, br. 1, 2003, str. 116–175.
345. Ivanović, Ivan, *Koštunica i Đinđić kao antipodi*, br. 2, 2003, str. 150–181.
346. Arsić Ivkov, Marinko, *Dve kritike*, br. 2, 2003, str. 137–149.
347. Trkulja, Jovica, *Danasov skandal – Glas izvan hora*, br. 1, 2004, str. 197–199.
348. Glišić, Venceslav, *Knjiga bez koncepcije*, br. 2, 2004, str. 207–236.
349. Jovanović, Ivanka, *Različitost, pravo ili greh*, br. 3, 2004, str. 199–201.
350. Milošević, Jelena, *Skandalozan i uvredljiv tekst*, br. 3, 2004, str. 197–198.
351. Tirnanić, Bogdan, *Ulica*, br. 3, 2004, str. 195–196.
352. Trkulja, Jovica, *Različiti ali ravnopravni: glas protiv netolerancije prema osobama sa invaliditetom*, br. 3, 2004, str. 203–205.
353. Samardžić, Miloslav, *Jagličićevo pisanije*, br. 4, 2004, str. 193–195.
354. Drašković, Vuk, *Sviće 6. oktobar*, br. 1, 2005, str. 237–238.
355. Ivošević, Diana, *Svitanje i drvo*, br. 1, 2005, str. 239–240.
356. Ivanović, Ivan, *Srbijanac*, br. 2, 2005, str. 127–148.
357. Ivanji, Ivan, *Jugoslavija je bila prava mera slobode* (intervju vodila Tatjana Čanak), br. 1–2, 2006, str. 185–187.
358. Miljković, Aleksandar A., *Polemika sa tezama Ivana Ivanjija*, br. 1–2, 2006, str. 189–195.
359. Cvetković, Srđan; Petrović, Vladimir, *Gvozdene zabrane – odnos prema arhivskoj građi komunističkog perioda*, br. 1, 2007, str. 299–301.
360. Petrović, Vladimir, *Ka istoriografiji bez nadzora*, br. 1, 2007, str. 305–307.
361. Prpa, Branka, Protić, Milan St., *O rehabilitaciji – kolaboracionisti u ratu, žrtve u miru*, br. 1, 2007, str. 308–313.
362. Stanković, Đorđe, *Gvozdene zabrane i naučna površnost*, br. 1, 2007, str. 302–304.
363. Vučinić, Marinko M., *Živo blato Svetislava Basare*, br. 2, 2007, str. 143–145.

364. Stanković, Đorđe, *Mandala ili kultura sećanja i „rehabilitacije“* („Rehabilitacija Milana Nedića“, NIN, br. 2002, 24. 7. 2008), br. 2, 2008, str. 231–235.
365. Vučinić, Marinko M., *Ideološki krugovi Đorđa Stankovića*, br. 2, 2008, str. 236–239.
366. Vučinić, Marinko M., *Republika Srpska delenda est*, br. 3–4, 2008, str. 311–318.
367. Krsmanović, Tomislav, *Zablude o represiji u Jugoslaviji posle 1948*, br. 1–2, 2009, str. 195–205.
368. Milić, Dejan A., *Uzroci rata u Hrvatskoj (1991–1995): U raljama jedne hrvatske znanstvene perspektive*, br. 4, 2009, str. 117–145.
369. Jovanović, Ivanka, *Naše reči odslikavaju naše stavove*, br. 3–4, 2010, str. 169–171.
370. Klajn, Ivan, *Ukidaju se invalidi?*, br. 3–4, 2010, str. 167–168.
371. Milošević, Jelena, *Na smrt čeka 600.000 mladih*, br. 3–4, 2010, str. 172–174.
372. Bečković, Olja; Prpa, Branka; Homen, Slobodan; Cvetković, Srđan, *Sudska ili istorijska pravda*, br. 1–2, 2011, str. 205–227.
373. Bukvić, Dimitrije, *Sociološko društvo odustalo od nagrade „Mirko Kosić“*, br. 3–4, 2012, str. 308–310.
374. Kuljić, Todor, *Rizična nagrada*, br. 3–4, 2012, str. 298–299.
375. Milić, Borislav, *Nepreciznosti jednog istoričara*, br. 3–4, 2012, str. 302.
376. Mirkov, Mile, *Nagrada s imenom kolaboracioniste*, br. 3–4, 2012, str. 303.
377. Pejcin, Jovan, *Mirko Kosić, sociolog i antitotalitarista*, br. 3–4, 2012, str. 300.
378. Pejcin, Jovan, *O Mirku Kosiću nije rečeno ništa novo*, br. 3–4, 2012, str. 304.
379. Trkulja, Jovica, *Poziv na dijalog o Kosiću*, br. 3–4, 2012, str. 298–299.

13. Prevodi

380. Dokument: Projekat *Wickedness Net* (Poročnost – jedan od sedam smrtnih grehova), br. 1, 2003, str. 226–227.
381. Fest, Joahim, *Biografija Hitlera – prva razmatranja: Hitlerova istorijska dimenzija*, br. 1–2, 2009, str. 139–147.

14. Sećanja

382. Miljković, Aleksandar A., *Sećanja na život u Beogradu u prvih nekoliko godina posle „Oslobođenja“ (do 1952. godine) – Odlomci*, br. 1, 2008, str. 323–352.

383. Mihailović, Dragoslav, *Indigo papir i tajni poslovi*, br. 2, 2008, str. 249–251.
384. Trkulja, Jovica, *Ispravljanje nepravde*, br. 3–4, 2008, str. 319–328.
385. Trkulja, Jovica, *Dug velikana*, br. 3–4, 2008, str. 329–334.
386. Trkulja, Jovica, *Oaza prava*, br. 3–4, 2008, str. 335–340.
387. Dilas, Milovan, *Susret sa Staljinom*, br. 1–2, 2009, str. 237–242.
388. Đurović, Đura, *Razmišljanje o smrti*, br. 1–2, 2009, str. 207–236.
389. Tomić, Dobrivoje, *Zašto sam postao politički emigrant*, br. 4, 2009, str. 180–186.
390. Trkulja, Jovica, *Slobodan Jovanović – povodom 140-[o]godišnjice rođenja*, br. 4, 2009, str. 175–179.
391. Marković, Marko S., *Ima li Jevreja u raju – porodične uspomene o beogradskim Jevrejima*, br. 1, 2010, str. 150–156.
392. Trkulja, Jovica, *Šta je ubijeno u Srbiji 12. marta 2003? Usud tragičnosti političkog angažovanja intelektualaca u Srbiji*, br. 1, 2010, str. 145–149.
393. Tadić, Veroslava, *Kalendar ružnih događaja*, br. 2, 2010, str. 195–198.
394. Glišić, Venceslav, *Rodoljub Čolaković – prilozi za biografiju*, br. 3–4, 2010, str. 179–206.
395. Božin, Teodor, *Sećanje na ratne godine u Šapcu*, br. 1–2, 2011, str. 249–264.
396. Đukić, Slavoljub, *Na Beograd, juriš*, br. 1–2, 2011, str. 265–269.
397. Tomić, Dobrivoje, *Na humkama komunističkih zločina*, br. 1–2, 2011, str. 270–272.
398. Glišić, Venceslav, *Vasa Čubrilović – jedan pogled s druge strane*, br. 3–4, 2011, str. 283–304.
399. Glišić, Venceslav, *Polemika sa Svetozarom Vukmanovićem i Vladimirom Dedijerom*, br. 1–2, 2012, str. 163–169.
400. Kuburović, Predislav, *Povodom smrti srpskog sociologa (dr Mirko Kosić 1892–1956)*, br. 3–4, 2012, str. 314–320.
401. Nikić, Fedor, *Dr Mirko Kosić*, br. 3–4, 2012, str. 311–313.

15. Svedočenja

402. Samardžić, Miloslav, *Dosije u Službi državne bezbednosti*, br. 4, 2004, str. 205–227.

16. Tema broja

Savladavanje autoritarne prošlosti

403. Arsić Ivkov, Marinko, *Krivična estetika: gušenje umetničkih sloboda u komunističkoj Srbiji*, br. 1, 2003, str. 31–51.

404. Vodinelić, Vladimir, *Pravno savladavanje prošlosti – godina treća*, br. 1, 2003, str. 15–30.

Kontroverze oko lustracije

405. Beljanski, Slobodan, *Paradoks lustracije*, br. 2, 2003, str. 45–55.
406. Čavoški, Kosta; Stefanovski, Mirjana, *Lustracija: zloupotreba religioznih izraza u političkom govoru*, br. 2, 2003, str. 30–40.
407. Ivošević, Zoran, *Lustracija na „srpski način“*, br. 2, 2003, str. 61–69.
408. Radojević, Miodrag, *Lustracija u Srbiji – ilustracija nemoći demokratskih promena*, br. 2, 2003, str. 15–29.
409. Rakić-Vodinelić, Vesna, *Neuspešan pokušaj lustracije u Srbiji*, br. 2, 2003, 70–77.
410. Šarkić, Nebojša, *Zašto sam protiv ovako predložene lustracije sudija*, br. 2, 2003, str. 41–44.
411. Trkulja, Jovica, *Uvodne napomene o lustraciji*, br. 2, 2003, str. 9–14.
412. Vodinelić, Vladimir, *Kratak inventar i komentar zabluda o lustraciji*, br. 2, 2003, str. 56–60.

Otvaranje dosijea tajnih službi

413. Beljanski, Slobodan, *Kosutijanovo potomstvo – zapis o dosijeima tajne policije*, br. 1, 2004, str. 42–47.
414. Janković, Ivan, *Šta sam video u svom dosijeju*, br. 1, 2004, str. 48–51.
415. Konstantinović, Nenad, *Policijski dosije: pogled iz ugla otpora*, br. 1, 2004, str. 52–58.
416. Resanović, Aleksandar, *Otvaranje dosijea tajnih službi – uporedno-pravna iskustva*, br. 1, 2004, str. 11–30.
417. Vodinelić, Vladimir, *Otvaranje dosijea političke policije: dockan je ili pak nije?*, br. 1, 2004, str. 31–41.

* Prilozi uz temu broja: Model zakona o dosijeima Službe državne bezbednosti Republike Srbije (Centar za antiratnu akciju i Centar za unapređenje pravnih studija), br. 1, 2004, str. 59–76; Pismo Centra za unapređivanje pravnih studija i Centra za antiratnu akciju, br. 1, 2004, str. 77–77; Pismo Ministarstvu unutrašnjih poslova, str. 78–79; Pismo Bezbednosno-informativne agencije, str. 80–81.

Dileme oko rehabilitacije političkih osuđenika i kažnjenika

418. Miljković, Aleksandar A., *Osuda komunističkog režima, uslov rehabilitacije žrtava komunističkog terora*, br. 2, 2004, str. 37–46.
419. Petrović-Mrvić, Nataša, *Politička rehabilitacija – korak ka obeštećenju žrtava političke represije*, br. 2, 2004, str. 17–31.

420. Šarkić, Nebojša, *Potreba donošenja zakona o rehabilitaciji političkih osuđenika i kažnjenika*, br. 2, 2004, str. 32–36.
421. Vodinelić, Vladimir, *Pravna rehabilitacija žrtava političke represije*, br. 2, 2004, str. 7–16.
- * Prilog uz temu broja: Predlog zakona o rehabilitaciji političkih osuđenika i kažnjenika, br. 2, 2004, str. 47–51.

Protiv diskriminacije osoba sa invaliditetom

422. Matković, Gordana, *Preduslovi za reformu sistema zaštite lica sa posebnim potrebama*, br. 3, 2004, str. 26–31.
423. Radoman, Vesna, *Reforma obrazovanja lica sa posebnim potrebama*, br. 3, 2004, str. 32–44.
424. Ružičić, Milica Mima, *O jeziku i terminologiji invalidnosti*, br. 3, 2004, str. 45–47.
425. Trkulja, Jovica, *Teze za raspravu o pravima osoba sa invaliditetom*, br. 3, 2004, str. 9–15.
426. Vukasović, Predrag, *O ravnopravnosti tereta i teretu ravnopravnosti*, br. 3, 2004, str. 16–25.

Restitucija i denacionalizacija

427. Mc Bride, Jeremy, *Kompenzacija i restitucija za zadiranja u svojini u postkomunističkoj Evropi*, br. 4, 2004, str. 7–36.
428. Stefanović, Zlatko, *Denacionalizacija u Srbiji – hronologija obećanja*, br. 4, 2004, str. 37–53.
429. Todorčić, Vladimir, *Denacionalizacija u Srbiji – de lege ferenda*, br. 4, 2004, str. 54–68.
- * Prilog uz temu broja: Nacrt zakona o vraćanju oduzete imovine i obeštećivanje za oduzetu imovinu, br. 4, 2004, str. 69–98.

Obogotvorenje Titovog kulta

430. Arsić Ivkov, Marinko, *Doprinos srpskih pesnika deifikaciji Josipa Broza Tita*, br. 1, 2005, str. 109–113.
431. Marković, Slobodan G., *Josip Broz – upotreba naučnih ustanova u Srbiji za deifikaciju jugoslovenskog diktatora*, br. 1, 2005, str. 32–86.
432. Nikolić, Kosta, „Što je više kleveta i laži, Tito nam je miliji i draži“ – Prilog istoriji stvaranja Titovog kulta u vreme jugoslovensko-sovjetskog sukoba 1948–1949, br. 1, 2005, str. 7–31.
433. Šuica, Nikola, *Partijski prelom – O tragovima destrukcije suverenog lica*, br. 1, 2005, str. 102–108.
434. Šutović, Milojica, *Smrt harizme (Tita) i/li oproštaj od Jugoslavije*, br. 1, 2005, str. 87–101.

Književno vrednovanje

435. Arsić Ivkov, Marinko, *Naš najbolji savremeni kritičar*, br. 2, 2005, str. 70–71.
436. Damnjanović, Ratimir, *Gust splet laži*, br. 2, 2005, str. 49–61.
437. Dragić, Labud, *Književno vrednovanje*, br. 2, 2005, str. 62–66.
438. Ćirić, Saša, *Jedan ogorčeni pogled na savremenu srpsku književnu kritiku sa čitalačke margine*, br. 2, 2005, str. 7–20.
439. Rešin Tucić, Vujica, *Čemu nova kritika* (U gluvoj sobi postojanja), br. 2, 2005, str. 67–69.
440. Simeunović, Srđan Sendan, *Mafija sa ukusom književnosti*, br. 2, 2005, str. 39–48.
441. Tomašević, Boško, *Zaboraviti /srpsku/ književnu kritiku*, br. 2, 2005, str. 21–38.

Izazovi političkog besedništva

442. Arbanas, Jasna, *Narodni tribun Petar Kočić*, br. 3–4, 2005, str. 45–49.
443. Avramović, Sima, *Improvizovani govor u politici*, br. 3–4, 2005, str. 25–31.
444. Đorđević, Milentije, *Svetozar Miletić – političar i besednik*, br. 3–4, 2005, str. 32–35.
445. Gradinac, Svetlana, *Političko besedništvo Laze Kostića*, br. 3–4, 2005, str. 36–44.
446. Milić, Dejan A., *Politički govor Brozovog vremena*, br. 3–4, 2005, str. 58–64.
447. Nadoveza, Branko, *Jedan primer mudrog političkog govora*, br. 3–4, 2005, str. 50–57.
448. Stanković, Vladan, *Portret jednog besednika: kralj ulica i trgova*, br. 3–4, 2005, str. 65–71.
449. Trkulja, Jovica, *Umeće političkog besedništva*, br. 3–4, 2005, str. 7–24.

Mediji i vlast u Srbiji

450. Kronja, Ivana, *Politika kao pornografija: pornografska reprezentacija žena u tabloidnoj štampi u Srbiji i njena politička uloga*, br. 1–2, 2006, str. 57–87.
451. Roknić, Aleksandar, *Uticaj žute štampe na radikalizaciju političke scene Srbije*, br. 1–2, 2006, str. 88–94.
452. Todorović, Mirjana, *Pravo na slobodno izražavanje mišljenja i kultura javne reči*, br. 1–2, 2006, str. 28–47.
453. Trkulja, Jovica, *Odnos medija i vlasti u Srbiji*, 1–2, 2006, str. 11–27.
454. Vodinelić, Vladimir, *Pravno (z)bunilo: o pravnom stilu Saveta RRA u poslu sa nacionalnim TV frekvencijama*, br. 1–2, 2006, str. 48–56.

Književne mape, Beton, Jeretičke inicijacije

455. Ćirić, Saša, *Pre „Betona“*, br. 3–4, 2006, str. 9–11.
456. Ćirić, Saša, *Carski rez, Antisemitizam, savremena srpska književna scena*, br. 3–4, 2006, str. 12–17.
457. Ćirić, Saša, *Recepcija Betona – analize i komentari*, br. 3–4, 2006, str. 18–33.
458. Ćirić, Saša, *Namigivanje ili Sauronova osveta*, br. 3–4, 2006, str. 68–73.
459. Marković, Tomislav, *Jebaćemo se još* (kritička parodija poeme Matije Bečkovića), br. 3–4, 2006, str. 34–43.
460. Pavlović, Aleksandar, *Oko „Betona“*, br. 3–4, 2006, str. 49–67.
461. Pavlović, Aleksandar, *Kako sam sistematski zabetoniran od Saše Ćirića*, br. 3–4, 2006, str. 74–83.
462. Živanović, Miloš, *Dnevnici komesara* (autobiografska ispovest urednika „Betona“), br. 3–4, 2006, str. 44–48.

Represija u srpskom i jugoslovenskom društvu

463. Bondžić, Dragomir, *Politički progon studenata Beogradskog univerziteta 1945–1953*, br. 1, 2007, str. 119–136.
464. Cvetković, Srđan, *„Divlja čišćenja“ u Beogradu 1944*, br. 1, 2007, str. 74–105.
465. Janjetović, Zoran, *Proterivanje mađarskog i nemačkog življa na kraju Drugog svetskog rata*, br. 1, 2007, str. 106–118.
466. Petrović, Ljubomir, *Shvatanje represije u pravnim i sociološkim diskursima Kraljevine SHS*, br. 1, 2007, str. 48–73.
467. Petrović, Vladimir, *Etnicizacija čišćenja u reči i nedelu: represija i njena naučna legitimizacija*, br. 1, 2007, str. 11–36.
468. Popović, Mirko, *„Narodni odisaj“ i dolazak Narodne radikalne stranke na vlast*, br. 1, 2007, str. 37–47.

Politički ekstremizam u Srbiji

469. Antonić, Slobodan, *Savremeni politički ekstremizam*, br. 2, 2007, str. 23–30.
470. Bakić, Jovo, *Radikalne ideološko-političke krajnosti savremene Srbije*, br. 2, 2007, str. 31–66.
471. Beljanski, Vladimir, *Pravo i politički ekstremizam – mogućnost primene represije*, br. 2, 2007, str. 87–92.
472. Kronja, Ivana, *Kultura i politički ekstremizam*, br. 2, 2007, str. 76–86.
473. Lebl, Aleksandar, *Antisemitizam u Srbiji*, br. 2, 2007, str. 98–104.
474. Marković, Slobodan G., *Ekstremizam u srpskoj političkoj tradiciji*, br. 2, 2007, str. 9–22.

475. Pavlović, Zoran, *Diskusija: kontroverze političkog ekstremizma u Srbiji*, br. 2, 2007, str. 105–107.
476. Šitkovic, Ejub, *Religija i politički ekstremizam*, br. 2, 2007, str. 93–97.
477. Trebješanin, Žarko, *Psihologija političkog ekstremizma*, br. 2, 2007, str. 67–75.

Alternativna rešenja statusa Kosova i Metohije

478. Antić, Čedomir, *O nekim problemima prilikom određivanja statusa Kosova*, br. 3–4, 2007, str. 67–71.
479. Bakić, Jovo, *Kosovo, opšte dobro, srpski nacionalni interes i političke stranke Srbije*, br. 3–4, 2007, str. 28–35.
480. Cvetičanin, Neven, *Nadzirana podela Kosmeta ili o novoj balkanskoj ravnoteži*, br. 3–4, 2007, str. 59–66.
481. Marković, Slobodan G., *Izlazna strategija Srbije na Kosovu i Metohiji*, br. 3–4, 2007, str. 19–27.
482. Orlović, Slaviša, *Kosovo i Metohija – između obećane nezavisnosti i fiktivne podele*, br. 3–4, 2007, str. 36–58.
483. Radojević, Miodrag, *Zaštita ljudskih prava na Kosmetu – iskustvo međunarodnog ombudsmana*, br. 3–4, 2007, str. 72–84.
484. Trkulja, Jovica, *Alternativna rešenja statusa Kosova i Metohije*, br. 3–4, 2007, str. 9–18.

Sporovi oko Nacrta zakona o denacionalizaciji

485. Glišić, Srboљub, *Analiza podataka o prijavljenoj oduzetoj imovini (Koliko oduzete imovine, po vrsti i količini, potražuju građani?)*, br. 1, 2008, str. 64–88.
486. Prokopijević, Miroslav, *Loš predlog Zakona o restituciji – denacionalizacija – neispunjeno obećanje građanskih stranaka*, br. 1, 2008, str. 59–63.
487. Stefanović, Zlatko, *Zakon o denacionalizaciji – analiza Nacrta iz 2007. godine*, br. 1, 2008, str. 47–58.
488. Trkulja, Jovica, *Stranputice denacionalizacije*, br. 1, 2008, str. 7–15.
489. Vodinić, Vladimir, *Denacionalizacija: veliko iščekivanje izvesnog (Povodom Nacrta Zakona o denacionalizaciji Srbije 2007.)*, br. 1, 2008, str. 16–46.
- * Prilozi uz temu broja: Sporovi oko Zakona o denacionalizaciji, br. 1, 2008, str. 90–136; Rezultati javne rasprave o nacrtu Zakona o denacionalizaciji, br. 1, 2008, str. 137–147.

Kontroverze oko rehabilitacije u Srbiji

490. Andrejević, Snežana, *O pravilima postupka sudske rehabilitacije*, br. 2, 2008, str. 48–53.

491. Cvetković, Srđan, *Represija u Srbiji 1944–1953*, br. 2, 2008, str. 54–70.
492. Danilović, Olga, *Uvodna reč*, br. 2, 2008, str. 9–10.
493. Jovanović-Tomić, Mirjana; Sikimić, Srđan, *Institut rehabilitacije na prostoru bivše Jugoslavije*, br. 2, 2008, str. 35–41.
494. Jugović, Aleksandar, *Društveni moral i značaj rehabilitacije žrtava političke represije*, br. 2, 2008, str. 93–94.
495. Lazarov, Gojko, *Zakon o rehabilitaciji – dve godine kasnije*, br. 2, 2008, str. 71–83.
496. Marković, Dušan, *O rehabilitaciji iskreno*, br. 2, 2008, str. 106–112.
497. Mićović, Stojan M., *Značaj rehabilitacije*, br. 2, 2008, str. 113–116.
498. Mijušković, Miroljub, *Procesi rehabilitacije u Okružnom sudu u Šapcu*, br. 2, 2008, str. 95–101.
499. Milosavljević, Bogoljub, *Otvaranje dosijea tajnih službi i rehabilitacija žrtava autoritarnih režima*, br. 2, 2008, str. 21–34.
500. Parivodić, Milan, *Istorijski značaj Zakona o rehabilitaciji*, br. 2, 2008, str. 91–92.
501. Tomić, Dobrivoje, *Viktimološko viđenje Zakona o rehabilitaciji*, br. 2, 2008, str. 84–90.
502. Topalović, Živko, *Ako zaboravimo prošlost, nećemo imati pravo na budućnost*, br. 2, 2008, str. 102–105.
503. Trkulja, Jovica, *Rehabilitacija kao mera pravnog savladavanja autoritarne prošlosti u Srbiji*, br. 2, 2008, str. 11–20.
504. Vodinelić, Vladimir, *Zakon o rehabilitaciji: tužna priča sa možda srećnim krajem*, br. 2, 2008, str. 42–47.

Zabrana diskriminacije u Srbiji

505. Gajin, Saša, *Nasilje u porodici*, br. 3–4, 2008, str. 46–66.
506. Ognjanov, Galjina, *Etnička i rodna ravnopravnost u oglasnim porukama u Srbiji*, br. 3–4, 2008, str. 77–88.
507. Skopljak, Zoran, *Cenovna diskriminacija u pravu konkurencije*, br. 3–4, 2008, str. 89–97.
508. Tatić, Damjan, *Zaštita prava osoba sa invaliditetom u Srbiji*, br. 3–4, 2008, str. 67–76.
509. Rakić-Vodinelić, Vesna, *Evropska komisija protiv rasizma i netolerancije*, br. 3–4, 2008, str. 11–21.
510. Vodinelić, Vladimir V., *Građanskopravna zaštita od diskriminacije*, br. 3–4, 2008, str. 22–45.
- * Prilog uz temu broja: Model zakona protiv diskriminacije, br. 3–4, 2008, str. 98–114.

Prevladavanje prošlosti – mit ili stvarnost

511. Cvetković, Srđan, *Struktura političkih osuđenika u Srbiji i Jugoslaviji 1945–1985*, br. 1–2, 2009, str. 72–87.
512. Marković, Slobodan G., *Društveni značaj restitucije i evropeizacije Srbije*, br. 1–2, 2009, str. 59–71.
513. Perels, Joahim, *Mit o prevladavanju prošlosti*, br. 1–2, 2009, str. 11–18.
514. Petrović, Vladimir, *Istoričari pred izazovom prevladavanja prošlosti – Od monumentalne i antikvarne ka kritičkoj historiografiji*, br. 1–2, 2009, str. 19–34.
515. Trkulja, Jovica, *Aporije pravnog savladavanja autoritarne prošlosti u Srbiji*, br. 1–2, 2009, str. 35–58.

Ograničenja slobode udruživanja

516. Dimitrijević, Vojin, *Ograničenja slobode udruživanja i srodnih prava dozvoljena u međunarodnom pravu*, br. 3, 2009, str. 7–21.
517. Closa Montero, Carlos, *On the regulation of political parties in Spain*, br. 3, 2009, str. 22–27.
518. Jovanović, Milan, *Ustavna ograničenja za zloupotrebu demokratije*, br. 3, 2009, str. 55–60.
519. Marković, Milan, *Sloboda udruživanja – prihvatljiva ograničenja*, br. 3, 2009, str. 48–54.
520. Trkulja, Jovica, *Deficiti srpske legislative o slobodi udruživanja*, br. 3, 2009, str. 28–47.

Srpska dijaspora u Nemačkoj

521. Aleksić, Stojanka; Čobanov, Milan, *Srbi u SR Nemačkoj: Uloga organizacija Srba u procesu društvene integracije*, br. 4, 2009, str. 85–93.
522. Cvetković, Srđan, *Političko-propagandno delovanje jugoslovenske političke emigracije na Zapadu 1945–1985*, br. 4, 2009, str. 41–68.
523. Ivanović, Vladimir, *Zaključivanje sporazuma o angažovanju jugoslovenske radne snage sa SR Nemačkom*, br. 4, 2009, str. 25–40.
524. Marković, Predrag, *Izgubljeni u tranziciji? Srpski gastarbajteri između svetova*, br. 4, 2009, str. 7–24.
525. Nikolić, Goran, *Efekti iseljeničkih doznaka na ekonomski razvoj Srbije*, br. 4, 2009, str. 69–84.

Kriza i obnova pravosuđa u Srbiji

526. Kandić, Tatjana, *Uloga Narodne skupštine Republike Srbije u izboru prvog sastava Visokog saveta sudstva*, br. 1, 2010, str. 66–74.

527. Miljević, Vladimir, *Društveni status sudija koje nisu reizabrane*, br. 1, 2010, str. 75–77.
528. Radojević, Miodrag, *Putevi i stranputice reforme pravosuđa*, br. 1, 2010, str. 51–65.
529. Trkulja, Jovica, *Konfuzija u srpskom pravosuđu*, br. 1, 2010, str. 35–50.
530. Vodinić, Vladimir V., *Reizbor sudija 2009: uspeo početak reforme ili reforma neuspelog početka?*, br. 1, 2010, str. 7–13.
531. Rakić-Vodinić, Vesna, *Anatomija razaranja treće državne vlasti u Srbiji*, br. 1, 2010, str. 14–34.

Izmene Zakona o javnom informisanju Srbije

532. Veljanovski, Rade, *Izmena Zakona o javnom informisanju – povratak u devedesete*, br. 2, 2010, str. 9–19.
533. Trkulja, Jovica, *Kontinuitet kvarenja medijskih zakona u Srbiji*, br. 2, 2010, str. 26–48.
534. Wimmer, Kurt; Chasanovitz, Sarah, *Izmene i dopune zakona o javnom informisanju Republike Srbije*, br. 2, 2010, str. 61–68.
- * Prilozi uz temu broja: Zaštitnik građana Republike Srbije, Predlog za ocenu ustavnosti Zakona o izmenama i dopunama Zakona o javnom informisanju, br. 2, 2010, str. 49–60; Ustavni Sud Republike Srbije, Odluke o predlogu za ocenu ustavnosti Zakona o izmenama i dopunama Zakona o javnom informisanju, br. 2, 2010, str. 69–100.

Zabrana diskriminacije osoba sa invaliditetom

535. Mršević, Zorica, *Uloga Zaštitnika građana u zaštiti prava osoba sa invaliditetom*, br. 3–4, 2010, str. 71–76.
536. Počuča, Miodrag, *Pristupačnost i dizajn za sve*, br. 3–4, 2010, str. 60–70.
537. Rajkov, Gordana, *Sistem podrške za osobe sa invaliditetom*, br. 3–4, 2010, str. 45–52.
538. Tatić, Damjan, *Pravni okvir Republike Srbije za ravnopravnost osoba sa invaliditetom*, br. 3–4, 2010, str. 31–44.
539. Trkulja, Jovica, *Različiti, ali ravnopravni – od objekta zaštite do nosioca prava osoba sa invaliditetom*, br. 3–4, 2010, str. 11–30.
540. Vukasović, Predrag, *Invalidske organizacije i društvo – problemi samorazumevanja*, br. 3–4, 2010, str. 53–59.

Komunistička represija na kraju Drugog svetskog rata

541. Cvetković, Srđan, *Žrtve komunističkog revolucionarnog terora u Srbiji posle 12. septembra 1944*, 1–2, 2011, str. 11–36.

542. Dević, Nemanja, *Sukob četnika i partizana ili dokumenata i usmene tradicije – slučaj sela Drugovca u drugom svetskom ratu*, br. 1–2, 2011, str. 112–126.
543. Dinčić, Aleksandar, *Prvi talas ratnog i revolucionarnog terora u niškom kraju (avgust–oktobar 1944. godine)*, br. 1–2, 2011, str. 95–111.
544. Ferenc, Mitja, *(Zle)huda jama. Zločin u rudarskom oknu Barbara rov u Hudoj jami kod Laškog*, br. 1–2, 2011, str. 37–53.
545. Geiger, Vladimir, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Lici 1945*, br. 1–2, 2011, str. 54–71.
546. Grahek Ravančić, Martina, *Međunarodne konvencije i ekstradicija Srba iz savezničkih logora u Austriji u svišnju 1945*, br. 1–2, 2011, str. 72–94.
547. Mezei, Žužana, *Dokumenti Arhiva Vojvodine o atrocitetu u Vojvodini 1944/45. godine*, br. 1–2, 2011, str. 127–135.

Dileme oko zabrane rada političkih udruženja

548. Janković, Saša, *Ograničenja slobode udruživanja sa stanovišta Zaštitnika građana*, br. 3–4, 2011, str. 37–42.
549. Kartag-Odri, Agneš, *Sloboda udruživanja i njena ograničenja*, br. 3–4, 2011, str. 11–36.
550. Manojlović Andrić, Katarina; Vučić, Olivera, *Izdvojeno mišljenje o zabrani rada udruženja građana „Otačastveni pokret Obraz“*, br. 3–4, 2011, str. 186–196.
551. Marinković, Tanasije, *Prilog za javnu raspravu o zabrani rada udruženja građana „Otačastveni pokret Obraz“*, br. 3–4, 2011, str. 133–153.
* Prilog: Odluka Ustavnog suda o zabrani rada udruženja građana „Otačastveni pokret Obraz“, br. 3–4, 2011, str. 154–185.
552. Nenadić, Bosa; Manojlović Andrić, Katarina, *Izdvojeno mišljenje u predmetu Ustavnog suda broj VII U–482/2011*, br. 3–4, 2011, str. 126–125.
553. Petrov, Vladan, *„Nacionalni stroj“ pred Ustavnim sudom – izmišljena nadležnost, izmišljena i odluka*, br. 3–4, 2011, str. 68–77.
* Prilog: Odluka Ustavnog suda o zabrani rada političke organizacije „Nacionalni stroj“, br. 3–4, 2011, str. 43–58.
554. Trkulja, Jovica, *Prilog za javnu raspravu o zabrani rada udruženja građana „Srpski narodni pokret 1389“*, br. 3–4, 2011, str. 78–93.
* Prilog: Odluka Ustavnog suda o predlogu za zabranu rada udruženja građana „Srpski narodni pokret 1389“ i SNP „Naši“, br. 3–4, 2011, str. 94–125.
555. Vučić, Olivera, *Izdvojeno mišljenje o zabrani rada tajne političke organizacije „Nacionalni stroj“*, br. 3–4, 2011, str. 59–67.
556. Vučić, Olivera, Manojlović Andrić, Katarina, *Izdvojeno mišljenje u predmetu Ustavnog suda broj VIIU–482/2011*, br. 3–4, 2011, str. 129–132.

Pravosuđe u zamci korupcije i partijske države

557. Boljević, Dragana, *Pregled dešavanja u pravosuđu Srbije*, br. 1–2, 2012, str. 9–57.
558. Ivošević, Zoran, *Krah reizbora u pravosuđu*, br. 1–2, 2012, str. 87–97.
559. Pavlović, Marko, *Reforma pravosuđa sa stanovišta afere „Indeks“*, br. 1–2, 2012, str. 75–86.
560. Petrović-Škero, Vida, *Vladavina prava i reforma pravosuđa*, br. 1–2, 2012, str. 58–74.
- * Prilozi uz temu broja: Savet za borbu protiv korupcije, Izveštaj o reformi pravosuđa, br. 1–2, 2012, str. 98–104, Društvo sudija Srbije, Deklaracija Društva sudija Srbije, str. 105–106.

Sporovi oko Mirka M. Kosića

561. Antonić, Slobodan, *Mirko Kosić i sociološko društvo*, br. 3–4, 2012, str. 189–215.
562. Bakić, Jovo, *Mirko Kosić i nacija: opšte ideološko usmerenje, teorijsko poimanje nacije i nacionalno opredeljenje*, br. 3–4, 2012, str. 129–149.
563. Glišić, Venceslav, *Uloga i aktivnost Mirka Kosića za vreme okupacije Srbije 1941–1944.*, br. 3–4, 2012, str. 171–187.
564. Gordić, Aleksandar, *Mirko Kosić kao sociolog i ekonomist sela*, br. 3–4, 2012, str. 99–128.
565. Lolić, Marinko, *Skerlićeva kritika Kosićevog shvatanja moderne Germanije*, br. 3–4, 2012, str. 150–157.
566. Milojević, Momir, *Mirko Kosić kao univerzitetski nastavnik i društveni radnik*, br. 3–4, 2012, str. 81–98.
567. Mitrović, Milovan M., *Mirko Kosić drugi put među Srbima*, br. 3–4, 2012, str. 216–230.
568. Štović, Milojica, *Ideologija i prećutana sociologija Mirka Kosića*, br. 3–4, 2012, str. 158–170.
569. Trkulja, Jovica, *Kontroverze oko Mirka M. Kosića*, br. 3–4, 2012, str. 11–81.

17. Tokovi

570. Kafka, Franc, *Jedan stari list*, br. 1, 2003, str. 97–98.
571. Krleža, Miroslav, *Fragmenti Dnevnika iz 1967*, br. 2, 2003, str. 113–115.
572. Ranković, D., *Nove partije*, br. 1, 2004, str. 179–182.
573. Ivanović, Ivan, *Drainčev projekat balkanske kulture*, br. 2, 2004, str. 175–194.
- * Sadržaj: Otvoreno pismo G. D. Mitovu, uredniku bugarskog *Literarnog Glasa* – Sofija (R. Drainac); Istina pre svega, ali lojalnost

- nad svim; Bugarski list *Mir* i balkanska kultura; Odgovor G. Simeonu Andreevu, bugarskom piscu; Poslednji moj odgovor; Apel Nikole Filipova jugoslovenskim piscima; G. D. B. Mitov, urednik bugarskog časopisa *Literaturen Glas*, odgovara G. R. Draincu; Poetski mostovi (D. B. Mitov); Vinterhalter, Vinko, Rade Drainac spasava Balkan, br. 2, 2004, str. 177–194.
574. Braun, Kristi, *Ono što bi moglo da bude*, br. 3, 2004, str. 125–132.
575. Pandurović, Sima, *Kriza demokratije*, br. 4, 2004, str. 127–131.
576. Basta, Danilo, *Hegel u Brozovoj senci*, br. 1, 2005, str. 157–160.
577. Kiš, Danilo, *Za pluralizam*, br. 2, 2005, str. 103–105.
578. Panagulis, Alekos, *Verovati u čovjeka znači verovati u njegovu slobodu*, br. 3–4, 2005, str. 89–94.
579. Milojević, Predrag, *Vox populi*, br. 1–2, 2006, str. 127–135.
580. Drainac, Rade, *Demokratija*, br. 3–4, 2006, str. 131–132.
581. Jovanović, Dragoljub, *Ja vam priznajem pravo da me više u svome društvu ne držite*, br. 1, 2007, str. 243–245.
582. Dokument: *Zahtev za pravnim poretkom na Kosovu* (original dokumenta je bez naslova), br. 3–4, 2007, str. 225–229.
583. Tošić, Desimir, *Smisao slobode*, br. 1, 2008, str. 185–189.
584. Pekić, Borislav, *Beseda o demokratiji, civilizaciji i kulturi*, br. 2, 2008, str. 143–145.
585. Luter King, Martin, *Sanjam*, br. 3–4, 2008, str. 223–228.
586. Hašek, Jaroslav, *Finansijski problem*, br. 1–2, 2009, str. 153–154.
587. Ilić, Mihailo, *Neprijatelji države*, br. 3, 2009, str. 107–108.
588. Bulatović, Miodrag, *Ljudi sa četiri prsta*, br. 4, 2009, str. 153.
589. Borhes, Horhe Luis, *Šah*, br. 1, 2010, str. 117.
590. *Aforističari o novom novinarstvu* (Duško Radović, Vlada Bulatović-Vib, Jovan Hadži-Kostić, Ilija Marković), br. 2, 2010, str. 157–160.
591. Braun, Kristi, *Moje levo stopalo*, br. 3–4, 2010, str. 135–143.
592. Pekić, Borislav, *Kratka povest pada srpske demokratije* (od oktobra 1944. do novembra 1945), br. 1–2, 2011, str. 185–194.
593. Filipović, Filip, *Govor protiv „Obznane“*, br. 3–4, 2011, str. 243–248.
594. Stojković, Živorad, *Sudijama Srbije*, br. 1–2, 2012, str. 135–146.
595. Kosić, Mirko, *Sociologija i politika*, br. 3–4, 2012, str. 289–294.

18. Uvodnik

596. Trkulja, Jovica, *Zašto „Hereticus“?*, br. 1, 2003, str. 5–10.
597. Trkulja, Jovica, *Uvodnik*, br. 2, 2003, str. 5–6.
598. Trkulja, Jovica, *Uvodnik*, br. 1, 2004, str. 5–7.

599. Trkulja, Jovica, *Uvodnik*, br. 2, 2004, str. 3–4.
600. Trkulja, Jovica, *Uvodnik*, br. 3, 2004, str. 3–5.
601. Trkulja, Jovica, *Uvodnik*, br. 4, 2004, str. 3–4.
602. Trkulja, Jovica, *Uvodnik*, br. 1, 2005, str. 3–4.
603. Trkulja, Jovica, *Uvodnik*, br. 2, 2005, str. 3–4.
604. Trkulja, Jovica, *Uvodnik*, br. 3–4, 2005, str. 3–4.
605. Trkulja, Jovica, *Uvodnik*, br. 1–2, 2006, str. 5–7.
606. Trkulja, Jovica, *Uvodnik*, br. 3–4, 2006, str. 5–6.
607. Trkulja, Jovica, *Uvodnik*, br. 1, 2007, str. 5–7.
608. Trkulja, Jovica, *Uvodnik*, br. 2, 2007, str. 3–5.
609. Trkulja, Jovica, *Uvodnik*, br. 3–4, 2007, str. 5–6.
610. Trkulja, Jovica, *Uvodnik*, br. 1, 2008, str. 3–4.
611. Trkulja, Jovica, *Uvodnik*, br. 2, 2008, str. 5–6.
612. Trkulja, Jovica, *Uvodnik*, br. 3–4, 2008, str. 5–10.
613. Trkulja, Jovica, *Uvodnik*, br. 1–2, 2009, str. 5–7.
614. Trkulja, Jovica, *Uvodnik*, br. 3, 2009, str. 3–6.
615. Trkulja, Jovica, *Uvodnik*, br. 4, 2009, str. 3–4.
616. Trkulja, Jovica, *Uvodnik*, br. 1, 2010, str. 3–4.
617. Trkulja, Jovica, *Uvodnik*, br. 2, 2010, str. 3–8.
618. Trkulja, Jovica, *Uvodnik*, br. 3–4, 2010, str. 5–7.
619. Trkulja, Jovica, *Uvodnik*, br. 1–2, 2011, str. 5–8.
620. Trkulja, Jovica, *Uvodnik*, br. 3–4, 2011, str. 5–7.
621. Trkulja, Jovica, *Uvodnik*, br. 1–2, 2012, str. 3–5.
622. Trkulja, Jovica, *Uvodnik*, br. 3–4, 2012, str. 5–10.

19. Zbivanja

623. Trkulja, Jovica, *Stranputice vanrednog stanja*, br. 1, 2003, str. 111–114.
624. Vukadinović, Đorđe, *Kad sveci marširaju*, br. 1, 2003, str. 100–109.
625. Trkulja, Jovica, *Rani tranzicioni jadi Srbije*, br. 2, 2003, str. 117–124.
626. Vučinić, Marinko M., *Dekontaminatori na „Pinku“*, br. 2, 2003, str. 128–130.
627. Šuica, Jovan, *Gradske slike*, br. 2, 2003, str. 131–135.
628. Todorović, Dragoljub, *Neki aspekti suđenja za zločine u Sandžaku*, br. 1, 2004, str. 183–190.
629. Vučinić, Marinko M., *Mediji o događajima na Kosovu*, br. 1, 2004, str. 191–195.
630. Pihler, Stanko, *Kako savladati zlo autoritarne prošlosti Srbije*, br. 2, 2004, str. 195–200.

631. Vučinić, Marinko M., *Epigonstvo između farse i tragedije*, br. 2, 2004, str. 201–205.
632. P. V. i J. T., *Javna rasprava o modelu Zakona protiv diskriminacije osoba sa invaliditetom*, br. 3, 2004, str. 141–143.
633. Tatić, Damjan, *Mere za podsticanje ravnopravnosti osoba sa invaliditetom*, br. 3, 2004, str. 145–150.
* Prilozi: Primedbe na model Zakona protiv diskriminacije osoba sa invaliditetom (glave I i VII), br. 3, 2004, str. 151–183; Obrazloženje Zakona protiv diskriminacije osoba sa invaliditetom, str. 184–193.
634. Vučinić, Marinko M., *O razaranju intelektualne zajednice*, br. 4, 2004, str. 133–136.
635. Vučinić, Marinko, *Redukcionizam i neprijatelji demokratije*, br. 1, 2005, str. 161–163.
636. Vučinić, Marinko M., *Srebrenica – uterivači istine i pravoverna zadr-
tost*, br. 2, 2005, str. 107–114.
637. Vučinić, Marinko M., *Gram vlasti i Građanski savez Srbije*, br. 3–4, 2005, str. 95–98.
638. Vodinelić, Vladimir, *Uz model novinarskog kodeksa*, br. 1–2, 2006, str. 137–142.
639. Vodinelić, Vladimir; Gajin, Saša, *Kodeks novinarske struke*, br. 1–2, 2006, str. 143–152.
* Prilog: Pitanja i predlozi NUNS, str. 153–170; Odgovor Saveta RRA, str. 171–179.
640. Vodinelić, Vladimir, *Povodom modela zakona o zaštiti podataka o lič-
nosti*, br. 3–4, 2006, str. 133–137.
641. Vodinelić, Vladimir; Resanović, Aleksandar; Gajin, Saša, *Zakon o za-
štiti podataka o ličnosti (model)*, br. 3–4, 2006, str. 138–156.
642. Cvetković, Srđan, *Delimičan pregled do sada rehabilitovanih političkih
osuđenika – januar 2007*, br. 1, 2007, str. 272–274.
* Prilozi: Rešenje o rehabilitaciji, br. 1, 2007, str. 275–291. Zahtev za
rehabilitaciju u Sloveniji, br. 1, 2007, str. 292–294. Apel za otvaranje
arhiva Centra za kritičko mišljenje Instituta za savremenu istoriju,
br. 1, 2007, str. 295–297.
643. Vodinelić, Vladimir V., *Rehabilitacija, svemu uprkos*, br. 1, 2007, str. 251–271.
644. Trkulja, Jovica, *Govor mržnje*, br. 2, 2007, str. 138–141.
645. Vučinić, Marinko M., *Kuda zaista ide Srbija*, br. 2, 2007, str. 133–137.
646. Trkulja, Jovica, *Dragoljub Jovanović kao narodni tribun, političar i večiti
disident*, br. 3–4, 2007, str. 231–238.
647. Vučinić, Marinko M., *Prvi Slobodan među Srbima*, br. 3–4, 2007, str. 239–242.

648. Petrović, Vladimir, *Pregled dinamike procesuiranja ratnih zločina u Srbiji*, br. 1, 2008, str. 191–198.
649. Vučinić, Marinko M., *Dobrica Ćosić na Deltinom ledolomcu*, br. 1, 2008, str. 199–201.
650. Gajin, Saša, *Biti moderan ili poražen*, br. 3–4, 2008, str. 229–232.
651. Roknić, Aleksandar, *Nejednakost u javnom sektoru*, br. 3–4, 2008, str. 233–236.
652. Vučinić, Marinko M., *Neprincipijelne političke koalicije*, br. 3–4, 2008, str. 237–246.
653. Petrović, Vladimir, *Prevladavanje prošlosti u Nemačkoj 1989–2009*, br. 1–2, 2009, str. 155–159.
654. Vučinić, Marinko M., *Izazovi krize i demokratsko društvo*, br. 1–2, 2009, str. 160–165.
655. Vučinić, Marinko M., *Javni konkurs – još jedna politička obmana*, br. 3, 2009, str. 113–116.
656. Petrović, Vladimir, *O referendumskoj „inicijativi 200“*, br. 4, 2009, str. 155–157.
657. Apel za spas italijanskog lista „Il Manifesto“, br. 3–4, 2011, str. 249–251.
658. Apel stručnoj javnosti povodom izmena i dopuna pravosudnih zakona, br. 1–2, 2012, str. 147–149.

20. In memoriam

659. Trkulja, Jovica, *Svetionik u tmini – Sećanje na Božidara S. Markovića (1903–2002)*, br. 1, 2003, str. 231–236.
660. Trkulja, Jovica, *Nepristajanja Uglješe Krstića*, br. 2, 2003, str. 275–277.
661. Trkulja, Jovica, *U odbranu demokratije – sećanje na Slobodanku Nedović (1955–2004)*, br. 1, 2004, str. 295–299.
662. *Sećanje na Olgu Popović Obradović* (grupa prijatelja sa Pravnog fakulteta u Beogradu), br. 1, 2007, str. 429–430.
663. Lazin, Đorđe, *Nikola Milošević* (mala skica za portret velikog mislioca), br. 2, 2007, str. 363–368.
664. Milojević, Momir B., *Aleksandar A. Miljković (1929–2008)*, br. 1, 2008, str. 381–384.
665. Simić, Željko, *Epski lirizam Ksenije Zečević (1956–2006)*, br. 1–2, 2009, str. 319–322.
666. Jelić, Željko Z., *Dr Đorđe Vid Tomašević (1927–2009)*, br. 1, 2010, str. 237–239.
667. Trkulja, Jovica, *Neumorni istraživač srpske istorije – Sećanje na Dejvida Mekenzija*, br. 2, 2010, str. 267–276.

668. Trkulja, Jovica, *Odlazak velikog bibliofila* – Sećanje na Životu Žiku Lazića (1929–2010), br. 3–4, 2010, str. 239–243.
669. Trkulja, Jovica, *Prerani odlazak talentovanog istoričara* – Sećanje na Ljubomira Petrovića (1970–2011), br. 1–2, 2011, str. 339–343.
670. Basta, Danilo, *Nekrolog akademiku Mihailu Đuriću*, br. 3, 2011, str. 337–341.
671. Dragaš, Branko, *Na vest o smrti profesora Mihaila Đurića*, br. 3–4, 2011, str. 352–356.
672. Koprivica, Časlav D., *Misao i čast kao sudbina*, br. 3–4, 2011, str. 342–346.
* Povodom smrti Mihaila Đurića
673. Trkulja, Jovica, *U službi istine i pravde*, br. 3–4, 2011, str. 347–351.
* Povodom smrti Mihaila Đurića
674. Trkulja, Jovica, *U spomen logorašu Čedomiru Jakovljeviću (1922–2012)*, br. 1–2, 2012, str. 245–248.
675. Sibinović, Đorđe, *Na vest o smrti profesora Miodraga Simića*, br. 3–4, 2012, str. 361–367.
676. Tatić, Damjan, *Sećanje na profesora Vojina Dimitrijevića*, br. 3–4, 2012, str. 363–369.

Prilog br. 1

POPIS TEMATSKIH BROJEVA

- Savladavanje autoritarne prošlosti, 1/2003.
 Kontroverze oko lustracije, 2/2003.
 Otvaranje dosijea tajnih službi, 1/2004.
 Dileme rehabilitacije političkih osuđenika i kažnjenika, 2/2004.
 Protiv diskriminacije osoba sa invaliditetom, 3/2004.
 Restitucija i denacionalizacija, 4/2004.
 Obogotvorenje Titovog kulta, 1/2005.
 Književno vrednovanje, 2/2005.
 Izazovi političkog besedništva, 3–4/2005.
 Mediji i vlast u Srbiji, 1–2/2006.
 Književne mape, Beton, jeretičke inicijacije, 3–4/2006.
 Represija u srpskom i jugoslovenskom društvu, 1/2007.
 Politički ekstremizam u Srbiji, 2/2007.
 Alternativna rešenja statusa Kosova i Metohije, 3–4/2007.
 Sporovi oko Nacrta zakona o denacionalizaciji, 1/2008.
 Kontroverze oko rehabilitacije u Srbiji, 2/2008.

Zabrana diskriminacije u Srbiji, 3–4/2008.
Prevladavanje prošlosti – mit ili stvarnost, 1–2/2009.
Ograničenje slobode udruživanja, 3/2009.
Srpska dijaspora u Nemačkoj, 4/2009.
Krizna i obnova pravosuđa u Srbiji, 1/2010.
Izmene Zakona o javnom informisanju, 2/2010.
Zabrana diskriminacije osoba sa invaliditetom, 3–4/2010.
Komunistička represija na kraju II svetskog rata, 1–2/2011.
Dileme oko zabrane rada političkih udruženja, 3–4/2011.
Pravosuđe u zamci korupcije i partijske države, 1–2/2012.
Sporovi oko Mirka M. Kosića, 3–4/2012.

Prilog br. 2

POPIS DOSIJEJA I DOKUMENATA

Dokument: Presuda općinskog suda u Dubrovniku (Milanu Milišiću), br. 1, 2003, str. 188–193.

Dosije: Inkriminirani tekstovi Mihaila Đurića: Smišljene smutnje, br. 2, 2003, str. 200–203; Kamen razdora, str. 203–205; Suđenje, str. 206–230; Reagovanja, str. 231–239; Izvodi iz štampe, str. 240–251; Epilog, str. 252–255.

Dosije: O Zoranu Gluščeviću: Todorović, Dragoljub, Zoran Gluščević, žrtva međukomunističkih obračuna, br. 1, 2004, str. 207–212; Inkriminirani tekst Zorana Gluščevića, str. 213–216; Suđenje, str. 217–248; Reagovanja, str. 249–252.

Dosije: O Ivanu Ivanoviću: Todorović, Dragoljub, Izgon Ivana Ivanovića, br. 2, 2004, str. 239–248; Zabrana knjige, str. 249–266; Reagovanje na zabranu knjige, str. 267–272; Disciplinski postupak u Gimnaziji u Kuršumlji, str. 273–284; Suđenje, str. 285–315; Reagovanje na suđenje, str. 316–326.

Dokument: Presuda Okružnog suda u Nišu (Božidaru Todoroviću), br. 3–4, 2006, str. 287–307.

Dokument: Dosije o Gojku Đogu, br. 4, 2004, str. 229–336.

Dokument: Književne mape, Beton, jerećka inicijacija, br. 3–4, 2006, str. 9–83.

Dokument: Presuda Branku Popoviću (1882–1944), (priredio Srđan Cvetković), br. 1, 2007, str. 398–400 i 401–404. Ko je ovde lud? – Slučaj Vladimira Markovića (priredio Srđan Cvetković), br. 1, 2007, str. 405–406 i 407–418.

Dokument: Ekstremizam u političkoj retorici XX veka (odlomci iz političkih govora političara), (priredio Dejan A. Milić), br. 2, 2007, str. 125–132.

Dosije: Destrukcija univerziteta u Srbiji, br. 2, 2007, str. 181–191; Sadržaj: Hronologija otpora nastavnika Pravnog fakulteta u Beogradu Zakonu o univerzitetu; Stavovi nastavnika o Zakonu o univerzitetu; Stavovi Nastavno-naučnog veća Fakulteta o Zakonu o univerzitetu; Primena Zakona o univerzitetu; Primena Zakona o univerzitetu iz 1998. – štrajk, otkaz, suspenzije, otpori; Otklanjanje posledica primene; Zakon o univerzitetu iz 1998; Interpretacije i kontradikcije, str. 192–355.

Dosije: Rehabilitacija Slobodana Jovanovića (Dokumenti), br. 1, 2008, str. 357–358; Zahtev za rehabilitaciju Slobodana Jovanovića, str. 359–370.

Dosije: Rehabilitacija političkih osuđenika i kažnjenika u Srbiji (2), br. 2, 2008, str. 253–254; Rehabilitacija Borislava Pekića; Rešenje o rehabilitaciji, str. 255–258.

Dosije: Rehabilitacija političkih osuđenika u Srbiji (3), br. 3–4, 2008, str. 341–342.

Dosije: Rehabilitacija Bogdana Lončara i Milenka Brankovića, br. 3–4, 2008, str. 343–348.

Dosije: Rehabilitacija Dragoslava Mihailovića, br. 3, 2009, str. 136–152.

Dosije: Radovi Božidara Jakšića zbog kojih je otvoren istražni postupak, str. 195–219; Sudski proces i osuda Božidara Jakšića, str. 220–246; Izgon Božidara Jakšića – neizbor za asistenta na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, str. 247–254; Naknadne vesti i komentari, br. 4, 2009, str. 255–271.

Dosije: Presuda Vrhovnog Suda Republike Srbije, br. 4, 2009, str. 290–308.

Dosije: Sporovi oko rehabilitacije (Veselin Đuretić, Srpska egzistencijalna dijalektika, str. 159–160; Todor Kuljić, Antifašizacija fašista, str. 160–161; Jovica Trkulja, Rokada vozača i suvozača, str. 162–163; Momčilo Mitrović, Osetljivo pitanje pravde, str. 163–164; Đorđe Stanković, Nauka jedina merodavna, str. 164–165), br. 1, 2010, str. 159–165.

Dosije: Rehabilitacija Mihaila Đurića (Od osude do rehabilitacije Mihaila Đurića), str. 156–179; Sudski dokumenti, str. 180–201; Naknadne vesti i komentari, str. 202–206), br. 1, 2010, str. 156–206.

Dosije: Sudska rehabilitacija, filozofa i pesnika Milana Mladenovića, br. 2, 2010, str. 201–238.

Dosije: Rehabilitacija Ivana Ivanovića, br. 3–4, 2010, str. 215–228.

Dosije: Rehabilitacija Pavla Kurtovića, str. 276–280; Rehabilitacija Aleksandra Bućina, str. 281–284; Rehabilitacija Dušana Tomića, str. 285–290; Rehabilitacija Đoke Dunderskog, br. 1–2, 2011, str. 291–300.

Dosije: Rehabilitacija dr Danila Ciganovića i Nikole Ciganovića, br. 3–4, 2011, str. 308–312.

Dokumenti: Odgovori Mirka Kosića (1949–1951), br. 3–4, 2012. (Je li 27 mart 1941. bio plaćen, str. 322–323; „Misli“ Adama Pribičevića, str. 323–326; Adamu Pribičeviću *ad personam*, str. 326–327; Ko je „drsko lagao“ i ko falsifikovao?, str. 327–328; Jesam li ja najžešći i najdosledniji protivnik germanskog imperijalizma kod nas?, str. 328–329; Odgovor majoru Živanu L. Kneževiću, str. 330–332; Siton Watson i Danoven ne demantuju, str. 332–333; Gospodinu dr-u Slobodanu Jovanoviću, predsedniku Jugoslovenskog narodnog odbora u Londonu, str. 333–334; Odgovor g. prof. Seaton-u Watson-u, str. 335–338.

Dokument: Trenutno stanje u srpskom pravosuđu nije u skladu sa standardima Evropske unije, br. 1–2, 2012, str. 172–199.

Dokument: Pismo predsednika Evropske komisije, br. 1–2, 2012, str. 200–201.

Dokument: Zahtevi MEDEL-a, br. 1–2, 2012, str. 202–204.

Dosije: Neuspela rehabilitacija Dušana Jovičića, br. 1–2, 2012, str. 207–231.

Dokument: Nacionalna konferencija organizacija osoba sa invaliditetom, br. 3, 2004, str. 230–231.

Dokument: Sedam tačaka o politici prema Kosovu i Metohiji (Glavni odbor Naprednog kluba), br. 3–4, 2007, str. 243–244.

Dokument: Model zakona protiv diskriminacije, br. 3–4, 2008, str. 98–114.

Dokument: Zahtev za pravnim poretkom na Kosovu [original dokumenta je bez naslova, M.L.], br. 3–4, 2007, str. 225–229.

Dokument: Primedbe na model Zakona protiv diskriminacije osoba sa invaliditetom (glave I i VII), br. 3, 2004, str. 151–159; Prilozi; 160–183; Obrazloženje Zakona protiv diskriminacije osoba sa invaliditetom, br. 3, 2004, str. 184–193.

Dokument: Rešenja o rehabilitaciji, br. 1, 2007, str. 275–291.

Dokument: Zahtevi za rehabilitaciju u Sloveniji, br. 1, 2007, str. 292–294.

Dokument: Apel za otvaranje arhiva Centra za kritičko mišljenje Instituta za savremenu istoriju, br. 1, 2007, str. 295–297.

Dokument: Apel za spas italijanskog lista „Il Manifesto“, br. 3–4, 2011, str. 249–251.

Dokument: Apel stručnoj javnosti povodom izmena i dopuna pravosudnih zakona, br. 1–2, 2012, str. 147–149.

Prilog br. 3

REGISTAR AUTORA LIKOVNIH PRILOGA

- Andrejev, Nikolaj, 1/2003.
Attila, Cesernik, 1/2003.
Balasz, Arpad, 1/2003.
Brojgel, Piter, 3–4/2005, 2/2007.
Ćelić, Stojan, 2/2008.
Dali, Salvador, 2/2004.
Dobrić, Milorad, 1–2/2006.
Dobushinski, Mstislav, 1/2003.
Gambelić, Milan, 1–2/2006.
Guzina, Ranko, 1–2/2006.
Ivanov, Sergej, 1/2003.
Ivanović. Ljubomir, 3–4/200.
Jelić, Miodrag D., 1–2/2012.
Josimović, Stevan, 1–2/2006.
Jovanović, A., 2/2003.
Klas, Aleksandar, 1–2/2006.
Koraksić, Predrag, 1–2/2006.
Koslinski, Vladimir, 1/2003.
Kostadinović, Nikola, 1–2/2006.
Ludvig, Dušan, 1–2/2006.
Malešević, Dragan Tapi, 3–4/2011.
Menolog (iz crkvenog kalendara), freska c. 1345, Manastir Dečani, zadužbina Stefana Nemanjića, 2/2003.
Miloradović, Mića, 1–2/2006.
Milunović, Milo, 4/2004, 3–4/2008.
Osmjokin, Aleksandar, 1/2003.
Petrović, Zora, 3–4/2012.
Pop Novakov, M., 1–2/2006.
Popović, Branko, 1/2007.
Popović, Mića, 1–2/2006, 3–4/2006, 1/2007, 4/2009.
Radović, Ivan, 4/2004.
Risimović, Boško, 1–2/2009.
Romanović, Milomir, 2/2005.
Rudić, Nikola, 1–2/2006.
Rumenčić, Dragan, 1–2/2006.

- Sekerezović, Miodrag, 1–2/2006.
Srbinović, Mladen, 1/2010.
Srđić, Dragan, 1/2005.
Stanić, Vojo, 2/2007.
Stefan Simeon Nemanja, 3–4/2007.
Szombathy, Balint, 1/2003.
Šejka, Leonid, 1/2004.
Tabački, Miodrag, 1/2008.
Tenković, M., 2/2003.
Todorović, S[teva], 2/2003.
Tošić, Budimir B., 1–2/2011.
Ubović, Nedeljko, 1–2/2006.
Van Gog, Vinsent, 1/2007.
Veličković, Vladimir Vlada, 3/2004, 3–4/2010.
Živadinović, Dimitrije, 1–2/2006.

Prilog br. 4

POPIS LIČNOSTI KOJIMA SU POSVEĆENI *IN MEMORIAM*-I

- Vojin Dimitrijević, br. 3–4, 2012, str. 363–369.
Mihailo Đurić, br. 3–4, 2011, str. 337–341, 342–346, 347–351,
352–356.
Čedomir Jakovljević (1922–2012), br. 1–2, 2012, str. 245–248.
Uglješa Krstić, br. 2, 2003, str. 275–277.
Božidar S. Marković (1903–2002), br. 1, 2003, str. 231–236.
Dejvid Mekenzi, br. 2, 2010, str. 267–276.
Nikola Milošević, br. 2, 2007, str. 363–368.
Aleksandar A. Miljković (1929–2008), br. 1, 2008, str. 381–384.
Slobodanka Nedović (1955–2004), br. 1, 2004, str. 295–299.
Ljubomir Petrović (1970–2011), br. 1–2, 2011, str. 339–343.
Olga Popović Obradović (1954–2007), br. 1, 2007, str. 429–430.
Miodrag Simić (1931–2012), br. 3–4, 2012, str. 361–367.
Dr Đorđe Vid Tomašević (1927–2009), br. 1, 2010, str. 237–239.
Ksenija Zečević (1956–2006), br. 1–2, 2009, str. 319–322.

Prilog br. 5

REGISTAR AUTORA

- Aleksić, Stojanka 521
 Andrejević, Snežana 490
 Antić, Čedomir 105, 254, 478
 Antić, Hadži Dragan 46
 Antić, Miljenko 153
 Antonić, Slobodan 469, 561
 Arbanas, Jasna 442
 Arsenijević, Vladimir 84
 Arsić Ivkov, Marinko 213, 225, 233,
 240, 346, 403, 430, 435
 Avramović, Sima, 443
- Bakić, Jovo 470, 479, 562
 Balać, Kristina 8
 Barać, Verica 115
 Basta, Danilo N. 271, 576, 670
 Bečković, O.[lja] 372
 Beljanski, Slobodan 405, 413
 Beljanski, Vladimir 471
 Bjelica, Slobodan 231
 Bojanić-Radić, Biljana 154
 Boljević, Dragana 557
 Bondžić, Dragomir 463
 Borhes, Horhe Luis 589
 Božin, Teodor 395
 Braun, Kristi 574, 591
 Browning, Christopher 137
 Bugarski, Stevan 146
 Bukvić, Dimitrije 373
 Bulatović, Miodrag 588
 Bulatović, Vlada Vīb 590
- Cekić, Nenad 109
 Closa Montero, Carlos 517
- Cvetičanin, Neven 193, 480
 Cvetković, Srđan 49, 50, 69, 138,
 185, 242, 359, 372, 464, 491,
 511, 522, 541, 642
- Čanak, Branislav 107
 Čavoški, Kosta 406
 Čelić, Duško M. 326
 Čobanov, Milan 521
 Čomić, Gordana 85
 Čubrilović, Vasa 47
 Čudić, Predrag 34, 168, 171
 Čupić, Čedomir 108
- Ćirić, Saša 228, 438, 455–458
- Dačić, Ivica 102
 Damjanović, Ratomir 260
 Danilović, Olga 492
 Dević, Nemanja 542
 Dimitrijević, Brana 290
 Dimitrijević, Vojin 516
 Dinčić, Aleksandar 543
 Dobrijević, Ivana 245
 Donić, Dragana 110
 Dragaš, Branko 671
 Dragić, Labud 437
 Drainac, Rade 580
 Drašković, Vuk 80, 354
- Đilas, Milovan 387
 Đorđević, Ivan 86
 Đorđević, Milentije 444
 Đukić, Slavoljub 396
 Đurđić, Ljiljana 20–23, 173

- Đurić, Mihailo 14
Đurović, Đura 388
- Fatić, Vuk 95
Fekete, Balaz 205
Ferenc, Mitja 544
Fest, Joahim 381
Filipović, Filip 593
- Gajić, Dobrica 252, 255, 275, 281,
296, 302
Gajin, Saša 505, 639, 641, 650
Geiger, Vladimir 545
Glišić, Srboljub 485
Glišić, Venceslav 348, 394, 398,
399, 563
Gordić, Aleksandar 564
Gradinac, Svetlana 246, 276, 282,
291, 320, 331, 445
Grahek Ravančić, Martina 546
Grujović, Božidar 29
Guzina, Branislav 308
- Hadžić, Ibrahim 214
Hadži-Kostić, Jovan 590
Hašek, Jaroslav 586
Hesel, Stefan 333
Homen, Slobodan 372
Hristić, Zoran 169
- Ilić, Mihailo 587
Ivanković, Mladenko 141
Ivanović, Ivan 186, 305, 344, 345,
356, 573
Ivanović, Vladimir 523
Ivanovski, Ljubiša 309
Ivanji, Ivan 357
Ivković, Branislav 103
- Ivošević, Diana 355
Ivošević, Zoran 407, 558
- Jagličić, Vladimir 172
Janković, Ivan 414
Janković, Saša 548
Janjetović, Zoran 465
Jareb, Mario 161
Jelić, Željko Z. 666
Jovanov, Rastko 64
Jovanović, Branislav 9
Jovanović, Dragoljub 119, 581
Jovanović, Ivanka 349, 369
Jovanović, Milan 303, 518
Jovanović, Milivoje R. 248
Jovanović, Milja 96
Jovanović, Nadežda 292
Jovanović-Tomić, Mirjana 493
Jović, Savo B. 41
Jugović, Aleksandar 494
- Kačarević, Slavoljub 182
Kafka, Franc 570
Kalinić, Mirjana 76
Kan, Klod 112
Kandić, Tatjana 163, 526
Kardelj, Edvard 48
Kartag-Odri, Agneš 549
Chasanovitz, Sarah 534
King, Martin Luter 585
Kiš, Danilo 123, 577
Klajn, Ivan 370
Koljanin, Milan 140
Konstantinović, Nenad 415
Koprivica, Časlav D. 672
Kosić, Mirko M. 73, 206, 595
Krlježa, Miroslav 571
Kronja, Ivana 450, 472

- Krsmanović, Tomislav 189, 367
 Krstajić, Mirko 16
 Krstić, Ivana 287
 Kuburović, Predislav 400
 Kuljić, Todor 191, 374
 Kuzmanović, Dragana 117
- Lalić, Borislav 283
 Lazarov, Gojko 495
 Lazić, Živorad Žika 211
 Lazin, Đorđe 663
 Lebl, Aleksandar 473
 Lešaja, Ante 158
 Lolić, Marinko 164, 565
 Loma, Aleksandar 297
 Lukić, Maja 288
 Lukić, Svetlana 92
 Ljuboja Branko 304, 306, 310, 315,
 318
- Malešević, Krstan 142, 145
 Maljević, Danijela 97
 Manojlović Andrić, Katarina 550,
 552, 556
 Marinković, Tanasije 551
 Marković, Aleksandar 17
 Marković, Dušan 496
 Marković, Goran 135
 Marković, Ilija 277, 278, 327, 329,
 332, 334, 337, 338, 343, 590, 603
 Marković, Marko S. 391
 Marković, Milan 519
 Marković, Milorad 3
 Marković, Predrag J. 524
 Marković, Slobodan G. 431, 474,
 481, 512
 Marković, Tomislav 459
 Marković, Vladimir 235, 261, 279,
 284, 298, 325, 341
- Matković, Gordana 422
 Mc Bride, Jeremy 427
 Mezei, Žužana 547
 Mičić, Biljana 293
 Mićović, Stojan 10, 497
 Mihailović, Dragoslav 383
 Mihailović, Zoran 83
 Mijušković, Miroljub 498
 Milić, Borislav 206, 375
 Milić, Dejan A. 2, 51, 57, 184, 190,
 192, 237, 314, 368, 446
 Milojević, Momir B. 218, 566, 664
 Milojević, Predrag 579
 Milosavljević, Bogoljub 499
 Miljević, Vladimir 527
 Miljković, Aleksandar A. 132, 133,
 143, 217, 229, 232, 238, 243,
 247, 358, 382, 418
 Milišić, Milan 33
 Milošević, Jelena 350, 371
 Miljanić, Dragan 30
 Minović, Žika (Živorad) 295
 Miočinović, Mirjana 124
 Mirkov, Mile 376
 Mitrović, Milovan M. 567
 Mršević, Zorica 535
- Nadoveza, Branko 136, 447
 Nenadić, Bosa 552
 Nikić, Fedor 401
 Nikolić, Goran 525
 Nikolić, Kosta 125, 432
- Ognjanov, Galjina 506
 Orlović, Slaviša 267, 482
 Otašević, Dragoslav 4, 11
- Panagulis, Alekos 578
 Pandurović, Sima 575

- Parivodić, Milan 500
Pavićević, Borka 104
Pavković, Aleksandar 249
Pavličević, Predrag 162
Pavlov, Uroš 19
Pavlović, Aleksandar 460, 461
Pavlović, Ana 335
Pavlović, Marko 559
Pavlović, Mileva 285
Pavlović, Zoran 475
Pejin, Jovan 377, 378
Pekić, Borislav 584, 592
Perels, Joahim 513
Perić, Branko 342
Perović, Krsto 122, 174
Perović, Latinka 15
Petrov, Vladan 553
Petrović, Jasmina 159
Petrović, Ljubomir 128, 147, 160, 263, 466
Petrović, Vesna 220
Petrović, Vladimir 148, 156, 194, 195, 202, 244, 245, 256, 264, 268, 272, 359, 360, 467, 514, 648, 653, 656
Petrović-Mrvić, Nataša 419
Petrović-Škero, Vida 560
Pihler, Stanko 630
Pleša, Branimir 112
Počuča, Miodrag 536
Podunavac, Milan 18
Popović, Dragoljub M. 200
Popović, Mirko 468
Prokopijević, Miroslav 486
Protić, Milan St. 361
Prpa, Branka 361, 372
Pudar, Momo 339, 340
Radojević, Miodrag 408, 483, 528
Radoman, Vesna 423
Radonjić, Aleksa 13
Radonjić, Lila 93
Radovanović, Slaven 181
Radović, Duško 590
Raičević, Miodrag 265
Rajkov, Gordana 336, 537
Rakić-Vodinelić, Vesna 409, 509, 531
Ranković, D. 572
Reljin, Jelena 31
Resanović, Aleksandar 416, 641
Rešin Tucić, Vujica 439
Roknić, Aleksandar 451, 651
Ružičić, Milica Mima 176, 424
Ružić, Branko 98
Samardžić, Ljubiša 87
Samardžić, Miloslav 353, 402
Savić, Marijana 5
Savić, Svenka 289
Savićević, Maša 12
Sibinović, Đorđe D. 198, 203, 675
Silaški, Nadežda 154
Simeunović, Srđan Sendan 44, 180, 234, 440
Simić, Željko 196, 199, 269, 665
Simoni, Alesandro 111
Skopljak, Zoran 507
Spasojević, Tamara 156
Spasović, Grujica 94
Spičanović, Vladimir N. 165
Stanković, Đorđe 362, 364
Stanković, Vladan 166, 448
Stanojević, Obrad 311, 312
Stefanović, Zlatko 428, 487
Stefanovski, Mirjana 406

- Stepanović, Željko 131
 Stojadinović, Dragan Dragi 99
 Stojković, Živorad 594
 Suša, Gordana 89
 Svirčević, Miroslav 253, 257, 266
- Šarenac, Danilo 156
 Šarkić, Nebojša 307, 410, 420
 Šitkovic, Ejub 476
 Šuica, Jovan 627
 Šuica, Nikola 170, 209, 216, 433
 Šutović, Milojica 134, 151, 155, 157,
 434, 568
- Tadić, Veroslava 393
 Tanasković, Darko 300
 Tatić, Damjan 113, 149, 177, 201,
 221, 222, 258, 288, 508, 538,
 633, 676
 Teodorović, Miloš 120
 Tijanić, Aleksandar 90
 Tirnanić, Bogdan 351
 Todorić, Vladimir 429
 Todorović, Božidar 45
 Todorović, Dragoljub 35, 37, 38, 121,
 126, 178, 210, 212, 628
 Todorović, Mirjana 452
 Tomašević, Boško 187, 188, 441
 Tomić, Dobrivoje 389, 397, 501
 Topalović, Živko 502
 Tošić, Desimir 81, 106, 583
 Trebješanin, Žarko 477
 Trešnjic, Milan 110, 118
 T.[rkulja], J.[ovica] 52, 55, 71, 73, 632
 Trkulja, Jovica 1, 24–28, 32, 36, 39,
 40, 42, 43, 53, 54, 56, 58–68,
 70, 72, 74–76, 79, 116, 204,
 208, 215, 219, 227, 230, 236,
 239, 259, 262, 264, 273, 280,
 286, 294, 299, 301, 347, 352,
- 379, 384–386, 390, 392, 411,
 425, 449, 453, 484, 488, 503,
 515, 520, 529, 533, 539, 554,
 569, 596–623, 625, 644, 646,
 659–661, 667–669, 673, 674
- Vasić, Vera 223
 Veljak, Lino 241
 Veljanovski, Rade 532
 Vešović, Marko 175, 179
 Vodinelić, Vladimir 404, 412, 417,
 421, 454, 489, 504, 510, 530,
 638–641, 643
 Vučić, Aleksandar 101
 Vučić, Olivera 550, 555, 556
 Vučinić, Marinko M. 250, 251, 270,
 271, 313, 316, 319, 321–324,
 328, 330, 363, 365, 366, 626,
 629, 631, 634–637, 645, 647,
 649, 652, 654, 655
 Vučinić, Srđan 226
 Vujičić, Vukašin 144
 Vukadinović, Đorđe 624
 Vukadinović, Slobodan 274
 Vukalović, Marko 6
 Vukasović, Predrag 77, 78, 114, 129,
 150, 152, 183, 426, 540
 Vukotić, Bojana 207
 Vuković, Nenad 127
 Vulićević, Marina 88
- Wimmer, Kurt 534
- Zajović, Staša 82
 Zvekić, Đorđe 7
- Žarković, Dragoljub, 91
 Žigmanov, Tomislav 130
 Živanović, Miloš 462
 Živković, Dragoljub 197

ISTRAŽIVANJA

UDK 323.281(497.1)"1948/1956";
343.8(497.1)"1948/1956"

Martin Previšić

Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Zagreb

SUĐENJA I KAŽNJAVANJA PRISTALICA REZOLUCIJE INFORMBIROA

Rezime: Autor u članku daje analizu načina i vrsta kažnjavanja stvarnih i navodnih pristalica Rezolucije Informbira u periodu 1948–1956. godina. Korištenjem novih arhivskih izvora, kao i svjedočanstava preživjelih ibeovaca, autor rekonstruira glavne karakteristike procesa suđenja i kažnjavanja osoba optuženih za podržavanje Rezolucije Informbira. Osim toga, prezentiraju se novi statistički podaci koji rasvjetljuju ovaj fenomen, poput ukupnog broja kažnjenih i suđenih, broja izrečenih presuda, nacionalnosti kažnjenih itd.

Ključne riječi: Rezolucija IB-a, Goli otok, KPJ, ibeovci, represija

Poput onih u politici, ekonomiji, publicistici, školstvu, sportu i tsl., jugoslavenski komunisti slijedili su sovjetske modele i u preobražaju pravosudnog sistema nove Jugoslavije nakon 1945. godine. To je nalagalo stvaranje zakonskog okvira za procesuiranje optuženih za ratne zločine i kolaboraciju kao i ostalih ideoloških protivnika novog komunističkog sustava. Tako su se na udaru našli razni slojevi građanstva, kapitalista, obrtnika, klera, bogatih seljaka – *klasnih neprijatelja*. Ubrzo potom, eliminirani su i tzv. *suputnici revolucije*, odnosno razni ratni politički suradnici KPJ, za koje više nije bilo mjesta u jugoslavenskoj jednopartijskoj areni (Dragoljub Jovanović, Tomo Jančiković, Franc Snoj, Črtomil Nagoda i drugi). U partijskoj percepciji to su većinom bili *vanjski neprijatelji*, čije je marginaliziranje bilo preduvjet stvaranja boljševičke Jugoslavije, pa je nastup prema njima bio naročito surov. U tu svrhu čitavo zakonodavstvo nove Jugoslavije stavljeno je u funkciju KPJ i njenih ideoloških vizija, gdje, nasuprot liberalnim koncepcijama, nije postojala odvojenost sudske, zakonodavne i izvršne vlasti. Čitav aparat državne kontrole i represije, a tu važno mjesto zauzima i sudstvo, bio je instrumentaliziran od strane Partije u cilju potpunog osvajanja vlasti te

provođenja lenjinističko-staljinističkih marksističkih vizija preobražaja društva. Sudske procese karakterizirali su nedostatak pravne procedure (uručivanje optužnice, pravo na žalbu itd.), adekvatne obrane, javnog suđenja i tsl. Osim toga, poraće karakterizira i velik broj izvansudskih intervencija (egzekucija), kao i javnih procesa protiv visokopozicioniranih dužnosnika optuženih za kolaboraciju (Dražo Mihailović, Mile Budak) ili pripadnika klera (Alojzije Stepinac, Varnava Nastić). Jugoslavenski *narodni i klasni neprijatelji* doživjeli su sudbinu esera, pravoslavnih prelata, carista, kulaka, *bijelih* Rusa iz doba Oktobarske revolucije i nakon nje. Lako je slijediti kada postoji jasan predložak.¹

Sukob sa Informbiroom (IB), posebice njegova eskalacija, kao i povećani broj hapšenja u 1949. godini predstavljali su velik izazov KPJ kao i za jugoslavenski pravosudno-represivni aparat.² Do ljeta 1949. godine nije postojala politika utamničenja niti formalnog kažnjavanja ibeovaca, što se u doba osnivanja logora na Golom otoku u srpnju 1949. godine mijenja. Tada počinju kažnjavanja pritvorenih ibeovaca u okviru tadašnjeg zakonskog okvira administrativnim (vansudskim) i sudskim putem.³ Prema dostupnim podacima za vrijeme sukoba sa IB-om od 1948. do 1956. godine

- 1 Vrijednu analizu faktografije vezane uz procese raznim opozicionarskim grupama, pripadnicima klera te općenito sistema represije u ranoj Jugoslaviji dao je Srđan Cvetković u knjizi: *Između srpa i čekića 1*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2006. Za ovu tematiku vidi 368–392.
- 2 U radu se analizira vremenski period od izlaska Rezolucije IB-a pa sve do kraja 1956. godine, u kojoj je potpisana Moskovska deklaracija, kada su formalno normalizirani odnosi između Jugoslavije i SSSR-a i kada je sukob završio. Kasnija zahlađenja odnosa (1958. godina, Barski kongres, itd.) i vezana ograničena hapšenja nisu dio ovog rada.
- 3 Podaci ovdje prezentirani dio su istraživanja nove dokumentacije o ibeovcima u Hrvatskom državnom arhivu (Zagreb), dalje (HDA), RSUP SRH SDS Informbiro fond 1561, Popis kažnjenika i osuđenika („Popis“), koji daju novi pogled na broj interniranih ibeovaca u logore u periodu 1948–1956, kao i na vrste njihovih kažnjavanja. Dosadašnje spoznaje prikazane su kao komparativni okvir. Drugi izvori slično govore o broju kažnjenih i suđenih: Radovan Radonjić u *Iz-gubljenj orijentaciji* (Radnička štampa, Beograd 1985, 79.) navodi ukupno 16.288 osoba kažnjenih i suđenih u periodu 1948–1960, od čega je 685 kažnjeno „ostalim kaznama“, tj. kaznom koja se primjenjivala nakon 1956. godine prilikom ponovnog zahlađenja odnosa sa SSSR-om 1958. godine, što izlazi iz fokusa ovog rada. Radonjić navodi i 385 mrtvih osoba. Dragan Marković (*Istina o Golom otoku*, Narodna knjiga, Beograd 1985, 79.) iznosi malo drukčije brojke: 11.694 osobe kažnjene su administrativnom mjerom, a 5.037 sudski (ukupno 16.731), ali ne navodi vremenski period. Vladimir Dedijer (*Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Rad, Beograd 1984, 478–479) ističe da je kroz Goli otok prošlo 31.000–32.000 osoba, tj. 18.000 i 13.000 sudski penaliziranih, što je pretjerivanje. Branko Petranović u svojoj sintezi *Istorija Jugoslavije 1918–1988*. (tom. III, Nolit, Beograd 1988, 232–233) navodi da su administrativno kažnjene 11.694 osobe te 5.037 sudski, znači ukupno 16.731 osoba, što su brojke jednake Markovićevim.

na ova dva načina je kažnjeno/suđeno 15.339 osoba (broj isključuje umrle na izdržavanju kazne, oko 400 ljudi), koje su potom kaznu izdržavale u nekom od logora za ibeovce. Ovo je ujedno ukupan broj osoba koje su izdržavale zatvorsku (logorsku) kaznu za vrijeme sukoba sa IB-om.⁴

1. Administrativni način kažnjavanja (društveno-korisni rad)

Najveći broj kazni bio je izrečen administrativnim putem, njih 10.999.⁵ Kazne su izricali: komisije za prekršaje rajonskih odbora, vijeća za prekršaje SUP-a NR, Drugo odjeljenje Udbe, te neki gradski sudovi (rijetko).⁶ Njima su u većini slučajeva kažnjavani civili za „lakša“ djela ibeovskog karaktera (širenje neprijateljske propagande, organiziranje ibeovskih grupa, širenje ratne psihoze, rasturanje ilegalnog ibeovskog materijala itd.). Kao i u nizu slučajeva još od kraja rata i poraća, kada je OZNA djelovala kao produžena ruka sudstva (Partije), tako je i u sukobu sa IB-om Udba nastupala kao dio pravosudnog sistema, odnosno sama je postala sudska instanca.

Služba sigurnosti imala je sve ingerencije u hapšenju, istraživanju i na koncu u kažnjavanju osoba osumnjičenih za kominformizam.⁷ Ovakav pristup bio je uvjetovan razmjerno velikim i naglim brojem uhapšenih osoba, gdje ne treba zaboraviti da je represivni aparat već bio opterećen i hapšenjem i kažnjavanjem drugih vrsta opozicionara, pa se javila nužnost u rasterećivanju sudova kao i u što bržem i efikasnijem formalnom zakonskom procesu. Osim toga, administrativni način kažnjavanja ibeovaca sugerira da je na čitavu stvar Udba gledala kao na unutarpartijsko pitanje, više ideološkog karaktera nego krivičnog. Problem je trebalo riješiti unutar kuće, pa je ovaj način kažnjavanja otvorio mogućnost brzog i jednostavnog pravnog okvira za utamničenje ibeovaca. Osnovni proces je bio *reguliran Osnovnim zakonom o prekršajima*, donesenim 28.11.1947, kao i njegovim dopunama

---

4 Osobe koje su kažnjene administrativnim putem nazivamo *kažnjenici*, dok one sudskim nazivamo *osuđenici*. U poglavlju nisu razmatrane ostale vrste kažnjavanja koje nisu imale zatvorski epilog (izbacivanja iz Partije, partijska opomena itd.).

5 HDA. Fond 1561, „Popis“.

6 Berislav Jandrić, *Hrvatska pod crvenom zvijezdom. Komunistička partija Hrvatske 1945–1952*, Srednja Europa, Zagreb 2005, 296–297.

7 Ako *kominformizam* pokušamo definirati u jednoj općoj i ne suviše preciznoj formi, on bi označavao pristajanje uz Rezoluciju IB-a kao pojavu sljedbeništva (uglavnom članova KPJ) liderstvu SSSR-a (Staljina), te njihovoj dominaciji u međunarodnom komunističkom pokretu, čak i pod cijenu rušenja vlastita poretka, tj. rukovodstva svoje zemlje. U ovakvoj definiciji implicirana je ideološka pozadina kao primarni i gotovo jedini uzrok pristajanja uz RIB. U takvoj simplifikaciji leži zamka, jer je pojam kominformizma svakako raznorodna porijekla i shvatljiv je samo u svojoj pluralističkoj genezi (Banac).

od 18.10.1948. godine.⁸ Zakon je regulirao način i organ kažnjavanja, kao i njegovo trajanje te definiciju samog prekršaja:

Član 1. – Prekršaji su povrede pravnog poretka utvrđenog pravnim propisima državnih organa FNRJ i narodnih republika, za koje se zbog njihove neznatne društvene opasnosti propisuju administrativne kazne.

Član 6. – Administrativne kazne jesu: 1) opomena, 2) ukor, 3) novčana kazna, 4) oduzimanje predmeta kojim je učinjen prekršaj 5) protjerivanje, 6) popravni rad do 3 mjeseca 7) lišenje slobode do tri mjeseca.

Član 53. – U administrativnom postupku državni organ ocjenjuje dokaze po slobodnom uvjerenju.

Osim navedenog zakonskog temelja kažnjavanja ibeovaca administrativnim putem, *Zakon o prekršajima protiv javnog reda i mira*, donesen 8.4.1949. godine, bio je formalni korak naprijed u daljnjem olakšavanju tog procesa, kao i širenju pravnog prostora za kažnjavanje ibeovaca.⁹ Važne su sljedeće stavke:

Član 1. – Prekršaj protiv javnog reda i mira čini onaj, koji svojim ponašanjem ili postupcima remeti normalan način života građana, ometa kretanje i saobraćaj na ulicama i drugim javnim mjestima, unosi nemir među građane, narušava javni moral, ometa pravilno iskorištavanje javnih objekata i zgrada, provodi vrijeme u besposličarenju, ometa odmor građana ili na drugi način narušava društvenu disciplinu i mir građana.

Član 2. – Za prekršaj protiv javnog reda i mira kaznit će se: (...) 6) Tko izmišlja ili širi lažne vijesti, koje remete mir i spokojstvo građana.

Član 3. – Učinitelj će se kazniti: Za prekršaje iz točke 2, 6, 12, 13, 14, čl. 2. kaznom popravnog rada do tri mjeseca ili kaznom lišenja slobode do tri mjeseca.

Član 6. – Ako se za osobu kažnjenu za prekršaje iz čl. 2. točke 2, 6, 12, 13, 14, može osnovano zaključiti da će i dalje vršiti takve prekršaje, takva osoba će se po izdržanoj kazni uputiti u svrhu preodgajanja na društveno korisni rad u trajanju od 6 mjeseci do dvije godine.

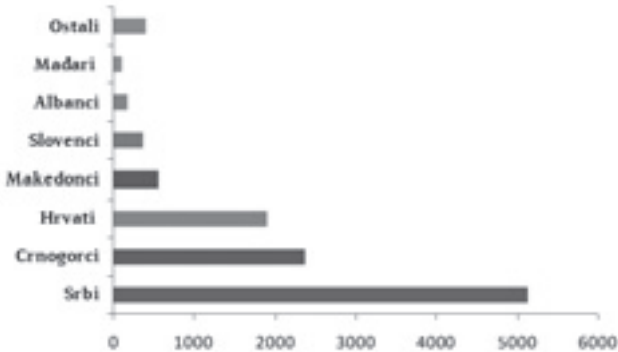
Na ovim temeljima kažnjeno je 10.999 osoba, i to kaznama od: 24 mjeseca (5.557 osoba), 21 mjesec (12 osoba), 20 mjeseci (285), 18 mjeseci (1.773), 16 mjeseci (153), 15 mjeseci (235), 13 mjeseci (28), 12 mjeseci (1.326), itd.¹⁰ Po nacionalnosti mjerom DKR-a najviše je kažnjeno Srba (5.135), Crnogoraca (2.373), Hrvata (1.896), Makedonaca (550) i Slovenaca (369) te Albanaca (167), Mađara (101) itd.¹¹

8 Osnovni zakon o prekršajima, *Službeni list FNRJ*, br. 107, 17.12.1947; Dragan Marković, *Istina o Golom otoku*, 283–285.

9 Zakon o prekršajima protiv javnog reda i mira, *Narodne novine*, Službeni list NRH, br. 29, 9.4.1949; Dragan Marković, *Istina o Golom otoku*, 283–285.

10 HDA, Fond 1561, „Popis“.

11 *Ibid.*

Grafikon 1. Nacionalnosti kažnjenih administrativnom mjerom društveno korisnog rada (DKR)

Uhapšeni ibeovci vjerovali su da nakon istrage slijedi sudski proces, pa su mnogi svoje iskaze u zatvoru pokušali prilagoditi eventualnom nadolazećem suđenju. Realnost je bila drukčija, jer je istraga ujedno bila i sudski proces, u potpunosti u Udbinoj režiji. „Karakteristika“ koju su pisali Udbini isljednici na kraju istrage sadržavala je i sugestiju nadležnog istražitelja o duljini kazne, čime je vrlo malo posla ostajalo čak i za komisiju koja je izricala kaznu.¹² Njen posao je bila samo formalna verifikacija istrage, tj. izricanje kazne društveno korisnog rada na određeno vrijeme. Kazne su bile izricane u istražnim zatvorima od strane *ad hoc* sastavljenih (tročlanih) komisija čija je funkcija više bila daktilografska nego izvršna. Kažnjenici bi bili pozivani u sobu gdje bi im bile pročitane kazne ili bi taj posao obavio Udbin isljednik, što je svakako bio hladan tuš, jer su uhapšeni očekivali sudski proces. Ovako su morali potpisati dobivenu kaznu, premda je mnogima ta kazna samo pročitana bez ikakvog uvida u dokument i, naravno, prava na advokata. *Ivan Esih* bio je iznenađen načinom kako je kažnjen.¹³

Nakon nekog vremena polako se počelo šušcati da bi trebali biti osuđeni, onako među kažnjenicima. I došao je i taj dan. Međutim, to nije bilo nimalo slično onoj klasičnoj predodžbi kakvu imate kada je u pitanju suđenje i presuda. Zvali su nas u neku sobu jednog po jednog, i neki činovnik nam je usmeno izricao da smo kažnjeni administrativno popravnom mjerom društveni korisnog rada u trajanju 20 mjeseci. Naglašavali su da nismo osuđeni i da kasnije ne govorimo da smo osuđeni već kažnjeni. Nije bilo papira, niti pismenog traga, niti mi je rečeno tko me sudio. Inače, bio sam kažnjen više od organizatora Tomulića i Brajana, vjerojatno zato jer sam u početku negirao svoju krivnju.

12 Tako se na primjer u zaključku „karakteristike“ jedne ibeovke kaže: „Mišljenja smo da se imenovana kazni sa dvije godine društveno korisnog rada“, HDA, Dosije 320 362, Mica Bogdanić.

13 Svjedočenje Ivana Esiha dano autoru rada. Zagreb 2009, 2010.

Nekim uhapšenima kazna društveno korisnog rada zazvučala je benigno, pa čak i prihvatljivo. *Miha Cenc* nije bio razočaran činjenicom da je, sukladno zakonu, kažnjen mjerom prinudnog bivanja na jednom mjestu, u ovom slučaju na području Senja.¹⁴ Nije mogao niti pretpostaviti o kakvom je radu bila riječ i na kakvom mjestu.

To je bio novembar 1952. godine. Jednog dana sve su nas izveli u dvorište i tu nas postrojili, i bila je jedna drvena zgrada uz zid, i tu su bila trojica ljudi, vjerojatno to vijeće za prekršaje ili što već. Jednog su zvali unutra i to je ovako nekako izgledalo, pošto nismo dobili u ruke niti jednog dokumenta, ali se sjećam dobro kako je to bilo formulirano. Otprilike ovako: „Pošto njegovo neprijateljsko djelovanje nema elemenata po krivičnom zakoniku, kažnjava se administrativno po zakonu o prekršajima na prinudno bivanje u srezu Senj.“ Takva je bila formulacija, a kazna vrijeme od 18 mjeseci, istražni zavod se ne ubraja u to vrijeme. Znači, kažnjen sam sa 18 mjeseci. I tako ja razmišljam o tom „prinudnom bivanju“. Kažem si da neće biti tako strašno, tamo će se raditi kod nekog seljaka, pa će se morati svakog dana javljati policiji itd. Prinudno bivanje u srezu Senj zvučalo je normalno.

Kažnjenici su imali zakonsko pravo na žalbu, ali u praksi to je jako malo mijenjalo na stvari. Žalbe nitko nije razmatrao. *Vlado Bobinac* naivno je vjerovao da su formulacije kazne bitne, pa je uložio žalbu, zbog koje je zamalo bio pretučen.

Naređeno mi je da potpišem, što sam odbio uz opasku da optužnica ne odgovara stvarnosti. Sudac mi je rekao da na kraj teksta stavim „žalim se“, što sam i uradio. Kasnije, kada sam u brodu „Punat“ putovao na Goli, netko me prozvao poimenično i pitao tko se žali, na što sam šutio kao zaliven.

Žaliti se nije bilo pametno, naročito ne u zloglasnom Kotorskom zatvoru, koji je bio tranzitno mjesto za crnogorske kominformovce. Kada već nije postojao smisao žalbe, crnogorski istražitelji Udbe odlučili su pojednostaviti proceduru, pa su nasiljem obeshrabrili sve potencijalne žalbe na kazne. *Boško Vulović* prisjeća se grubosti s kojima se susreo prilikom izricanja kazne u zatvoru u Kotoru.¹⁵ Ime *Gojko Radojić* ostalo mu je u ružnom sjećanju.

*Onda proziva. „Ima li netko da nije prozvan?“ Nema. Svih 25 smo tu. „Sad ćemo da vam izrekemo kazne.“ Godinu, 18 mjeseci, dvije godine – to su bile kazne. Nema papira da se tu nešto potpiše, nego spisak koliko je ko kažnjen. „Ima li tko da se žali?“ Sad mi šutimo. Jedan *Babović*, seljak nepismeni sa granice Albanije i Crne Gore: „Evo ja bi se žalio!“ „A što ćeš ti da se žališ?“ , pita ga udbaš. „Ja se nikad nisam bavio politikom, niti ja znam što je to Informbiro. Ja sam nepismen čovjek. Ja sam čoban.“ „Zašto su te uhapsili?“ ,*

14 Svjedočenje *Mihe Cenca* dano autoru. Čatež 2010.

15 Svjedočenje *Boška Vulovića* dano autoru. Beograd 2009, 2010.

pita ga udbaš. „Ne znam!“, kaže seljak. „Kako ne znaš? Ti si bandu sprovodio preko granice za Albaniju“, kaže mu udbaš. „Nisam, ljudi. Ja sam bio sa ovcama u planini. Naišla su dva, tri civila i pitaju me: 'Ima li koga ovde u planini?' A ja im kažem da nema nikog osim mene ludoga i ovih ovaca. Ja smatram da sam lud što čuvam ovce, a svi moji drugovi su se zaposlili. Ja jedan, zato što sam lud, ostao sa ovim ovcama. Svi su se snašli bez mene. Ti civili su bježali za Albaniju i uhvati ih UDBA, graničari, a koji ih pitaju jesu li od koga dobili informacije. A oni kažu: 'Jesmo. Jedan nam je čoban reko kako nema nikoga, nema ni milicije.' Oni su to iskoristili i uhapsili me.“ Pita udbaš nakon toga: „Ima li još netko da se žali?“ „Ne.“ Onda je neki Gojko Radojić, bez jednog oka, major UDBE, koji je bio šef UDBE kad su mene uhapsili u Kotoru, mali čovjek, a mali ljudi su inače kočoperi, rekao: „I ti bi da se žališ? E ja ću ti odgovorit na žalbu!“ Pa šakom u glavu. On padne i mi ga zadržimo. Pada, nokautiran je i mi ga držimo. Izgubio je svijest. „Ima li još neko da se žali?“ Mi šutimo. „Ajde, vodi ih!“

Brojni kažnjenici nikada nisu vidjeli svoje presude *crno na bijelo*, ili su ih samo potpisali. Arhivski materijal otkriva nam sadržaj i formu tog kratkog dokumenta koji se nazivao „Rješenje“. U njemu se sumiraju razlozi zbog čega je uhapšenik kažnjen, po kojem zakonu i s kolikom kaznom. Tako se konstatira da je Mijo Babić prekršio Zakon o javnom redu i miru (čl. 2, stavak 6.), te ga komisija za prekršaje Gradskog Narodnog Odbora Split „u cilju prevaspitavanja upućuje na društveno korisni rad u trajanju 24 mjeseca računajući od dana donošenja ovog rješenja“.¹⁶ U obrazloženju je utvrđeno da je Mijo Babić „pred više neprijateljskih elemenata izmišljao razne laži i iste proturao dalje“.¹⁷ Babić, kao i ostali ibleovci, imali su pravo na žalbu „ministru unutrašnjih poslova NRH u roku od osam dana po saopštenju rješenja“, ali već je opisana jalovost te mogućnosti.¹⁸ Uz uobičajenu parolu „Smrt fašizmu – Sloboda narodu!“, na kraju „Rješenja“ stoje potpisi tročlane komisije i potpis kažnjenika Mije Babića.

2. Sudski način kažnjavanja

Za razliku od administrativnog načina kažnjavanja, koji je, osim pojednostavljivanja pravne procedure, trebao ostaviti dojam na kažnjenike da se prema njima primjenjuju više pedagoške nego disciplinske mjere, suđenja na redovnim i vojnim sudovima ciljala su na sasvim drukčiji,

16 HDA, Dosije Mijo Babić.

17 *Ibid.*

18 U gotovo identičnom „Rješenju“ o kažnjavanju Mice Bogdanić, donesenom od strane Komisije za prekršaje Narodnog odbora VI. rajona grada Zagreb od 19.12.1950. godine, Bogdanićka je dodala svoj rukom: „ne žalim se“. Mudro. HDA, Dosije 320–362 Mica Bogdanić.

mnogo drastičniji učinak. Sudskim putem najviše su kažnjavani oficiri i podoficiri Jugoslavenske armije (JA), koji su se izjasnili za Rezoluciju IB-a ili su sudjelovali u nekim većim prekršajima (sabotaža, izdaja itd.). Oštar nastup prema ibeovcima u vojsci razumljiv je jer su veze između SSSR-a i Jugoslavije bile naročite jake baš na vojnom polju.¹⁹ Isto tako, opasnost od vojne intervencije koja je prijetila Jugoslaviji od 1949. do 1951. godine nalagala je oštar nastup prema ibeovcima u Jugoslavenskoj armiji (JA), kako bi se moral, ali i učinkovitost vojske održali na što višem nivou.

Osim vojnih lica, sudskim putem kažnjavani su i civili koji su bili umiješani u razne sabotaže, terorističke akcije, špijunažu, odmetništvo itd. Sudskim putem kažnjavane su i osobe u sastavu Udbe i Narodne milicije, i to uglavnom one u višim činovima. Ukupno je sudskim putem osuđeno (vojska i civili) 4.340 osoba. Pravna osnova za suđenja bili su *Zakon o izvršenju kazni*, donesen 27.10.1948. godine, i *Zakon o vojnim krivičnim delima*, donesen 11.12.1948. godine.²⁰ Kazne su, za razliku od onih koje su predviđene u administrativnom postupku, bile znatno rigoroznije. Između ostalih, bile su: smrtna kazna, zatvorska do 20 godina uz gubitak građanskih prava, tj. gubitak biračkog prava, prava stjecanja i vršenja funkcija u društvenim organizacijama ili udruživanjima, prava nošenja počasnog zvanja, ordenja i odlikovanja, prava javnog istupanja, prava na državnu i javnu službu, te gubitak čina.²¹

Istražni proces nad ibeovcima koji su bili pripremani za sudsku presudu, radi podizanja optužnice, bili su dulji i temeljitiji, premda se sâm ishod nije razlikovao od ishoda kažnjavanih administrativnim putem. Jedina razlika bila je u dužini kazne. Suđenja su se odvijala u većim republičkim centrima, uglavnom na vojnim ili građanskim sudovima. Osobe koje su izvedene pred sud imale su pravo na advokata, koji je bio dodjeljivan po službenoj dužnosti, što je za proces i njegov ishod bilo beznačajno. Poznati crnogorski ibeovac Vlado Dapčević prisjeća se da je advokat njegovog suradnika u bijegu preko granice Branka Petričevića-Kađe tijekom suđenja „napadao ga je tri puta više nego tužilac“.²² Suđenja su provođena uz manjak nepristranosti sudskog vijeća, gdje se većina presuda, kao i sami epilog procesa, znao unaprijed. Same rasprave, kao i faza obrane osumnjičenika, bile su

19 V. npr. Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1956–1958*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 278–279.

20 *Zakon o vojnim krivičnim djelima*, *Službeni list*, 11.12.1948, br. 107; *Službeni list*, 27. listopada 1948.; v. još: Dragan Marković, *Istina o Golom otoku*, 283–285; Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića*, 376.

21 *Zakon o izvršenju kazni*, *Službeni list*, 27.10.1948, br. 92; Ibeovci su suđeni i po *Zakonu o krivičnim djelima protiv naroda i države*, *Službeni list FNRJ*, 1.9.1945, br. 66.

22 Slavko Ćuruvija, *Vlado Dapčević – Ja ibeovac*, Filip Višnjić, Beograd 1990,147.

kratke, pa čak i nepostojeće.²³ Ivan Kosić vrlo brzo se suočio sa realnošću suđenja ibeovcima. Pripremljena optužnica, preparirani svjedoci, nikakva obrana i slabi izgledi za oslobađanjem.²⁴

Suđenje je bilo montirano, te se odvijalo na Vojnom sudu u Beogradu, krajem kolovoza 1951. U sudnici su bila tri člana sudskog vijeća, suci, i moj branitelj kojega niti prije, niti poslije, nisam čuo ni vidio, a kamoli razgovarao. Uz ove, meni iza leđa je sjedio moj isljednik. Kasnije je došao jedini svjedok, već spomenuti Mirko Janković, te su čitane izjave trojice tobožnjih svjedoka. Janković me u svojem svjedočenju počeo oštro napadati, na što sam samo šutio, jer mi je bilo jasno da mi je sudbina zapečaćena.

Kada bi bila dozvoljena publika (u većim procesima), što je više bio izuzetak nego pravilo, publika bi dobacivala razne uvrede i provokacije optuženima.²⁵ U sudnicama je vladala atmosfera negativne nastrojenosti prema suđenim ibeovcima, pa su neki optuženi, slično starim boljševicima u Moskovskim procesima, sami sebe optuživali za izdaju.²⁶ Branko Petričević-Kađa čak je na kraju svog izlaganja svoje „obrane“ uzviknuo: „Živio drug Tito! Živjela Komunistička partija Jugoslavije!“.²⁷ Suđenje koje je moglo ići samo u smjeru izricanja presude optuženima, kao i njegov ubrzan tijek, opisuje Momčilo Stanković, koji je doveden pred Vojni sud u zagrebačkoj ulici Nova Ves u jesen 1949. godine.²⁸

Jednog dana su stvorili neku grupu, bilo nas je 7. Pa su nam podijelili optužnice, koje su imale tri strane. Optužba je bila da smo maltene baš mi Staljinovi pomoćnici, da imamo nekakve komitete, da smo organizovali plan rušenja ne znam čega više, ma sve van pameti. Ja sam došao zadnji na red. Pitali oni na kraju suđenja ima li tko da je za Rezoluciju prije izricanja presude? Rekao sam: „Ja i slažem se sa svim tačkama!“ Pročitao je presudu prema kojoj sam dobio 6 godina zatvora. Kada su me pitali da li se želim žaliti rekao sam da nemam kome. Neki mi je kapetan Čalić prišao, koji je bio žandar u staroj Jugoslaviji, i dobio: „Bando zadarska, da sam te ja sudio, dobio bi 20 godina“. Meni je bilo svejedno u tom trenu; da li sam dobio 20 godina, 15 godina ili su me osudili na smrt vješanjem.

Sačuvani dokumenti potvrđuju svjedočenja osuđenika. Dva oficira JA, kapetan Vojislav Garčević i poručnik Đorđe Lucić, bili su pristalice Rezolucije IB-a, za koju su se izjasnili. Vrlo brzo nakon objave Rezolucije

---

23 Sudsko vijeće sastojalo se od suca porotnika, te dva člana vijeća. Osim njih prisutan je bio predstavnik optužnice (tužitelj), zapisničar te branitelj po službenoj dužnosti. Svi su bili oficiri JA.

24 Svjedočenje Ivana Kosića dano autoru. Krk 2009.

25 *Ibid.* 148.

26 *Ibid.*

27 *Ibid.*

28 Svjedočenje Momčila Stankovića dano autoru rada. Beograd 2010.

(6.8.1948.) napustili su svoju kasarnu u Nišu te preko jezera Palić u blizini Subotice pobjegli u Mađarsku. Vojni sud u Nišu dana 18.4.1949. u odsustvu je osudio Garčevića na 15, a Lucića na 17 godina prisilnog rada uz trajan gubitak građanskih prava.²⁹ Kažnjeni su po Zakonu o prekršajima i Zakonu o krivičnim djelima protiv naroda i države.³⁰

Ipak, obrazloženje presude važan je dokument vremena, i zbog stila kojim je pisan kao i zbog sadržaja. Garčević i Lucić su pobjegli iz Jugoslavije jer su bili „svesni da u socijalističkoj zemlji ne mogu zadovoljiti svoje bolesne ambicije i da ne mogu doći ni do kakvih nezaslužениh nagrada“ pa su pristupili „zločinačkoj organizaciji koja pod zaštitom tvoraca zločinačke Rezolucije IB-a i sa njihovom punom pomoći i potporom putem propagande, preko štampe i radija i poziva narode na otvorenu prevratničku pobunu, protiv najvišeg državnog rukovodstva FNRJ“.³¹

Ovakve difamacije ibeovaca bili su uobičajene u doba sukoba sa SSSR-om, pa su oni često prozivani karijeristima, odmetnicima, prodanim dušama, izdajnicima itd.³² Prema tom shvaćanju, jugoslavensku kompartiju nisu mogli izdati ideološki izgrađeni visoko moralni komunisti, već samo društveni i politički marginalci. Nastavak obrazloženja presude više ima prizvuk političkog pamfleta i doktrinarne obrane jugoslavenskog odstupanja od politike IB-a nego pravnog dokumenta. Premda su jugoslavenski komunisti izbjegavali sebe percipirati kao jedine pravovjerne tumače marksističke misli, kao što su to čini albanski i kineski nakon 1961. godine, skretanje sa Marksova puta nisu priznavali. Sudeći prema sadržaju optužnice, taman u doba eskalacije sukoba (proljeće 1949.) Tito i suradnici ustrajavali su na temeljima onoga što će koju godinu kasnije posredstvom razvoja vanjskopolitičke situacije evoluirati u jugoslavenski nacionalni komunizam, samoupravljanje i nesvrstanost:

„Svacom čoveku u našoj zemlji jasno je da sadašnje najviše partijsko, političko i državno rukovodstvo nije pogriješilo. Naši narodi su se u ispravnost rukovođenja današnjeg partijskog, političkog i državnog rukovodstva uvjerali u toku Narodnooslobodilačke borbe i izvođenja narodne socijalističke revolucije, kao i u toku obnove naše zemlje i izgradnji socijalizma u našoj zemlji posle oslobođenja od okupatora i svrgavanja eksploatatora sa vlasti, kad je ovo isto rukovodstvo nepokolebljivo i mudro vodilo naše narode kroz revolucije, rukovodi

29 HDA. Dosije 6516, Vojislav Garčević.

30 Ove presude potvrđuju raniju tvrdnju da do ljeta 1949. godine nije postojala konzistentna politika kažnjavanja ibeovaca, već da je do tog razdoblja suđeno samo onim osobama terećenim za djela izdaje ili bijega iz vojske u IB zemlje. Analizirajući dosijee ibeovaca, ne nailazimo na presude ili kazne zbog širenja ibeovske propagande, podrške Rezoluciji, organiziranja ibeovskih grupa do lipnja 1949. godine.

31 HDA. Dosije 6516, Vojislav Garčević.

32 Upor. Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, Globus, Zagreb 1990, 145.

danas u izgradnji socijalizma i sa istom nepokolebljivošću i mudrošću pripremilo KPJ i naše narode na ova velika dela.“³³

Slučaj potpukovnika Andrije Bubnja, koji je osuđen na Vojnom sudu u Beogradu 28.7.1950. godine na 15 godina zatvora i 3 godine gubitka građanskih prava:

„Prilikom upoznavanja s pismima CK SKP/b i odgovora našeg CK, odmah je posumnjao da ima u nečemu krivica kod naše Partije. Odmah se pokolebao, a kada je izašla Rezolucija IB-a počeo je djelovati neprijateljski. Uporno je stajao na stanovištu da treba da naši idu u Bukurešt, govoreći da među komunistima ne može doći do nesporazuma. Smatrao je da bez ruske pomoći nećemo ispuniti petogodišnji plan, da je naša partija ilegalna itd. Govorio je da sve što dolazi od Staljina i SSSR-a je pravilno.“

Tako su za iste inkriminacije (kritika ignoriranja odlaska u Bukurešt, podržavanje nekih kritika u Rezoluciji, itd.) vojni osuđenici bili kudikamo teže kažnjavani nego oni civilni, a posebno oni viših činova.³⁴ Lik Ilija Dakić u romanu Dragana Kalajdžića *Otok gole istine* zaključuje: „Što imaš predviđati. Čina je visokog, visoke škole, prije rata pohađao, visoka mu kazna sljedeće. Nema druge.“³⁵

Najduže kazne izricane za ibeovce bile su 20 godina zatvora. Generali ibeovci suđeni su kaznama u rasponu od 10 do 20 godina: Branko Petričević-Kađa, Đoko Mirašević po 20 godina, Branko Poljanac 16 godina, Veljko Žižić 14 godina te Momčilo Moma Đurić 10 godina.³⁶ Niti istaknuti kominformovci u činu pukovnika nisu bolje prošli: Vlado Dapčević kažnjen je sa 20 godina zatvora, Miloš Manojlović 20 godina, Novak Peručić 18 godina, Savo Vukčević 17 godina, Jagoš Žarić 14 godina, Savo Stanojević 12 godina, Ilija Laković 10 godina, Milan Abramović 9 godina.³⁷ Sljedeća tablica pokazuje dužine i broj izrečenih sudskih kazni.

33 HDA. Dosije 6516, Vojislav Garčević.

34 Mica Bogdanić baš kao i Bujanj kritizirala je Titov neodlazak u Bukurešt na zasjedanja IB-a, podržavala je neke točke Rezolucije, te iskazivala privrženost SSSR-u i Staljinu. Kažnjena je sa dvije godine DKR-a, a Bujanj sa 15 godina! Upor. HDA. Dosije 320–362, Mica Bogdanić.

35 Dragan Kalajdžić, *Otok Gole istine*, Globus, Zagreb 1985, 19.

36 HDA. Fond 1561. „Popis“. Osim njih, u činu generala pristalice IB-a bili su: Arso Jovanović, načelnik Generalštaba, koji je ubijen u bijegu u ljeto 1948. godine; Mirko Krđić, umro u istražnom zatvoru te Rade Žigić, koji je umro na Golom otoku u veljači 1954. godine.

37 HDA. Fond 1561. „Popis“; Milivoje Stevanović, *U Titovim fabrikama izdajnika*, Kultura, Beograd 1991, 336–337.

Osim navedenih generala i pukovnika, pod optužbom za kominformizam suđeno je još 450 viših i 2.303 nižih oficira te 448 podoficira. Ukupno je osuđen i 1.521 oficir i službenik Udbe i Sekretarijata unutrašnjih poslova (446 oficira i službenika Udbe i 1.055 službenika SUP-a). HDA, Fond 1.561 Informbiro, Osvrt na problem rehabilitacije bivših pristalica RIB.

Tablica 1. – Dužine kazni osuđenih osoba³⁸

Dužina kazne (godine)	Broj izrečenih presuda
20	118
18	121
17	28
16	62
15	122
14	93
13	59
12	221
11	61
10	292
9	96
8	348
7	289
6	410
5	491
4	420
3	400
2	206
1	221
ostale kazne	500

Najviše kazni izrečeno je u rasponu od 1 do 5 godina – 1.738. Od 6 do 10 godina izrečeno je 1.435 kazni. Od 10 do 15 godina izrečeno je 556 kazni, i od 15 do 20 – 392 kazne. Međutim, većinu kazni trajanja više od 5 godina osuđenici nisu izdržali, jer su pušteni u općim amnestijama 1955. i 1956. godine.³⁹ Po nacionalnosti najviše je Srba (1.828), Crnogoraca (943), Hrvata (541), Albanaca (251), Slovenaca (194), Makedonaca (167) itd.⁴⁰

Za razliku od velikih sudskih procesa protiv nacističkih kolaboranata i ideoloških protivnika provedenih u prvim godinama nakon završetka rata, komunistička vlast u Jugoslaviji nevoljko je pristupala organiziranju javnih i spektakularnih procesa protiv istaknutih pristalica Rezolucije Informbiroa, a i onda kada su velika suđenja bila pripremljena – od njih se odustajalo. Kako je Partija percipirala da podrška IB-u u njenim redovima nije beznačajna, činilo se da bi veliki sudski procesi samo dodatno destabilizirali režim kao i krhku egzistenciju Jugoslavije u kriznom razdoblju, pa se javno sudilo samo dokaznim kominformovcima za konkretna djela, i to većinom ona špijunske ili saboterske naravi. Njihov značaj morao se umanjiti. U tim uvjetima, suđenja istaknutim ibeovcima isključivo zbog njihove ideološke

38 Ostale kazne, ili nema podataka u „Popisu“.

39 HDA. Fond 1561, „Popis“.

40 *Ibid.*

opredijeljenosti prema SSSR-u, za KPJ bila su kontraproduktivna, jer su mogla poslužiti kao moćno propagandno oružje Informbiroa i u Jugoslaviji i izvan nje. Osim toga, sigurno da bi suđenja osobama iz vlastitih redova u višenacionalnoj, multikonfesionalnoj te u razdoblju 1945–1948. duboko transformiranoj Jugoslaviji poprimila neočekivane konotacije i ishode u javnosti. Vlast je stoga odlučila svoje visokopozicionirane ibeovce tiho odstraniti. Možda je najbolji primjer slučaj istaknutih komunista i članova Politbiroa KPJ Andrije Hebranga i Sretena Žujovića, glavnih zagovornika sovjetske linije u vrhu KPJ, uhapšenih na kraju tajne faze sukoba sa SSSR-om u svibnju 1948. godine. Protiv Hebranga bio je pripreman montirani proces gdje ga se trebalo prokazati kao ustaškog agenta zavrbovanog tijekom 1942. godine, prilikom boravka u endehazijskim zatvorima i logorima.⁴¹

Grafikon 2. Nacionalnosti sudski kažnjavanih

Prema optužnici, nakon što je bio razmijenjen u rujnu 1942. godine, Hebrang je navodno uvlačio ustaške agente u partizanski pokret i tako ga ozbiljno destabilizirao. Kasnije je, na osnovu ovih djela, zavrbovan od sovjetske tajne službe, čiju je politiku provodio u Politbiroju KPJ.⁴² Ipak, od procesa se odustalo, te je Hebrang umro pod nerazjašnjenim okolnostima 1948. ili 1949. godine. Hebrangov slučaj nije bio u direktnoj vezi sa onim Sretena Žujovića-Crnog, bez obzira što su se obojica našli bok uz bok u *Rezoluciji Informbiroa* kao Titove žrtve. Ne postoje čvrsti dokazi da je trebalo biti organizirano suđenje Sretenu Žujoviću, a da jeste, ono bi bilo vezano uz potencijalno Hebrangovo suđenje. Žujović je, međutim, preživio sukob

41 Za službenu verziju vidi: Mile Milatović, *Slučaj Andrije Hebranga*, Kultura, Beograd 1952; Za drugi pogled na Hebrangov slučaj vidi: Ivan Supek, *Krunski svjedok u Hebrangovu slučaju*, Globus, Zagreb 1990; Vidi još: Nada Kisić Kolanović, *Hebrang, iluzije i otrežnjenja*, Institut za suvremenu povijest, Zagreb 1996, 204–225; Ivo Banac, *op. cit.*, 119–124.

42 V.: Milimir Marić, *Deca komunizma*, Mladost, Beograd 1987, 241–247.

sa IB-om, te je nakon dvije godine stroge izolacije u studenom 1950. godine dao pokajničku izjavu, prvo Centralnom komitetu, pa onda i novinama, da bi 1.12.1950. godine na konferenciji za štampu opovrgnuo novinske napise istočnoeuropskih zemalja da je ubijen.⁴³ Vjerojatno slomljen u dvogodišnjem pritvoru, Žujović je „revidirao“ svoju ibeovsku orijentaciju te poslužio kao propagandni trijumf KPJ. Za razliku od Hebranga, koji je iščekivao Staljina kao partijski nezadovoljnik i staljinist, Žujovića se moglo teretiti za izdaju zbog otkrivanja sadržaja tajnih sastanaka Politbiroa CK KPJ sovjetskom ambasadoru, pa bi potencijalni sudski proces bio logičan te i te kako smislen i plodonosan. Žujoviću se ne koncu nije sudilo, vjerojatno iz istih razloga kao i Hebrangu, ali je doživio drukčiju sudbinu od njega. U Partiju je vraćen 1965, da bi na proslavi 50. godišnjice osnivanja KPJ 1969. godine sjedio u prvom redu sa ostalim starim komunistima osnivačima jugoslavenske Partije.

Drugi veliki proces visokopozicioniranim jugoslavenskim komunistima koji je pripreman, ali nije poveden, bilo je suđenje *ministarskoj trojci* Žigić–Brkić–Opačić u ljeto 1951. godine. Sva trojica su uhapšena 10.9.1950. godine sa visokih pozicija članova CK KPH te ministara u vladi NRH. Nacionalnošću Srbi, oni su, iako nepovezano i sa drugačijim ideološkim predispozicijama, tijekom 1950. godine počeli negodovati oko raznih nacionalnih, ekonomskih, ideoloških, obrazovnih i drugih pitanja u Hrvatskoj, te su preko svoje srpske baze u „ustaničkim krajevima“ počeli širiti nezadovoljstvo. To je na koncu za posljedicu imalo podržavanje Rezolucije IB-a, te zastupanje srpsko rusofilskih i nacionalističkih stavova. Njihove ostavke u Vladi NRH u kolovozu 1950. godine imala su prouzročiti veća nezadovoljstva u srpskom nacionalnom korpusu u Hrvatskoj, a naročito u Lici, Baniji i Kordunu. Spojena optužnica Javnog tužilaštva za grad Zagreb (br. B 329/51) od 20.6.1951. godine, potpisana od Javnog tužioca za grad Zagreb Mate Zaninovića upućena Okružnom sudu u Zagrebu, teretila je na 14 stranica Žigića (prvooptuženi), Brkića (drugooptuženi) i Opačića (trećeoptuženi) za podržavanje Rezolucije Informbiroa, podržavanje politike SSSR-a i IB zemalja, širenje neprijateljske ibeovske i šovinističke propagande, širenje nacionalne mržnje između Srba i Hrvata, rad na slabljenju ekonomske i obrambene snage Jugoslavije, stvaranje ibeovskih ilegalnih grupa itd. – sve u cilju slabljenja i ugrožavanja državnog uređenja FNRJ te olakšavanja potencijalnog napada na zemlju i rušenja njenog rukovodstva.⁴⁴ Iako je javni tužilac predlagao otvaranje sudskog procesa, od toga se očito u zadnji čas odustalo, pa su svi iz *ministarske trojke* daleko od javnog

43 „Izjava Sretena Žujovića“ i „Odgovori Sretena Žujovića na pitanja domaćih i stranih novinara“, *Borba*, 25.11. i 2.12.1950.

44 HDA, Dosije Rade Žigić, Optužnica Žigić, Brkić, Opačić.

procesa kažnjeni u nekoj zabačenoj kancelariji administrativnom mjerom društveno korisnog rada na 24 mjeseca, te su potom deportirani na Goli otok, sa kojeg se Žigić nije vratio. Ako se odustajanjem od Hebrangova suđenja htjelo izbjeći provociranje hrvatskih komunista, kao i ostalih kominformovaca, izbjegavanjem suđenja Radi Žigiću, Brkiću i Opačiću namjeravao se polučiti jednak učinak u trusnom srpskom nacionalom tijelu u Hrvatskoj. Umjesto suda, sva trojica su poslana na „ljetovanje“, a na njihove pozicije u Vladi NRH postavljeni su drugi, tada podobniji Srbi (Kladarin, Baltić i dr.).

3. Javni sudski procesi

Iako su bili malobrojni, nekoliko sudskih procesa dobilo je veći publicitet. Tzv. *Dahauški procesi* nisu u direktnoj vezi sa Rezolucijom IB-a, premda je njihov epilog direktna posljedica raskola 1948. godine. Riječ je o tri velika suđenja bivšim logorašima njemačkog konclogora Dachau, koji su, bez obzira što su komunisti, bili optuženi da su u logoru zavrbovani od Gestapoa, da bi kasnije djelovali kao doušnici „imperijalističkih obavještajnih službi“. Ukupno je suđeno 37 osoba (većinom Slovenaca) iz srednjeg i visokog partijskog i privrednog ešalona. Na procesima u Ljubljani (travanj–kolovoz 1948. godine) te Splitu (srpanj 1949. godine) 11 osoba osuđeno je na smrt, a ostali na visoke zatvorske kazne.⁴⁵ Optuženici iz Dahauških procesa, baš poput onih iz Moskovskih, optuživali su sami sebe za izdaju i svi su na koncu priznali rad za Gestapo. Suđenja su bila dio dosljedne staljinizacije Jugoslavije i jedna od prvih u Lageru okrenutih prema vlastitim kadrovima, a po sovjetskom modelu pretpostavljala su da su svi logoraši komunisti zatočeni u njemačkim logorima morali biti slomljeni te zavrbovani od Gestapoa.⁴⁶ Ona se također mogu dovesti u vezu kao dio jugoslavenskog staljinističkog odgovora na Rezoluciju IB-a. Svi osuđenici montiranih *Dahauških procesa* sudski su rehabilitirani 1970. i 1971, a politički 1985. godine.⁴⁷

---

45 Među osuđenima bio je i Mirko Košir, profesor Univerziteta u Ljubljani, a prije rata sekretar Pokrajinskog komiteta za Sloveniju. Kaznu od 9 godina zatvora izdržavao je sa civilnim kažnjenicima na Golom otoku, gdje je umro ili ubijen 11.3.1951. godine. Boro Krivokapić, *Dahauški procesi*, 13–16: HDA, Fond 1561. „Popis ubijenih osoba na izdržavanju kazne zbog IB-a“.

46 Milovan Đilas zorno opisuje atmosferu i logiku Dahauških procesa: „Slušao sam sve od Kidriča, Kardelja, od Rankovića najdetaljnije. Oni su bili ubeđeni da su ti ljudi radili za Gestapo. Nisu pomišljali da je to bila montaža (...) Oni su pohapšeni pre, a suđeni posle sukoba sa Kominformom. Išlo se za time da se dokaže da smo dosledni u borbi protiv stranih agenata.“ Momčilo Đorgović, *Đilas*, Akvarijus, Beograd 1989, 198–199.

47 Za još vidi: Boro Krivokapić, *Dahauški procesi*, Prosveta, Beograd 1986; Igor Torkar (Boris Fakin), *Umiranje na rate*, Globus, Zagreb 1984.

Prvi veliki proces ibeovcima bilo je suđenje generalu Branku Petričeviću i pukovniku Vladimiru Dapčeviću, preživjelima iz tzv. *generalske zavjere* iz ljeta 1948. godine te neuspjelog bijega preko granice, prilikom čega je život izgubio general Arso Jovanović. Nakon dvije godine istrage, 1.6.1950. godine izvedeni su pred Vojni sud u Beogradu, te na javnom suđenju osuđeni svaki na 20 godina zatvora zbog izdaje. Suđenje je organizirano uz veliki publicitet, dok je publika tijekom procesa dobacivala optuženima „Smrt izdajnicima!“⁴⁸ Kaznu su izdržavali u logorima Stara Gradiška, Sv. Grgur, Goli otok i Bileća do 1956. godine, kada su amnestirani i pušteni na slobodu.

Najveći (montirani) proces za vrijeme sukoba sa SSSR-om bilo je suđenje „Četrnaestorci“ ili tzv. „Proces cestograditeljima“, održano na Okružnom sudu u Beogradu od 5. do 20.10.1951. godine.⁴⁹ Suđenje je izazvalo golemu pažnju, pa se održavalo u zgradi Vatrogasne komande kako bi svi zainteresirani stali. Sudilo se prvooptuženom ing. Branku Putniku i drugooptuženom ing. Nedjeljku Turudiću i još dvanaestorici suradnika za špijunažu u korist NKVD-a, te za opstrukciju projekata na kojima su bili zaposleni kao inženjeri rukovodioci, posebice na izgradnji pruga Sežana–Dugovlje i Lupoglav–Štalije. Obojica su po ustaljenom predlošku priznali svoju povezanost sa NKVD-om. Prvooptuženi Putnik osuđen je na smrtnu kaznu, koja je kasnije zamijenjena doživotnim zatvorom, Turudić je kažnjen doživotnom robijom, dok su ostali osuđeni na visoke vremenske kazne. Na koncu su neformalno rehabilitirani kada je sukob s IB-om završio, te su pušteni iz zatvora 1956. godine.

Određena zanimanja izazvala su i suđenja guverneru Narodne banke Jugoslavije Obrenu Blagojeviću (suradnik ibeovca Milana Kalafatića), optuženom za pronevjeru državnog novca, osuđenom na osam godina zatvora (prosinac 1950); suđenje „Niškoj sedmorici“ za pokušaje diverzije i djelovanje za bugarsku tajnu službu, te suđenja špijunima Stanomiru Zlatanoviću i pukovniku V.D., koji su osuđeni na smrt i streljani itd.⁵⁰

4. Zaključak

Kao i u slučaju obračuna sa kolaborantima, „narodnim neprijateljima“ te „suputnicima revolucije“, za vrijeme rascjepa sa IB-om postojao je tek nominalni pravni okvir kažnjavanja i suđenja pristalica Rezolucije

48 Slavko Ćuruvija, *op. cit.*, 148.

49 *Borba*, 4, 9, 11, 17.10.1951; Dragan Marković, *op. cit.*, 129–139; Srđan Cvetković, *op. cit.*, 385–386; Prvooptuženi Branko Putnik dao je svoju stranu priče kao i okolnosti montiranog procesa „Cestograditeljima“ u: Dragoslav Mihailović, *Goli otok 2*, Beograd 1995, 7–311.

50 *Borba*, 20. decembar 1950, „Obren Blagojević osuđen na osam godina lišenja slobode“; *Borba*, 13.1.1951, „Bugarska državna sigurnost pripremala je optužene za špijunsku i subverzivnu djelatnost u Jugoslaviji“; Dragan Marković, *op. cit.*, 68.

Informbiroa. U većini slučajeva (više od 70%) stvarni ili navodni ibeovci kažnjavani su administrativnim kaznama (DKR), formalno izrečenim od određenih pravnih, upravnih ili političkih instanci, ali u stvarnosti skrojenim po nalogima Udbinim, koja je zajedno sa svojom vojnom inačicom KOS-om imala potpunu autonomiju u hapšenju, istraživanju te suđenju i kažnjavanju ibeovaca. To navodi na zaključak da se čitavom problemu pristupalo kao unutarpartijskom pitanju, što je, opet, praktično ubrzavalo postupak, posebice u momentu kada su hapšenja bivala sve brojnija, i to od sredine 1949. godine, u fazi kada Jugoslavija biva suočena sa sve većim vojnim, diplomatskim, ideološkim i političkim pritiskom od strane SSSR-a. Sudskom procesu bili su izloženi pripadnici oficirskog kadra Jugoslavenske armije, Udbe, te Narodne milicije, kao i razni diverzanti, špijuni, te njihovi suradnici. Bez obzira na razinu njihove krivice, nisu ostvarivali nikakvu pravnu pomoć, dok su se suđenja odvijala *pro forma* ili/tj. u propagandnu svrhu. Vlast je izbjegavala velike javne procese, kao što je to bio slučaj 1945–1948, želeći minorizirati značaj ibeovske opozicije ili izbjeći potenciranje nacionalnih turbulencija („slučaj Hebrang“ ili „Žigić, Opačić, Brkić“). Javni i veliki procesi organizirani su samo u slučaju špijunskih afera ili flagrantnih povreda državnog ustroja („Generalska zavjera“). Ukupno 15.339 osoba kažnjeno je ili suđeno za kominformizam, koje su potom izdržavale kaznu u nekom od logora ili zatvora za internaciju ibeovaca (Goli otok, Sveti Grgur, Bileća, Stara Gradiška, Zabela, Ramski rit itd.).

Martin Previsic

TRIALS AND PERSECUTIONS OF THE SUPPORTERS
OF THE RESOLUTION OF THE INFORM-BUREAU

Summary

The author analyses the means and types of persecution and punishment of real and alleged supporters of the Resolution of IB in the period 1948–1956. He uses new sources from the archives as well as testimonies of the surviving convicts of IB to reconstruct the main characteristics of the trials and punishment of persons accused of support the Resolution of IB. The author furthermore presents the new statistical data that shed light on this phenomenon, such as the number of persons that had been tried, sentenced, nationality of the convicts etc.

Key words: Resolution of IB, Goli otok, Communist Party of Yugoslavia, supporters of the Resolution of IB, repression

Predrag Pavličević
Univerzitet Singidunum, Beograd

KONCEPT POLITIČKOG STILA OPERACIONALIZOVAN U ANALIZI POLITIČKOG LIDERSTVA U SRBIJI

Rezime: U članku se daju naznake o modalitetima značenja kategorije politički stil i njenoj upotrebi u teoriji politike – uključujući i teorijsku misao u Srbiji, a kao osnov za izlaganje ključnih elemenata autorovog koncepta političkog stila operacionalizovanog u analizi političkog liderstva u Srbiji, kao i za refleksije o njegovim dosezima i ograničenjima. U autorovom konceptu stil političkog lidera konstituiše jedinstvo misaonih, vrednosnih i akcionih aspekata – preko registrovanja ključnih atributa koji se vezuju za način delanja lidera. Doprinos u epistemološkom delu metoda registruje se u definisanju pojma stila političkog liderstva, a kako je ponuđeni koncept stila određen preko više aspekata, odnosno preko ključnih pojmova teorije politike, naznačen je kategorijalni aparat koji precizira značenja dimenzija političkog stila. Takođe se daju naznake o metodološkim osnovama izvođenja tipologije političkih stilova primerene specifičnostima delanja političkih lidera u Srbiji.

Cljučne reči: stil, politički stil, stil političkog liderstva, tipologija liderskih političkih stilova, politička moć, Republika Srbija

Koncept stila u političkoj teoriji

Kategorija stila je polivalentna, te se značenje (i funkcije) pojma stil definiše preko lepeze elemenata koji određuju njen pojmovni okvir. Naime, stil je način reakcije, označava izbor, način ispoljavanja slobode i kreativnosti, njega određuje organizacija, strukturiranje (kombinacija), kompozicija izražajnih sredstava, takođe je jedinstvo/jedinstvenost izraza, potom nosilac (socijalnog i kontekstualnog) identiteta – stoga je relativno stabilno obeležje, čini ga sklad opšteg i posebnog, jedinstvo sadržine i forme, te nosilac informacije o koderu i njegovom okruženju.¹ Stoga ne čudi što je upotreba termina *stil* u kontekstu političkih fenomena krajnje

1 Vidi: Predrag Pavličević (2010), *Stil političkih lidera u Srbiji: U periodu 1990–2006. godine*, str. 194–195.

raznovrsna – a politički stil ostao višeznačan teorijski pojam koji se koristi u više referentnih okvira, označavajući širok raspon političkih fenomena, kao i njihove dimenzije.

U nešto starijim tekstovima termin označava: način ponašanja – vezan za pojedinačne političke aktere i institucije; diferencirajuća obeležja ponašanja („fiksirano na određene vrednosne predodžbe ili pragmatički“); klasificirajuće kriterijume procesa odlučivanja (Herbert Spiro, *An Evaluation of Systems Theory*); „U istraživanju političke kulture ona se prigodice upotrebljava. Gabriel Almond i James S.C. Coleman pokušavaju u funkcionalnu teoriju političkog sistema uvesti pojam stila kao vezni članak između funkcija i strukture“; stil agregacije interesa (tipologiju je koncipirao Almond: *absolute-value oriented, traditionalistic styles, pragmatic bargaining style*); „princip poretka“ – „merila i norme“ (odnosno meru poštovanja ili kršenja nepisanih običaja, očekivanog ponašanja ili preovladavajućih manira); „formalne kvalitete sistema verovanja“ i „neformalne norme interakcije koje regulišu vrstu u kojoj se primenjuju temeljna uvjerenja u politici“.²

Termin se koristi pri analizi neverbalne dimenzije političke komunikacije, analitičke kategorije stila su takođe politička simbolika i politički ritual. U nekim tekstovima termin se koristi vrlo nedosledno ili neodređeno, mada i tada uočavamo važan momenat: stil je odredba kvaliteta političkog aktera, u funkciji je i od značaja je za rezultate političkog delovanja. Naime, termin se koristi kao evolutivni, odnosno kao oznaka (uspešnosti) određene politike – gde nije operativna analitička kategorija, kao i u značenjima koja se približavaju deskriptivnom prilazu – kada označava ključna obeležja politike, ili političkog sistema. Kao pojam stil obuhvata i/ili se odnosi na političke entitete po više nivoa političke stvarnosti, od individualnog do nacionalnog – neretko se koristi u značenju ukupnosti obeležja određene politike, nešto je preciznije kada se upotrebi da označi nacionalni stil vođenja ili formulisanja politike. U okviru studija političke kulture i teorije političkog sistema sintagma politički stil označava način razrešenja problema društva – dosezanja utvrđenih političkih ciljeva, ili šire – način i pravac delovanja, potom odnos ili svojstvo određeno odnosom, takođe nešto određenije – odredbu kvaliteta i/ili intenziteta (načina, oblika) političkog angažmana.³

Termin *stil* se u okviru studija političkih sistema javlja i u razmatranju nedemokratskih režima. Tako Pol Brooker (Paul Brooker),⁴ pored

---

2 Vidi bliže Beyme von Klaus, *Suvremene političke teorije*, str. 150, 181–187, 195–198.

3 O navedenim značenjima i izvorima iz kojih su izvedena vidi bliže Predrag Pavličević, *op. cit.*, str. 59–65.

4 Paul Brooker (2000), *Non-democratic regimes: theory, government & politics*, pp. 245–246.

toga što pominje *Western-style democracy*, piše o stilu upravljanja (*Style of Government*),⁵ takođe o tipovima režima tranzicije određenih preko stila.⁶

Uvidom u studiju Vejna Parsonsa (Wayne Parsons) uočavamo kontekste u kojima se javlja sintagma politički stil – pa i to da stil ponegde nije analitička kategorija već samo prateći atribut, oznaka načina delovanja – kada se samo konstatuje da „menadžeri trebaju usvojiti *participatory i egalitarian style*“.⁷ Sintagma *policy style* koristi se u okvirima koncepta mreža i upravljanja zajednicom (Networks and communities), formulisanja politike i odlučivanja. Apostrofira se koncept koji je formulisao Ričardson i saradnici (Richardson *et al.*, 1982), a koji definiše dve ključne (inače povezane – koje se vremenom i među oblastima politike menjaju) dimenzije političkog stila: 1) tendencija da se anticipiraju politički događaji ili da se na njih reaguje (te se javlja *reactionary style* i/ili *anticipatory style*), 2) tendencija da se pokuša dosegnuti konsenzus ili nametnuti odluke.⁸ Pomenuti model se javlja u teorijskom okviru koji politički proces u prvom redu analizira preko argumenata, (sistema) verovanja, vrednosti i ideja (The advocacy coalition framework) – a u kome se koncept *policy style* nadopunjuje i problemima strukture: stepenom (de)centralizacije donošenja odluka i implementacijom.⁹ Sintagma je, naznačimo, vrlo česta u značenju stila vladanja (government's policy style),¹⁰ kao i stila donošenja političkih odluka (recimo: *Corporatist-style policy-making*) – neretko vezano za karakteristične nacionalne stilove vođenja politika.¹¹ Prikaz knjige *National Styles of Regulation* (David Vogel, 1986), koji je učinio Parsons, govori nam da na *regulatory style* utiče okruženje (društveno-ekonomski faktori i međunarodne komunikacije), ono utiče na političke strategije i prilaze političkim pitanjima, odnosno na nacionalne stilove.¹² Parsons razmatra i teorijske prilaze pitanju: „Da li stilovi regulacije prave razlike u rezultatima politike prema životnom okruženju.“¹³ Možemo se složiti sa konstatacijama da koncept političkog stila doprinosi političkoj analizi, posebno komparativnoj, ali da malo vodi računa o političkim resursima kao determinanti određene politike, stoga može da ne uvažava dovoljno konkretne rezultate i posledice date politike, kao i da ne uvažava dovoljno

5 Vidi bliže: *Ibidem*, pp. 164–167.

6 Vidi bliže: *Ibidem*, pp. 213–215.

7 Wayner Parsons (1999), *Public policy: An introduction to the Theory and Practice of Policy Analysis*, p. 281.

8 *Ibidem*, pp. 186–187.

9 *Ibidem*, pp. 200–201.

10 *Ibidem*, pp. 157–158.

11 *Ibidem*, pp. 259–261.

12 *Ibidem*, p. 238.

13 *Ibidem*, pp. 605–606.

šire strukturalne determinante,¹⁴ te je u analizu određene politike potrebno u igru uvesti više varijabli. Kako konstatuje Wayner Parsons:

... političko odlučivanje je mnogo uspješnije kada je prilagođeno specifičnim kontekstima (istorijskom, institucionalnom, tehnološkom, oblastima i tako dalje) u kojima se rešavaju problemi (npr. Lasswell, 1970a, o kontekstualnom mapiranju). Nacionalni politički 'stilovi' (Richardson, 1982) ili 'staze' (Weaver, 1985) sledstveno tome oblikuju rezultate, te, kako dokazuje Weaver (1985: 3), 'nacionalna odstupanja u bavljenju određenim vladinim aktivnostima, isto kao i varijacije u ekonomskim resursima stvaraju komparativnu prednost' u posebnim sektorima.¹⁵

Upotreba termina (sintagme) *politički stil* sasvim je ili nedovoljno određena i višesmislena i u (političkoj) teoriji u Srbiji, te katkad, u okviru šireg diskursa, pojam ostajao nejasan, bez definisanih pojmovnih okvira. Naime, sintagma (termin) se koristi(la) u kontekstima, odnosno značenjima: skup (manje-više) definisanih obeležja određene politike, koji ukazuje na odnos političkih aktera i recipijenta političkih poruka prema vlasti ili vrednostima politike; način rada u određenim vremenskim okvirima – organizacija rada (u upravnim organima ili „u sistemu komuniciranja i informisanja“); stila rukovođenja ili rešavanja konflikata; u širem kontekstu, definisanja određenog načina postupanja i uspostavljenih odnosa (kao: „birokratski stil rada“); način sticanja i održavanja moći; kao stil političkog odlučivanja, ili način na koji se odvija proces političkog odlučivanja (u okviru političke elite); stil komuniciranja – kod pojedinih autora blisko određenju načina uspostavljanja odnosa u političkoj zajednici; vrlo često stil mišljenja, kao i/ili delovanja – njihove povezanosti; u značenju forme političkog delovanja (određene preko atributa, ili specificirajućih kategorija); takođe i kao strukturalna odrednica, koja označava ukupnost karakteristika političkog delanja i komuniciranja – te je tada fluentna kategorija koja se ne poklapa sa načinom vladanja, a koja ukazuje na posledice političkog delanja (ovo je znatno potpunije značenje od onih eksplicitnih u nekim tekstovima u Srbiji u kojima se koncept stila gradi preko distinktivnog(-ih) obeležja političkog sistema – prvenstveno u relacijama prema odrednicama načina vladanja koje se svodi na političku manipulaciju – koncept čije se osnove mogu tumačiti i preko instrumentalizacije nauke od strane politike). Sintagmom *politički stil* obuhvata se i više odrednica – kompleks političkih fenomena i (proces) – to je sindrom koji u procesu naučnog mišljenja podrazumeva istraživanje više kategorija (politička kultura i komunikacija, politička simbolika i politički diskurs, sredstva političke borbe), pa time i mnoštvo indikatora. Terminom *stil* operiše se u kontekstu više političkih

---

14 *Ibidem*, p. 188.

15 *Ibidem*, p. 610.

fenomena, recimo pri analizi populizma, ili razmatranju političkog govora (kada se stilovi kod pojedinih teoretičara označavaju i kao „forma i obrazac same politike i političkog ponašanja“), registruje se i u značenju kvaliteta ili odlika, karakterističnog odnosa prema načelima, principima i načinima političkog delanja – koji produkuje određene političke posledice.¹⁶

Termin se javlja u razmatranju procesa personalizacije politike,¹⁷ potom u razmatranju teorijskih pristupa liderstvu – posebno organizacionih aspekata liderstva (uz nešto izraženiji interes za koncept transformacionog liderstva), često se stil pominje samo kao odrednica retoričkog umeća.

Izložen spektar teorijskih operacionalizacija političkog stila, problemskih okvira i perspektiva iz kojih se doticao zasigurno je uzrokovao da se u Srbiji dugo čekalo na nedvosmisleno određenje:

Politički stil se može definisati kao stalni način delanja pojedinca, kolektiviteta ili institucije u politici koji je jedinstven ili dovoljno različit od uobičajenog da bi se mogao prvi svakom ponavljanju prepoznati kao isti. U politici stil ima više pojavno, estetsko i komunikaciono nego vremensko značenje.¹⁸

Naznaka o operacionalizaciji kategorije političkog stila preko analize političkog liderstva

Polazeći od ocene da izostaje konceptualizacija liderstva iz političke perspektive grupa američkih autora u vrlo sadržajnom i relevantnom članku *Toward a political theory of leadership* razvija model političke teorije liderstva, gde koriste:

... definiciju opšteg liderstva koju je predložio House (1995), odnosno ponašanja... koje daje svrhu, smisao i smernice kolektivitetima artikulisanjem zajedničke vizije koja poziva na ideološke vrednosti, motive i samopercepcije sledbenika. ... House dalje navodi da su rezultati takvog ponašanja povećana svest o organizacionim vrednostima, neobični nivoi napora, i podređivanje sopstvenih interesa

16 O naznačenim određenjima i upotrebi termina *politički stil* u teorijskim izvorima u Srbiji vidi bliže Predrag Pavličević, *op. cit.*, str. 65–72; 79–83; 121–123.

17 Kada se konstatuje, Mirjana Vasović (2006), „Personalizacija politike u ‘tranzicionoj’ političkoj kulturi Srbije: socijalnopsihološka ishodišta i političke posledice“, str. 45–46, da „lider može biti javnosti prepoznatljiv po svom osobenom, ličnom, ‘pečatu’ – načinu i stilu – na koji obavlja neku političku funkciju, odnosno sprovodi politiku svoje stranke (‘gvozdena’ Margaret Tačer, ‘energični’ Đinđić, ‘dosledni’ Koštunica)“ – s naznakom da lider „može u svom političkom nastupu ‘preuzeti’ stereotipne programske karakteristike svoje stranke“, te da „predstava o lideru može biti čista personifikacija njegove politike, onda kada pojavom, stilom života, ili retorikom, dosledno izražava političku ideju koju u datom trenutku zastupa (kao na primeru metamorfoze Vuka Draškovića od ‘nacionaliste’ u ‘evropejca’)“.

18 Određenje Dragana Simeunovića iz diskursa „Reč-dve o političkoj kulturi, političkom stilu i knjizi“ (2009), u Predrag Pavličević, *op. cit.*, str. 14.

pojedince dobrobitu kolektiva... samo-interesno ponašanje nije deo naše definicije 'liderstva'.¹⁹

Mada način postavljanja modela ne omogućava da se u potpunosti uobličiti koncept stila političkog liderstva (a to nije bio ni cilj autora – već da višeslojno razmotri položaj, pravce i oblike delovanja lidera u organizacijama usmereno na građenje ugleda i uticaja – ipak prvenstveno iz organizacione perspektive analizira značaj političkih determinanti na efikasnost liderskog procesa) ovaj teorijski okvir je izuzetno sadržajan i bogat indikatorima za istraživanje delanja političkih lidera. Naime, u pomenutom modelu/konceptu kategorija liderskog stila – definisana kao „način na koji lideri izražavaju određene oblike ponašanja“ (a koji najverovatnije doprinosi kako ciljna grupa interpretira takva ponašanja i efektivnost koja se na njima zasniva), uz konstataciju da stil nije bio značajnija varijabla u konceptima liderstva – dobija značajno mesto.²⁰ Interpersonalni stil lidera (*Leader interpersonal style*) tretira se kao potencijalno značajan faktor liderove efikasnosti (uz podsećanja na konstatacije pojedinih teoretičara da „izgleda da je liderski stil relevantan i potencijalno značajan za teoriju liderstva, bez raspoloživog empirijskog istraživanja do danas, zaključci o njegovoj ulozi i efektivnosti su nepoznati“), podvlačeći i značaj forme u politici:

... Bolman and Deal (1991) tvrde da se efektivnost lidera na kraju ocenjuje na osnovu njihovog stila, a Yukl and Van Fleet (1992) su razmatrali način ili stil preko kojeg se ispoljava snaga i uticaj od strane lidera kao kritično važan. U njihovom ispitivanju harizmatičnog liderstva, Gardner and Avolio (1998, s. 43) predložili su da ... kako lideri kažu ono što kažu može ponekad biti isto toliko važno, ili još važnije, nego šta kažu. Predlažemo da je interpersonalni stil lidera suštinski ispoljen u nizu konstrukata društvenih efektivnosti koji dele neke zajedničke domene prostora, ali održavaju dovoljnu jedinstvenost da postoje kao nezavisni konstrukti.²¹

Kategorija stila se javlja u kontekstu razmatranja političke veštine kao determinante efikasnosti, koja se posmatra „kao konstrukt interpersonalnog stila, koji kombinuje međuljudska opažanja ili društvenu snalažljivost sa kapacitetom da se prilagodi nečije ponašanje različitim i promenjenim situacionim zahtevima na način koji podstiče poverenje, samopouzdanje i originalnost, i efektivno utiče i kontroliše reakcije drugih“.²² Potom prilikom razmatranja proaktivnog i reaktivnog liderovog ponašanja, prilikom analize taktika uticaja i njihovih kombinacija, odnosno stilova uticaja.²³

---

19 A.P. Ammeter et al., Toward a political theory of leadership, *The Leadership Quarterly*, 13 (2002), Internet, p. 753.

20 Vidi šire *Ibidem*, pp. 752–753.

21 *Ibidem*, p. 763.

22 *Ibidem*, p. 764.

23 *Ibidem*, pp. 772, 776, 778–780.

Takođe, razmatra se regulaciona uloga leaderskog interpersonalnog stila, tj. interakcija leaderskog interpersonalnog stila i opšte mentalne sposobnosti, kao i (identiteta) ličnosti (*Personality*), te problem interpersonalnog stila i uticaja interakcijskog ponašanja.²⁴

Zaključuje se da je razvijen konstrukt interpersonalnog stila lidera, koji ima ključnu ulogu u sagledanju procesa rukovođenja i efektivnosti, te da je u njemu leaderski stil razvijen tako da može „uključiti društvenu i političku delotvornost konstrukata koji mogu da funkcionišu kao direktni uticaji na izbor političkih ponašanja ispoljenih u određenim situacijama, takođe i kao faktor efikasnog izvršavanja ovih ponašanja“. Pri tom je uveden u teorijsku igru pojam ugleda lidera kao izlazna promenljiva koja iskazuje „suštinu procesne dinamike ovde predloženog političkog modela“, a koji naglašava značaj više segmenata ciljnih grupa lidera, obuhvatajući ne samo isključivo usmerenje na sledbenike, već proširenje analize uključivanjem nadređenih, saradnika i drugih relevantnih subjekata od značaja za podršku lideru (*constituencies*). Tako je, ukazuje se, doprinos političkoj teoriji liderstva i u nastojanju da se „okarakterise ponašanje lidera u najrazličitijim kontekstima“. ²⁵ Naime: „Model je zaključen sa liderovim rezultatima, kao što su efektivnost lidera, učinak, promocija, i, konačno, porast ugleda lidera. Krajnji ishod modela je uticaj kojim rezultanta ugleda i srodnih artefakata ‘epizoda političkog ponašanja’ imaju na sledeće epizode političkog ponašanja lidera.“²⁶

U vezi sa prethodnim, analizirajući pristupe fenomenu liderstva, Stojanović i Gavrilović dolaze do zaključka da moderna paradigma vođstvo u osnovi shvata kao dobar menadžment, da ovaj koncept u prvi plan ističe različite stilove i merenje efikasnosti kao ključne kvalitete vođstva dok se nova, postmoderna paradigma određuje: „kao interakcija između vođe i sledbenika, obeležena namerom za menjanjem, i bazirana na etičkim pretpostavkama i ne-prinudnom aktivnom uticaju (persuaziji)... artikuliše i kritičku dimenziju vođstva, njegove komunalne, socijalne i političke aspekte i tretira ga kao način za prevazilaženje problema kolektivnog delovanja“.²⁷

Upravo iz perspektive opreznog postmodernizma Robert Hariman (Robert Hariman) nudi koncept čiji se tragovi mogu registrovati i u teorijskom okviru koji ćemo u ovom članku razviti, određujući politički stil kao: 1. skup pravila za govor i sprovođenje, vođenje i ustrojavanje znakova i položaja, ili tema i akata, ili ponašanja i dužnosti, 2. određivanje prakse

24 Vidi bliže: *Ibidem*, pp. 780–781.

25 *Ibidem*, p. 788.

26 *Ibidem*, p. 755.

27 Đorđe Stojanović, Darko Gavrilović (2011), Od moderne paradigme vođstva ka post-modernoj paradigmi vođstva, *Srpska politička misao*, str. 11.

komunikacije i prikazivanja, 3. operisanje kroz repertoar retoričkih konvencija zavisnih od estetičkih reakcija, 4. određivanje individualnosti, omogućavanje socijalne kohezije i distribuiranje moći.²⁸

Osnovni elementi jedne operacionalizacije koncepta političkog stila u analizi političkog liderstva u Srbiji

Definicija koju predlaže autor ovog teksta je sledeća: „Politički stil je ukupnost specificirajućih (singularizujućih) atributa koji određuju karakteristike delanja političkog subjekta korelativno njegovom načinu građenja političke moći, načinu njegovog predstavljanja i građenja komunikacionih odnosa, kao i usvojenim referentnim vrednosnim (i ideološkim) preferencijama.“²⁹ Izloženi koncept se u eventualnom istraživanju operacionalizuje formiranjem osnovnog hipotetičkog stava: „Politički stil čine obeležja ispoljena u delanju političkih aktera koja određuju mehanizmi građenja njihove političke moći, postupci građenja legitimiteta, referentni ideološki sistem, njihov politički jezik, kao i politička simbolika koju pretežno praktikuju u političkom delanju, elementi i obeležja njihove neverbalne komunikacije i elementi političke kulture, tj. način ispoljavanja patriotizma.“³⁰ Naime, polazi se od stava da je moguće formirati konzistentne sklopove načina političkog delovanja, referentnih političkih stavova i vrednosti, specificirajuće političke estetike koja ukupno formira politički stil – pojmljen kao jedinstvo mišljenja, načina delanja i predstavljanja u političkom prostoru³¹ – na osnovu čega je moguće izvesti tipologiju stilova.³²

Idealnotipski modeli liderskih političkih stilova (u Srbiji) jesu autoritarni, republikanski, realistički, populistički, konformistički, revolucionarni i stil buntovnika.³³ Tipovi nisu statistička srednja vrednost, niti opšti pojam nastao generalizacijom³⁴ – mada jesu naglašavanje izvesnih elemenata

28 Robert Hariman (1995), *Political style: the artistry of power*, p. 187.

29 Predrag Pavličević, *op. cit.*, str. 185.

30 *Ibidem*, str. 196. Dok je hipotetički okvir izveden u: *Ibidem*, str. 321–326.

31 *Ibidem*, str. 184–185.

32 U toj funkciji je i generalna hipoteza: „Stil političkih lidera u Srbiji u periodu 1.1.1990 – ... godine čine obeležja koja se ispoljavaju u njihovom delanju koja određuju njihov stil građenja političke moći, stil političke komunikacije, stil građenja legitimiteta, stil ideologije, stil političkog jezika, stil političke simbolike, stil neverbalne komunikacije i njihov stil izražavanja patriotizma, a na osnovu kojih je moguće izvesti tipologiju političkih stilova koja ima i širu metodološku primenljivost: autoritarnog, republikanskog, realističkog, populističkog, konformističkog, revolucionarnog i stila buntovnika.“

33 Vidi bliže *Ibidem*, str. 206–228.

34 Stoga se, *Ibidem*, str. 200, ne može isključiti metodološki pristup koji ne zahteva nužno definisanje polazne paradigme pojedinih specificirajućih podasepekata stilova,

stvarnosti – u cilju stvaranja hipotetičkog okvira za istraživanje. Tačnije, modeli su koncipirani kao analitički instrumenti, pojmovne konstrukcije koje se u stvarnosti prepliću i dobijaju specifične oblike, oni su naučne hipoteze koje treba verifikovati.³⁵ Osnov za tipologiju stilova u istraživanju političkog liderstva je stav o neophodnosti određenja elemenata stila sa više aspekata – što je momenat koji ne samo da pruža osnove za klasifikacije stilova, već determiniše i nužnost formiranja tipologije, kao prvi stepenik definisanje kriterijuma za njihovo razlikovanje, potom određenja kombinacija, struktura i kompozicija elemenata (izražajnih sredstava u stilu) – a kao dovoljno stabilnih obeležja političkog subjekta u jedinstvenosti njegovog izraza, što su elementi stila.

Dakle, stil se istražuje preko gore navedenih *kategorija političke teorije, koje se iz perspektive stila političkog liderstva definišu i operacionalizuju na sledeći način*.³⁶

1) „*Stil građenja političke moći* jeste izbor načina konstituisanja mogućnosti i ispoljavanja sposobnosti (podjednako prikazivanja i neprikazivanja) uticaja političkog aktera na ponašanje drugih političkih aktera putem direktnog ili indirektnog samoizgrađivanja, jačanja i nametanja željene percepcije o sebi u političkom prostoru“.³⁷

2) „*Stil političke komunikacije* je forma izražajnog ponašanja ispoljena preko načina uspostavljanja kontakata, interakcije i recipročnog uticaja koja obeležava celokupnu aktivnost jedne ličnosti preko (ne)prihvatanja različitih komunikoloških vrednovanja, a u funkciji je građenja ubeđenja, izazivanja i kanalisanja emocija i strukturisanja političkih odnosa“.³⁸

3) „*Stil građenja legitimiteta* je način obrazlaganja osnovanosti određenog načina delanja političkih aktera u skladu sa njihovim političkim

---

odnosno pristup u kome nije neophodno koncipirati idealne tipove stilova, već ih izvesti iz empirijske građe.

35 *Ibidem*, str. 198. Što podržavaju zaključci dobijeni kvalitativnom analizom sadržaja pojedinih dokumenata, preko formulisanog modela: *Ibidem*, str. 353–372.

36 Usled obima teksta bliže naznačavamo samo pojedine aspekte, vidi bliže *Ibidem*, str. 316–320.

37 Naznačimo posebnu kumulativnu hipotezu, *Ibidem*, str. 321: „Stil političkih lidera u Srbiji bez teritorije KiM u periodu 1.1.1990. godine čini *stil građenja političke moći*, odnosno obeležja njihovog delanja koja određuju način i mehanizme građenja njihove političke moći ispoljena preko: 1) načina prilaza rešavanju osnovnih političkih problema, 2) strategija i načina ponašanja koje koriste lideri da bi ostvarili svoje ciljeve, 3) totaliteta uzajamnih odnosa lidera i potčinjenih (saradnika), 4) liderovih oblika i stepena praktikovanja igara moći i njegovih instrumenata manipulacije građanima, 5) intenziteta aktivnosti – razmaka angažovanja i opuštanja (aktivnosti i pasivnosti) lidera na političkoj sceni.“

38 Sagledaju se sledeći aspekti, obeležja stila političke komunikacije: 1) obeležja načina građenja imidža (određena načinom na koji lideri strukturišu, kombinuju

konceptom koji se ispoljava u formi izražavanja valjanosti, opravdanosti i racionalizacijom ovog delanja na principima poverenja, pristanka i korisnosti“.

4) „*Stil političke simbolike* čini frekventan izbor simboličkih izražajnih formi koje ima politički akter sa značenjem normi, ideja, stavova, verovanja i vrednosti, radi njihovog šireg prihvatanja“.

5) „*Stil ideologije* je oblik ekspresije sazajnog, vrednosnog i akcionog sistema sudova i normi koje definišu pravce delanja političkog aktera“.

6) „*Stil političkog jezika* je ispoljeni način izbora i kombinovanja jezičkih izražajnih sredstava političkih aktera.“ [Sagledavaju se sledeći podasperti: 1) iz perspektive teorije funkcionalnih stilova: specifičnosti intralingvističke (paradigmatske i sintagmatske) strukturisanosti i matematičko-statističke zakonomernosti (frekvencije i verovatnoće upotrebe jezičkih sredstava) političkog jezika lidera preko klasifikacije stilova na: književnoumetnički, razgovorni, naučni, publicistički i administrativni,³⁹ i 2) odnos psihološke, funkcionalne i pedagoške komponente stila koji daje osnova za identifikovanje autoritarnog do stila buntovnika.]⁴⁰

7) Diferencirajuća obeležja koja se ispoljavaju u delanju političkih lidera konstituše *stil neverbalne komunikacije*, koji određuju diferencirajuće i specifikirajuće karakteristike paralingvističkih aspekata govora, kao i kombinacija, stepen i smer izražajnosti neverbalne telesne ekspresije lidera.

8) Stil političkih lidera u Srbiji čine i obeležja koja se ispoljavaju u delanju koja određuju njihov *stil izražavanja patriotizma* – koji se može

---

i grade stavovske dispozicije političke publike o sebi) – daju osnove za definisanje tipskih obrazaca stilova, 2) karakteristike propagande – takođe daju osnove za definisanje tipskih obrazaca stilova, i 3) karakteristike i način vođenja političkih izbornih kampanja (preko klasifikacije: iracionalne i racionalne kampanje).

Teorijske izvore iz kojih je model izveden, teorijski akcenat autora modela, odnosno način izvođenja ovog podasppekata i indikatora u modelu vidi bliže *Ibidem*, str. 129–138, 250–253.

39 Ovaj podasppekt je izveden je u *Ibidem*, str. 273–275, na osnovu Branko Tošović (2002), *Funkcionalni stilovi*, Beograd, Beogradska knjiga.

40 Preciznije, sagledaju se odnosi: A) psihološke komponente, preko: a) utvrđivanja preferiranja misaonih i/ili emocionalnih dimenzija, obeležja – nota u govoru lidera (intelektualne, neutralne, ugladne itd.); b) utvrđivanja distinktivnih retoričkih obeležja lidera (preko utvrđivanja ispoljenih karakternih osobina, i kontekste liderovog „Ja“ u govoru); B) funkcionalne komponente, preko: a) utvrđivanja (ne)postojanja kompozicije govora (uvod, razrada i zaključak), konzistentnosti (smislenosti, semantičke punoće), funkcionalnosti govornih celina i rečeničkih konstrukcija; b) utvrđivanja odnosa zahteva istine (etičnosti) i efikasnosti (ubedljivosti, privlačnosti) u govoru; c) utvrđivanja usmerenosti govora; d) analiziranja vokabulara – utvrđivanja frekventnosti upotrebe retoričkih figura čiji je cilj manipulacija; C) pedagoške komponente (lepote, uzornosti stila), preko: a) utvrđivanja atributa koji su u vezi sa načinom izražavanja lidera koji teži da ostavi opšti estetski utisak u govoru, b) utvrđivanja frekventnosti i načina upotrebe stilskih figura.

definisati kao „način na koji politički akteri izražavaju identifikaciju i doživljaj povezanosti, načelne zainteresovanosti, svoje stavove i vrednosti u vezi sa političkom zajednicom u kojoj žive“ – takođe daje osnove za definisanje tipskih obrazaca stilova.

Neka metodološka pitanja

U konceptu, istraživačkom modelu koji izlažemo, način analize pojedinih podaspakata može biti realizovan i preko drugih analitičkih instrumentarija. Tako je moguće, prilikom istraživanja stila građenja političke moći, pored koncipiranih modaliteta, u istraživački model inkorporirati druge teoriji poznate taktike uticaja.⁴¹

Koncept koji izlažemo ne isključuje ni mogućnost definisanja načina delovanja lidera po političkim nivoima, a za pojedine podaspekte liderskog stila. Primera radi, u konceptu koji ovde paralelno analiziramo,⁴² razmatraju se tri osnovna nivoa političkog delovanja lidera – individualni, koalicioni i mrežni – po kojima se razlikuju vrste i karakteristike političkog ponašanja lidera, način na koji lider kombinuje taktike uticaja radi uticaja na ciljne grupe, mere efektivnosti delovanja.

Primerimo, u konceptu koji podržavamo naznačeno je da se politička simbolika može registrovati po svim nivoima političke stvarnosti, preko više njenih dimenzija i aspekata (u načinima političkog delanja, neverbalnoj komunikaciji aktera, njihovoj političkoj retorici), a da pristup analizi ovoj dimenziji političkog stila (sadržaja političke simbolike, kao i ritualnih formi) ne može biti isključiv, metodološki jednoznačan i unapred zasvagda određen.⁴³ U već naznačenom drugom konceptu, prilikom razmatranja simboličkih i neverbalnih oblika liderskog uticaja u organizaciji – kao faktora od značaja na opažanje lidera i potencijalno moćnih formi uticaja, naglašava se da „...kao mehanizam uticaja dizajniran da upravlja zajedničkim značenjem, simbolička i neverbalna ponašanja treba da budu istražena upravo posebno u repertoaru političkih ponašanja lidera upotrebljena sama i u kombinacijama sa drugim oblicima političkog ponašanja“.⁴⁴

Stil je definisan preko atributa koji se vezuju za način delanja, pri čemu koncept (liderskog) političkog stila čije dosege ocenjujemo pojam atributa stavlja u sasvim drugi kontekst – ne odnose se na karakteristike ličnosti,⁴⁵ a ovo iz prvenstvenog razloga što je stil pojmljen kao jedinstvena misaona, vrednosna i akciona celina. U izloženom konceptu stil označava

41 Vidi bliže A.P. Ammeter et al., *op. cit.*, pp. 775–778.

42 *Ibidem*, pp. 767–771.

43 Predrag Pavličević, *op. cit.*, str. 153.

44 A.P. Ammeter et al., *op. cit.*, pp. 778–779.

45 Kao u A.P. Ammeter et al., *op. cit.*

individualitet političkog subjekta – prihvata se postavka o kontinuitetu ponašanja (političkog) subjekta koje je povezano sa primarnim motivima, interesima i dominantnim vrednostima koje je politički akter izgradio.⁴⁶ Stanovište se oslanja na stav: „Komunikacijski stil se definiše kao kompleksna forma izražajnog ponašanja... personalni idiom, koji obeležava celokupnu aktivnost jedne ličnosti“.⁴⁷ Ova postavka omogućava „da se u pojmu političkog stila povežu, stave u pojmovnu i vremensku vezu, atributi koji karakterišu određeni stil – jer, stil je jedinstvo izraza“.⁴⁸

Od koristi je primetiti da drugi koncept analiziran u ovom tekstu „naglašava liderske osobine, ali to čini na način koji ocrtava manifestacije tih osobina preko ponašanja i time razrađuje procesni model srednjeg nivoa koji može biti testiran u budućim istraživanjima“.⁴⁹ Pri tome se napominje⁵⁰ da su atributi lidera (opšta mentalna sposobnost i pokazatelji ličnosti: samopoštovanje, usmerenost na kontrolu, potreba za moći i drugi)⁵¹ razmatrani kao faktor uticaja na verovatnoću da lider bude uključen u (i mere uspešnosti primene) politička ponašanja.

Liderov identitet se ovde poima preko ključnih crta, karakteristika i iskustava koje se uobličavaju kao situacioni identitet (ispoljavanje sebe u datoj situaciji), potom se formirati kao vodič za naredna ponašanja, odnosno, posmatrati kao samoidentifikacija (samorazotkrivanje i samoprezentacija) i mogućnost samousmeravanja ponašanja – iz čega sledi da lider može birati ciljeve i adekvatne taktike uticaja na mete.⁵²

Prethodno se konstatuje da su lideri slobodni u donošenju odluka, da strukturne norme određuju adekvatnost njihovih izbora, dok *strukturni oblik doprinosi jedinstvenoj političkoj sceni koja zahteva drugačiji skup političkih ponašanja lidera*. Dakle, u modelu se polazi od kontekstualnih uticaja na političke procese, značaja konteksta u smislu da oblikuje standarde

---

46 Predrag Pavličević, *op. cit.*, str. 195. Takođe se i u A.P. Ammeter et al., *op. cit.*, p. 755, primera radi, konstatuje: „od liderovih shvatanja se očekuje da utiču na određene taktike uticaja koje lider izabere“.

47 Tijana Mandić (1995), *Komunikologija – psihologija komunikacije*, str. 31. Takođe, *Ibidem*, str. 29, 53: „Ponašamo se na načine koji su podudarni sa našim 'Ja' konceptom, a naš 'ja' koncept se tokom života i menja i ostaje dosledan sam sebi. Jedinstvo i kontinuitet nečijeg ponašanja su povezani sa jezgrom nečije ličnosti, primarnim motivima, dominantnim vrednostima i primarnim interesima koje je neko izgradio... Potrebno je posmatrati ne samo socioistorijske, već individualne idiosinkrazije načina komuniciranja. Kroz način na koji čovek govori nužno se izražavaju centralne crte njegove ličnosti.“

48 Predrag Pavličević, *op. cit.*, str. 191.

49 A.P. Ammeter et al., *op. cit.*, p. 788.

50 *Ibidem*, p. 755.

51 Vidi bliže: *Ibidem*, pp. 759–760.

52 Vidi bliže: *Ibidem*, p. 761.

delovanja i određuje procese kroz koje lideri stiču svoje uloge i ovlašćenja, od toga da organizaciona struktura proizvodi kontekst koji posreduje između ponašanja i moći kao suštine ponašanja lidera.⁵³

Moguće je razmatrati više kontekstualnih determinanti liderovog delanja (organizaciona struktura i kultura, odgovornost (za), liderov položaj), među kojima i prethodne političke epizode kao vremensku referencu. Drugim rečima, istaći značaj efekta vremena na liderske procese – u kome epizode delovanja i političkog uticaja lidera (definisane „kao prepoznatljivi periodi tokom kojih učinak narasta i dostupan je feedback“) zauzimaju centralnu ulogu. U okviru epizode lider usmerava političko ponašanje prema ciljnoj publici, odgovorima, rezultatima i izvršenju – a „gde je istorijski kontekst tekuće epizode *En* suma prethodnih epizoda uključivanja ovih aktera i važna kontekstualna promenljiva koja utiče na oblike političkog uticaja usvojenog od lidera u tekućoj epizodi“.⁵⁴ Tačnije, konstatuje se:

... predloženi model odražava vremensku osnovanost, epizodni okvir za ispitivanje političkih procesa kojima lideri vrše uticaj. Premisa je ovde da lider i meta uđu u svaku situaciju sa znanjem prethodne epizoda liderstva... to služi kao referentna tačka za postavljanje trenutne epizode u kontekst. Zaista, teorija razmene lider – član (LMX) sugeriše da kvalitet ranijih interakcija između lidera i ciljnih članova ima dubok uticaj na vrste taktika uticaja izabranih od lidera u tekućoj epizodi, kao i na reakcije članova (...). Konstrukcija ugleda lidera predstavlja kumulativni proizvod delovanja lidera i kasnijih rezultata unutar organizacije. Stoga, u modelu, liderova reputacija služi kao ključni input za kontekst i polazna tačka za sledeću epizodu liderovog političkog uticaja.⁵⁵

S druge strane, neophodno je istaći, u konceptu koji se ovde brani stil je identitet ispoljen preko različitih formi – ali definisan kao relativno stabilno obeležje ispoljavanja identiteta.⁵⁶ Mada to ne limitira mogućnost identifikovanja specifičnih perioda koji nose određene karakteristike delovanja političkih lidera (model koji, naznačili smo, može da donosi istraživačke rezultate), u određenoj meri koncept koji se brani ipak limitira mogućnosti lidera da u osnovi menja načine svog delovanja, svoj stil. Pošto se mora pretpostaviti da će lider uvek primeniti određeni tip stila adekvatan okolnostima i postavljenim ciljevima delanja, morala bi se dokazati postavka o sposobnosti (svakog) lidera da (konstantno) dela shodno situaciji – a što nas dovodi upravo na koncept koji polazi od postavke da je stil određen identitetom (njegovim sposobnostima). Takođe se mora dokazati

53 *Ibidem*, p. 756.

54 Vidi bliže: *Ibidem*, pp. 755–756.

55 *Ibidem*, pp. 758–759.

56 Predrag Pavličević, *op. cit.*, str. 198.

da lider može usmeravati ne samo svesne, već i podsvesne tokove koji utiču na njegovo ponašanje (vanredno značajne u neverbalnoj komunikaciji).

Koncept postulira da stil u politici označava meru stvaralaštva i kreativnosti, koje se ispoljava i dobija svoj pun smisao i meru uticaja u odnosu sa okruženjem – pri čemu je koncept usmeren da istraži na koji način (i u kojoj meri) primaoci političkih poruka reaguju na modalitete njihove stilizacije – polazeći od stava da stilizacija poruka na određeni način gradi sud i odnos recipijentata prema političkim entitetima od kojih su upućene, time ne samo označava oblike ispoljavanja i građenja političke moći koodera poruka, već i produkuje različite stepene uticaja i efikasnost delovanja aktera, već omogućava promišljanje liderovog (načina) uticaja na okruženje i njegove perspektive.

Zaključak

Trend personalizacije u politici, potom odnos koncepta demokratije i liderstva, problem odgovornosti, kao i korumpiranosti izuzetno daje na značaju istraživanju političkih elita – pri čemu se političko liderstvo može razmatrati i iz teorijske perspektive koja kao referentnu kategoriju ima stil. U konceptu koji je u ovom tekstu naznačen kategorija političkog stila je upravo približena teoriji srednjeg nivoa – teorijski prilaz može doprineti uspostavljanju veze između mikro- i makroistraživanja. Izveden je polinomni pojam stila političkog liderstva – definisanjem aspekata koje obuhvata, a preko drugih analitičkih kategorija, teorije o politici. Pojam je koncipiran kao naučno operativna kategorija jer je formulisano deskriptivno značenje pojma – određenje koje nije vrednosno – pošto u njemu atributi delanja (kao ključna kategorija pojma) ne određuju kvalitet pojave, već su pojava po sebi.

Koncept ima za cilj analizu dramaturškog procesa građenja moći političkih lidera – ne strukturalnog, te ne obuhvata institucionalne determinante od značaja za sagledanje političkog delanja, kao ni kategoriju interesa. Međutim, nije teorijski neizvodljiva sinteza, možda ne previše konzistentna, koja bi mogla obogatila koncept stila i dati mu jaču sociološku utemeljenost, prevazilazeći ograničenja strukturalnog prilaza. Koncept (i iz njega izvedeni model za istraživanje) može biti ocenjen i kao pretenciozno detaljan (opterećen velikim brojem indikatora), pa i koncept koji tendira eklektizmu. Upravo bi doprinos u naučnoj strategiji istraživanja političkog liderstva mogao biti iskaziv u određenju stila preko kategorija koje su definisane kao referentne – intenciji da se pokaže da je u analizi političkog liderstva (u Srbiji) potrebno obuhvatiti navedene aspekte bez obzira na to da li se analiziraju preko koncepta stila, ili ne. To je i otvoren koncept i istraživački model, te se analiza pojedinih podaspakata može

realizovati i preko analitičkih instrumentarija koji njime nisu obuhvaćeni. Takođe, dato određenje leaderskog stila pretpostavlja kongruenciju (pod)aspekata koji ga čine – te bi preko izvedenog istraživačkog modela tek trebalo do kraja istražiti postojanje korelacija pojedinih (pod)aspekata u okviru stilova, proveriti osnovanost idealnih tipova stilova, povezanosti i uslovljenosti izloženih unutar formiranih stilova. Pošto je leaderski stil definisan kao karakteristično, *relativno* stabilno obeležje delanja političara (stil kao ispoljavanje identiteta) može biti upitna vremenska varijabla u ponuđenom konceptu – mada koncept omogućava ne samo da se definiše kontinuitet načina delanja, već i registruju specifični periodi koji određuju promene stila kao jedinstva mišljenja, načina delanja i predstavljanja u političkom prostoru.

Mada izloženi koncept iskazuje heurističku opredeljenost čiju osnovanost je tek potrebno potvrditi, on može pružiti smernice za istraživanje stila političkog liderstva, biti operativan i u istraživanju političkih aktera i procesa van Srbije.

Predrag Pavlicevic

CONCEPT OF POLITICAL STYLE
OPERATIONALIZED IN THE ANALYSIS
OF POLITICAL LEADERSHIP IN SERBIA

Summary

This paper gives an indication of the modalities of meanings in category of political style and its use in the theory of politics – including theoretical thought in Serbia, as a basis for presentation of key elements of the author's concept of political style as operationalized in the analysis of political leadership in Serbia, as well as analyses of its achievements and limitations. The author's concept of the style of political leaders constitutes a unity of thinking, values and action aspects – through identification of key attributes that are related to the way of acting leader. The paper contributes to the epistemological method by defining the concept of style of political leadership, and since this concept is defined through several aspects, that is, through the key concepts of the theory of politics, category apparatus is outlined that specifies the meaning of the dimensions of political style. The paper also outlines methodological foundations for defining political typology of political styles appropriate to the specific context of actions of political leaders in Serbia.

Key words: style, political style, style of political leadership, types of leadership political styles, political power, the Republic of Serbia

.....

OGLEDI

.....

UDK 343.83:929 Фукс Е.;
343.25(4)“187/192”

Ivan Janković
advokat, Beograd

EGIDIJ FUKS, MIZANTROP IZ METLIKE I KANDIDAT ZA KRVNIKA

Rezime: Autor navodi interesantne detalje vezane za položaj službenog dželata u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca i drugim evropskim zemljama. S obzirom na to je penzionisan državni dželat, Egidij Fuks je podneo molbu za izbor nameštenika za izvršavanje smrtnih kazni u Kraljevini SHS. U ovom tekstu objašnjeni su motivi i okolnosti njegove kandidature, kao i kontekst izbora novog dželata.

Glavne reči: smrtna kazna, dželat, strvoder, krvnik, državni službenik, pogubljenja, Egidij Fuks

Odeljenje Ministarstva pravde u Ljubljani primilo je 1922. godine nekoliko molbi Egidija Fuxsa (Fux) da mu se dodeli zvanje državnog krvnika ili krvnikovog pomoćnika. Molilac za sebe kaže da je u životu pretrpeo mnogo zla i zato postao nepomirljivi neprijatelj ljudskog roda: „Moja se psiha usled ove patnje toliko izmenila da sam izgubio svu tankoćutnost i sve čovekoljubive obzire prema ljudskom rodu. Obuzima me mržnja prema ljudskoj vrsti. [...] Zadovoljenje hoću da nađem u tome da se osvetim i pomognem pripadnicima ljudskog društva na putu ka zasluženoj smrti. Dakle, hoću da postanem dželat u službi države SHS.“¹

Povod za Fuksovu molbu bila je vest o penzionisanju tada jedinog profesionalnog dželata u Kraljevini SHS, Alojza Sajfrida (Alois Seyfried, ali je u jugoslovenskoj administraciji korišćena pogrešna transkripcija ovog prezimena). Pitanje dželata u novostvorenoj državi bilo je delikatno. Posle ujedinjenja (prevrata) smrtno kazne su se u Srbiji i Crnoj Gori, kao i ranije, izvršavale streljanjem, a u bivšim austro-ugarskim pokrajinama – vešanjem. U Sloveniji i Hrvatskoj, do 1918. godine osuđenike je vešao

---

1 Molba Egidija Fuxsa „Slavnome ministarstvu pravde, Beograd“ od 5. maja 1922, Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), fond 63 (Ministarstvo pravde – opšte), F-50-1922.

austrijski državni dželat, koji je za tu priliku putovao iz Beča ili Pešte u sedište prvostepenog suda. Na primer, gomila okupljena 21. maja 1898. ujutro pred kapijom Okružnog suda u Mariboru, u nadi da će prisustvovati justifikaciji Franca Bračkota, mogla je da vidi sledeći prizor: „U 5 i 25 minuta pred vrata stiže krupna prilika, debela, crna i zadriglog lica, veoma ljubazno zamoli da bude propuštena kroz masu pred vratima i snažno pokuca na ista. Na pitanje iznutra ko je, viknuo je na nemačkom: ‘Gospodin iz Beča i trojica mojih slugu!’ I vrata su se otvorila i ušli su. Odmah smo znali da su to ‘krvnik’ i njegove sluge. Stvarno je ličio na krvnika.“² Ovakve scene su se pod Austro-Ugarskom odigravale širom Slovenije (sa Dalmacijom) i Hrvatske (sa Slavonijom). U anektiranoj Bosni i Hercegovini, međutim, stvari su stajale drukčije. Da li zbog većeg obima posla ili iz nekog drugog razloga, Zemaljska vlada u Sarajevu je 1. avgusta 1886. godine postavila Alojza Sajfrida za privremenog dželata (*provisorischer Scharfrichter*) za Bosnu i Hercegovinu, a 1. februara 1897. ga je imenovala za stalno.

Nova SHS vlada, međutim, nije imala nikakvog službenog dželata. Ministarstvo pravde u Beogradu je postalo svesno te potrebe tek 1920. godine, kada se u Hrvatskoj javio problem smrtnih presuda koje su tamošnji preki sudovi donosili u kampanji za suzbijanje razbojništava. Pošto na raspolaganju nije imala dželate, hrvatska vlada je primenjivala jednu naredbu Narodnog veća Slovenaca, Hrvata i Srba iz novembra 1918, na osnovu koje se, izuzetno, presude prekih sudova mogu izvršavati streljanjem umesto vešanjem.³ Ali nije bilo lako naći ni streljački vod za taj posao. Vojska je odlučno odbijala da se meša, a žandarmerija je bila spremna da to čini samo u sasvim izuzetnim slučajevima.⁴ Zato je trebalo zaposliti dželata, a Sajfrid je bio jedini kvalifikovani krvnik u celoj Kraljevini. Ipak, s njegovim novim nameštenjem nije išlo glatko, jer u budžetu nije bilo odgovarajuće pozicije. Po bosansko-hercegovačkom zakonu o krivičnom postupku, izvršenje smrtno kazne je spadalo u troškove krivičnog postupka, ali po novom Zakonu o državnom računovodstvu, sa odgovarajuće pozicije („troškovi kaznenog postupka kod okružnih sudova“) mogli su se plaćati samo materijalni troškovi, a ne i redovni honorari. Još dve okolnosti su komplikovale ovo pitanje. Prvo, Sajfrid je bio činovnik bosansko-hercegovačke vlade (neposredno

2 *Slovenski gospodar*, 26.05.1898, 4.

3 Naredba br. 18245 od 04.11.1918. V. i „Proglas o prijekom sudovanju!“ SHS od 02.11.1918. u: *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918–1919: Izabrani dokumenti*, ur. Marina Štambuk-Škalić i Zlatko Matijević, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2008, 367.

4 „Vojničke vlasti odlučno odbijaju od sebe vršenje justifikacije, a komanda IV žandarmerijske brigade je [u jednom slučaju] samo iznimno odredila asistenciju“ – pismo poverenika za pravosuđe Predsedništvu zemaljske vlade od 03.08.1920, AJ, 63, F-46-58–1921.

podređen Okružnom sudu u Sarajevu), ali su njegove usluge bile neophodne i u nekim drugim pokrajinama, pre svega Hrvatskoj i Sloveniji. Naplatiti te usluge izvan matične pokrajine bilo je, u računovodstvenom smislu, skoro nemoguće. Drugo, Sajfridu je već uveliko bilo vreme za penziju, pa je trebalo postaviti novog dželata, a odgovarajuće rubrike u sistematizaciji radnih mesta nije bilo.⁵ To je, ukratko, bila situacija u kojoj je Egidij Fuks odlučio da se prijavi za dželatsku službu.

Ova njegova odluka bila je manje ekscentrična nego što se čini na prvi pogled. Naime, krajem 19. i početkom 20. veka, državni dželati su u Evropi i Americi bili svojevrstne estradne zvezde. Štampa, naročito bulevarska, pomno je pratila njihov rad i pisala o njihovom privatnom životu, navikama i osobenostima, a u javnosti su o njima kolale svakojake legende. Zbog socijalne izopštenosti i predrasuda koje su prema njima gajene, dželati su se često ženili ćerkama drugih dželata, a krvnički zanat (u germanofonskim zemljama tradicionalno srastao sa strvoderskim) prenošen je s kolena na koleno. Tako su nastajale čitave dželatske dinastije, čija su imena ponekad bila sinonim za krvnika. Francuski kraljevski dželat Anri Sanson, koji je posle u službi Republike pogubio i samog Kralja, bio je sin, unuk i praukun dželatâ, a petorica njegove braće su vršili tu funkciju u raznim francuskim gradovima (jedan i u Đenovi). Porodica Sanson je Francuskoj obezbeđivala dželate od 1688. do 1847. godine.⁶ U nemačkim državama postojala je oštra, često i nelojalna konkurencija između pojedinih krvničkih dinastija, pa je rivalstvo između porodica Krauc (Krautz), Rajndel (Reindel) i Švajc (Schweitz), koje je trajalo nesmanjenom žestinom od 1889. do 1914, bilo predmet rasprave u pruskom parlamentu.⁷ Austrijanac Karl Zelinger (Sellinger), čiji je nadimak bio „Karl Onkel“ i koji je 1899. dolazio iz Beča u Novo Mesto da obesi Simona Helda,⁸ bio je nećak bečkog dželata Hajnriha Vilenbahera (Heinrich Willenbacher). Vilenbaherov zet, Rudolf Zajfrid (Seyfried), takođe je stekao slavu kao bečki dželat (1887–1892), a u Sloveniju je dolazio poslom više puta.⁹ Najzad, istim zanimanjem su se bavila i dva Rudolfova brata, Jozef i Alojz, onaj na čiji je posao reflektovao naš E. Fuks. Rodbinske veze i ista prezimena,

5 O ovim problemima i predlozima za njihovo rešavanje vođena je opširna prepiska između Beograda i pokrajinskih vlada – v. dokumente u: AJ, 63, F-50–1922.

6 A. I. Appelbaum, „Professional Detachment: The Executioner of Paris“, *Harvard Law Review*, 109(2): 459.

7 R. Evans, *Rituals of Retribution: Capital Punishment in Germany, 1600–1987*, Oxford: Oxford University Press, 2003, 384–395.

8 Dolazio je uzalud, jer je justifikacija bila odložena. Up.: A. Studen, „‘Hudići! Le naglejte se me, da boste vsaj siti’. O zločinu in justifikaciji cigana Simona Helda v Novem mestu“, *Zgodovina za vse* (Celje), 9(1): 26–39 (2002).

9 Na primer, 1888. u Celje; jedan od vojnika koji su obezbeđivali stratište tom prilikom se onesvestio – up. *Laibacher Zeitung*, 08.05.1888, 890.

koja su se javljala kroz više generacija, doprinosili su stvaranju jednog kompozitnog, vanvremenskog lika dželata, koji je plenio narodnu maštu.

Sa svoje strane, državni dželati su sistematski radili na samopromociji u medijima. Moderni dželat zamenjuje svoj srednjovekovni kostim savremenim građanskim odelom i na stratištu se pojavljuje u fraku, s cilindrom i belim rukavicama – standardna „uniforma“ svih evropskih dželata još od 1870-ih.¹⁰ Varijacije su doživljavane kao globalna medijska vest. Kada je, na primer, Rudolf Zajfrid na svom prvom pogubljenju navukao crne umesto belih rukavica, o tome je pisao čak i jedan novozelandski list: „Najnovija bečka senzacija je novopostavljeni dželat. [...] Zgodne je spoljašnosti. Oblači se po najnovijoj modi [i nosi] tesne crne rukavice. Predstavlja se kao Chevalier de Seyfried i, ako je svoj novi posao prihvatio da bi na sebe skrenuo pažnju, u tome je već potpuno uspeo.“¹¹ Medijski lik dželata sadrži nekoliko stereotipnih osobina, koje su – izuzimajući sklonost piću – uglavnom pozitivne. U kompozitnom liku dželata Zajfrida, na primer, dominira ljubav prema muzici. Jedan novinski članak pod naslovom „Muzikalni dželat“ naglašava da on nije samo majstor svog zanata nego i „virtuoz na citri i pevač natprosečnog kvaliteta“, a uspešan je i kao lovac i sportist.¹² Ali najvažnije u idealnom tipu dželata je to što on duboko u sebi krije „zlatno srce“ i potajno se kaje zbog zla koje po dužnosti nanosi drugima. „Memoari“ i romansirane biografije ili „autobiografije“ dželata toliko su mnogobrojne da bi se mogli izdvojiti kao poseban žanr unutar petparačke književnosti. Tipična završna scena je ona u kojoj dželat s gnušanjem odbacuje i proklinje svoj alat, a ljudskom rodu želi sreću.¹³ U svojim čestim izjavama za štampu, dželati gledaju da se predstave kao dobri građani i, naročito, dobri muževi i očevi. Jugoslovenski krvnik Dragutin Hart imao je četvoro dece, pa novinar koji ga je intervjuisao ne propušta da naglasi da je on, po povratku u Sarajevo posle jednog pogubljenja, u prvoj trgovini kupio igračkica i slatkiša, vajakajući se što s puta ne nosi nikakve poklone deci.¹⁴

Kod takvog stanja stvari, nije neobično što su se za mesto dželata, kad god bi se negde upraznilo, javljale stotine kandidata, a to je, opet, samo po sebi predstavljalo vest o kojoj su novine opširno pisale.¹⁵ Ovakve

10 Taj kostim je lansirao nemački dželat Krauc na pogubljenju atentatora Maksa Hedela (Max Hödel) u Berlinu 1878. godine – up. Evans, *op. cit.*, 372–373.

11 *Hawke's Bay Herald* (Novi Zeland), 20.07.1887, 2.

12 „A musical hangman“, *The New York Times*, 26.03.1894, 8.

13 Npr. u romanu o berlinskom krvniku Kraucu iz 1890. godine – up. Evans, *op. cit.*, 378.

14 Taj intervju, dat sarajevskom „Jugoslavenskom listu“, preneo je *Slovenski narod*, 25.02.1929, 2.

15 *Slovenski gospodar*, 10.03.1892, 78. U vesti se pogrešno navodi da je na upražnjeno mesto postavljen Alojz (umesto Jozef) Zajfrid.

vesti su, prirodno, podsticale i ohrabrivale buduće kandidate. Posle smrti Rudolfa Zajfrida podneto je 115 molbi za njegovo mesto, a slično je bilo u mnogim drugim zemljama, sve do sredine XX veka. Publika se naročito uzbuđivala ako je među kandidatima bilo i onih koje je, zbog određenih njihovih osobina, teško mogla da zamisli u ulozi dželata. To su, pre svega, bile žene, pa su novine decenijama objavljivale, verovatno apokrifne, vesti o kandidatkinjama koje u svojim prijavama pišu otprilike ovako: „Ima mi dvadeset i dve godine, veoma sam snažna i dosta lepa, kao što se na priloženoj fotografiji može videti. Dželat je lice, na koje osuđeni na gubilištu baca svoj poslednji pogled i on je u najviše slučajeva ružan i odvratan čovek. Koliko bi utehe bilo za bednika, što se rastavlja sa životom, kad bi ga se pred taj rastanak i dolazak u večnost dotakle i opremile nežne ruke.“¹⁶ Američka država Nevada je 1911. donela zakon po kome je osuđenik na smrt imao da bira između vešanja i streljanja. Prvi osuđenik suočen s tim izborom po novom zakonu bio je izvesni Andrija Mirković, austro-ugarski podanik iz Crne Gore, i on je odabrao streljanje.¹⁷ Lokalna štampa je objavila, netačno, da zatvorski čuvari odbijaju da učestvuju u streljačkomvodu. Tu lokalnu vest su prenele novinske agencije i Mirkovićev slučaj je postao *cause célèbre*, prvo u Americi a onda i u celom svetu.¹⁸ Okružni šerif je za nedelju dana primio nekoliko stotina pisama od dobrovoljaca koji su se nudili da streljaju Mirkovića, neki i besplatno. Jedan kandidat, iz Birmingema u Engleskoj, obećavao je da će, za odgovarajući honorar, obaviti posao na zadovoljavajući način, a imao je i preporuke, i to ne samo iz Engleske nego i iz Venecuele, gde je ranije radio. Naveo je da je oženjen, 28 godina star, 156 cm visok i spreman da, na zahtev, dostavi fotografiju. Ukratko, samokandidovanje za mesto državnog dželata postalo je, u vremenu od sredine XIX do sredine XX veka, bezmalo redovna pojava, kao neka vrsta društvene zabave. Motivi kandidata su sigurno bili veoma raznorodni: morbidni, praktični, subverzivni i ko zna kakvi još.

Vratimo se sada našem Egidiju Fuksu i njegovim molbama za državnu službu.¹⁹ Tih molbi je bilo više, a sačuvane su tri. Prva, datirana 5. maja

---

16 *Politika*, 22.03.1904, 3. Kada je, 1930. godine, češki državni dželat otpušten (zbog neovlašćenog davanja intervjua novinarima!), među više stotina kandidata bio je i „velik broj žena“, što je „među muškarcima izazvalo pravu paniku“ (*Politika*, 20.12.1930, 6).

17 Za detaljnu studiju slučaja Mirković v. Phillip I. Earl, „By the Knife: Tonopah's Gregovich-Mircovich Murder Case“, u: Francis Hartigan (ur.), *History and Humanities: Essays in Honor of Wilbur S. Shepperson*, Reno & Las Vegas: University of Nevada Press, 1989, 15–43.

18 Tako je i beogradska *Politika* (04.08.1912, 3) pisala da je Mirković, upitan koji način izvršenja bira, rezolutno odgovorio: „Nijesam ja [...] ženetina pa da se dam vješati. Nego hoću da padnem od puške, ka i moji stari što su ginuli“.

19 One se, zajedno sa službenom prepiskom koja se odnosi na njih, nalaze u Fuxovom dosijeu kod Ministarstva pravde Kraljevine SHS – AJ, 63, F-50–1922. Ukoliko

1922, upućena je Ministarstvu pravde u Beogradu, a druge dve (8. i 9. maja) Predsedništvu Višeg zemaljskog suda u Ljubljani. Pored ovih, sačuvana je i molba Kralju Aleksandru I, kojom Fuks „u najponiznijoj odanosti“ traži protekciju za svoju stvar. Ono malo što znamo o Fuksu potiče uglavnom iz tih molbi. Rođen je 20. avgusta 1865. godine u Metliki, kao zakoniti sin Emanuela Fuksa i Karoline r. Kapela. Proveo je pet godina na odsluženju vojnog roka i dve godine u kadetskoj školi. Zatim je 15 godina radio kao poštanski službenik. Ovu tvrdnju potkrepljuje činjenica da se njegovo ime nalazi na spiskovima priložnika Đačkoj kuhinji u Celju i Potpornom društvu za slovenske visokoškolce u Beču. Za te dobrotvorne svrhe je u više mahova (od 1895. do 1900) različite svote (od 1 florina do 50 kruna) priložio Egidij Fuks, „poštanski otpr. u Mariboru“ (1895) odnosno „c. kr. poštar u Ljubnu“ (1898–1900).²⁰ Poštansku službu je napustio 1900, kada je „teško oboleo od živaca“. Zatim se odselio u Italiju, gde se bavio trgovinom. Ali, 1915. godine je „kao trgovac u Italiji potpuno sve izgubio“. U Sloveniju se vratio 1920. godine, prvo u Metliku, a zatim se stalno nastanio na adresi: Maribor (Krčevina), Praprotnikova ulica 142.

O okolnostima i razlozima svog odlaska u Italiju, Fuks govori dosta smušeno. Njegove nevolje su, kaže, počele još 1892, kada mu je umrla baba i kada se pokazalo da ga je, jedinog iz cele porodice i bez ikakvog povoda, testamentom isključila iz nasleđstva. Zbog toga su ga svi ismevali, ponižavali i tretirali kao zločinca. Osramoćen i odbačen od svih, kaže, zapao je „u takvo stanje strašne duševne depresije da sam [...] bio prinuđen pobeći iz otadžbine i u inostranstvu potražiti spas od preteće potpune duševne rastrojenosti“. „Pod blagotvornim uticajem južnog podneblja“, u Italiji je ne samo potpuno ozdravio nego i došao do „neko stepena više intelektualne i moralne snage“. Bio je „poštovan i voljen od svih“. Čak i kada je, po izbijanju rata, poslovno propao i zatim bio interniran kao podanik neprijateljske države, uživao je „protekciju i, zbog svojih kvaliteta, poverenje i hleb jednoga od najviših političkih velikodostojnika te zemlje“. Ipak, zaoštavanje sukoba između Italije i Kraljevine SHS dovelo je do Fuksovog progonstva i vraćanja u domovinu.

Po povratku je Fuks ponovo zapao u depresiju, prouzrokovanu pre svega materijalnom bedom. Njegove brojne molbe za zaposlenje ostajale su bez uspeha, pa čak i bez odgovora. A kada bi i našao posao, od plate nije mogao da živi: „zloupotrebljen u svojoj bedi i iskorišćavan od strane

---

nije drukčije naznačeno, svi podaci i citati u daljem tekstu potiču iz dokumenata u toj fascikli.

20 V. npr. *Slovenski gospodar*, 12.09.1895, 322; *Učiteljski tovariš*, 10.03.1899, 64; *Kmetijske in rokodelske novice*, 1898, 339 i 1900, 50. U listu *Vrtec* (01.04.1888, 72), „Egidij Fuks u Šempetru“ pominje se među onima koji su uspešno rešili sve zagonetke iz prethodnog broja.

poslodavca s mesečnom platom od 275 din, postao sam usled velikog napora fizički [...] slab i psihički [...] potišten“.

Našavši se u takvoj situaciji, Fuks je odlučio da konkuriše za krvnika. Kao glavni motiv, videli smo, naveo je sopstvenu mizantropiju, za koju naglašava da nije endogena, nego reaktivna – to jest, nastala je kao odgovor na nepravde i zlostavljanja koje je u životu pretrpeo od ljudi. Dželatska služba je idealna prilika da se mizantrop *nekažnjeno* sveti ljudskom rodu: „Hoću da poslednje godine svog života proživim na slobodi, a ne u zatvoru, gde bih mogao da dospem zbog svoje nestrpljivosti da izvršim samovoljnu osvetu nad životom nekog čoveka, i stoga hoću da čekam da mi se dà prilika kako bih zakonitim putem izvršio osvetu nad ljudskim društvom.“ Fuks želi da bude od koristi državi tako što će povremeno vršiti pogubljenja, ali i na druge načine, savesnim ispunjavanjem svojih dužnosti. Niko neće moći da ga potkupi ili korumpira – zauvek će ostati veran datoj zakletvi i bez razmišljanja će izvršavati sve naredbe. Nikada se neće stideti svog budućeg poziva, „jer se osećam uzvišenim u odnosu na predrasude onih koji su namerno ili nenamerno [...] ugrožavali moj opstanak ili me doveli u opasnost od propasti, a koji su, naprotiv, postigli samo da ostanem u životu i pokažem im svoju čvrstu volju da se osvetim [...] nad pripadnicima njihovog društva koje mi nije dozvolilo da pošteno u njemu živim“.

O sebi kao kandidatu i svojim kvalifikacijama, Fuks daje sledeće podatke. Star je 57 godina, visok 172 cm. Govori slovenački (i nešto malo hrvatski), nemački, italijanski i francuski, a donekle i engleski. Uzdržava se od alkoholnih pića, nije kockar niti „prijatelj ženskih“. Bavi se intelektualnim radom. Veoma voli životinje (za razliku od ljudi). Nema imovine, a ni prijatelja. Oženjen je, ali je „i u tom pogledu prekinuo sve veze“. Što se tiče opšte fizičke kondicije, tu stvari ne stoje najbolje, s obzirom na to da je radio teške fizičke poslove a slabo se hranio. Zbog toga je dobio kilu, pa mora da nosi pojas. Najzad, zbog opšte slabosti je pre tri nedelje pao i povredio desnu ruku u laktu. Ipak, nada se da će uskoro sasvim prezdraviti i biti fizički sposoban za službu. Što se tiče posebnih kvalifikacija za dželata, Fuks zapravo ne zna šta se tu traži i niko nije u stanju da mu dà potrebna obaveštenja. Jedino mu je mariborski državni tužilac sugerisao da bi se moglo zahtevati poznavanje mesarskog zanata, ali on nema nikakvih znanja iz te oblasti. S istim pitanjem obratio se i sámom Sajfridu, moleći da ga ovaj primi na obuku i praksu, ali nije dobio nikakav odgovor. Zbog toga se pribojava „da me [Sajfrid] ne smatra sposobnim“, pa moli Ministarstvo da ga preporuči.

Sve vlasti, kako u Ljubljani tako i u Beogradu, prihvatile su, bar *prima facie*, Fuksove podneske kao *bona fide* molbu za zaposlenje. Formalni nedostatak – prva molba nije bila taksirana – otklonjen je naknadno, kada je Fuks priložio administrativne taksene marke u vrednosti od 3 dinara.

Mariborska policija je podnela izveštaj o kandidatu, iz kojeg se vidi da je on oženjen, bez dece, ali sa ženom ne živi u zajedničkom domaćinstvu već više od 20 godina. Susede i kontakte s ljudima uopšte izbegava, tako da se policijskim proverama o njemu nije moglo doznati „ništa loše“. U krivičnoj evidenciji nema traga o ranijoj kažnjavanosti. Ipak, policija upozorava „da je [Fuks] poznat kao malouman“. Viši zemaljski sud u Ljubljani nije mogao da odlučuje o Fuksovoj molbi, jer za to nije bio nadležan, pa je akta poslao Odeljenju Ministarstva pravde za Sloveniju. Ovo je, opet, prosledilo sva akta Ministarstvu u Beograd, s napomenom da za područje Višeg zemaljskog suda nije potreban poseban dželat, utoliko pre što je „ministarstvo rešilo raspisom od 23. februara 1921 br. 7209/21, da se krvnik Alojz Sejfrt [sic!] iz Sarajeva može koristiti za celu kraljevinu“. Sa svoje strane, Odeljenje ne može da preporuči Fuksovu molbu, iz razloga navedenih u policijskom izveštaju, tj. zbog Fuksove maloumnosti. U Beogradu je Fuksov slučaj uzet k znanju. Kancelarija Nj. V. Kralja je njegovu molbu za protekciju prosledila Ministarstvu pravde na dalji postupak. Ministarstvo je 5. oktobra 1922. ceo predmet uputilo svom Odeljenju za Bosnu i Hercegovinu, „s molbom, da uzme ovu molbu u pretres kod rešavanja pitanja oko naslednika penzionisanog krvnika Zajferta [sic!]“.

Izbor novog dželata došao je u nadležnost Okružnog suda u Sarajevu, s tim što je njegovu odluku trebalo da potvrdi Ministarstvo pravde. Naime, u Beogradu je odlučeno da se u sistematizaciju radnih mesta državne uprave ne uvodi posebna pozicija za krvnika, nego da se službenik koji obavlja tu funkciju formalno zaposli kao poslužitelj pri sarajevskom Okružnom sudu, ali da mu jedina radna obaveza bude izvršavanje smrtnih kazni. Protivkandidat Fuksu i apsolutni favorit bio je Sajfridov zamenik, Florian Mauzner (Mausner). Po tradiciji, svaki austro-ugarski dželat je imao jednog zamenika i jednog ili više pomoćnika, koji nisu imali status državnih činovnika. Pomoćnike je mogao birati i plaćati kako je hteo, ali je za izbor zamenika morao imati saglasnost zemaljske vlade, od koje je dobijao i poseban novčani dodatak, namenjen za honorar zameniku.

Florian Mauzner (1872–1928), sarajevski živoder rodom iz okoline Varaždina, služio je kao Sajfridov pomoćnik pri pogubljenjima još od 1893. godine. Kada je, 1915. godine, umro tadašnji zamenik dželata, Johan Lorenc Plahović (Plachowitz), Mauzner je postavljen na njegovo mesto, na predlog i uz podršku samog Sajfrida. Tu podršku je uživao i 1922. godine. Mauzner se živo nadao promociji. Kako je naveo u svojoj molbi za postavljenje, njegov glavni adut bilo je iskustvo: „Od [1915.] vršim svoju dužnost kod justificiranja, dijelom kao pomoćnik, a dijelom samostalno. Da sam justificiranje sam obavljao potvrditi će mi krvnik Seyfried kod koga sam ispit polagao.“ To je bilo poznato i Vladi, iz ranijih Sajfridovih podnesaka, kojima je tražio povišicu za svog zamenika: „bilo bi već u interesu

službe, da se uzdrži za ovo službovanje ovakovu vrsnu silu“, pisao je on, upozoravajući mračno da bi se inače „kod eventualnog službovanja lahko kojekakve neugodne činjenice pokazale, koje se ne bi smjele u interesu ugleda sudske oblasti, pokazati“. Pored Sajfridovih preporuka, Mauzner je molbi priložio i jednu staru potvrdu svoje majke, „vozmajstorice“²¹ Terezije, na čije ime se vodila njihova zajednička strvoderska radnja. U potvrdi stoji da je Florian radio kod nje „punih dvadeset godina kao Vozmajstor te je tome zanatu sposoban i vešt i stoga ga preporučam svakome.“ Preporuke su mu bile utoliko potrebnije što je on, pored nespornih kvalifikacija za mesto dželata, imao i manâ. Prvo, nije bio sasvim pismen. Kako sâm kaže: „U školu nisam polazio ali znam čitati i pisati samo latinicom koje sam u vojništvu naučio, ćirilicu učim pa ću na skoro naučiti“. Druga mana je bila mnogo ozbiljnija. Mauzner je, naime, prolazio kroz krivične evidencije, i to višekratno. Osuđivan je dva puta zbog krađe – 1896. godine na 17 dana i 1914. na 3 meseca zatvora, a jednom je novčano kažnjen u prekršajnom postupku radi povrede „cestoredarstvenih propisa“ (verovatno nešto u vezi s njegovim strvoderskim zanatom).

Mauznerovo praktično iskustvo je odnelo prevagu nad Fuxovom prednostima – neosuđivanošću, superiornom pismenošću i znanjem jezika, pa je Mauzner 11. novembra 1922. postavljen za poslužitelja u Okružnom sudu. Tačnije, kao što on sâm navodi u potonjoj službenoj prepisci: „Ja sam namešten kao poslužitelj kod ovdašnjeg Okružnog suda, a izvršujem smrtne kazne vešanjem“, ili: „Ja sam namešten kao poslužitelj [...], a dragovoljno vršim i dužnost izvršioca smrtne kazne.“ Plata mu je isplaćivana iz budžeta Ministarstva pravde, a sve druge prinadležnosti, uključujući honorar za zamenika, iz budžeta za troškove krivičnog postupka kod okružnih sudova.

Što se tiče Fuksa, izborna komisija je našla da on „nikako ne može doći u obzir, jer [mu] je preko 57 godina i prema tome nije podesan za to mjesto“. Nigde se ne pominje Fuksova navodna *maloumnost*, o kojoj je uredno i blagovremeno izvestila mariborska policija. A ni on sâm nije krio da je svojevremeno „teško oboleo od živaca“ i da se nalazio u stanju „jake duševne depresije“ i pred „potpunom duševnom rastrojenošću“. Ipak, vlasti su, u svojoj smrtnoj birokratskoj ozbiljnosti, previdele ovu okolnost, kao i mogući subverzivni karakter Fuksove molbe za mesto državnog dželata. Naravno, duševni poremećaji i društveno-politička subverzivnost međusobno se ne isključuju. Ukratko, u svojoj „maloumnosti“ Fuks podseća na jednog mnogo poznatijeg subverzivnog „idiota“ iz austro-ugarske monarhije – dobrog vojnika Švejka.

---

21 Od nemačkog *Wassenmeister* = strvoder, živoder; šinter (*Schinder*).

Ivan Jankovic

EGIDIJ FUKS, A MISANTHROPE FROM METLIKA
AND A CANDIDATE FOR EXECUTIONER

Summary

The author points out interesting data pertaining to the office of executioner in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians, and other European states. As state executioner had been retired, Egidij Fuks applied to be elected to the office of executioner who will carry death sentences in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians. The text offers insight in the motives and circumstances of his application, as well as the context in which the new executioner has been elected.

Key words: sentence of death, hangman, executioner, civil servant, executions, Egidij Fuks

Paja Jovanović, *Umir krvi*, ulje na dasci, 1889.

Дејан А. Милић
публициста, Београд

НЕПРАВИ ПОЛИТИЧКИ ГОВОР СА ПРАВИМ ПОЛИТИЧКИМ ПОРУКАМА*

Резиме: Према својој садржини говори се деле на политичке (саветодавне), судске и епидеиктичке (пригодне). Ту поделу је још у Старом веку начинио Аристотел и она се одржала до данашњих дана. Међутим, поделу према садржини треба разумети као „прилично условну“, јер постоји велик број примера тзв. граничних говора, који, уз преовлађујуће одлике једне врсте, поседују значајне одлике и друге, па и све три врсте говора. Школски пример граничног говора, са одликама пригодног и политичког говора, јесте говор који је др Рајна Драгићевић, професорка Филолошког факултета Универзитета у Београду, јуна 2013. године одржала својим дипломцима. Тај говор је пригодан по значају и свечаности прилике у којој се казује, по аудиторijuму којем је намењен, по очекиваном начину излагања и очекиваној теми, али и по смисленој и правомерној употреби амплификације. На другој страни, у свом политичком значењу, он има својство делиберативног (саветодавног) говора који убеђује и наговара на акцију, која је у конкретном случају реакција. Према својој основној поруци, говор професорке Драгићевић суштински спада у ред државотворних политичких говора.

Кључне речи: говорништво, политички говор, судски говор, епидеиктички (пригодни) говор, гранични говор, импровизован говор, припремљен говор, амплификација

Поделу говорништва (према садржини) на политичко (саветодавно), судско и епидеиктичко (пригодно), коју је још у Старом веку извршио Аристотел,¹ својом говорничком маштом у стварном животу довео је у питање сâм говорник. Јер, како је пре готово осамдесет

* Пример говора проф. др Рајне Драгићевић, одржаног јуна 2013. године апсолвентима Филолошког факултета Универзитета у Београду. Др Рајна Драгићевић, лексиколог и лексикограф, ванредни је професор Филолошког факултета Универзитета у Београду, на Групи за српски језик и књижевност Катедре за српски језик са јужнословенским језицима.

1 Аристотел, *Реторика*, (превод др Марко Вишић), Паидеиа, Београд 2000, I 3.3. – „... Има нужно и три врсте говорништва: политичко (саветодавно), судско и епидеиктичко.“

година приметио Бранислав Нушић, „немогуће је све облике, кроз које се беседништво манифестује, ставити у извесне одређене врсте. Што се живот човечанства више развија и односи људи више компликују, то се и беседништво изражава у све новијим и другачијим облицима.“² Зато наведену (Аристотелову) поделу, која се у теорији говорништва, као најбоља „одбрана од најезде“ бројних „нових“ врста и подврста говорништва (војнички говор, духовни говор, научни говор, похвални говор...), одржала до данашњих дана, свакако не ваља разумети као стриктну. „Поменута тројна подела је прилично условна, поготово због велике разнородности врста које обухвата тзв. пригодно беседништво. У њега се, као у некакву врећу за све, укључују многобројни специфични типови говора, који би се могли третирати и као посебне врсте.“³

Најшире и крајње поједностављено посматрано, сви говори су у основи пригодни, јер се сваки говор рађа као говорников одговор на изазов неке „пригоде“ (судски говор се казује пригодом судског процеса, политички говор се казује нпр. пригодом предизборне кампање, док се посмртни говор, као једна подврста пригодног говора посматраног у ужем смислу, казује пригодом нечије смрти).

Садржину говора, међутим, опредељују циљ говора и поруке говора. Они, као и прилика у којој се говор казује, посматрани као критеријуми за разврставање, чине тројство које у коначном исходу означава врсту говора. Али управо прилика, циљ и поруке говора, посматрани заједно, јесу оно што истовремено и омогућава и онемогућава правилно разврставање говора.⁴ Зато граница између три врсте говора неминовно мора бити веома еластична и порозна, али и таква понекад је препрека да се сваком појединачном говору одреди припадајуће му место, јер „преклапање беседа према садржини представља честу, скоро редовну појаву“.⁵ У вези са тим, нарочито су занимљиви тзв. гранични говори – говори који спадају у две⁶ (нпр. неправи политички⁷ говори, који се

2 Бранислав Ђ. Нушић, *Реторика*, Службени гласник – Чигоја штампа, Београд 2011, стр. 45.

3 Сима Аврамовић, *Rhetorike Techne – Вештина беседништва и јавни настава*, Службени гласник, Београд 2008, стр. 37.

4 Према академику Љубомиру Тадићу, још у средњовековном беседништву, у којем доминира вештина проповедања (*ars praedicandi*), није било ретко да се у проповеди (као пригодном и духовном говору – прим. аутора) препозна садржина других врста беседа. „Посебно место у средњовековној реторичкој има *цравничка реторика*. У општој настави реторике налазимо и извесну поуку о правним пословима. Чак и проповед, ... , има нешто од начина како се говори на суду. Она представља врсту пледојае.“ Видети: Љубомир Тадић, *Реторика*, Филип Вишњић, Београд 1995, стр. 165–166.

5 Сима Аврамовић, *наведено дело*, 342.

6 Један од у светским размерама најпознатијих судских говора који се истовремено може сврстати и међу политичке говоре јесте завршна реч атинског

јављају оденути у рухо судског или пригодног говора) или, чак, у све три групе говора (што није незамисливо).⁸ Управо су гранични говори оно што оплеменењује спектар говорничке праксе.

На другој страни, једна сасвим практична, са становишта разумевања говорничке праксе веома сврсисходна, подела је јесте она на припремљени и импровизовани говор. Импровизовани говор (ако је прави импровизовани)⁹ тренутна је вербална реакција говорника на неку унапред непознату говорничку прилику¹⁰ (неки ненајављени догађај или ситуацију). На другој страни, припремљени говор је онај говор код кога су унапред познати и прилика и циљ говора, где припремање говора у фазама,¹¹ након озбиљног промишљања о теми, претходи казивању говора.

Напослетку, ваља подсетити да, поред говора, свето тројство добре говорничке праксе чине још и говорник (са свим својим спољним

студента и бунтовника Александроса Панагулиса, атентатора у покушају на грчког диктатора пуковника Пападопулоса (1968), који је у својој завршној речи пред Великим кривичним већем Врховног војног суда Грчке казао једно од најбриљантнијих политичких слова. У нашој историји политичког говорништва запажене (политичке) одбране на суђењу имали су радикалски првак Пера Тодоровић, народни трибун Васо Пелагић, вођа Земљорадничке странке проф. Драгољуб Јовановић, комунистички дисидент Милован Ђилас... На другој страни, једно од најбриљантнијих пригодних слова (приликом отварања Велике школе у Београду 1808), које је имало државотворне политичке поруке, казао је Доситеј Обрадовић.

- 7 О томе више у: Дејан А. Милић, *Српски політички говор модерној доба*, друго, допуњено издање, Службени гласник – Завод за уџбенике, Београд 2011, стр. 32–36.
- 8 На монтираном процесу Дражи Михаиловићу, одржаном од средине јуна до средине јула 1946. године у Београду, међу многобројним инструисаним сведоцима оптужбе случајно се затекла и Вукосава Тркуљац, која је, у кратком времену у којем јој је било дозвољено да говори, казала судски говор сведока, који је садржао и политичке поруке против комуниста (политички говор у ширем смислу), али и похвале на рачун Драже Михаиловића (похвални говор). Истовремено, и Михаиловићеви браниоци Драгић Јоксимовић и Никола Ђоновић су у својим адвокатским обраћањима пред судом изнели пледоајее који су истовремено и судски говори и политички говори против комунистичке диктатуре а у корист монархије, али и похвална слова посвећена Дражи Михаиловићу.
- 9 Постоје и неправилни импровизовани говори (говори у тезама), код којих говорник ипак унапред зна тему. То су, заправо, припремљени говори, с тим што за њихову припрему говорник има и троши знатно мање времена него на прави припремљени говор.
- 10 Говорничка прилика је повод за говор, иницијална каписла која је потребна и довољна говорнику да свој говор учини успелим. У политичком говорништву то је тзв. политички тренутак. О томе више у: Дејан А. Милић, *наведено дело*, стр. 49.
- 11 О припремању говора више у: Сима Аврамовић, *наведено дело*, стр. 210–267.

и унутарњим говорничким условима)¹² и слушалаштво (аудиторијум). Томе, као четврти угаони камен успешног говорништва, ваља додати и говорничку прилику.

Говор који је својим студентима, апсолвентима Филолошког факултета Универзитета у Београду, јуна 2013. године, на њиховој апсолвентској вечери, одржала професорка тог факултета др Рајна Драгићевић, пример је припремљеног говора. Такав припремљен говор је, по поводу и својим спољним обележјима (начин обраћања) пригодан, по очекиваној теми говора, такође, пригодан (говор је конципиран као придика), а по суштини свог циља и порукама које су упућене слушаоцима политички је. Као такав, говор професорке Рајне Драгићевић је, такође, и школски пример тзв. граничног говора, у којем се преклапају особине две врсте говора (пригодног и политичког). Са друге стране, код овог говора говорник у потпуности испуњава све предвиђене спољне и унутарње говорничке услове за успешну комуникацију са слушалаштвом.

Особеност овог говора у његовом политичком аспекту односи се на чињеницу да се њиме поткрепљује у последњих двадесет година XX века и у првој деценији овог века успостављено правило да одличне политичке говоре све више ваља тражити изван политике као професије,¹³ у другим сегментима јавног живота.

* * *

ВИ СТЕ ПРОФЕСОРИ¹⁴

Драги моји студенти, поштоване колеге, будући професори,

На дан када прослављамо ваше апсолвентско вече, одложен је матурски испит малих матураната јер су се тестови које је требало да попуњавају појавили у јавности. Овај догађај само је једна од бројних манифестација урушености нашег просветног система у свим областима.

Долазећи на ваше вече и гледајући вас онако дотеране, насмејане, младе и пуне позитивне енергије, размишљала сам о томе хоћете ли успети да задржите тај оптимизам и када дипломирате и када се суочите с ниским платама, недовољним уважавањем професорске професије, прилично незаинтересованим ученицима, родитељима који су увек на страни своје деце (чак и ако је то на њихову штету), различитим притисцима и омаловажавањем.

Много тога око вас убијаће вам мотивацију. Ипак, ако мене питате, на листи врхунских занимања налазе се следећа: професор, лекар,

12 О томе више у: Бранислав Нушић, *наведено дело*, и Сима Аврамовић, *наведено дело*, стр. 173–196.

13 Види: Дејан А. Милић, *наведено дело*, 81.

14 Наслов говора дао аутор текста.

адвокат, судија, инжењер и, још једном, професор. Ако питате све родитеље овог света чиме би желели да се њихова деца баве, одговориће вам на исти начин.

Разноразни неписмени и полуписмени људи данас себе олако могу назвати некаквим пиаровима или менаџерима, необразоване водитељке себе зову новинаркама, а фолк певачице уметницама, да и не говорим о арт директорима, бизнис консултантима, бек-офис администраторима, велнес консултантима, ивент координаторима, копи-принт оператерима, маркетинг консултантима, офис асистентима, портфолио менаџерима, продукт дизајнерима.

Иза звучних назива занимања најчешће се крију фолиранти који мисле да се углед може стећи преко ноћи, крију се они који нису имали издржај да заврше факултет који су започели, они који мењају занимања и професије као прљаве чарапе. Немојте заборавити да се професором, лекаром или судијом нико не може самопрозвати. Поносите се својим занимањем које се може стећи само упорним, вредним радом, одрицањем, неспавањем и вишегодишњим самосавладавањем и самоодрицањем.

Не дозволите да вам бахати, хвалисави и самоуверени власници разноразних ресторана, фирми, приватних авиона, луксузних станова, држе лекције о успеху, јер ви сте професори, а они су само власници квадратних метара.

Покушавају да омаловаже професорско занимање. Имајте на уму то да сте ви чувари достојанства своје професије! Звање професора стиче се са пуно труда, али још више муке треба уложити у знање како носити ту важну титулу. Водите рачуна о начину на који се понашате и када нисте у школи, размишљајте о свом одевању, ставу, односу према колегама, према ученицима и њиховим родитељима.

Ако себе срозате у сопственим очима, онда ће вас и околина гледати са омаловажавањем. Будите поносни, самоуверени, будите спремни да учите и да се доживотно усавршавате, јер ви сте професори!

Волите своје ученике! Упознајте их са оним племенитим што носе у себи, а чега често нису свесни. Извуците оно најбоље из њих. Подигните им углед у њиховим сопственим очима. Нипошто им не поклањајте оцене, али им стално омогућавајте да поправе оцене које имају. Препознајте и поштујте њихов труд. Покажите им да могу бити успешни ако раде. Не убијајте им вољу!

Професорски ауторитет не стиче се претераном строгошћу и самовољом, већ праведношћу и недвосмисленим договором којег обе стране треба да се придржавају. Хвалите најбоље јер ћете тиме инспирисати и остале да се потруде и понекад буду најбољи! Пружајте шансу многим да понекад буду најбољи!

Немојте бити другари са својим ученицима и покушавати да им се на тај начин приближите! Ви треба да постављате правила у својој учионици, да одређујете границе, да држите конце у својим рукама, јер они су ученици, а ви сте професори!

Не заборавите да ћете предавати главни предмет, први у рубрици у дневнику, и да ћете са својим ученицима проводити више времена од свих осталих професора. Ваш утицај на ученике биће најважнији. Будите свесни те одговорности! Као професори српског језика ви сте чувари нашег језика и културе.

Учите ученике да воле своју земљу! Често се може чути како професори својим најбољим ученицима саветују да што пре оду одавде. Почело је да се подразумева да је најбољи успех у школи сигурна пропусница за одлазак из Србије. Хајде да преокренемо перспективу! Укажите најбољим ученицима на то да треба да остану у Србији, јер ће јој, као најбољој, помоћи да се опорави и постане боље место за живот. Не дозволите им да оду и да препусте земљу свакојаким олошу!

Зацртајте им као животни задатак да се боре против живог блата у које тонемо! Усадите им осећај за друштвену одговорност и објасните им да ову земљу нико не може очистити осим њих! Ако се потрудите, видећете да ће вас ђаци подржати, јер ви сте професори!

Будите уверени да семе свих економских, политичких, културних, моралних реформи у овој земљи може да проклија само у породици, али и у вашој учионици, и то управо на часовима српског језика и књижевности! Зато се трудите да будете узор својим ученицима.

Крените у рат против свих старлета, спонзоруша, певачица, манекенки, тајкуна, бизнисмена... и победите их! Ви им можете постати оријентациона тачка, светионик у животу! За тај рат имате четрдесет пет минута дневно, скоро сваког радног дана, а то није мало. Победићете тако што ћете дати све од себе да садржаје које треба да представите својим ученицима учините занимљивим, узбудљивим, свежим. Успећете у томе само ако много знате, ако волите оно што радите и ако сте посвећени.

Ученици то могу да препознају, и то непогрешиво! Не базирајте се на чињеницу да се неке ваше колеге не припремају за часове, да многи ништа не раде, а примају плату, не базирајте се на трулеж око себе и не предајте му се! Нека ваш час буде оаза знања у свеопштој пустињи, светла тачка у мраку, зрно смисла у бесмислу!

Ви имате мисију! Ако успете да повратите ауторитет школе и знања (а то се не може постићи ниједним законом, већ ентузијазмом професора), падаће као доминантне све препреке ка бољем животу у Србији. Од часа српског до економских реформи! Од часа српског до борбе против корупције! Од часа српског до космоса!

Ваша моћ је огромна и ваш задатак је од стратешког значаја! У томе је разлика између вас и разноразних менаџера, консултаната, координатора, администратора, оператера, богатих власника локала и осталих експерата за продавање магле. У њиховим рукама су пројекти, локали, авиони и камиони, а у вашим рукама је будућност ове земље. Никада немојте заборавити: ви сте професори!¹⁵

* * *

У занатском смислу, говор професорке Драгићевић има све неопходне елементе успешног говора. Он има једноставан и јасан стил, интелектуално прилагођен очекиваном (у конкретном случају монолитном) саставу аудиторијума. Структурно, говор има увод (introduction), разраду – тело говора (body of the speech) и закључак (conclusion).

У уводу говора означени су на реторско школски начин, у правој мери, аудиторијум (*Драги моји студенти, поштоване колеге, будући професори*), прилика (*На дан када прослављамо наше англојезичко вече*), али и проблем са којим беседница намерава да полемише (*одложен је мајорски испит малих мајорана јер су се шестови које је требало да појављују јавили у јавности. Овај догађај само је једна од бројних манифестација урушености наше просветне система у свим областима.*).

У уводу, ради јачања основне говорничке тезе о урушености просветног система и, последично, читавог друштва, беседница „открива“ своје недоумице (*Долазећи на ваше вече и гледајући вас онако доштане, насмејане, младе и пуне позитивне енергије, размишљала сам о томе хоће ли успети да задржи таквај оптимизам и када дипломираће и када се суочиће с ниским платама, недовољним уважавањем професорске професије, прилично незаинтересованим ученицима, родитељима који су увек на страни своје деце, чак и ако је то на њихову шtetу, различитим прилицима и маловажавањем.*).

У телу говора (разради), професорка упознаје студенте са чињеницама тренутног стања са којим ће се суочити (*Многа тога око вас убијаће вам моштвацију. Ипак, ако мене питаће, на листи врхунских занимања налазе се следећа: професор, лекар, адвокат, судија, инжењер и, још једном, професор. Ако питаће све родитеље овој свети чиме би желели да се њихова деца баве, одговориће вам на исти начин. Разноразни неистинити и полуистинити људи данас себе олако могу назвати некаквим шаровима или менаџерима, необразоване водитељке себе зову новинарками, а фолк певачице уметницама, да и не говорим о арти директорима, бизнис консултантима, бек-офис администраторима, велнес консултантима, ивенти*

---

15 Миљана Лесковац, „Порука која нам враћа наду“, дневне новине *Блиц*, бр. 5895, 11.7.2013, стр. 8–9.

координаторима, који-принципалерима, маркетинг консултанцима, офис асистентима, портифолио менаџерима, продуктив дизајнерима. Иза звучних назива занимања најчешће се крију фолиранци који мисле да се улед може ситићи преко ноћи, крију се они који нису имали издржај да заврше факултет који су зајочели, они који мењају занимања и професије као прљаве чараје.). Истовремено, она слушаоцима предочава предности „стране“ на којој се „боре“ (Немојте заборавити да се професором, лекаром или судијом нико не може самопрозвати. Поносите се својим занимањем које се може ситићи само ујорним, вредним радом, одрицањем, несвањем и вишегодишњим самосавладавањем и самоодрицањем. Не дозволиће да вам бахати, хвалисави и самоуверени власници различитих ресторана, фирми, приватних авиона, луксузних стана, држе лекције о усеху, јер ви сити професори, а они су само власници квадрантних метара. Покушавају да омаловаже професорско занимање. Имајте на уму то да сити ви чувари доктојанства своје професије! Звање професора ситиће се са јуно шруда, али још више муке треба уложити у знање како носити ту важну шитицу. Водите рачуна о начину на који се понашате и када нисте у школи, размишљајте о свом одевању, стиаву, односу према колеџама, према ученицима и њиховим родитељима. Ако себе срзате у соистивеним очима, онда ће вас и околина ледати са омаловажавањем. Будите поносни, самоуверени, будите сиремни да учите и да се доживотино усавришавате, јер ви сити професори!). У телу говора беседница, такође, поставља пред слушаоце циљеве и начине остварења тих циљева (Волиће своје ученике! Упознајте их са оним племеним што носе у себи, а чега често нису свесни. Извуците оно најбоље из њих. Подигните им улед у њиховим соистивеним очима. Нипошто им не поклањајте оцене, али им стиално омоућавајте да поправе оцене које имају. Преознајте и поштити њихов шруд. Покажите им да могу бити усешни ако раде. Не убијајте им вољу! Професорски ауторитет не ситиће се прешераном стирошти и самовољом, већ праведношти и недвосмисленим договором које обе стране треба да се придржавају. Хвалиће најбоље јер ће ситице инспирисати и остале да се пошуде и понекад буду најбољи! Пружајте шансу мношима да понекад буду најбољи! Немојте бити дугтари са својим ученицима и покушавајте да им се на нај начин приближите! Ви треба да стиављате правила у својој учионици, да одређујете границе, да држите конце у својим рукама, јер они су ученици, а ви сити професори! Не заборавите да ће сити предавати главни предмет, први у рубрици у дневнику, и да ће сити са својим ученицима проводити више времена од свих осталих професора. Ваш уштицај на ученике биће најважнији. Будите свесни сити одговорности! Као професори српског језика ви сити чувари нашег језика и културе. Учите ученике да воле своју земљу! Често се може чути како професори својим најбољим ученицима савештују да што пре

оду одавде. Почело је да се подразумева да је најбољи уџех у школи сиџур-на пројусница за одлазак из Србије. Хајде да преокренемо персијективу! Укажиџе најбољим ученицима на џо да џреба да оџтану у Србији, јер ће јој, као најбољи, помоћи да се ојорави и поџтане боље местио за животи. Не дозволиџе им да оду и да прејусџе земљу свакојаком олошу! Зацрџајџе им као животиџи задаџаџак да се боре проџив животи блаџа у које џонемо! Усадиџе им осећај за друџиџвену одјоворности и објасниџе им да ову земљу нико не може очистиџиџи осим њих! Ако се поџџудиџе, видећеџе да ће вас џаци подржаџи, јер ви џџе професори! Будиџе уверени да семе свих економских, політичких, кулџурних, моралних реформи у овој земљи може да проклија само у породици, али и у вашој учионици, и џо ујраво на часовима срјској језика и књижевности! Заџо се џудиџе да будетеџе узор својим ученицима.)

У закључку говора професорка инсистира на једином исправном путу којим ваља поћи ради очувања професије, културе, језика, духовног бића нације, саме нације (Крениџе у раџи проџив свих џтарлеџа, џонзоруџа, џевачиџа, манекенки, џајкуна, бизнисмена... и победиџе их! Ви им можеџе поџџаџи оријентиациона џачка, светиџоник у животи! За џај раџи имаџе чеџрдесетџ иетџ минуџа дневно, скоро свакој радној дана, а џо није мало. Победићеџе џако џџо ћеџе даџи све од себе да садржаје које џреба да предџставиџе својим ученицима учиниџе занимљивим, узбудљивим, свежим. Усићеџе у џоџе само ако мноџо знаџе, ако волиџе оно џџо радиџе и ако џџе поџвећени. Ученици џо моџу да прејознају, и џо нејоџреџиво! Не базириџе се на чињеницу да се неке ваше колеџе не приремају за часове, да мноџи ниџџа не раде, а примају џлаџу, не базириџе се на џрулеж око себе и не предајџе му се! Нека ваш час буде оаза знања у својиџиџој џусџиџњи, свеџла џачка у мраку, зрно смисла у бесмислу!) То је реторска припрема за коначно упућивање јасне основне поруке говора, која је истовремено и врхунац говора. Таква основна порука је и политичка легитимација саме беседнице (Ви имаџе мисију! Ако уџеџе да повраџиџе ауџориџетџи школе и знања, а џо се не може поџџиџи ниједним законом, већ еџџузиџазмом професора, џадаџе као доџине све прејреке ка бољем животи у Србији. Од часа срјској до економских реформи! Од часа срјској до борбе проџив коруџиџе! Од часа срјској до космоса!). Након те поруке говор је занатски вешто успокојен поновним подсећањем на задатак, али и предности које слушаоци, као представници професорске професије, имају над противником (Ваша моћ је оџромна и ваш задаџаџак је од џџраџеџкој значаја! У џоџе је разлика између вас и разноразних менаџера, консулџананаџа, координатоџа, администраџоџа, ојераџера, доџаџих власника локала и оџџалих ексџераџа за продавање мајле. У њиховим рукама су пројекџи, локали, авиони и камиони, а у вашим рукама је будућности ове земље. Никада немојџе забравити: ви џџе професори!).

По концепцији динамичан, саздан од сликовитих и потребно опширних ознака проблема против кога је усмерен и давања јасних кратких налога слушаоцима, но готово без реторских питања као моћног оружја ефектности говора, у сврху остварења говорничког циља, говор је оплемењен једним такође моћним оружјем којим се беседница штедро служи. То је лајтмотив говора, дат у својим варијететима (*бугући професори – јер ви сите професори – а ви сите професори – Никада немојте заборавити: ви сите професори!*).

Са аспекта садржине, анализирани говор је, како је већ речено, граничан – пригодан, али и политички.

Он је пригодан не само по значају и свечаности прилике у којој се казује, не само по аудиторијуму којем је намењен, не само по очекиваном начину излагања и очекиваној теми. Говор професорке Драгићевић пригодан је и по смисленој и правомерној употреби амплификације.¹⁶

У свом политичком значењу, он даје анамнезу узрока и „поодмакло“ стања болести српског друштва (културна, духовна, језичка и морална потпуна разградња), али и преписује једини делотворан лек (борбу за језик, борбу за знање и духовну обнову, борбу за морал). Тако конципиран, он има својство делиберативног (саветодавног) говора који убеђује и наговара на акцију, која је у конкретном случају реакција. У значењима своје основне поруке, говор професорке Драгићевић суштински спада у ред државотворних политичких говора. По односу према сопственим речима и по њиховом складу са личним примером беседнице, говор се одликује и високом етичношћу, тако несвојственом политичком говорништву нашег времена. Свиме тиме, храброшћу беседнице да отвори најболније и најозбиљније државотворне теме и да предложи путеве разрешења проблема, овај говор се у знатној мери приближио једном другом говору, за српско политичко говорништво модерног доба од изузетног значаја – говору ранијег председника САНУ академика Александра Деспића о стратешком решавању косовског проблема,¹⁷ казаном на Годишњој скупштини САНУ 9. јуна 1996. године. Стога говор професорке Драгићевић заиста јесте неправи политички говор са правим политичким порукама.

16 „Амплификација је поступак проширивања текста различитим средствима: умножавањем речи (*verba*) или предмета (*res*), а оно се постиже различитим стилским фигурама – описом, контрастом, поређењем и другим. ... амплификација у свечаном беседништву стоји на ономе месту које заузима аргументација у судском или навођење примера у саветодавном беседништву. А то заправо значи још и следеће: да *argumenta* нису само средства доказивања већ и средства амплификације...” – цитирано према: Војислав Јелић, *Трајнови реторике*, Институт за теолошка истраживања Православног богословског факултета, Београд, 2011, „Реторска амплификација“, стр. 7.

17 Види: Дејан А. Милић, *наведено дело*, стр. 703–705.

Dejan A. Milic

UNREAL POLITICAL SPEECH
WITH REAL POLITICAL MESSAGES

Summary

In regards to their contents, speeches may be divided into political (advisory), judicial and epideictic (appropriate). Aristoteles made this classification of speeches in Ancient times and it is still in use. However, this classification in regards to the contents of speeches may be understood as „relatively conditional“, since there are many examples of the so-called „borderline“ speeches, which contain the characteristics of one dominant type along with the characteristics of the other type, or even two types of speeches. Speech given by Professor Rajna Dragicevic to her graduates at Faculty of Philology of University of Belgrade in June 2013, provides a classic example of a borderline speech, with the characteristics of political and appropriate speeches. The above-mentioned speech is appropriate in terms of the occasion when it is delivered, the intended audience, the expected manner of presentation and the expected subject-matter (topic), as well as rationalistic and timely use of amplification. On the other hand, in the context of a political speech, it has deliberative (advisory) characteristics of a speech directed at persuasion and motivation for action, that was in the concrete case a reaction. In terms of its main message, the speech of Professor Dragicevic was essentially a political speech directed at addressing the issues pertaining to statehood.

Key words: oratory, political speech, judicial speech, epideictic (appropriate) speech, borderline speech, improvised speech, prepared speech, amplification

Paja Jovanović, *Mačevanje*, ulje na dasci, posle 1920.

Paja Jovanović, *Umetnik i model*, ulje na platnu, 1905.

.....

TOKOVI

.....

Ivana Kronja

Fakultet lepih umetnosti, Beograd

USLOVI ZA NASTANAK I ODRŽANJE TURBO-FOLKA*

Pojava turbo-folka je podjednako zanimljiv fenomen kao i njegovo opstajanje na domaćoj medijskoj sceni skoro čitavu deceniju (ako govorimo o kontinuiranom održanju novokomponovane narodne muzike, čija je turbo-folk samo najaktuelnija varijacija, ono traje već 40 godina). Jasno je da se novokomponovana narodna muzika javlja kao posledica promene društvenih uslova u posleratnoj Jugoslaviji – kao odgovor na *urbanizaciju sela i ruralizaciju grada*, tj. velike migracije stanovništva iz sela u gradove (ne zaboravimo da je u predratnoj Srbiji 87% ukupnog stanovništva činilo seosko stanovništvo). Ove migracije izrodile su i jednu posebnu sociološku kategoriju, tzv. *polutane*, ljude koji su tokom radne nedelje živeli u gradu, a preko vikenda na selu. Njihova životna baza bilo je selo, u kojem su obrađivali zemlju i iz kojeg su donosili hranu, ali su bili i zaposleni u gradu, u nekom društvenom preduzeću. Položaj ovih ljudi savršeno opisuju stihovi iz nove narodne pesme „Ja u gradu živim, al' se selu divim“. Novokomponovana narodna muzika, koja je kroz svoje tekstove prizivala seoske običaje i seoski način života, ali i pokušavala da se približi gradu, bila je potrebna ovim ljudima da bi govorila o njihovom životu, da bi im olakšala jaz koji je naprasno trebalo da savladaju. Kroz nju oni su dobili priliku i da izraze svoje emocije, upotrebljavajući je u svim važnim prilikama: na svadbama, krštenjima, ispraćajima u vojsku... Seljaci su u grad doneli svoje običaje – to je bila logična posledica novog načina života. Ali običaji se nisu sačuvali, već su se banalizovali i vulrgalizovali; nova narodna pesma je u sebi samo sačuvala pomenute bolne protivrečnosti, podstičući najniže emocije. S druge strane, građanske vrednosti se među ovim stanovništvom i danas usvajaju sa velikim teškoćama.

Slično važi i za *gastarbajtere*, naše radnike na privremenom radu u inostranstvu ili povratnike iz inostranstva, iz visoko urbanizovanih sredina,

---

* Ivana Kronja, *Smrtonosni sjaj (Masovna psihologija i estetika turbo-folka)*, Tehnokratia, Beograd 2001.

za koje Ines Prica ispravno kaže da su „nejasnog statusa i sukobljenog sistema vrednosti“.² Nova narodna muzika za njih označava spasonosni spoj idealizovane narodne tradicije i „modernog“, tj. osavremenjene tradicije, dakle, ona za njih označava spasonosno rešenje problema identiteta. Naš čovek na privremenom radu u inostranstvu teši se sećanjem na rodni zavičaj, kojem će se jednog dana vratiti: „*Daleko od rodnog kraja u tuđini radim, znoj prolivam, zdravlje gubim, i za tobom žudim.*“³

Veći deo razloga za pojavu turbo-folka istovetan je sa razlozima za pojavu nove narodne muzike, dok su neki od razloga potpuno novi i specifični. Kao i nova narodna muzika, i pojava turbo-folka početkom devedesetih bila je inicirana specifičnom promenom društvenih uslova. U slučaju turbo-folka ti novi društveni uslovi bili su dugotrajna ekonomska kriza, građanski rat u Hrvatskoj i Bosni, veliki broj žrtava rata i izbeglica, izolacija zemlje putem sankcija, i najzad bombardovanje SRJ od strane zemalja članica NATO-a. Sve to dovelo je do ekonomskog urušavanja, i krajnjeg osiromašenja društva, raspada države i porasta kriminala. Ratne i krizne okolnosti snažno su inicirale pojavu turbo-folka, za koju je već postojalo društvena i kulturna podloga koja je bila i uzrok nastanka nove narodne muzike, a čija je turbo-folk modernija i agresivnija varijanta. Ove nove okolnosti nisu, dakle, i jedini uzrok pojave turbo-folka, ali se sigurno mogu okarakterisati kao pogodni uslovi za njegovu ekspanziju i istrajavanje na domaćoj sceni.

Više faktora utiče na pojavu i održanje turbo-folka. Na prvom mestu to je propala ekonomija zemlje, koju je dokrajčilo bombardovanje Jugoslavije od strane 19 zemalja članica NATO-a u prvoj polovini 1999. godine, i njena međunarodna izolacija. Loša ekonomska situacija onemogućava veća ulaganja u vrhunsku kulturu i obrazovanje, kao i kontinuiranu kulturnu povezanost sa svetom, koju su dodatno otežavale i doskora prisutne sankcije, a ratna i odbrambena dejstva, kao i izuzetno brojne policijske snage, odnose najveći deo ionako smanjenog državnog budžeta. Jedna od posledica ove loše ekonomske situacije jeste da su medijske kuće bliske režimu finansijski najjače, da imaju monopol i najveći opseg gledanosti i slušanosti, i da stoga mogu superiorno da kreiraju kompletnu medijsku sliku, javno mnjenje, politički poželjan sistem vrednosti i oblike ponašanja. U te svrhe ovi mediji čitavu deceniju forsiraju turbo-folk muziku, koja im, pored pomenutih efekata, donosi i najveću zaradu. Kriza i ogromna ratna stradanja izazvala su i psihičku destabilizaciju stanovništva, depresiju i beznađe, što je uticalo i na jačanje praznoverja i pojavu mnogih

2 Sveta Lukić, *Novi mediji – nova umetnost*, Sloboda, Beograd 1989, str. 54–55.

3 Ines Prica, *O kritici novokomponovane narodne muzike (elementi mita u narodu)*, GEI SANU, knj. XXXV, Beograd 1986, str. 58.

vidovnjaka, „iscelitelja“ tumača sudbine, poput Ljubiše Trgovčevića, Kleopatre i mnogih drugih. Svuda legalno niču agencije za proricanje sudbine, alternativne metode lečenja i slične usluge. Ovi „spasitelji ljudskih duša“, koji slobodno zakupljuju termine na televiziji, stiču ogroman kapital time što navodno skidaju vradžbine i leče na daljinu. Broj autentičnih vidovitih ljudi i narodnih iscelitelja među njima zanemarljiv je. Smanjenje kritičnosti i osećanja za realnost učinilo je ljude prijemčivima za razne uljuljkujuće sadržaje, od vidovnjaka do turbo-folka.

Politički razlozi uzimaju se kao najznačajniji faktor pojave i održanja turbo-folka. S tim u vezi postavlja se sledeće pitanje: da li je neko za vladajuću političku elitu u Srbiji unapred genijalno konstruisao plan instruiranja i zavođenja domaćeg stanovništva pomoću turbo-folka, koji se početkom devedesetih javlja i kao „*novokomponovana ratna kultura*“ i kao takav podržava ekspanzionističku i nacionalističku politiku srpskih vlasti, dok krajem devedesetih zloupotrebom erotike podržava eroziju moralnih vrednosti? Ili je pak, turbo-folk bio samostvoreni fenomen koji je vladajuća struktura podržala kada ga je prepoznala kao dodatno sredstvo vladanja. Možda je politička uloga turbo-folka, kao veoma iritirajućeg fenomena, od strane nezavisne intelektualne elite u Srbiji donekle i precenjena, možda je, suprotno tome, ona u našoj javnosti nedovoljno ozbiljno shvaćena. Ono što je izvesno jeste činjenica da je svaki *kič* ujedno i *ideološki proizvod par excellence*. Bilo kako bilo, ova muzika je, potpomognuta zapadnim dizajnom, tačnije dizajnom koji pokušava da imitira Zapad, postala neka vrsta „državne umetnosti“. Takav utisak se barem stiče pri svakom pogledu na program naših medija, sponzorisanih od strane vladajućih političkih snaga, koji pokazuju skoro nesmanjenu toleranciju na sadržaje turbo-folka. Turbo-folk je pučka zabava; ali ona nije samo široko rasprostranjena i uticajna „zabava za siromašne“. Ona je i *zabava za bogate*, za vladajuću elitu, imućne izbeglice i bogate gastarbajtere, koji prepoznaju sopstveni sistem vrednosti u novokomponovanom glamuru kao statusnom simbolu moći i u navodnoj vezi ove muzike sa srpskom tradicijom.

Drugi faktor koji utiče na održanje turbo-folka, kao i novokomponovane muzike uopšte, jesu velike migracije stanovništva. Zbog ratnih stradanja stotine hiljada izbeglica iz Hrvatske i Bosne, a sada i izbeglice sa Kosova, naselilo se u Srbiji i Crnoj Gori. Najveći broj ovih ljudi došao je iz malih sredina i živeo je u najvećem procentu ruralnim načinom života. Sa traumatičnim dolaskom u gradsku sredinu, ili, pak, u novu seosku sredinu, koja nije njihova, oni su nastavili da slušaju novu narodnu muziku, pa su tako, prirodno, prihvatili i *turbo-folk*, kao njenu najaktuelniju varijaciju, iz istih razloga iz kojih se i nova narodna muzika voli i sluša. Prihvatili su ga kao laku zabavu koja im je bliska, kao muziku koja sadrži lokalne

folklorne elemente i peva o životu na selu, uprkos tome što stil koji je prati nosi drugačije poruke.

S druge strane, zbog ekonomske krize i nezaposlenosti događa se sistematsko iseljavanje najviše obrazovanih slojeva stanovništva – studentske omladine, intelektualne i umetničke elite – u inostranstvo, a deo ovih emigranata čine i mladi ljudi koji nisu hteli da se odazovu vojnoj obavezi, jer nisu hteli da učestvuju u ratovima sa kojima se nisu slagali i čije razloge nisu razumeli. Posledica svih ovih migracija bila je dodatno uvećanje onog dela populacije koji čini stanovništvo nižeg nivoa obrazovanja, sa nedovoljno razvijenim kulturnim potrebama kada je u pitanju vrhunska kultura. Ali, kao što kaže Ivan Čolović u pomenutoj studiji: „Pretpostavka da nove narodne pesme mahom sluša svet na niskom stupnju obrazovanja, s malo ili nimalo škole, nije od velike koristi, jer u milionskom auditorijumu takvog sveta uvek ima najviše.”⁴ Činjenica da je najveći deo našeg stanovništva generalno na niskom kulturnom nivou takođe doprinosi opstanku turbo-folka. Turbo-folk muzika i medijski oblici koji je prate – TV emisije, spotovi, specijalizovana muzička i žuta štampa (*Sabor, Pink Revija, Svet*) – prijemčiva je ovoj publici kao privlačan i pitak kič – proizvod za koji je potrebno duševno ulaganje „neprimereno malo“,⁵ kako kaže Ludvig Gic u svojoj *Fenomenologiji kiča*. Osim toga, većinu stanovništva pogađa siromaštvo, egzistencijalna ugroženost i nemanje perspektive. Tako turbo-folk ispunjava i jasnu eskapističku funkciju, obezbeđujući svojoj publici efikasan beg od realnosti.

Veza ove muzike sa srpskom tradicijom nažalost je samo iluzija, jer ova muzika *menja narodne običaje*. Ona je napustila tradiciju i konzervativizam, koji je poštovala izvorna narodna muzika. Neke njene osobine, kao što su raskalašnost i banalnost, lascivnost i obožavanje svega što uđe u modu, strane su izvornoj narodnoj pesmi. Ovi elementi naročito su prisutni u načinu izvođenja ove muzike, možda i više nego u samim pesmama. To što vizuelna prezentacija koja prati turbo-folk, spotovi i nastupi folk-zvezda, ima dosta elemenata jeftine zapadne mode i zapadne potrošačke kulture, možda samo olakšava njenoj publici ulazak u „savremeni“ život, u pokušaju da premosti jaz između ruralnog ili provincijalnog i modernog, potrošačkog načina života koji bi ona u jednoj generaciji trebalo da preskoči.

Uspeh i održanje turbo-folka omogućava i jedan poznati faktor iz sveta šou-biznisa, a to je psihološki mehanizam *identifikacije*. Kao i u slučaju filmske industrije, u kojoj je mehanizam identifikacije gledaoca sa junacima na platnu omogućio uspostavljanje *star-sistema*, sistema promocije

4 *Domovino voljena*, peva Z. Ivković, tekst R. Radovanović, navedeno u: *Divlja književnost*, Nolit, Beograd 1985.

5 *Divlja književnost*, Nolit, Beograd 1985, str. 146–147.

i obožavanja filmskih zvezda, i slava zvezda turbo-folka počiva na mogućnosti identifikacije sa njima. Zašto se publika identifikuje sa filmskim zvezdama? Glavni junaci filmova pre svega oličavaju ideale hrabrosti, junaštva, nežnosti i lepote. I pored toga, oni na filmu izgledaju dostižni i bliski, more ih problemi koji more i obične ljude. Propaganda koja prati filmsku industriju pokazuje da svako može postati filmski glumac, samo ako ima sreće. I najveće zvezde, pre nego što su to postale, bile su obični ljudi, radile su obične poslove – kao kasirke, kelnerice, prodavci – i gotovo po pravilu došle su iz malih mesta u Holivud. To olakšava identifikaciju obične publike sa njima i čini njen san o slavi i uspehu mogućim. Publika turbo-folka takođe ima sve razloge da se poistovećuje sa svojim zvezdama. Kao i većina publike, one su došle sa sela (Ceca je iz Žitorađe, Dragana iz Kasidola, Miroslav Llić iz Mrčajevaca), skromnog su porekla i obrazovanja. Ako su to oni mogli, zašto ne bismo i mi? – pita se običan narod. Ove zvezde deluju svojim obožavaocima poznate i bliske, u njima lako mogu da prepoznaju sebe, do zamišljaju status do koga će se možda i sami uzdići jednog dana. Zvezde turbo-folka domaćoj publici dočaravaju njen „ružičasti san“.

Najnovija istraživanja migracija stanovništva sa prostora bivše Jugoslavije pokazuju, međutim, da se u velike gradove u Srbiji, pogotovo kada je u pitanju Beograd, nisu samo doselili manje obrazovani ljudi iz malih sredina, tačnije da se u njima nisu mnogo zadržali. To je i razumljivo, jer je stanovništvu iz ruralnih sredina teško da nađe posao u velikom gradu. U Beogradu i drugim većim gradovima naselio se (u većoj meri) srednje ili visoko obrazovan svet, koji je ekonomski bogatiji od Beograđana koje je zatekao. Ali i ovaj imućan svet prihvatio je turbo-folk i njegove nuspojave – trendove, modu – kao „zabavu za bogate“ i vezu između tradicije i vrednosti potrošačkog društva, kojima i sam stremi.

Prevazilaženje hronično niskog kulturnog nivoa koji pruža lokalna folk-industrija zabave može se ostvariti samo ako se ova pojava kanališe dugoročnom kulturnom politikom, čiju bi osnovnu strategiju činila edukacija stanovništva – od smanjivanja stope nepismenosti do podizanja opšteg obrazovnog nivoa građana. Paralelno sa tim trebalo bi podsticati i razvoj vrhunske kulture i nauke, što bi podiglo i opšti kulturni nivo. Međutim, to nije dovoljno. Ono što je našem društvu preko potrebno jeste i humanizacija međuljudskih odnosa, dostojanstveni uslovi za ljudski život, veća briga institucija društva za njegove građane. Mediji koji, pored političke propagande za vladajuće partije, sada najviše promovisu silu i nasilje, trebalo bi da promovisu drugačije vrednosti: ljudskost, odgovornost, solidarnost i zajedništvo. Za ovakve promene, i za pravu dugoročnu kulturnu politiku, za koju domaća politička elita do sada nije bila mnogo zainteresovana, osim dobre volje, osmišljene strategije i nacionalne odgovornosti, potreban je

i novac, koji se sada, i kada ga ima, usmerava u druge fondove. Začarani krug proizvodnje i masovne potrošnje turbo-folka tako ostaje neprekinut.

Turbo-folk je svoje osvajanje domaće muzičke i medijske scene započeo kao novokomponovana ratna kultura i pučka zabava, kao srpski MTV na TV „Palmi“ početkom '90-tih, sastavljen od nepreglednog niza narodnjačkih spotova snimljenih po izuzetno niskim standardima, od kojih su neki imali patriotski ton, da bi se zatim 1994–1995. transformisao u nosioca urbanog duha, visoke mode i savremenog dizajna, putem novih, visokobudžetnih spotova po ukusu novih bogataša, „visokih“ kriminalaca i novih srpskih biznismena, na oduševljenje široke populacije željne glamura i bekstva od sumorne realnosti. Sa izrastanjem TV „Pinka“ u najmoćniju TV stanicu, turbo-folk postaje etablirana, ružičasta srpska kultura glavnog toka, koja propisuje poželjne standarde ponašanja, odevanja, osećajnosti i stavova prema životu, edukujući svoju publiku da ceni luksuz, prihvati potrošački mentalitet i obožava zvezde turbo-folka, stasale u novu srpsku elitu.

Krajem 90-tih godina turbo-folk obnažuje svoje zvezde toliko da ulazi u polje ogoljene amoralnosti – jer izgleda da nijedna atrakcija nije dovoljno isplativa u situaciji potpuno osiromašenog tržišta i publike. Taj medijski svet izgleda kao da sam sebe proizvodi. Ipak, da li je baš tako – ne zavisi li opstanak turbo-folka tog razorno pitkog kiča, čiji sistem vrednosti svesno ili nesvesno već dugo usvajamo i prihvatamo, i od nas samih?

Paja Jovanović, *Kićenje neveste*, ulje na platnu, 1886.

ZBIVANJA

Ivan Ivanović
književnik, Beograd

NOVI PROGON

1. Helsinška povelja o ljudskim pravima

U eseju „Disidentsko pismo“ napisao sam da temelj modernog društva čine ljudska prava. Demokratske su one države u kojima se poštuju ljudska prava, sve ostale su nedemokratske. U totalitarnim sistemima (fašizam, komunizam...) ne postoje ljudska prava, čovek je samo šraf u državnom stroju.

Borba za ljudska prava počinje od Francuske buržoaske revolucije, 1789. godine. Naime, na samom početku ovog prevratničkog događaja, francuska Skupština je donela *Deklaraciju o pravima čoveka i građanina*, s kojom počinje moderno doba evropske civilizacije. Sastavljači ovog najvažnijeg dokumenta nove istorije ističu „nezastariva prava“ čoveka, na prvom mestu slobodu u svim njenim oblicima: ličnu slobodu, slobodu misli, govora, veroispovesti, okupljanja. Sloboda uopšte shvaćena je kao pravo da se „čini sve ono što ne može nauditi drugom“. Deklaracija sadrži 17 članova i predstavlja ustav novog evropskog društva.

Dakle, komplot *ljudskih prava* čini osnovicu moderne civilizacije. Kao pravni međunarodni akt, komplot je definisan Helsinškom poveljom, u tzv. *trećoj korpi* ovog dokumenta. Jugoslavija, odnosno njena naslednica Srbija, bila je potpisnik dokumenta. O kojim zakonima je iz treće Helsinške korpe ovde reč? I kako stoji stvar sa njihovim usvajanjem i primenom u Republici Srbiji?

Zakon o lustraciji donele su sve države bivšeg komunističkog lagerskog sistema, učinila je to i Srbija. Neke radikalne antikomunističke države su donele *tvrdu verziju*, Srbija *meku*. Po tom zakonu ljudi koji su se na vlasti ograđivali o ljudska prava ne mogu biti na značajnim funkcijama u državi. Ako su na funkcijama, moraju da budu smenjeni. Koliko znam, u Srbiji je ovaj zakon ostao mrtvo slovo na papiru. Nije primenjivan, jer kad bi se to desilo, najveći broj novih vlastodržaca morao bi da ode sa političke scene. A novi gospodari Srbije nisu *ludi* da sami sebe *lustriraju!* (Kad ovo pišem, taj zakon je prestao da važi, a novi nije donet.)

Interesantniji je slučaj *Zakona o izjednačavanju prava pripadnika dva antifašistička pokreta, partizanskog i četničkog*, u toku rata 1941–45. godine dvadesetog veka. Ovaj zakon je usvojila Skupština Republike Srbije 21. decembra 2004. godine tesnom većinom, s tim što su poslanici Socijalističke partije (*crveni*) napustili zasedanje kad se on usvajao. Po ovom zakonu pripadnici Jugoslovenske vojske u otadžbini dobijaju sva prava kao i pripadnici Narodnooslobodilačke vojske, između ostalog pravo na uvećanu penziju. Stvar je u tome što ovaj zakon takođe nije primenjivan! Sve srpske vlade odbile su da ga implementiraju, verovatno računajući na biološki faktor, odnosno na izumiranje *ravnogoraca*. Koliko mi je poznato, nijedan *ravnogorac* nije ostvario svoje zakonsko pravo, dok za to vreme Titovi *partizani*, odnosno njihovi naslednici, uživaju visoke boračke dodatke, imaju svoje organizacije na državnom budžetu, pojavljuju se na jubilejima, filmovi o njima vrte se svakodnevno na svim televizijama, predstavljaju se kao *jedini* antifašisti i u ulozi *pasa čuvara* čuvaju tekovine svoje *revolucije*, koje se svode na njihove privilegije.

Važan zakon, *Zakon o restituciji*, donet je tek krajem 2011. godine, svakako na pritisak Evropske unije, u koju bi da se učlani Srbija. To je zakon o povratku imovine opljačkane vlasnicima od strane komunističke vlasti. U međuvremenu su tu imovinu prigrabili novi kapitalisti i overili je državnim pečatom. Sudbina ovog zakona zasad je neizvesna, pitanje je kako će se primenjivati. Moguće je da će bivši vlasnici, odnosno njihovi naslednici, dobiti tek simboličnu naknadu za oduzetu imovinu. U svakom slučaju, formirana je nova agencija, od čak 250 ljudi, koja će presuđivati o zahtevima opljačkanih vlasnika. Koliko mi je poznato, ovaj rad nikako ne ide. Agencija opstruira primenu Zakona na taj način što od bivših vlasnika oduzete imovine traži takvu dokumentaciju koju oni ne mogu da pribave. Ljudi su prinuđeni da uzimaju advokate, ali čak ni njihove prijave ne prolaze. Stekao sam utisak da država ne želi da primeni ni ovaj zakon, kao ni zakon o pravima četnika, računajući takođe na biološki faktor izumiranja.

Sve države bivšeg komunističkog lagera otvorile su dosijee tajnih službi da bi na taj način pokazale da ne žele da se vrate u komunizam. Tajni arhivi su pokazali da su neki značajni ljudi, koji se sad deklarišu kao demokrate, u vreme komunizma bili policijski doušnici (u Mađarskoj, Poljskoj, Češkoj, Bugarskoj). Česi su čak raspustili Akademiju nauka, jer se pokazalo da su neki akademici postali to voljom tajne policije! U Bugarskoj je otkriveno da su neki crkveni oci radili za tajnu policiju! Samo Srbija ne otvara tajne dosijee, jer bi se u njima videlo koji su današnji vlastodršci bili špijuni *Udbe*. (Dosijei koji su ponuđeni na uvid njihovim imaocima, uz strogu kontrolu i zavet da ovi o tome neće pričati, bili su kastrirani i retuširani. Koliko znam, moj dosije je uništen, a o svojim dosijeima su razočaravajuće pisali pravnik Ivan Janković i književnik Dragoslav Mihailović.)

Najvažniji, bar za mene, *Zakon o rehabilitaciji*, donet je dva puta. Oспораван od samog početka, prvi put je izglasan u Narodnoj skupštini 17. aprila 2006. godine. Socijalistički poslanici su bili i protiv ovog zakona, napustili su Skupštinu prilikom njegovog izglasavanja. Ovaj zakon je bio donet, kao i drugi iz *korpe* o ljudskim pravima, da ne bi bio primenjivan! Istina, nadležni sudovi su na osnovu tog Zakona doneli niz rešenja o rehabilitovanim licima, ali kako nije bio donet zakon o primeni tog zakona, *rehabilitovana* lica mogla su sa tim rešenjima samo da se slikaju. Ipak, na isti pritisak kao i za Zakon o restituciji, donet je novi Zakon o rehabilitaciji 7. decembra 2011. godine. Za razliku od prethodnog, novi Zakon je predvideo *rehabilitaciono obeštećenje*, što znači da može biti primenjivan. Zasad je pri Ministarstvu pravde formirana Komisija za rehabilitaciono obeštećenje, koja prima zahteve za obeštećenje. Kao i za celu ovu *korpu*, ishod je neizvestan. (Kako izgleda u praksi rad ove Komisije, pokazaću na sopstvenom primeru.) Rečju, država Srbija odbacuje ili ne primenjuje *treću korpu* Helsinškog dokumenta o ljudskim, odnosno čovekovim pravima. Nije demokratska ona država koja ima višepartijski sistem, nego ona koja se zasniva na pravu čoveka građanina. Srbija je danas *partokratska*, a ne *demokratska* država. (U izvanrednoj drami Kloda Vermorela „Lenjin, Staljin, Trocki“, prilikom izrade novog ustava najliberalniji je Staljin i traži da se u ustav unesu odredbe o ljudskim slobodama. Na primedbu druge dvojice da za to nije vreme, Staljin odgovara: „Unećemo u ustav, ali neće-mo primenjivati!“)

2. Zakon o rehabilitaciji

Čim je stupio na snagu ovaj Zakon, 2006. godine, podneo sam zahtev Okružnom sudu u Beogradu za rehabilitaciju. Posle dužeg odugovlačenja, Okružni sud u Beogradu je 8. juna 2009. godine doneo rešenje kojim se prihvata moj zahtev za rehabilitaciju. Ovim rešenjem se poništavaju sva akta o mom kažnjavanju u vezi sa romanom „Crveni kralj“ i smatraju se ništavim.

Okružni sud je konstatovao da je moj progon bio iz *ideoloških* i *političkih razloga*.

Ministarstvo pravde Republike Srbije je ovo rešenje objavilo u *Službenom glasniku* 11.12.2009. godine.

Nakon toga podneo sam zahtev za naknadu štete nastale mojim političkim progonom. U obračunu za nastalu štetu koju sam pretrpeo usled političkog progona poslužio sam se ovom metodologijom: Pošto je Okružni sud poništio akta o mom kažnjavanju, realno je pretpostaviti da bih ja puni radni vek proveo u službi i penzionisao se po tom osnovu. Izračunao sam koje bih sve prinadležnosti imao za to vreme i koliko sam izgubio što

ih nisam ostvario. Takođe je realno pretpostaviti da bih imao normalnu književničku karijeru. Izračunao sam koje sam sve štete pretrpeo zbog nasilne zabrane knjige i posledice tog čina. To je prosta matematika, tu ne može da se pogreši.

Međutim, Ministarstvo pravde je odbilo ovaj zahtev, sa obrazloženjem da „Član 8. Zakona o rehabilitaciji (*Službeni glasnik RS*, br. 33/2006) propisuje da će se pravo na naknadu štete i pravo na povraćaj konfiskovane imovine rehabilitovanog lica urediti posebnim zakonom. Posebni zakon koji uređuje način ostvarivanja navedenih prava nije donet, tako da ne postoji pravni osnov za naknadu štete koju ste pretrpeli.“

Novi Zakon o rehabilitaciji od 7. decembra 2011. godine, svakako iznuđen težnjom Republike Srbije da se priključi Evropskoj uniji, predviđeo je *materijalno obeštećenje*. U Zakonu se kaže da pravo na rehabilitaciju ima lice ako je protiv njega doneta „administrativna ili sudska odluka protivno načelima pravne države i opšteprihvaćenim standardima ljudskih prava i sloboda“. To znači da naše zakonodavstvo mora da bude usaglašeno sa evropskim, ako hoćemo u uniju sa Evropom.

Na osnovu ovog Zakona, podneo sam 26. marta 2012. godine Ministarstvu pravde zahtev za *rehabilitaciono obeštećenje*, predviđeno Zakonom. U stvari, obnovio sam stari.

Međutim, kao i staro, i novo Ministarstvo mi nije na zahtev odgovorilo u predviđenom roku, iako ga na to Zakon obavezuje. Posle toga podneo sam Republičkom javnom pravobranilaštvu 12. decembra 2012. godine predlog za mirno rešenje spora. Ni javno pravobranilaštvo mi nije na zahtev odgovorilo u predviđenom roku.

Da ne bih izgubio predviđeni rok za tužbu, bio sam prinuđen da Višem sudu u Beogradu podnesem tužbu protiv Republike Srbije.

3. Rehabilitaciono obeštećenje

Nakon podnete tužbe, dobio sam odgovor od Javnog pravobranilaštva, koji je upućen Višem sudu 14. maja 2013. godine. U odgovoru se predlaže da sud odbije tužbeni zahtev. Čak mesec dana kasnije, 14. juna 2013. godine, stigao je odgovor Ministarstva pravde i državne uprave, sa zakašnjenjem više od godinu dana. U odgovoru se kaže da je Komisija za rehabilitaciono obeštećenje odbila moj zahtev.

U odgovoru Javnog pravobranilaštva ne odbija se tužbeni zahtev u celini, ali se osporava njegov iznos. „Naknada štete predstavlja samo jedan način ublažavanja posledica osuđenosti, a ne način da se pogoduje materijalnim težnjama tužioca i uvećanju imovine.“ Takođe se kaže da sud prilikom odmeravanja visine naknade mora da uzme u obzir „ekonomsku moć države“. Drugim rečima, siromašna država kakva je Srbija ima pravo

da nezakonito progoni ljude, ali nije u obavezi da im nadoknadi štetu. Stavka o nekakvom mom „uvećanju imovine“ deluje cinično i uvredljivo. Čovek kojeg je komunistička država opljačkala, oduzela mu posao, sprečila mu normalan rad... koji ima penziju 24.000 RSD, sad, podnoseći tužbu, nastoji da uveća svoju imovinu!

Nego da pređem preko ovog nonsensa. Ako je zamenik republičkog javnog pravobranioca Ivanka Spahović (ona je potpisala akt) smatrala da je moj realistički zahtev u odnosu na siromašnu državu nerealan, zašto nije prihvatila moj poziv na poravnanje van sudskog procesa? Zašto nije istupila sa svojim predlogom o „ublažavanju posledica osuđenosti“ i nije rekla koliko može „siromašna država“ da mi nadoknadi štetu? Oglasila se tek kad sam podneo tužbu, jer drugog izbora nisam imao.

Ako je Republičko javno pravobranilaštvo još i prihvatilo mogućnost minimalnog obeštećenja, Ministarstvo pravde i državne uprave je u potpunosti odbacilo moj zahtev. Pri tom se državni sekretar dr Danilo Nikolić, koji je potpisao ovaj akt, pozvao na član 26. Zakona o rehabilitaciji, koji, navodno, isključuje moje pravo na obeštećenje. Razlog je taj što nisam bio u zatvoru.

Da analiziram taj član. Član ima tri stavke. Prva se odnosi na naknadu štete zbog povrede ljudskih prava, druga na vraćanje naplaćenih novčanih kazni i treća na pretrpljeni duševni bol.

Prva stavka glasi: „Rehabilitovano lice ima pravo na obeštećenje za materijalnu štetu nastalu zbog povrede prava i sloboda, u skladu sa zakonom kojim se uređuju obligacioni odnosi.“ Nigde se ovde ne pominje zatvor, ne kaže se da obeštećenje sleduje samo onom licu koje je bilo osuđeno na zatvorsku kaznu. To državni sekretar nije mogao da pročita. Ne može da ospori da su mi povređena ljudska prava i slobode. Koja prava i koje slobode, analiziraću u narednom poglavlju.

U drugoj stavki se govori o pravu rehabilitovanog lica na vraćanje naplaćenih novčanih kazni i troškova sudskog postupka. Na prvi pogled, ja ovde nemam šta da tražim. Nikakvu novčanu kaznu nisam platio, a nisam platio ni troškove suđenja. Međutim, to je uprošćeno gledanje. Kad mi je zabranjena knjiga, policija mi je oduzela celokupan tiraž. To je svakako kazna, jer su te knjige imale novčanu protivvrednost. Kad je pokrenut sudski postupak protiv mene, propali su svi ugovori za snimanje filma, televizijske serije, izvođenje pozorišne predstave. To je takođe novčana kazna, u ugovoru se precizira kolika bih sredstva dobio od tog posla. Konačno, nezakonitim otpuštanjem s posla prestao sam da primam platu, što znači da sam debelo novčano kažnjen.

Moguće je da po trećoj stavki člana 26. nemam osnova za obeštećenje. Ona glasi: „Rehabilitovano lice ima pravo na naknadu materijalne štete za duševne bolove zbog lišenja slobode.“

Ministarstvo pravde je u pravu kad kaže da ja nisam lišen slobode, pa otuda izvlači zaključak da nisam pretrpeo nikakav duševni bol. Mislim da je i ovo uprošćeno čitanje Zakona. Kad je podneta krivična prijava protiv mene, Služba državne bezbednosti je došla u školu, digla me sa časa i privela u Stanicu milicije na informativni razgovor. Cela škola i čitav grad su samo o tome govorili, jer privođenje profesora dignutog sa časa u Miliciju za mali grad je prvorazredan događaj. Potom su me radnici DB sproveli u stan, gde su izvršili pretres. Odneli su mi sve rukopise, papire... od kojih mi neke nisu vratili. U isto vreme DB iz Prokuplja je izvršila pretres u kući moje majke u Žitnom Potoku i zaplenila moje knjige i očeve fotografije. To mi nikad nije vraćeno. Tom prilikom nisam uhapšen, ali mi je oduzet pasoš i stavljen sam u kućni pritvor. Sve dok sam ostao u Kuršumlji ispred mog stana dežurala su milicijska kola. Nisam dobio nikakvo rešenje o pritvoru, ali sam de fakto bio u njemu. Za to vreme je u školi održan postupak za moje otpuštanje s posla i ja sam trajno udaljen iz nastave. Ne znam da li ovo proizvodi duševni bol? Presude radnicima iz Leskovca i sudijama su prihvatile da su oni pretrpeli duševni bol zbog nezakonitog otpuštanja s posla, iako nisu bili u zatvoru.

4. Ljudska prava i slobode

Prva stavka člana 26. Zakona o rehabilitaciji je jasna i ne može se pročitati drugačije nego što piše: rehabilitaciono obeštećenje je predviđeno za sva lica kojima su povređena prava i slobode. Ne znam šta državni sekretar Ministarstva pravde podrazumeva pod *ljudskim pravima*, ja se pozivam na važeći Ustav Republike Srbije, kao najviši državni pravni akt. Naime, celo jedno poglavlje u Ustavu posvećeno je zaštiti ljudskih i manjinskih prava i sloboda. Mene ovde interesuju tri člana koja jemče ova prava.

Član 32 Ustava jemči građanima pravo na pravično suđenje. Valjda se pod pravičnim suđenjem podrazumeva suđenje na osnovu zakona. Sva moja suđenja u vreme komunizma bila su nezakonita i nepravna. 1) Zabrana „Crvenog kralja“ u Okružnom sudu u Pančevu 1972. godine. Pošto suđenje umetničkom delu nije bilo predviđeno zakonom, Sud u Pančevu je moj roman proglasio publicističkim delom i zabranio ga po Zakonu o štampi. 2) Otpuštanje s posla u Kuršumlji 1973. godine. Škola nije imala pravo da me otpusti s posla, jer u to vreme nije postojao famozni Zakon o moralno-političkoj podobnosti. Pisanje romana se nije moglo uzeti kao radni prekršaj. 3) Presuda na dve godine zatvora u Okružnom sudu u Prokuplju 1974. godine. Suđenje u Okružnom sudu u Prokuplju bilo je do te mere političko, da je Vrhovni sud morao da poništi i preinači presudu u oslobađajuću.

Član 60 Ustava garantuje svim građanima pravo na rad. Ja sam to pravo bio ostvario kad sam završio fakultet i zaposlio se kao srednjoškolski

profesor. Nezakonitim otpuštanjem s posla meni je to pravo ukinuto i više nisam mogao da ga ostvarim. Već 1973. godine došao je Zakon o moralno-političkoj podobnosti, što znači da u školi nije mogao da radi niko ko nije član komunističke partije. Kako je zabrana „Crvenog kralja“ odjeknula, nije bilo škole koja je htela da me primi na posao. Takođe, nisam mogao da se zaposlim ni u sredstvima informisanja, jer je i tu važio isti zakon. Nisam mogao ni da objavljujem, jer nijedna izdavačka kuća nije smela da objavi pisca čiji je roman zabranjen. Tek 1982. godine uspeo sam da objavim u BIGZ-u roman „Arizani“. Pošto sam izgubio svaku mogućnost da se ponovo zaposlim, bio sam prinuđen da odem 1981. godine u invalidsku penziju. Napominjem da sam bio potpuno zdrav i da je penzionisanje *nepodobnih* pisaca bilo *politička* odluka. Iznos ove penzije bio je minimalan. Kad sam dobio posao pomoćnika ministra kulture 2003. godine, ista ustanova koja me je 1981. godine proglasila *invalidom rada*, sad je rekla da sam radno *spособan*. Novo penzionisanje (starosna penzija) povećala je iznos na nivo prosečne penzije od 24.000 RSD. Napominjem da tzv. nacionalnu penziju nisam dobio iako sam šest puta konkurisao.

Član 73 Ustava garantuje slobodu umetničkog stvaranja. Nezakonitom zabranom „Crvenog kralja“ meni je ta sloboda bila uskraćena. Otad sam stalno guran u stranu i marginalizovan. Dok god su komunisti bili na vlasti, znači do 2000. godine, tretiran sam kao *neprijatelj* države.

Ne može se poreći da sam bio *žrtva* komunističkog terora i da su u komunizmu moja ljudska prava i slobode bili ukinuti. Presuda Okružnog suda u Beogradu iz 2009. godine kojom sam rehabilitovan to je u potpunosti potvrdila. Dakle, *svi moji procesi bili su političke i ideološke prirode i kao takvi poništeni*.

4. Novi progon

Akte Ministarstva pravde i Javnog pravobranilaštva doživljam kao novi progon. Odbijanje mog zahteva za rehabilitaciono obeštećenje (pravično) samo je nastavak progona komunističke države prema piscu „Crvenog kralja“. Komunisti su me gonili politički, policijski i sudski. Sadašnja vlast me goni administrativno. Kako je u partokratskom sistemu Ministarstvo pravde pod ingerencijom Srpske napredne stranke, onda je to progon *naprednjaka*. To je politika države Srbije. Moram da kažem da ovu politiku uopšte ne razumem. Dok država svim silama nastoji da se približi Evropskoj Uniji, Ministarstvo pravde odbija evropske zakone o ljudskim pravima. Da apsurd bude potpun, dok jedni državni organi uskraćuju moja ljudska prava, dotle drugi pregovaraju sa Unijom o uvođenju ovih prava u državni sistem. Zar je moguće da je moja država, čijoj sam demokratizaciji kao pisac svakako dao doprinos, do te mere *licemerna* da me upravo zbog toga kažnjava! Da sam pevao *ode* komunističkoj vlasti u vreme Tita

i duvao u ratne trube u vreme Miloševića, ne bih bio progonjen i sigurno bih dobijao državne nagrade, a danas bih bio *nacionalni* penzioner i uživao počasti koje iz toga proizlaze. Ovako, sa penzijom od 24.000, na donjoj sam lestvici egzistencije, praktično pisac za *odstrel* u novom progonu.

Da napravim poređenje sa Radojem Domanovićem (na to sam stekao pravo pošto sam dobitnik *Domanovića*). Najvećeg srpskog satiričara vlasti nisu davale na sud, nisu ga hapsile. Ubijale su ga na drugi način, otpuštanjem iz državne službe, iznurivanjem, guranjem u bedu, uskraćivanjem ljudskih prava. Na njegovu i našu sreću, tad su postojali opozicioni listovi, časopisi *Zvezda* i *Srpski književni glasnik*, pa je srpski Swift (Krlježa je rekao Karl Kraus) mogao da predstavi prilike u državi *Stradiji* i njene *Vođe*. Danas satiričar nema tu mogućnost, jer u državi *Srbiji* izdavačka delatnost ne postoji.

Ne mogu nikako da razumem zašto je državni sekretar Ministarstva pravde pogrešno pročitao Zakon o rehabilitaciji? Budući da ima titulu doktora (pretpostavljam prava), nemoguće je da je toliko nepismen da ne ume da pročita šta piše. Nema sumnje da je on *namerno* pogrešno čitao. Ne mogu a da se ne zapitam da li je to politika njegove stranke, odnosno države koju ta stranka vodi? Da se Zakonom o rehabilitaciji ne ponavlja scenario sa drugim zakonima iz Korpe ljudskih prava? Da li to država računa na biološki faktor, čeka da starci progonjeni u mladosti poumiru? Dok ministar pravde obezvređuje Zakon o rehabilitaciji, ministar kulture ukida nacionalne penzije za umetnike. Pošto je vlast zadovoljila svoje *titiće* (komunističke pisce) i *naciće* (nacionalističke pisce), za *satiričare* nema hleba. Oni su ionako nepoželjni! Državni sekretar Ministarstva pravde me upućuje na sud. *Ja ne dam, a ti se tuži!* Problem je u tome što to košta, sudske takse su enormne. Gde da nađem 100.000 sa penzijom od 24.000 dinara? Onda, taj proces će da traje nekoliko godina, a ja *nemam više vremena!* (77 mi je godina!) Nemam prava da se nadam u Strazbur (kao radnici iz Leskovca i otpuštene sudije)! Razume se da bi bilo najbolje da sud *pošteno* presudi. Problem je u tome što u sudstvu vlada haos, pa je teško verovati u njegovu nepristrasnost. Demokrate su izvršile seču sudija, naprednjaci su to poništili. Očito je da su sudije zavisne od države, kad vlast može da ih postavlja i smenjuje po partijskoj liniji. Da li će se naći sudija koji će da presudi *protiv države*?

Stvar je u tome što ja nemam kud! Da li da kao Jozef K., junak Kafkinog romana „Proces“, savijem šiju i dobrovoljno pristanem na gubilište? Ili da se kao stari ribar Santjago, junak Hemingvejevog romana „Starac i more“, nosim sa *alama* i *ajkulama* koje mi uništavaju ribu (literaturu)? *Čovek može da bude uništen, ali ne može da bude pobeđen!* – filozofija je Pape Hemingveja. Nema mi druge, od Hemingveja sam učio literaturu, prihvatam njegovu filozofiju.

.....

POGLEDI

.....

Momo Pudar
publicista, Beograd

NOVI HLADNI RAT

Sada znamo da je hladni rat trajno stanje sveta i suštinsko obeležje međunarodnih odnosa naše epohe. Njegovo korenje se nalazi u ratnim ambicijama snažne germanske Nemačke u završnici 19. veka i najavi tražičnih svetskih ratova koji su obeležili 20. vek. Hladni rat je dobio polet u strateškom nadmetanju ideoloških imperija i vojnih blokova, na kojima je zasnovana bipolarna struktura našeg rizičnog sveta. Hladni rat je saputnik istorije iz dva razloga: prvo, ozvaničio je nestanak ratničkih imperija i potvrdio nemogućnost globalnog svetskog rata u nuklearno doba; drugo, u potpuno novim uslovima pokrenuo je sistemsku, ideološku i stratešku borbu za svetsku vlast. Tada je potvrđeno da je hladni rat obavezno na straži hladnog mira.

Istorija je kaskada uvek ambicioznih epoha. Stoga je vremeplov vekovima proticao vretima ropstva i kolonijalizma, u ideološko-socijalnim revolucijama i svetskim ratovima, da bi se zaustavio da predahne u epohi hladnog rata bez rata. Eto epohe kada istorija počinje da napušta američko-evropsko izdanje sveta i najavljuje model budućnosti, čiji su energični graditelji prvi put većinski siromašne nacije na istoku i jugu sveta. Prelom je u dubinama vremena, kada se okončava „ostarela“ istorija, a zalazi u ljudima nepoznat društveni razvoj. Obeležje epohe je surova i neizvesna ekonomska i socijalna kriza, koja zanemaruje demokratski esprit i tradicionalne moralne vrednosti.

Oktobarska revolucija sa pojavom boljševičkog SSSR-a, a onda bilans Prvog svetskog rata, položili su temelje hladnoratovskog stanja sveta, koje i danas traje. Tokovi vremena su tada počeli oblikovanje dva suparnička i protivnička sveta u svim segmentima društvenog poretka. Neprijateljski vojni blokovi su logična posledica postojanja dve suparničke vizije svetske zajednice, škrto rečeno kapitalizam-komunizam. Ta ideološka podela je lažna istina, jer komunistički poredak nije nigde i nikada postojao. Pod komunizmom se podrazumevao evropski boljševizam i ruski sovjetizam, a SSSR je bio proglašen prvom „otadžbinom socijalizma“(!). Bipolarna stvarnost je tumačena ideološki, naročito u nadiranju azijskog boljševizma.

Sve što se desilo na području boljševizma ne znači ustanovljenje dva društvena poretka, već je reč o postojanju dva protivnička državna režima – SSSR-a i SAD. Oni su stegonoše hladnog rata. Isključivost dva režima je pokušaj istorije da stavi do znanja da ništa nije večito, da sve ima alternativu, pa tako i kapitalizam rođen u Americi i Evropi. Prema tome, pojava staljinističkog SSSR-a i maoističke Kine pokušaj je da dva režima dokažu kako sazreva vreme da socijalizam nasledi kapitalizam, uistinu da staljinizam i maoizam zamene amerikanizam. I sada traje sistemska pode-la sveta, ali ne zbog suparništva dva politička režima, već postojanja dva modela razvoja čovečanstva.

To je istina o hladnom ratu u osebnom izdanju 21. veka. Poraz vojnih imperija i njihov nestanak označava kraj svetskog ratno-tragičnog stanja. Svetski rat je sahranjen na groblju svih osvajačkih imperija, svet nema više vojnog imperijalnog gospodara. Moć nuklearne bombe je sigurno označila kraj istorije ratnih imperija i svetskog globalnog oružanog sukoba. Ratnu strukturu sveta je nasledila ekonomska struktura, sudbosna snaga u daljem maršu istorije. Prelaz je epohalnog značaja, pošto ratničke blokove nasleđuje vreme „ekonomskih blokova“. Tu je granica dve epohe i dva sveta, prelaz iz ratnog stanja u ekonomsko stanje. Srećom, „ratovanje“ ekonomskih blokova je večito primirje.

Blokovi nisu onda isključivo vojno sučeljavanje kolosa, oni obeležavaju planetarno stanje sveta i stanje međunarodnih odnosa, utvrđuju međudržavna kretanja velesila i stratešku arhitekturu sveta. Naša stvarnost je još uvek obavezno blokovska, bez blokova, pošto je u suštini podvrgnuta posledicama sukoba SAD i SSSR-a, čiji hladni rat nije istinski okončan. U isključivosti neprijateljstva dva vojna bloka, NATO pakta i Varšavskog saveza, bio je neizbežan njihov hladni rat, što je realnost naše epohe, a ne kapric jogunastih velesila. Blokovski hladni rat je odista istorijski fenomen nametnut čovečanstvu.

Logično je, prirodno je, da hladni rat određuje sadržinu svih društvenih činilaca: vojne doktrine, ideologije, ekonomije, kulture; on blokira međudržavne dogovore i dobrobitnu, neophodnu razmenu među narodima; blokovske granice su hladnoratovski zatvorene, diplomatija u carstvu nepoverenja, susret ljudi je zamrznut; jednom rečju, celi svet je hladnoratovski militarizovan. Tako se hladni rat podmuklo uvukao u esprit života i sve pore društva. Oktobarska revolucija, direktan proizvod propasti trule ruske carevine, otvorila je vrata ideološkom ratu u čijoj stvarnosti su ponikli vojni blokovi, a sa njima počeo hladni rat planetarnog obima.

Raspad SSSR-a je sveden na „incident istorije“ i trajnost hladnoratovske „ravnoteže straha“. Globalni sukob strateških interesa blokovskih kolosa sveden je na militarizaciju svetske zajednice, svet je do zuba

naoružan, stotine vojnih baza su razasute planetom, morima i okeanima plovi razorna nuklearna moć, traje podmukla trka u naoružanju, godišnji vojni budžet sveta prelazi 1.200 milijardi dolara, naoružava se vasiona, počinje *cyber war*, širi klub nuklearnih sila, bitku tajno biju „nevidljive“ specijalne oružane snage, recimo 40.000 američkih vojnika u CIA odredi-ma, čovečanstvo je u globalnom ratu bez rata. Zar je onda moguće poricati hladni rat 21. veka?

Epohalna ekonomska i socijalna kriza koja potresa celi svet otvara još jedan blokovski front, raspiruje sukob interesa i prerasta ekonomski hladni rat. Tako je okončano vreme tragičnih imperijalnih oružanih sukoba, mi živimo u najdužem svetskom miru, još od okončanja Velikog rata 1945. Doduše, oružje ne miruje, nastavljaju se ratne čarke, recimo sukob u Gruziji, ratne avanture na području Alaha ili izraelsko-palestinski „večiti rat“. Šta reći o milionskim žrtvama vitlanja oružjem na prostranstvu crne Afrike, posmatrano ravnodušno i bezbrižno u svetskim centrima moći i označeno istorijskim „sukobom varvara“? Miteran je i rat u Bosni nazvao sukobom „balkanskih plemena“.

Međutim, našu epohu obeležava, isto tako, međuzavisnost ekonomskih interesa nacija; svako je gospodar na svom ognjištu, ali niko nije sâm, usamljen, utvrđen u bunkeru. Ekonomisti tvrde, opravdano, da stanje sveta oblikuje rastuća međuzavisnost, naročito monetarno-ekonomska, jer mon-dijalizacija nema granice. Ali to nije srašćivanje, nego raščlanjivanje inte-resa naroda u tokovima zajedničkog života u „planetarnom selu“, kako je uobičajeno reći za našu višepolarnu zajednicu. Onda je opravdano tvrditi da zaista traje planetarno primirje, ni rat, ni mir, što je suština hladnog rata bez rata. Stoga je nuklearno doba početak modernog hladnog rata, kada moć apsolutnog oružja garantuje svetski mir.

Svi se varaju, grubo greše, koji veličaju iskorenjenje hladnog rata u željenoj pobedi svetskog spokojstva nad svetskim neredom i raskalaše-nim nasiljem. Uvrezila se strateška iluzija da je raspad SSSR-a okončao hladnoratovsko nadigravanje. Kakva utopija i još kolosalna sreća: utopi-ja, jer je okrutna stvarnost potvrdila da hladnoratovsko stanje ne zavisi od sudbine juče SSSR-a, danas Rusije, niti sutra SAD. Kolosi su osuđeni da žive u hladnoratovskom „zagrljaju“, zacelo strateškoj ravnoteži moći, ne-poverenja i neprijateljstva. Mi treba, onda, da se radujemo, jer hladni rat ostaje uvek na straži svetskog mira. Zbog toga se treba plašiti lažnog mira, a verovati u srećno trajanje hladnog mira bez rata.

Ukupnost međunarodnih odnosa je građena u 21. veku na temelji-ma višepolarne strukture svetske zajednice. Međutim, svet je u korenu bi-polaran, u stalnom sukobu interesa dva protivnička tabora, oba svesna da ne mogu više da vladaju snagom oružja. Globalni arsenal oružja je prisiljen

da čuti u senci nuklearne planetarno razorne moći. Međutim, ratno zatišje povampiruje žestoki hladnoratovski nacionalizam svetskih kolosa. Stoga je glavno izvoriste savremenih međunarodnih sukoba otrovni nacionalizam. Zamiranje ratno-oružanog imperijalizma šansa je imperijalnog nacionalizma da prisvaja kulturne i ekonomske vrednosti našeg veka.

Imperijalizam je viši stepen velesilskog nacionalizma, nadodjen agresivnom ideologijom, što su bili nacizam i boljševizam, ali ne na isti način. Naše vreme obeležava američki nacionalizam u globalnom povampirenju atmosfere hladnog rata. Zašto i kako? U minulom veku borila su se dva imperijalna carstva: kapitalistički SAD i boljševički SSSR. Na bojištu je ostala Amerika, da pobeđnički nameće hladnoratovsko stanje, poželjnu strategiju u boju za svetsku dominaciju u nuklearno vreme. SAD je hteo da svet bude isti i jedan ali uvek američkog kova. Trijumf hladnoratovskog pobeđnika je prevario moćne ljude u Vašingtonu, koji nisu iskoristili istorijsku šansu da svet bez SSSR-a bude okončanje hladnog rata.

Setimo se, kraj Velikog rata nije obezbedio spokojstvo svetske zajednice, pošto su se ratni saveznici ušančili na dve neprijateljske strane i objavili prvi hladni rat Istok–Zapad. Vojevanje se odvijalo u „trouglu“ SAD–SSSR–Kina, u suštini amerikanizam–boljševizam. Tada je Evropa izgubila suverenitet i postala američki hladnoratovski protektorat. Amerika se nosila sa dva boljševička džina u svetu neizvesnosti. Međutim, neočekivani ideološki i velesilski sudar dve vrste boljševizma – staljinizma i maoizma na domak njihovog „vrućeg“ pograničnog rata, preokrenuo je odnos snaga u „trouglu“. Iz sovjetsko-američkog hladnog rata zašlo se u hladni rat: SAD i Kina protiv SSSR. Eto duboke strateške veštine Niksona.

Sada obnova hladnoratovskog stanja sveta i temeljne epohalne promene zahtevaju strateško prestrojavanje u „trouglu“: prvo, raspad SSSR i poraz evropskog boljševizma bio je uvod u obnovu snažne Rusije i njeno primicanje „autoritarnom kapitalizmu“; drugo, ubrzani ekonomsko-socijalno-tehnološki razvoj Kine izveo je na strateško bojište preporođenu i modernu naciju; treće, neočekivani, može se reći, sumrak Amerike i Evrope. To je temelj sveta bez gospodara u uravnoteženom strateškom izdanju. Traje hladnoratovska pat pozicija, izgleda bez okončanja. Odnosi u „trouglu“ se menjaju u ritmu korenitog menjanja sveta. Peking je napustio antisovjetsku strategiju, smatra da je Rusija prirodan strateški partner u novom međunarodnom stanju.

Hladni rat 21. veka je rizična neizvesnost u odnosima moćnih država: ni partner, ni neprijatelj. Tako je Kisindžer ocenio američko-kineske odnose. Odnosi dva kolosa nisu, odista, oslobođeni globalnih protivrečnosti, koje ne zadiru do dubina sukoba amerikanizam-sovjetizam, što je obeležilo 20. vek. Hladni rat u modernom izdanju jeste ekonomski hladni rat, a vojno sučeljavanje je strateška igra.

Stvarnost je danas moderna podela sveta, u preplitanju ekonomske međuzavisnosti i velesilskog nacionalizma. Treba pravilno razumeti da ekonomska međuzavisnost vodećih sila ne zadire u jezgro, niti isključuje hladni rat. Zalazak u 21. vek potvrđuje paralelnost istočnog i zapadnog sistema bezbednosti i hladnoratovskog nepoverenja.

Ekonomska epoha, a to je stanje 21. veka, pospešuju svetsku međuzavisnost država, prevashodno ekonomsku, dok hladnoratovska strategija vodećih nacija sapliće istoriju. Međutim, nisu istovetne američka i kineska strategija hladnog rata: SAD se razmeće ratnim varnicama i avanturama, dok Kina, poučena milenijumskom mudrošću, najavljuje „harmoničan svet“. Ne treba verovati, a to je krilatica zapadnih stratega, da će vojni hegemonizam SAD parirati ekonomskom hegemonizmu Kine, koji se prikazuje kao „ekonomski imperijalizam“. Sigurno je da će svet dugo biti u senci strategije nepoverenja i neizvesnosti.

Hladni rat je počeo na evropskom bojištu, kada je „stara dama“ izgubila strateške vrednosti u godinama svetskog sukoba protiv fašizma i nacizma. Evropa se izdigla iz ratnih ruševina i suštinski unapredila, ali nije uspela da se oslobodi američkog hladnoratovskog tutorstva; ona je i danas u službi interesa SAD. NATO pod američkom komandom direktni je naslednik blokovskog stanja, izrazito hladnoratovskog značaja. Dakle, rat bez rata se sadržajno nastavlja, podmuklo, vidljivo i nevidljivo, sredstvima „miroljubivog“ 21. veka. Strateško nepoverenje tvrdokorno traje uprkos tradicionalnim diplomatskim osmesima, crvenom tepihu i belim rukavicama.

Strateška težina sveta se preselila na tle Azije, naročito na varničavo područje Dalekog istoka i na širine Pacifika, gde se direktno sučeljavaju Amerika, Kina, Rusija i Japan, ekonomske velesile. Rasplet sudbine „azijskog veka“ odlučivaće se, po svemu sudeći, na tom prostoru, zadirući duboko u međunarodne odnose. Danas su očigledna vrlo rizična i neizvesna žarišta azijskog hladnog rata; to su Tajvan, Koreja, Kinesko more, američke trupe u Japanu, Australiji, na Filipinima, praktično na celom jugoistoku Azije. Strateški mozaik je temeljno izmenjen, od Kaira i Ankare, do Tokija i Džakarte, na bojište je izašao nemirni islam, tu je Šangajska grupa, zagonetno susedstvo Indija–Kina, trajnost ratnih avantura SAD.

Hladni rat nije, svakako, ograničen na Aziju, gde ne bukti žestinom ratnih pretnji kao u Evropi minulog veka. On strpljivo tinja širom planete: na Balkanu i Kavkazu, u Iranu, Izraelu, na obalama Mediterana, u Latinskoj Americi; može se reći da avet hladnog rata kruži globusom. Najviše zabrinjava uporna trajnost „američke kulture ratovanja“, tragično potvrđena u Iraku i Avganistanu, a može buknuti na Dalekom istoku ili Pacifiku, gde SAD smešta glavninu vojne moći, izazivajući zebnju sve jače Kine. Ipak, varničava žarišta su na ognjištu Alaha. „Čin rata“ protiv

Irana, o kome se uporno govori, pretio bi svetskom katastrofom. Sve su to prostori avanturističkog vojevanja, ostaci ambicija vojnih imperija koje istinski više ne postoje.

Amerika tvrdi da je u „neprijateljskom okruženju“ i zato prisiljena da brani ugroženu nacionalnu bezbednost u svakom kutku planete, jer svuda su razasuti njeni bitni interesi. SAD zna da u nemirno vreme ne postoje iskreni saveznici „svi za jednog, jedan za sve“, ni strateški partneri na zajedničkom putu, pošto je vlast raskomadana u višepolarnom svetu. Tačno je da stanje sveta zabrinjava, živimo okruženi svim vrstama oružja smrti, u civilizaciji straha i nasilja. Iluzija je najavljivati na dohled vremena svetsku zajednicu u kojoj neće biti neprijatelja. Međunarodni odnosi ne nude ohrabrenje, jer se ne očekuje okončanje sukoba osnovnih strateških interesa velikih sila, od ekonomije do vojnog nevremena.

Današnjica je izuzetna. Temelje njenog mozaika čini niz neiskorenjenih činjenica minulog „veka katastrofa“. Doduše, strahote Velikog rata su gurnute duboko u prošlost. Poneko se seća bitke za Staljingrad, ali je zaboravljena bitka kod Kurska, najveći pohod smrti, milion poginulih i ranjenih Rusa i Nemaca. Rat je trajao 2.174 dana, svakog dana je ginulo prosečno 27.000 vojnika i civila, u Crvenoj armiji je poginuo jedan vojnik na četiri civila, jedan nemački vojnik na tri, dok je odnos u američkoj vojsci bio jedan na 34. Rat je bio tragično rusko-nemački, pošto je devet od deset nemačkih vojnika poginulo na ruskom frontu. Bolna je surovost sukoba dve nacije i dve ideologije. U vrtlogu zla ruski oficiri su streljali 300.000 ruskih vojnika.

Hladnoratovski pobednici nisu učinili ništa istorijski blagodarno da bi svet lišili strahota. I danas pitamo, da li je raspad SSSR-a i propast nacističke Nemačke označio istinski kraj imperijalnog sukoba, iako se ne očekuje globalni nuklearni rat. Još nije, isto tako, iskorenjena civilizacija nasilja, straha, razaranja, mržnje, moralnog uzmicanja. Traje rascep planete na Zapad i ostali svet, na američki i neamerički. U tome su sadržani ostaci globalne hladnoratovske podele u 20. veku: sukob ideologija, rivalstvo imperija, čitavo obilje suprotnosti koje je Hantington lakonski sažeo u tezu „sukoba civilizacija“. Svet je, doduše, izišao iz svetskih ratova, ali ne mudročću državnika, već ulaskom čovečanstva u nuklearnu istoriju.

Dakle, suština našeg vremena je trajanje sveta u senci atmosfere hladnog rata, uspavanog, ali ne iskorenjenog. Geostrateška arhitektura planete je hladnoratovska, vojno-imperijalnu strukturu čine NATO pod komandom SAD, onda niz međunarodnih institucija u službi zapadnih sila: Atlantski savez, EU, Evropski savet, Svetska banka, OECD itd. Na rivalskoj strani su Grupa Šangaj, Zajednica nezavisnih država pod vođstvom Rusije, Muslimska liga... Nije iskorenjen sistem blokova, pošto nestanak Varšavskog

saveza nije pratio nestanak NATO-a. Njihov sadržaj je, doduše, izmenila stvarnost, ali nije sprečila brutalnu hladnoratovsku avanturu Gruzije. Znači, da bi se ušlo u srž savremenosti, treba zaroniti u prošlost.

Strateška priča često počinje rečima: „Posle završetka hladnog rata...“. Međutim, obilje činjenica nas ubeđuje, kako rekosmo, da traje hladnoratovsko nevreme.

Ako NATO postoji, onda hladni rat nije okončan, samo je temeljno izmenjena klasična bipolarnost sveta, zbog čega nije skinut militariistički oklop sa planete. NATO se osilio u svetu mira, već je izišao iz osniivačkog korita atlantskog područja. Posle hladnoratovske pobede Amerike, NATO je ispoljio planetarne ambicije, govori se o „globalnom svetskom NATO paktu“. Zato su se NATO-sile, pod vođstvom SAD, zapetljale u ratne avanture na Balkanu i Orijentu, u Aziji i Africi, u službi neokolonijalističkih interesa.

Ratnička i ratoborna Amerika je golemi problem sveta. Ona je nametnula vojne okove svetu. Zato je demilitarizacija Amerike koja, razumljivo, ne ograničava njenu nacionalnu bezbednost, prvi uslov za demilitarizaciju celog čovečanstva. Ogromna vojna neravnoteža koja pritiska planetu glavna je prepreka izlasku iz stega ideologije hladnog rata. Svima je jasno da će jačati ugled i pozicije Amerike u međunarodnoj areni ako bude napuštala ideologiju militarizma, okosnicu američkog imperijalizma. Uočljivo je, inače, da se pobede u 21. veku ne postižu snagom oružja. Danas je SAD jedina velesila u ratu u trajanju svetskog mira. Zato su duboki tragovi njegovog moralnog i vojnog posrtanja.

Američki „izvoz rata“ i sve što ga čini razbuktao je svetsku raspravu o navodnom „pravednom ratu“. Na svetlost su izbile teze o lošem i dobrom ratu, o moralnom i nemoralnom ratu, o prljavom i čistom ratu. Među poslednjima se oglasio američki filozof Majkl Valc knjigom *Pravedan i nepravedan rat*, koja je ispovest o vijetnamskoj tragediji i „moralnom ratu“ protiv Srbije. Nemila stvarnost poslednjih decenija uveliko muči američke vijetnamsko-iračko-avganistanske generacije. To ne iznenađuje, već objašnjava nemir duha i razuma američke elite i cele nacije, rastrzane između mira i rata. Zato je čovečanstvo suočeno sa dilemom mir ili rat; eto vekovnog strateškog lavirinta bez izlaza.

Niko nije gurnuo rat u nepovratnu prošlost, niti kročio u večiti mir. Svet bez oružja i rata, trajna je i utopija i nada. Uvek ostaje ukorenjena opora teza, vekovni opis stanja sveta, sročena u stilu Mobsa: „rat svih protiv svih“. Odlučno kažem da je teza o pravednom i nepravednom ratu isključivo ideološko-propagandnog sadržaja i da potvrđuje da je „rat nastavak politike drugim sredstvima“. Napor američkih vatrenih ideologa je jasan: dokazati da postoji „pravedan rat“, recimo NATO-ratovanje na Balkanu

i užarenom tlu Alaha, što podseća na grozne ratove kolonijalnih imperija, tada arogantno proglašene „misijom civilizacije“.

Ta „misija“ je buknila u modernom izdanju kada je SAD strateški i vojno osvojio Balkan prvi put u istoriji. Celi svet se našao u nedoživljenoj propagandi „humanog rata“, kako je nazvan rat u Bosni i agresivno razaranje slabe Srbije i masakr srpskog naroda. NATO-sile su ubeđivale svetsku javnost da su bile „moralno obavezne“ da spreče srpski genocid na Kosovu. Tada se gromoglasno razigrala teza o „pravednom i moralnom“ ratu, što je bila propagandna maska prvog ratnog pohoda NATO-sila van atlantskog prostora. Ratovi na Balkanu svedoče da su sile Zapada spremne da u toku svetskog mira koriste moć oružja za ostvarenje njihovih geopolitičkih interesa.

Tragična zbivanja na brdovitom Balkanu su, zacelo, nasleđe američko-sovjetskog hladnog rata, a ratna avantura u Iraku i Avganistanu produžetak balkanskog ratovanja NATO-sila. Agresija na Srbiju, a potom ratna invazija na Irak pod lažnom optužbom da Sadam Husein ugrožava svet nuklearnim oružjem, izvršeni su bez odobrenja OUN i protivno osnovnim načelima Povelje OUN. Onda je očigledno da je „pravedan rat“ gaženje međunarodnog prava i marš u bezakonje. Tada je SAD „kulturi ratovanja“ zvanično dodao „preventivni rat“, odista samovoljno „pravo“ korišćenja oružane agresije kada ne preti ratna opasnost. Namera je jasna: tragično kažnjavanje nevinih naroda. To je moderan hladni rat.

Kako objasniti srpskoj deci da su joj najbliži ubijeni u besu natovske moći, da je „pravedan rat“ ovaploćenje humanizma, morala i pravednosti. Mora se izaći iz ideologije lažnog morala kojom se arogantno razmeću sile oružja, jer se tek tada može spoznati istina o rasipanju nasilja, nepravde i bezakonja u proizvodnji samozvane „božje nacije“. Vlast u Srbiji verovala je juče, izgleda i danas, da je narod zaboravio ratni zločin NATO-sila, iako Srbi trpe posledice komadanja otadžbine i razaranja srpskog suvereniteta. Ne može se drugičije objasniti teza minule vlasti Borisa Tadića u Beogradu da Srbija ima jedino „natovski evropski put“ u budućnost. To uporno „savetuju“ Srbima emisari juče Buša, danas Obame.

Klinton je zvanično ocenio da je na Balkanu spaseno ratno savezništvo i čast NATO-a, dok je Buš nasilno proglasio „nezavisnost“ Kosova, a Obama je svesrdno i pismeno potvrdio. Američko strateško osvajanje Balkana, a potom ratovanje na ognjištu Alaha, odigrava se u toku gradnje višepolarnog sveta i krize vladajućeg sistema sila Zapada. Zato je SAD promenio korak u strateškom pohodu na svet, ali ostaje veran strategiji sile. Kongres, Bela kuća i Pentagon opredelili su se da primene totalitaristički nagon „kulture avanturističkog ratovanja“ u pokušaju da zaustave američku nizbrdicu. Sada se strahuje da ratni plamen ne zahvati Pakistan, dok je Iran velika rizična neizvesnost.

Realnost upućuje na zaključak da nisu istinski zalečene rane pro-hujalog sučeljavanja dva neprijateljska vojna, ideološka i systemska tabora. Ulazak u 21. vek je obeležen hladnoratovskim agresijama zapadnih sila na Mediteranu i islamskom Orijentu, dok je Kina zamenila „imperiju zla“ – SSSR na propagandnom ideološkom bojištu. Mnoga su izvorišta međunarodnih kriza hladnoratovskog značenja. Palestina, Libija, Sirija, Somalija... Očigledno je da će svet biti u okruženju hladnog rata sve dok NATO vlada oružjem na geostrateškim širinama. Lažno je, onda, govoriti da SAD koristi „adut demokratije“ u svetskim odnosima.

Celo čovečanstvo trpi militarizaciju i života i esprita, ona je krvotok američke „kulture ratovanja“, a njen arsenal se svaki dan puni razornijim i smrtonosnijim oružjem. Amerika je varvarskim i masovnim terorom u Hirošimi kročila u atomsko doba, nuklearna bomba je najavila apsolutnu moć oružja snažnog da razori planetu i zatre život. Sve glasnije se čuje maštovito proročanstvo o dugo najavljivanoj „apokalipsi“. Svet se odista ubrzano naoružava za sudnji dan. Za naoružanje sveta je uloženo 1.753 milijarde dolara u 2011, a učešće SAD je bilo 41%. Analitičari ističu da SAD ulaže u naoružanje koliko ostale države zajedno. Tri svetska kolosa proizvodnje oružja jesu američki Lokid, Boing i BAE sistem, svaki proda 32–34 milijardi dolara oružja godišnje!

Trka u naoružanju je planetarna, a daleko od očiju naroda. Ubrzani ritam trke zabrinjava, geostrateški instituti tvrde da je udvostručen vojni budžet sveta u poslednjoj deceniji. Dve istine zbunjuju: prva, besomučna trka u naoružanju traje u vreme svetskog mira; drugo, oružje je sve moćnije i modernije, upravo kada gubi sudbonosan, imperijalni značaj u strateškim tokovima sveta. Histerija naoružanja je zahvatila sve zemlje, bogate i siromašne, moćne i slabe. Oružje je beskrajna strast ljudi. Međutim, ratovanje u modernom svetu je bez fronta, bez masovnih armija i bez klasičnog oružja, ne odjekuje više ratnički poklik „Ura“! Ali bilans je sve smrtonosniji.

Britanski politikolog Endrju Fajnštan u knjizi *Svet u senci* analizira trajnost planetarne trke u naoružanju. Njegov je zaključak: „Gospodari proizvodnje oružja su najmoćniji i najdublje su ušančeni u američku vlast i društvo. Niko nije jači od interesa moćne koalicije industrije, militarizma i politike. Oni vode i unutrašnju i spoljnu politiku, miniraju demokratiju i šire korupciju u službi američkog ratovanja“. Cena trke u naoružanju dostiže skoro 2.000 milijardi dolara godišnje, što je uzrok i posledica življenja u svetu straha, nepoverenja i neizvesnosti. Rat se sveo na ratne avanture, najviše najmoćnije vojne sile – Amerike. Njena vojna moć može da preore planetu, ali ona ne može biti ratni pobednik.

Neophodno je reći istinu: poluvekovni hladni rat u 20. veku nije pretio istinskim ratnim razaranjem i katastrofom, naprotiv, on je bio ravnoteža

straha na kojoj je građena osnova mira i stabilnosti. Međutim, obnova hladnoratovske atmosfere u 21. veku razigrava podmukli strateški, ideološki, ekonomski, devizni i trgovinski rat koji ozbiljno podriiva spokojstvo sveta. Zaključak: američko-sovjetski hladni sukob bez upotrebe oružja bio je na straži mira, dok američko hladnoratovsko vršljanje na tlu Alaha izaziva rizičnu neizvesnost. Izgleda da je hladni rat neophodan u našoj epohi da bi se neutralisale imperijalističke ambicije planetarnih sila. Srećom, imperijalni nastup Kine je zasnovan na snazi ekonomije, a ne na sili oružja.

Balkan je ubedljivo svedočanstvo trajnosti hladnog rata. Razaranje SFRJ, rat u Bosni, vojna agresija na Srbiju, okupacija Kosova, eto zamašne hladnoratovske najezde udruženih NATO-sila, u istoriji najmoćnije armade, protiv 7–8 miliona Srba. Evropa, dakle, ne zbacuje hladnoratovski oklop, pošto niko nije siguran da plamen rata neće ponovo zahvatiti najvažniju stratešku putanju između Evrope i Azije. Raspad Jugoslavije je obavezno usledio posle raspada SSSR-a i sovjetskog carstva. Amerika je strateški gospodar Balkana, sovjetski sateliti juče danas su NATO-vazali, a vojne baze Pakta su ušančene na Kosovu, u Bugarskoj i Rumuniji, a planira se da antiraketni štiti ide preko Balkana. Ništa pouzdano ne najavljuje razrešenje „balkanskog čvora“.

Obnova Balkanskih ratova je dopunska amerikanizacija Evrope, začeta učešćem armije SAD u Velikom ratu. Treba ponoviti da je NATO na strateškom brdovitom Balkanu prvi put upotrebio oružje i prekoračio geopolitičke granice Atlantskog saveza. Američki imperijalistički nacionalizam je dobio žarke boje i šanse na evropskom prostoru kada se paralelno gasio staljinistički nacionalizam SSSR-a. Balkanska drama se odigrala u okviru istorijskog prestrajavanja Evrope, čija žrtva je Jugoslavija. „Raspad SSSR-a su vešto kolektivno izvršili Gorbačov, Kol, Miteran i Buš, dok je raspad Jugoslavije bio van kontrole prvo Jugoslovena, pa celog sveta“, beleži Iber Vedrin, šef francuske diplomatije.

Balkan je onda nastavak hladnog rata SSSR–SAD. Miteran je bio optužen da brani pristrasno interese Srba, bez poštovanja interesa zapadne alijanse. Miteran je odgovorio na pitanje znatiželjnih novinara: „Ja volim Srbe, da, volim, pa šta onda, ja sam video u nemačkom logoru najviše mučene zarobljenike, to su bili Srbi, jedini koji su se borili protiv nacističkih divizija i sami se oslobodili.“ Miteran se suprotstavio upućivanju NATO-trupa na Balkan i upozoravao: „Ne treba rat dodavati ratu, nego postaviti pravo pitanje: na koji način Francuska treba da se vojno angažuje? Da uputi 100.000 vojnika da osvoje Beograd? Da brane Sarajevo?“ On je zazirao da jugoslovenska kriza ne izazove evropsku krizu i svetski nemir.

Francuski predsednik je energično branio stav da se balkanska kriza može rešiti jedino politički. „Ako se na tlu Jugoslavije najpre ne reši način

buduće kohabitacije manjina, tvrdio je Miteran, onda idemo u strašnu dramu Srba i Hrvata, a užasnu u Bosni.“ Eto razloga zašto se on suprotstavljao odvojenom priznavanju Hrvatske i Slovenije. „Mi smo uočili“, svedoči Vedrin, „da je nemačko požurivanje vojne akcije na izvestan način revanš za Prvi svetski rat. U nastupu Nemačke bio je izvesni *Schadenfreude*. Što se tiče vojnih inspiracija, stav naših vojnih stručnjaka je bio jednodušan: mi nemamo nikakvu šansu da uspijemo tamo gde su se slomile desetine nemačkih divizija.“ Ispovest Vedrina je sada poučna za ambicije hladnog rata.

Međutim, neboriva je istina da je komadanje Titove SFRJ bila strateška operacija SAD, a istorijski nacionalni interes Nemačke. Miteranov specijalni savetnik Vedrin svedoči: „Nemci su gurali izvršenje operacije, jer je postojao snažan nemački katolički *lobby* povezan sa Hrvatima. ‘Ne mogu više da odoljevam’, Kol je govorio Miteranu. ‘Ja znam da je to greška, ali ne mogu da se suprotstavim i održim’.“ Dakle, Nemačka je rukovala i kontrolisala slom Jugoslavije, uz svestranu podršku Austrije i Italije. Nestanak Jugoslavije je u dubinama istorijske realnosti, a raspad Jugoslavije je poraz demokratskog evropeizma. Tada je ojačano američko tutorstvo u Evropi i žarište sukoba sa obnovljenom Rusijom.

Jasno je da ni danas nije okončana balkanska drama, početa u zamašnoj operaciji američkog hegemonizma. Komadanje državne strukture Balkana je sastavni deo temeljne promene strateške, vojne, ideološke i systemske strukture Evrope. Cilj je guranje duboko u arhivu istorije, kako blokovske podele „starog kontinenta“ u Jalti, tako odlučujućeg pobednika u Velikom ratu – SSSR, zajedno sa njegovim sistemom država-satelita, zacelo gašenje staljinističkog ideološkog carstva. Tako je u porazu slovenske rase nestalo sa geostrateške mape sovjetsko, a uspostavljeno američko izdanje Evrope u NATO-oklopu. Zato sam ponovio ove tužne istine.

Moćnici na zapadnoj strani su bili potpuno sigurni da je raspad SSSR i ideološki poraz evropskog boljševizma konačan trijumf vladajućeg sistema američke demokratije i tržišne ekonomije. Zabluda je kolosalna, jer istorija nema kraj, pogotovo kada je većina čovečanstva, oko pet milijardi ljudi, još uvek začaureno i zarobljeno u bedi i neznanju, bez životnih nada. Stoga su hladnoratovska pobeda Amerike i nestanak SSSR-a samo poraz jednog režima i jedne ideologije kojima istorija nije otvorila kapije budućnosti. Ali vrlo brzo je zavladao saznanje da hladnoratovski pobednici nisu svetski pobednici. Amerika i Evropa su već pretrpele ratne poraze: Francuska u Indokini i Alžiru, Amerika u Vijetnamu, Britanija u Iraku.

„Obaranje Berlinskog zida i eksplozija sovjetskog višedržavnog sistema, blaženi su događaji. Ja sam boljševizam opisao, ja sam mu pevao“, kaže francuski sociolog svetskog glasa Edgar Moren. „Ali oni su izazvali dve strašne posledice koje nisu odmah uočene: prvo, buđenje

etničko-nacionalističko-religioznog fanatizma i drugo, brzi razvoj finansijskog kapitalizma potpuno odvojenog od realne ekonomije. Bio je to polet kapitalizma goreg od pređašnjeg, a religije moćnije i zamašnije.“ Tako je u trijumfu tri hladnoratovske pobede, ideološke, sistemske i ekonomske, stvarnost strpljivo prećutala osnovnu istinu: da je svet potonuo u mutne vode hladnoratovske neizvesnosti, opet u sučeljavanju SAD sa Kinom i Rusijom.

Političari na Zapadu tvrde da avet boljševizma još kruži nad Amerikom i Evropom. Njihova elita ocenjuje da raspad SSSR-a i smrt maotizma nisu iskorenili ideologiju „crvene revolucije“, niti su sovjetski i kineski boljševizam, koji su blizanci, definitivno poraženi. Još se tvrdi da je na trgu Tienanmen sahranjena demokratija, a ostalo čvrsto na nogama zlo boljševizma. Eto, ubeđenja Amerikanaca i Evropljana. To ideološko viđenje sveta pobija istorijska istina: nestanak ruskog i kineskog boljševizma, dok ostaje na stazi poznati „četverac“: Amerika i Evropa na zapadnoj, a Kina i Rusija na istočnoj strani. Traje njihovo ideološko neprijateljstvo u hladnoratovskom nespokojstvu, uprkos korenitoj promeni stvarnosti sveta.

Takvo ideološko viđenje obuhvata glavne tokove našeg vremena ubrzanog koračaja: civilizaciju, ekonomiju, društvo, politiku... Sve se sagleda u ideološkim bojama. Međutim, ideologija ne vlada, ona je samo u službi snaga koje vladaju i uzgajaju zabludu masa da žive u naručju istinske demokratije. Stoga je lažna tvrdnja da traje ideološka praznina posle poraza zlih ideologija 20. veka. Na bojištu je amerikanizam, moćna ideologija strategije rata i politike sile. Zato se u novom izdanju nastavlja bipolarnost svetske zajednice, pre svega zbog pojave kineskog modela nacionalnog razvoja. Danas svako zna da Kina ne želi da bude alternativa Americi, niti da original u Americi može biti kopija u Kini. Pogrešno je zapisano da je hladni rat planetarno iskorenjen i ugašen. Samo je glavno bojište svetskog nadmetanja preseljeno iz Evrope u Aziju. Sukob je nastavljen, opet svetskih razmera, doduše izmenjene sadržina i geopolitike. U Evropi je, odista, završen iscrpljeni hladni rat SSSR–SAD, ali je buknuo u Aziji tragični rat amerikanizam-boljševizam: u Koreji, Indokini i Kini. Svom silinom se pojavio azijski boljševizam. Zacelo, sukob neprijatelja geografski smeštenih daleko na istočnu i zapadnu stranu. Cela planeta je podeljena, ne samo snagom dogmatske ideologije već i sistemske i kulturno, to su dve vizije sveta koje se međusobno potpuno isključuju.

Ishod hladnog rata u Evropi je odlučio o pobedniku u sukobu dva agresivna nacionalizma: američkog imperijalizma i sovjetskog boljševizma. Ali pobeda SAD i poraz SSSR-a nisu konačan odgovor istorije. SSSR je nestao, a hladni rat ostao, svet nije oslobođen ni nacionalizma, ni ideologija, nije zavladao spokojstvo, nego opasan raskorak političke volje i strateških

interesa velikih sila. Ostao je NATO da životari kao proizvod hladnog rata protiv SSSR i Kine. Strateški odnosi Amerike i Rusije su oni iz hladnog rata koji je uspavan, ali nije iskorenjen. Samim tim gubi svaku važnost najavljeni ulazak Rusije u NATO, što je prorokovao Bžežinski, a što je izazvalo debatu u strateškom vrhu Amerike prilikom ulaska Obame u Belu kuću.

Uzmicanje sila Zapada na planetarnom frontu, naročito Amerike, oslabilo je značaj NATO-a u Evropi, jer je SAD bezvoljno napustio zahtev da Ukrajina i Gruzija postanu članovi vojnog bloka Zapada, što je ojačalo bezbednosni položaj Rusije na dva odlučujuća sektora: na Baltiku i Kavkazu, a u izvesnom smislu i na Balkanu. Sada je strateška pažnja usmerena na azijsko područje, posebno Daleki istok i Pacifik, gde SAD sprema svetsko vojno-bezbednosno uporište veka, zbog brzog ekonomskog i vojnog uspona Kine, koju donekle sledi Rusija. To plaši Ameriku. Zato se napušta strateška vrednost Evrope, a vojna moć i hladnoratovske ambicije SAD sele na pacifičku stranu Azije.

Svetsko rizično vreme je sada na azijskoj strani, što svedoče učestale ratne provokacije na korejskom poluostrvu, koje mogu najaviti nepoželjno. Ako se doda „vrući“ problem Tajvana, iza koga stoje SAD i Japan, onda će odnosi Amerika–Kina dugoročno odlučivati o sudbini odlučujućih međunarodnih zbivanja. Bitnost tih odnosa daje posebnu stratešku vrednost Rusiji. Donekle se zaboravlja da Rusija drži značajne pozicije i zamašan prostor na Pacifiku. Razumljivo je, onda, da američko iluzorno nagađanje o strateškom približavanju Rusije i NATO-a ima antikinesko tumačenje u Peking, shodno poznatoj krilatici da u politici ništa nije nemoguće.

Tvrđoglavo nastojanje SAD da Evropi nametne sistem antiraketne zaštite zbog navodnih pretnji sa „istočne strane“, gde se diplomatski pominje Iran, zacemento ima dva osnovna cilja: prvi, uključiti nerusku Evropu pod američki bezbednosni nuklearni kišobran, onda ušančiti liderstvo SAD u Evropskoj uniji i Atlantskom savezu, pa tako dizati NATO-zid preko kontinenta; drugi, postići nuklearnu prednost na evropskom tlu protiv odlučujućih strateških interesa Rusije u modernoj epohi. SAD je, osim toga, nastupio ambiciozno u Aziji, naročito na prostorima bivšeg SSSR-a, opčinjen strateškom pobedom protiv sovjetskog džina. Zato su se prve američke vojne baze i baze NATO-snaga našle na azijskim granicama Rusije i Kine.

Stoga je potrebna analiza aktuelnih rusko–kineskih odnosa, uključujući njihovo strateško i vojno partnerstvo, izraženo u zvaničnom zajedničkom zahtevu da SAD napusti vojno prisustvo na području između Rusije i Kine. One imaju podudaran interes da stvaraju „antinatovski tabor“ u Aziji (grupa Šangaj). To je odgovor na novu vojnu doktrinu SAD da hladni rat ušanči na tlu Azije. Takav strateški prodor je uključen u američko ratno vojevanje u Iraku i Avganistanu, pritisak na Pakistan i Burmu, gde

su važni interesi Kine. Poseban značaj ima varničavo i rizično „buđenje“ islama antiameričkog smera. Uočljivo je da se interesi hladnog rata prvi put smeštaju u muslimanski svet, o čemu svedoči kriza u Siriji.

Trajanje hladnog rata u svetu bez SSSR-a nastavak je američke „kulture ratovanja“. Hladni rat je napustio klasičnu strategiju straha, on je danas lukavi „cyber i dron war“, u kojem je informativni virus moderni ratnik. Korišćenje cyber-oružja i smrtonosne moći flotila drona sigurno će biti suština hladnog rata 21. veka. Da sve bude jasno, cyber-oružje nije strašilo nuklearne bombe. Cyber ratnici su moćni kompjuteri koji napadaju i paralizuju protivnički sistem. Cilj je da cyber virus prodore u informativni sistem protivnika, njega parališe i tako izazove prekid aktivnosti bazične strukture države: energije, saobraćaja, industrije... SAD uveliko koristi drone u ratu protiv „terorista“, a cyber-oružje u „tajnom ratu“ protiv Irana.

Hladnoratovsko stanje je utkano i u svakodnevni život naroda: vaspitanje, kulturu, esprit... Ljudi su hladnoratovski zaraženi i kada proklinju svaki vrući i svaki hladni rat. Naša epoha je hladnoratovska, ne zato što je takav režim ove ili one velesile, već što vlada samouvereno civilizacija nepoverenja. Sročena je, isto tako, razučena hladnoratovska ideologija o sukobu zapadnog i nezapadnog sveta.

Filozofska misao, umetničko stvaralaštvo, štampana reč, propagandne bujice i srž zvanične politike, dele „ideološkim zidom“ svetsku zajednicu na dobro – Ameriku i Evropu, i zlo – Kinu i Rusiju!!! Stoga se u našoj epohi ne može govoriti o hladnom ratu u prošlom vremenu.

Nastup SAD se ne menja na svetskim širinama, pošto se ne menja hladnoratovsko vaspitanje masa i vojna doktrina američke države, sve zasnovano na hegemonističkim ambicijama. Kako drugčije tumačiti ratoborne izjave američkih državnika, recimo bivšeg predsedničkog kandidata Mita Romnija: „Naš geopolitički neprijatelj broj jedan je Rusija.“ Ili izjavu ministra pravosuđa Erika Holdera u vladi Obame: „Mi smo zemlja u ratu, u ratu protiv okretnog i odlučnog neprijatelja. Naša vlada je ovlašćena, rekao bih odgovorna, da brani SAD koristeći legalno smrtonosnu silu koja se ne ograničava na avganistansko bojište.“ To je čist hladnoratovski rečnik i hladnoratovski duh.

Hladnoratovsko stanje sveta je „zarobilo“ međunarodni sistem i blokiralo misiju OUN. Svetska organizacija trpi posledice vojno-strateške podele planete, nastale odmah posle okončanja Velikog rata 1945. Doduše, strateški mozaik sveta bez duela dva vojna bloka korenito se promenio, ali je ostala blokovska bipolarnost Ujedinjenih nacija. Pet sila pobednica 1945. su stekle, svaka pojedinačno, apsolutno pravo veta na sve odluke OUN. Tako je velesilska struktura Saveta bezbednosti razorila svetsku solidarnost i zajedništvo naroda. Danas je OUN, istini za volju, bez neophodnog

autoriteta, objektivnosti i neutralnosti, praktično uvek u hladnoratovskoj blokadi, zbog čega njene odluke i njena reč nemaju željeni odjek i bilans.

Svetska zajednica je, može se reći, bez istinske univerzalne organizacije sposobne da gasi žarišta kriza, pokreće dobrobitne akcije i doprinosi očuvanju međunarodne stabilnosti. Nemirna vremena koja traju potvrđuju da je i te kako neophodna svetska organizacija, ali temeljno reformisana, posebno Savet bezbednosti. Dugo vremena se izražava sumnja u nepristrasnost, naročito generalnog sekretara OUN, biranog iz redova zapadne diplomatije. Uočljiv je, recimo, pristrastan stav OUN u agresiji NATO pakta na Srbiju i nametanje vojne okupacije i „nezavisnosti“ Kosova. Sigurno je, onda, da svetska organizacija ne izražava volju naroda, niti interese zemalja članica. Hladni rat ima osiguranu budućnost pošto se uporno oblikuju dve suparničke paralelne međunarodne strukture: istočni i zapadni model razvoja svetske zajednice. Nameće se uverenje da uzajamno deluju dva strateška sistema: Atlantski savez, čiji kostur čini NATO, i osobena BRIKJ zajednica, u čijem jezgru je Šangajska grupa. Zato su uglavnom besplodne, iako neophodne, akcije OUN. Takvo stanje izaziva svetski diplomatski nered, sastavni deo svetske atmosfere. Kriza međunarodnih odnosa koja se ne smiruje energično dokazuje da je OUN neophodna, ali nemoćna, jer je suočena sa političkom samovoljom velikih sila, posebno stalnih članica Saveta bezbednosti. Stoga ne postoji šansa da se OUN istinski reformiše.

Hladni rat 20. veka u suštini obezbeđuje hladni mir 21. veka. Dođuše, svet nije u vojno-blokovskim stegama, ali je suparnički podeljen, što podseća na stratešku arhitekturu „tragičnog veka“. Danas nema ni razumne snage, ni ljudske solidarnosti, da obezbede željeno međunarodno stanje. Razlog je očigledan: svet nije bez ratnih žarišta i zgarišta, tako da je osnovno obeležje naše epohe neizlečivo nepoverenje među ljudima i među narodima. Dok se uporno ukazuje na planetarnu ekonomsko-monetarnu međuzavisnost malih i velikih država, istinski traje međuzavisnost straha. Neophodno je reći istinu: ekonomska međuzavisnost je hladnoratovska međuzavisnost utemeljena u ravnoteži straha.

Svet se hrani svakojakim agresijama, protiv čoveka i protiv prirode; nismo spokojni ni kada koračamo stazama svakodnevnog života, plašimo se da ubica ili terorista čeka iza ćoška, kada padne noć, zatvaramo kapije i prozore, sve gledamo očima zebnje, nemira i neizvesnosti. Mi se čak vaspitavamo u strahu, teroru, užasu... Velika dobrobitna dostignuća čoveka: film, televizija, literatura, internet, guraju današnju civilizaciju na stranputicu nasilja i straha. Nemoguće je odoleti zastrašivanju, jer je strah utkan u igre za decu, u zabavu i znatiželju odraslih. Moji životni koreni me vuku da kažem tužnu istinu: mala Srbija je žrtva velikog hladnog rata, u nastavku tragičnog razaranja „vrućeg rata“ Jugoslavije. Eto bolnih ožiljaka hladnog rata, zlosreće naše epohe.

Ilija Marković
aforističar, Novi Sad

AFORIZAM KAO POSLEDNJI BEDEM ODBRANE (10) *Najbolji vicevi nisu smešni*

Srećna nova hapšenja!

Otkad je država u kolapsu, izlaz je u apsu. Zatvorski krug se zatvara udaranjem tačke na pljačke.

Jedni lažu, drugi krađu, treći pljačkaju. Dobro je kad se zna šta ko radi, međutim, ne valja što prvi laže za dvojicu, drugi krađe za trojicu, treći obezbeđuje progresiju. Ako ćemo pravo, jagma jeste turska reč, ali je pljačka srpska.

Pljačka im materina! Rade dvokratno, krađu non-stop. Radili su kako su najbolje znali. A baš nije trebalo tako. Stoga nemaju šta da kriju od svoga naroda. Što su imali, sakrili su. Tek kad nam okrenu leđa, pokažu svoje pravo lice. Beko je mašina za pranje prljavog veša. Delta je četvrto slovo, sada i ovde – prvo. Kad vlada diktira tempo, prvi igra kako drugi svira. Ko ispravlja vijuge, ima pravo. Da će biti bolje, više verujemo ministru policije nego premijeru. *Ko to tamo peva* najbolji je film koji ćemo gledati.

Po jutru se poznaje vlasnik zemlje. Da koreni krize nisu u zemlji, ne bi zemlja pripadala onome ko nas obrađuje. Samo zato što je Srbija slobodna zemlja. Svako može da je obrađuje. Zato Srbi ne beže iz zemlje, već u nju. Vraćaju se Marksu preko kapitala, kapitalizmu – preko marksista. Nema kapitala bez znanja, ni oplodavanja bez kapitalca. Kapitalac je talac moždane i zatvorske ćelije. Što znači da krupni kapital nije pod miškom.

Srpski sindrom je u tome što neverne Tome ne veruju u poraz. I Kosovo i Evropa promašili su cilj i pogodili Srbiju. Srbija uzvraća udarac. Bussa se u prsa! Ako nas je promašio smak sveta, neće propast. Posle smaka sveta ništa neće biti isto. Samo će se istorija ponavljati dok Srbi ne nauče prvu lekciju. Učeći se na greškama, naučili smo da grešimo.

Pravimo državu kakvu svet nije video. Ako uspemo – neće ni videti.

Ustajte ovde!

Naš put je prav. Naš put je bio prav. Naš put je kriv, ali jedini ispravan. Jedanput za Evropsku Uniju, drugi put za EU, treći put za eu. Ako ćemo pravo, zaokret bi bio i veći da je krug imao više stepeni. U velikom luku teže je odrediti početak skretanja. Koliki je radijus skretanja na relaciji gore-dole, vidi se po turu-returu. Idi mi – dođi mi u putnoj mreži.

S jedne strane, dug je put do istine, a s druge, dug je zao drug! Međutim, odavanje dužne pažnje je poseban vid zaduživanja, jer ništa nije rađeno bez znanja drugova koji nemaju pojma. Ubijeni u pojam dobro se osećaju samo zato što konac delo krasi dok se mrsi: ako se istorija ponovi, ova će biti gora; ako se po jutru dan poznaje, pre će smrknuti no svanuti; ako je vreme novac, znamo koliko je sati; ako ni tajne službe ne znaju visinu javnog duga, kamoli javni servis, kako ćete izračunati dubinu propadanja? Kakva vajda što imate visiju, kad nemate viziju?!

Ovo miriše na ono, a ono je ekološki problem prve vrste. Kad ono uđe u proces reprodukcije, ispadne ove. Dok se ne montira materijal, gledaće-te zvaničnu verziju događaja. Stalo nam je do istine. Dalje ni makac. Istina je bila najjače oružje do pojave televizije: „Pucajte! Ja držim daljinski!“

Da bi ih sunce ogrejalo, mladi su morali da zapucaju preko grane, da uhvate maglu. Napuste zemlju u kojoj se stoletna stabla povijaju kako vetrovi duvaju. Bez obzira na sve: dobro se dobrim vraća, zlo ima veći izbor; ispalo je dobro, ostalo je loše. Loše se piše samo onima koji znaju da čitaju: „Što će zemlji mladost! Zemlji treba đubre!“

Dugovi i dugarice

Vlast nije pokazala sve što zna. Šta ne zna – pokazuje. Dugovi i dugarice, ne fali vam samo jedno slovo, već – azbuka. Da se ne lažemo, laž je tačka u kojoj se seku dve istine. O spoljnom i unutrašnjem dugu. Po svesmu sudeći, lakše je izračunati kvadraturu kruga nego veličinu javnog duga.

Zna se ko kosi, ko vodu nosi. Jedino se ne zna ko snosi odgovornost. U svojinskoj transformaciji najteže je ostati svoj. Tuđe nećemo – svoje nemamo. Kao što nemate ni odgovor na pitanje što je od Kosova napravljen mit, od mita korupcija, kako bi se lakše obavila vlasnička transformacija?

Vlast ne sme da zapne iz petnih žila. Korupcija brzo pusti korene. Što predsednik ne sme – premijer ne da. Možeš li da ne daš ono što nemaš? Možeš ako si Srbin.

Ako ne biste dali Kosovo ni za živu glavu, šta je alternativa? Ako je sreća u nesreći, onda su Srbi narod najsrećniji. Ratna sreća nam nije okrenula leđa. U direktnom je sukobu s nama.

Srbija će braniti Kosovo svim sredstvima međunarodne zajednice. Sve karte su u igri. Svi kečevi su u rukavu. Ako vam je istina prirasla za srce, vašoj bolesti nema leka. Prema tome, rezultat je nerešen: laž nas je pobedila, a istina – porazila.

Naši su vaši

I neverne Tome znaju da bez kralja ne valja. Bio kralj ili car – predsedniku svejedno. Ako je verovati predsedniku, „naši su budale“. Naravno,

u demokratskom društvu svako ima pravo da bude budala, ali o svom trošku: budale biraju budale da bi budale od budala pravili budale. I – pojeo Vuk magarca. Predvodnik ne zna da li su mu ovce na broju. Njegovo je da predvodi.

Vaši su uši. Kakva vajda što zidovi imaju uši, kad vaši nemaju sluha. Kad biste se pretvorili u uši, čuli biste kako gmižu vaši. Da ste vašima izvukli uši, imali bi sluha za demokratiju – slušali bi glas razuma.

Ko ne sluša drugog, ne može biti prvi. Lako je biti prvi kad te drugi goni. Ako je drugi prvi među jednakima, onda je prvi isti kao drugi. Uloge su prema ulogu u akcijama: kad sve ide na doboš, dirigentska i vaspitna palica su udaraljke.

U jednopartijskom sistemu jedan je igrao simultanku sa svima, a u višepartijskom svi igraju ko jedan. Nekada je jedan mislio za sve, sada svi misle ko jedan. Ko ima sve u malom prstu, neka se ne čudi što ga drugi drži u šaci. Koliki je jaz između predsednika i prvog ministra, zna drugi.

Da se ruka pravde ne savija u laktu, svi bi bili jednaki pred Ustavnim sudom.

U propaloj zemlji samo je propalicama dobro. „I loše kad se skroji dobro stoji“ – reče Kapo i bio je u pravu. Nije sve u zemlju propalo. Propala je zemlja.

Konfuzije

Konfuzije je najveći mislilac ove zemlje. Što on kaže – to ti je. A ne što ti je. Što ti je naš čovek! Da ga nema, trebalo bi ga napraviti! Da banana nije urodila plodom, od majmuna ne bi postao čovek.

Čoveka krase dela, prvu postavu – firmirana odela. Kad ništa nije kako je, sve je apsolutno relativno. Gde je nemoguće moguće, moguće je nemoguće. Kada sa „Nemoguće misije“ skinete navodnike, dobijete golu istinu u tvrdom izdanju. A gde istina ne pali, televizor se ne gasi. Pentagonova kamera vidi sve. Pinkova je premijera za premijera. Za pobeđe koje ste izvojevali niko vam nije kriv. Prema tome, pamet u glavu. Glavu među noge.

Ako vam skrivena namera bode oči, koristite bodljikave kondome. Šta vredi što je ukinuta smrtna kazna, kad je ostala domaća televizija!

Što su domaće kamate na unovčenu glupost veće, interes za Evropu je manji. Ako Srbija ne dobije datum ove godine, dobiće na vremenu. Vreme radi za nas, mi za vas, oni – iza vas. Kad se završi svojinska transformacija, Srbi će ostati svoji na tuđem. Nekada je Srbija bila kojekude, sada je gde-gde.

Kolika je dubina propadanja, znaju oni koji su digli sidro. U Audijevoj štali sve miriše na još: „Koš, koš, hoćemo još otpadaka!“

Zato molimo Gornji Naslov da se ne penje više!

POLEMIKE

O IZGONU NASTAVNIKA NA BEOGRADSKOM UNIVERZITETU 1944–1945.

Izučavanje istorije Beogradskog univerziteta, kao najstarije visokoškolske ustanove u Srbiji, od izuzetnog je značaja za proučavanje istorije srpskog društva i države. U okviru istorije Univerziteta važnu temu predstavlja ispitivanje odnosa između države, društva i vlasti, s jedne strane, i nastavnog osoblja Univerziteta i intelektualaca uopšte, sa druge strane.

U protekle dve decenije objavljeno je mnogo monografija i studija iz povesti Univerziteta u Beogradu. Na taj način je široj stručnoj i kulturnoj javnosti omogućeno da upozna najznačajnije domete bogate naučne baštine ovog univerziteta. Međutim, jedan segment te baštine, jedno važno polje rada i angažovanja nastavnika Univerziteta u Beogradu ostalo je zapostavljeno i neobrađeno. Reč je o stradalništvu i izgonu velikog broja nastavnika ovog univerziteta od utemeljenja visokog školstva u Srbiji 1808. godine do naših dana.

Na primeru ovog univerziteta pouzdano se može pratiti razvojna linija sukoba između vlasti i univerziteta u Srbiji. Reč je o čestim pohodima vlasti protiv univerziteta, kao subjekta otvorenog društva, i političkim čistkama i proterivanju nastavnika u dugoj povesti Beogradskog univerziteta. Stoga je veoma važno istražiti sve vrste tenzija i konflikata koji su se pojavljivali između vlasti i nastavnika, kao i sve modalitete njihovog razrešavanja, među kojima je kao osnovni mehanizam dominirala represija.

Savet Univerziteta u Beogradu je 20. novembra 2007. osnovao Radnu grupu za pripremu izveštaja o udaljavanju profesorâ sa Univerziteta u Beogradu. Zadatak Radne grupe bio je da prouči arhivsku građu koju je Institut za noviju istoriju Srbije prikupio za potrebe Univerziteta u Beogradu, kao i ostale dostupne materijale, i da istraži okolnosti u kojima su, po oslobođenju Beograda u Drugom svetskom ratu, profesori Univerziteta u Beogradu ispitivani pred Sudom časti, optužbe koje su iznete protiv pojedinih profesora, postupak koji je vođen, preporuke Suda časti državnim organima, kao i administrativne mere koje su nakon toga izrečene.

Budući da je časopis Hereticus u više brojeva obrađivao temu izгона nastavnika sa Univerziteta u Beogradu u periodu 1944–2000. godina, Redakcija

i dalje namerava da prati i obaveštava javnost o rezultatima suočavanja sa ovom tamnom stranom prošlosti Srbije, odnosno njenog visokog školstva. U tom cilju pozivamo saradnike da se svojim priložima uključe u istraživanje i osvetljavanje uslova pod kojima su, po oslobođenju Beograda i u decenijama nakon Drugog svetskog rata, nastavnici Univerziteta u Beogradu udaljavani sa fakulteta iz vanakademykih razloga.

Na taj način želimo da doprinesemo: 1) argumentovanom, višestranom i kritičkom preispitivanju tradicije Univerziteta u Beogradu; 2) razumevanju antiintelektualizma i sličnih antimodernizacijskih hipoteza, koje su velika prepreka izgradnji modernog demokratskog društva u Srbiji; 3) afirmaciji autonomije naučnog rada i slobode stvaralaštva, kao bitnih pretpostavki izgradnje Srbije kao demokratske pravne države.

Imajući to u vidu, u rubrici „Polemike“ objavljujemo tekstove Ivana Miladinovića i Jovice Trkulje o čistkama na Beogradskom univerzitetu krajem 1944. godine.

ČISTKE NA BEOGRADSKOM UNIVERZITETU

Krajem 1944. godine u Srbiji je počeo progon desetina profesora Beogradskog univerziteta i najuglednijih srpskih naučnika. Među žrtvama su bile i ličnosti kojima bi se trajno ponosile i kulture mnogo većih naroda nego što je naš.

Srpska inteligencija često je u našoj istoriji, od Rastka Nemanjića i turskog doba do današnjih dana, plaćala danak neposlušnosti. Hirovi domaće i strane okupacione vlasti nizali su se jedan za drugim, praktično bez ozbiljnijeg prekida, od pojave prvih učenih ljudi. Ne zna se koja je vlast u tome bila revnosnija, a koji progoni srpskih umova veći i pogubniji. Ipak, jedna čistka se izdvaja i može se nazvati jednom od najvećih hajki na nacionalnu inteligenciju.

Bilo je to krajem 1944. godine. U Srbiji je počeo progon nekoliko desetina istaknutih profesora Beogradskog univerziteta i najuglednijih srpskih naučnika. Među žrtvama ove akcije bile su i takve ličnosti kojima bi se trajno ponosile i kulture mnogo većih naroda nego što je naš. A da ironija bude veća, većinu njih naša javnost već odavno je zaboravila.

Na dugačkom spisku stradalnika ove kampanje našli su se akademici Veselin Čajkanović i Miodrag Tomić, pa direktor Instituta za fiziologiju, genetiku i selekciju Srpske akademije nauka i umetnosti prof. dr Borivoje D. Milojević, zatim direktor Balkanološkog instituta u Beogradu prof. dr Henrik Barić, poznati lingvista Branko Miletić, ugledni germanist Pero Slijepčević i njegov brat Đoko, čuveni istoričar Srpske pravoslavne crkve...

Pa prof. dr Justin Popović, jedan od vodećih srpskih teologa, zatim osnivač primenjene entomologije u Srbiji prof. dr Mihailo Gradojević, istaknuti profesor dr Relja Z. Popović, ugledni internista prof. dr Lazo Stanojević, urednik medicinske rubrike „Politike“, pa prof. dr Radoslav Grujić, jedan od autora najpre čuvenog, a potom brzo zaboravljenog *Memoranduma Srpske pravoslavne crkve o genocidu nad Srbima u nacističko-fašističkoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj...*

O ovoj hajci protiv srpske pameti, koja je trajala od 5. decembra 1944. do juna 1945, kod nas se decenijama ćutalo. Savet Beogradskog univerziteta u junu 2008. formirao je radnu grupu sa zadatkom da pripremi izveštaj o progonu profesora iz 1945. godine, ali taj posao do danas nije završen. Radna grupa konstatovala je da Sud časti BU nije sudio po pravnim i demokratskim načelima, kao i da je njegova uloga bila prvenstveno ideološka. I to je sve.

Ni reči o sudbini više od 60 asistenata, docenata, vanrednih i redovnih profesora. Istoričari će konstatovati slabo poznavanje istorije vlastitog univerziteta i potrebu za ozbiljnijim proučavanjima. Izuzev nekoliko radova dr Momčila Mitrovića i Đorđa Stankovića (Zapisnik i izveštaj univerzitetskog komiteta KPS 1945–1948. „Narodni i državni neprijatelji posle rata u Srbiji“) i publicističkog štiva Pere Simića „Nečastivi na Beogradskom univerzitetu“, ovom sumornom stranicom naše novije istorije niko se nije ozbiljnije bavio. U Arhivu Srbije i Istorijskom arhivu Beograda strpljivim radom može se doći do dokumenata pomoću kojih se može rekonstruisati sudbina više od šezdeset profesora i saradnika BU i naučnih radnika. To su, pre svega, „Izveštaj o radu Komisije za obnovu univerziteta“, „Izveštaj Udbe o radu na univerzitetu 1945–1951“ i „Pravilnik o Sudu časti Beogradskog univerziteta“. Postoji kutija spisa o radu Suda časti, pa i originali nekih presuda profesorima koji su se našli na listi.

Praksa je pokazala da je najveći problem to što je Sud časti funkcionisao samo nekoliko meseci do juna 1945. godine. Tada njegovi predmeti prelaze u nadležnost Okružnih sudova, iz kojih je dokumentacija posle određenog vremena trebalo da bude prebačena u gradske arhive. Međutim, u Beogradu se to nije desilo, predmeti su ostali u sudovima i mnogima se gubi trag.

Neki od pomenutih dokumenata otkriveni su slučajno u dosijeima koji nisu imali nikakve veze s njima, kao da su tu namerno skrivani.

Tako je ova čistka decenijama bila prekrivana velom misterije. Nadživela je Broza i raspad njegove partije i države, i prve dane i proklamovanje višepartijskog sistema u Srbiji, kada su razotkrivene mnoge tabu teme iz naše prošlosti, a ova ipak nije.

STRADANJE AKADEMIKA ČAJKANoviĆA

Među prvim zvaničnim žrtvama Suda časti Beogradskog univerziteta 1944. godine našao se i jedan od najistaknutijih predstavnika srpske kulture i nauke, profesor Beogradskog univerziteta i jedan od najobrazovanijih Evropljana.

Nacisti još nisu bili oterani s Dunava a u najvišoj obrazovnoj naučnoj ustanovi u Beogradu već je formiran specijalni sud. Sud časti Beogradskog univerziteta, koji je zvanično formirala Komisija za obnovu Univerziteta 5. decembra 1944. godine. Prvi potez povučen je 12. decembra 1944. godine. Svim profesorima Beogradskog univerziteta upućeno je cirkularno pismo i naloženo im da što revnosnije napišu izjave o svom „radu i ponašanju“ i o „radu i ponašanju“ drugih profesora Univerziteta.

Iz izveštaja o radu Komisije za obnovu univerziteta i Izveštaja Udbe o stanju na fakultetima na Beogradskom univerzitetu i Velikim školama vidi se da je ovu čistku započeo dr Dušan Nedeljković, predratni profesor u Skoplju, po obrazovanju etnolog i filozof, potonji član Srpske i Makedonske akademije nauka i umetnosti, dobitnik Sedmojulske nagrade i Nagrade Avnoja. I to 30. novembra 1944. godine, kao predsednik Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih domaćih pomagača. Pet dana pre formiranja Suda časti izdao je pismeni nalog za hapšenje svojih kolega Božidara Markovića, Milenka Filipovića i Pere Slijepčevića. Ubrzo su s njegovim odobrenjem uhapšeni i dr Tihomir i dr Stevan Vasiljević. Praktično, jedini njihov greh bio je – što nisu bili komunisti.

Sud časti Beogradskog univerziteta neprestano je zasedao, a po sačuvanim izveštajima, najviše posla imao je 3. aprila 1945. godine, kada su s Univerziteta izbacili više od 30 asistenata, docenata, vanrednih i redovnih profesora.

Među prvim zvaničnim žrtvama Suda časti naći će se i jedno od najistaknutijih imena ne samo Beogradskog univerziteta i srpske kulture i nauke, već i jedan od najobrazovanijih Evropljana. Bio je to akademik prof. dr Veselin Čajkanović, prvi klasični filolog u Srbiji, prvi srpski istoričar religije, bivši upravnik Srpske književne zadruge, učesnik u Balkanskom i Prvom svetskom ratu, rezervni potpukovnik srpske vojske, što je bio najviši čin koji je mogao dobiti jedan civil. Poznao je petnaestak jezika. Tri puta je biran za dekana Filozofskog fakulteta. Proučavao je običaje i verovanja antičkih i naših naroda, posebno religiju Srba pre primanja hrišćanstva. Bio je jedan od najvećih svetskih eksperata za klasične jezike. Među njegovim delima nalaze se i ona koja i danas čine obaveznu lektiru niza vodećih univerziteta i nacionalnih biblioteka širom sveta: *O Zenobijevoj zbirci poslovice i njenim izvorima, Studije iz religije i folkloru, Pregled rimske književnosti, Tit Makcije Plaut – Odabrane komedije...* Autor je klasičnog dela *Mit i religija*

u Srba, a iza sebe je ostavio nekoliko hiljada stranica izuzetno vrednih rukopisa. Akademik Čajkanović je tokom rata odbio da potpiše Apel srpskom narodu da se ne bori protiv nemačkog okupatora.

U njegovom dosijeu, presudi Suda časti, vidi se da je bio u prvoj grupi koja je oterana s Beogradskog univerziteta. Optužbe protiv njega bile su bez osnova, i to ne samo s pravnog, već i s razložnog, političkog staništa. Za njegov najveći, neoprostivi greh Sud časti je proglasio to što je tokom rata za veoma uzak krug ljudi održao jedno stručno predavanje i učestvovao u izradi tzv. civilnog plana Univerziteta. Cilj tog plana bio je da se i u ratnim uslovima, koliko je to bilo moguće, sačuvaju imovina i kadrovi Beogradskog univerziteta.

Odluku da ga „kazne udaljenjem sa Univerziteta“ i da mu time, kako su cinično govorili, „omoguće razvoj“, potpisalo je osam članova Suda časti. Bili su to: fizičar Pavle Savić, Petar Matavulj, profesor Medicinskog fakulteta, psiholog Borislav P. Stevanović, profesor Filozofskog fakulteta, etnolog Dušan Nedeljković, fiziolog Stevan Đelineo, lingvista Radomir Aleksić, izvesna Milka Radoičić i profesor Toma Bunuševac. Funkciju dekana Čajkanovićevog Filozofskog fakulteta tada je obavljao istoričar Vasa Čubrilović.

Aprila 1945. godine Sud časti je pozvao akademika Čajkanovića da dođe na Filozofski fakultet, da primi presudu i da se zvanično, za sva vremena, udalji sa Univerziteta. Akademik Čajkanović je otišao, stoički sve to podneo i vratio se kući. Po svedočenju njegovog sina Kolje Čajkanovića, legao je u krevet u kojem je ostao punih 14 meseci, sve do smrti, avgusta 1946. godine.

Politika, ponedeljak 8. jul 2013.

Ivan Miladinović

PREĆUTKIVANJE ČISTKE NA BEOGRADSKOM UNIVERZITETU*

Politika je u rubrici „Podsećanje“ objavila 7. i 8. jula dva veoma zanimljiva i sadržajna priloga Ivana Miladinovića o čistki na Beogradskom univerzitetu koja je sprovedena 1944/45. g. Miladinović, između ostalog piše: „O ovoj hajci protiv srpske pameti, koja je trajala od 5. decembra 1944. do juna 1945, kod nas se decenijama ćutalo. Savet Beogradskog univerziteta u junu 2008. formirao je Radnu grupu sa zadatkom da pripremi izveštaj o progonu profesora 1945. godine, ali taj posao do danas

---

* Ovaj tekst je dostavljen 10. jula 2013. redakciji lista *Politika* i novinaru Ivanu Miladinoviću. Uprkos obećanju, tekst nije objavljen.

nije završen... Ni reči o sudbini više od 60 asistenata, docenata, vanrednih i redovnih profesora.“

Budući da sam bio član pomenute Radne grupe, želim da obavestim javnost da je ona uradila svoj deo posla u „skidanju vela misterije koji decenijama prekriva ovu čistku na BU“.

Radna grupa za pripremu izveštaja o udaljavanju profesora Univerziteta u Beogradu je konstituisana na osnovu odluke Saveta Univerziteta u Beogradu 17.06.2008. Njen zadatak je bio je da: 1) Prouči arhivsku građu koju je Institut za savremenu istoriju prikupio za potrebe Univerziteta u Beogradu, kao i ostale dostupne materijale. 2) Da istraži okolnosti pod kojima su, po oslobađanju Beograda profesori BU ispitani pred Sudom časti. 3) Preispita optužbe koje su protiv pojedinih profesora iznete. 4) Analizira postupak koji je vođen, preporuke Suda časti državnim organima, kao i administrativne mere koje su nakon toga izrečene.

Radna grupa je radila u sastavu: prof. dr Momčilo Mitrović, prof. dr Ivan Juranić, prof. dr Leon Kojen, prof. dr Jovica Trkulja i prof. dr Slobodan G. Marković. Nažalost, izostala je finansijska i druga podrška Univerziteta i odgovarajućih državnih institucija. Nisu prihvaćeni predlozi Radne grupe da se obezbede sredstva za istraživače koji bi kompletirali arhivsku građu na osnovu koje bi Radna grupa pripremila svoj izveštaj a Savet BU doneo odgovarajuće odluke. Nakon dvogodišnjeg rada Radna grupa je 27.2.2012. godine dostavila Savetu BU sledeće zaključke i predloge:

1. Radna grupa je zaključila da Sud časti Beogradskog univerziteta, koji je radio 1944/45. godine, nije bio osnovan od relevantnih organa Univerziteta, niti je sudio saglasno pravnim načelima i sudskom postupku demokratskog društva. Njegova uloga je bila prvenstveno ideološka i mnogi nastavnici su osuđeni udaljavanjem sa Univerziteta samo iz tih razloga. Deo njegovih presuda koji se odnosi na saradnju sa okupatorom i zastupanje nacističke ideologije legalan je postupak koji je sproveden kao deo denacifikacije u svim demokratskim zemljama Evrope.

2. Atmosfera straha u Srbiji, prema dostupnoj građi, svedočenjima savremenika i analizi govora mržnje u štampi i izjavama državnih zvaničnika i čelnika KPJ bila je takva da je onemogućavala poštnu i fer raspravu o bilo kojem pitanju koje je bilo ideološki neprihvatljivo za KPJ. Svako ko je selektivno i često bez naročitog postupka i pouzdanog ispitivanja označen ili prokažen kao „neprijatelj naroda“ automatski je stavljan na optuženičku klupu. Ni sudbina profesora, nastavnika i saradnika Univerziteta u Beogradu nije u tom smislu bila bitno drugačija.

3. Ako nije bilo uslova ni za pripremu, a kamoli za iznošenje odbrane, mogu li onda da se smatraju kao legitimni tadašnji Sud časti i druga tela osnovana pri Univerzitetu? Kako je u uslovima političkog monizma,

tj. ukidanja političkog pluralizma, i zabrane slobode zbora i govora, uopšte moguće izvoditi odgovarajuću odbranu?

4. Načelo pravne države je da je bolje i da deset zločinaca bude na slobodi nego jedan nevin u zatvoru. Polazeći od toga postavlja se pitanje šta da se radi kada nema dovoljno podataka o svim prognanim profesorima? Ili, drugim rečima, imamo li moralno pravo na sivu kategoriju? Naime, našli smo grupu profesora, nastavnika i saradnika za koje je jasno da su prognani bez osnova (bez odluke Suda časti i drugih tela), ali i grupu za koju nema podataka. Šta znači ostaviti nekoga u sivoj zoni samo zato što nema podataka? Ne znači li to još jednu nepravednu osudu? Dakle, nejednako sačuvana građa o svim pojedinim slučajevima stavlja profesore u različitu kategoriju. Ova Radna grupa je osnovana upravo da bi se uspostavila vladavina prava, a ne da bi se ponovo narušila. Zato izveštaj sa pojedinačnim navodima za svakog uklonjenog profesora, pri čemu za neke profesore nema arhivske građe, znači novu kategorizaciju dela profesora u diskriminisanu grupu.

5. Radna grupa smatra da organi Univerziteta ne mogu ulaziti u političku i pravnu valjanost svakog od postupaka vođenih pred tim sudom 1944/45. godine. Zato predlažemo da se na osnovu svih ovih podataka Savet Univerziteta ogradi od Suda časti, izrazi izvinjenje prema svima koji su stradali iz ideoloških i političkih razloga i zbog nepostojanja korektnne procedure osudi rad Suda časti kao nelegalan i nelegitiman. Istovremeno treba konstatovati da su pojedini profesori sarađivali sa okupacionim vlastima, ali da nedovoljno i nejednako očuvana građa, i nepostojanje fer pravne procedure 1945/1946. ne ostavlja drugu mogućnost nego da se sve odluke Suda časti ocene kao neprihvatljivo negiranje autonomije univerziteta.

6. Da bi se valjano pripremila građa za ocenu stradanja saradnika Univerziteta u Beogradu pri kraju i nakon Drugog svetskog rata, zaključeno je da se Univerzitetu u Beogradu predloži da formira grupu istoričara i pravnika koja će prikupiti i objaviti svu relevantnu dokumentaciju o radu Suda časti. Ta građa će poslužiti stručnjacima da donesu objektivan sud zasnovan na naučnim postulatima istorijske i pravne nauke. To je preduslov za zaštitu digniteta Beogradskog univerziteta u celini, nekih optuženih kolega i članova tadašnjeg Suda časti.

7. Na sajtu Univerziteta u Beogradu treba da se objave sve odluke o rehabilitaciji, koje su već doneli ili će doneti nadležni sudovi, a koji su dostavljeni Univerzitetu.

O ovim zaključcima i predlozima Radne grupe Savet Univerzitet u Beogradu nije raspravljao, niti je do danas zauzeo bilo kakav stav. Zadatak koji je sebi postavio 2008. godine Savet nije još rešio. On se nije odredio prema progono više desetina svojih istaknutih profesora i najuglednijih

srpskih intelektualaca. Na taj način, uprkos obećanjima, Univerzitet u Beogradu nije okončao posao suočavanja sa tamnom stranom svoje prošlosti, čiji je pomenuta čistka 1944/45. samo beočug u lancu ostrakizma intelektualaca u Srbiji. (Čistke na Beogradskom univerzitetu bile su 1948/50, 1972/74, 1998/99. godine.) G. Miladinović je u pravu: „izuzev nekoliko radova pojedinih autora... ovom sumornom stranicom naše novije istorije niko se nije ozbiljnije pozabavio.“ Na potezu je, dakle, Savet Univerziteta u Beogradu.

Beograd, 9. jul 2013. godine

prof. Jovica Trkulja
Pravni fakultet
Univerziteta u Beogradu

Paja Jovanović, *Izdajica*, ulje na platnu, 1884.

.....

BESEDA

.....

Dejan A. Milić
publicista, Beograd

REČ O SAVI NEMANJIĆU PRIČA JE O SRBIJI*

Poštovane dame i gospodo,
Uvaženi gosti i cenjeni domaćini,
Draga braćo i sestre,

Čast koja mi je danas možda i nepravedno ukazana, da među tolikim mudrim i učenim svetom, kažem koju reč o Svetom Savi, prihvatam manje kao melem za govorničku mi dušu, a mnogo više kao potomački dug prema Ocu zbunjene nacije kojoj i sâm pripadam i Neimar u neograđene kuće čiji sam, eto, slučajni ukućanin.

Raspetom između želje da kažem sve što mi pritiska um i srce, i straha da mi reči ne odlutaju u besenje, neka mi ne bude zamereno što o Savi Nemanjiću neću govoriti kao o Svetitelju i Pastiru. Mnim da je mera Svećevih duhovnih nastojanja slabovidom oku običnog čoveka nedokučiva i da je skromni ljudski um ni na koji način sameriti ne može. Jedino što mogu jeste da se skrušeno i smerno poklonim svakoj stopi Svetitelja kojim je koraknuo ka Bogu.

Ali, verujući da su se državotvorna misao i kanonski trud Svetog Save u gotovo osam vekova života Srba za Njim i sa Njim otkrili toliko, da su belodani svakom ko je prevalio trideseto slovo u srpskoj azbuci, spreman sam da, kao znatiželjnik povesnice, govorim o Rastku Nemanjiću državotvorcu i tvorcu reda u srpskoj državi. I spreman sam da posvedočim o nama samima, nedoraslim širokoprstim potomcima marljivog sticaoca crnorisca.

„Ovaj“, kako u svoje vreme zapisa Teodosije, pisac žitija Savinog, „beše sin velikog župana Nemanje, vladara srpskog, koji samodržavno vladaše svim srpskim zemljama što se zovu: Dioklitija, Dalmatija, Travunija, na istoku se Iliriji približavajući, a na zapadu na Rimsku oblast naslonjene.“ I bi mu, kako tvrde i Teodosije i Domentijan, po rodu namenjena slast vladanja na zemlji, koja se vremenom zaturi negde na putu ka ljudskim

---

* Svetosavska beseda u Narodnoj biblioteci „Stefan Prvovenčani“ u Kraljevu 27. januara 2012. godine.

slabostima. Sa petnaest godina već dobio je na upravu Hercegovinu, jednu od Nemanjinih zemalja. Ali Rastko je želeo drugo. „Rasuđivaše da su carstvo i bogatstvo, slava i sjaj, i svaka sreća puni meteža i nestalni, smatraše vidljivu lepotu i obilje ovoga sveta kao senku, i razumevši da je mnogo jelo i veselje i sve što je ljudsko na zemlji sujetno i nestvarno, desnoga puta se dohvati pa se bavljase proučavanjem knjiga i nije se lenio da u crkvi na svima službama stoji... Dobar, krotak, svima ljubazan, ništeljubiv kao malo ko drugi, monaški čin isuviše poštovaše.“ Već sa sedamnaest godina Rastko Nemanjić pobegao je sa očevog dvora i dobegao na Svetu Goru. Tamo je, postrizen i u monaškoj rizi, izrastao u Savu, slobodnom voljom svojom nalazeći sreću u predanosti Bogu. I eto nama, Srbima, prve poduke od Rastka. Sopstvenim primerom prvi učitelj naš kazao nam je kako svaki čovek, pa bio on i za vladara predodređen, ima pravo na život, slobodu i težnju za srećom. A, eto, mi danas verujemo da nam je ta mudrost od Džefersona, velikana Sjedinjenih Država, došla, iako je u ljudskoj povesti taj čovek gotovo šest vekova kasnio za Savom.

No, Rastko nije samo predani monah, zagledan u Nebo, raširenih ruku, što je bio „kao neki nemilostiv i gnevan neprijatelj svojem telu“ – iako takav jeste bio. Već veoma mlad, razumeo je da je Tvorac stvorio čoveka da tvori. „I mogli su ga videti gde vredno žuri da poslušati bratiju i svima pomaže u potrebnim rabotama i da se s njima mnogo trudi“, reči su Teodosija. I ostalo je zabeleženo da je danima popravljao Crkvu Svete Bogorodice Vatopedske i doživljavao unutrašnjost svoga utočišta, manastira Vatoped, „sa potajnom i sve jačom žudnjom“ da tamo dočeka i kraj svoga života. „Bogomudri kir Sava monah“, zapisao je Domentijan, „napredujući u delima svojim, nedremljivim podvigom svojim uzdiže izvanredna dela u tom manastiru, i sazda previsoke palate, jedne narekavši u ime oca svoga, a druge u svoje ime, koje i do danas stoje u čast tome manastiru. I nasadi mnoge vinograde i obnovi svaka mesta toga manastira; i priloži puste metohije isprosviši ih od cara, i privevši ljude od svoje zemlje i naseli ih u njima, i svojim velikim podvigom ispuni svako dovoljstvo, da su se svi okolni njegovi divili...“ I eto nama, Srbima, druge poduke od Rastka. Građenje, a ne rušenje je pravo potvrđenje čovekovo.

A kad mu se na Svetoj Gori pridružio i Stefan Nemanja, monah Simeon, čovek koji nas je takođe veoma rano podučio da se može posle vlasti i živeti, a ne samo za nju i na njoj umreti, pretposlednje godine 12. veka otac i sin sagradili su Hilandar, „kao srpsku obitelj koja će služiti za primanje ljudi od srpskog naroda“, kako piše u hrisovulji cara Aleksija, koji je Simeonu i Savi dozvolio da sagrade Hilandar i učine ga „samostalnim, svojevlasnim i samoupravnim“ – pravom carskom lavrom.

Hilandar je, po rečima istoričara Vladimira Ćorovića, „postao najaktivniji srpski manastir srednjeg veka, rasadnik crkvene kulture i pismenosti

vizantijskog tipa, i mesto za najsolidnije obrazovanje naših monaha“. I eto nama, Srbima, nove poduke od Rastka. Znanje nije protivno Bogu. U sa-glasju je sa njim!

No, ne bi Rastko ni monah, ni neimar, ni ktitor, ni učitelj samo. Do-vršivši Hilandar, Simeon se upokojio poslednje godine 12. veka, ostavlja-jući ožalošćenog i brižnog sina da gleda ka severu, ka Srbiji.

A šta je bila Srbija tada? Nešto zemlje okupljene u Boki Kotorskoj, oko Stona, Ribnice, Rasa, Žiče, Dabra na Limu, Arilja, Kuršumlije, Prizre-na, ukleštene između potreba velike Vizantije na istoku i zahteva još većeg Latinskog carstva na zapadu, sa stalnom ugarskom pretnjom na severu. Sa radi prestola zavađenim Stefanom i Vukanom, sinovima Nemanjinim i starijom braćom Savinom. Bila je i tada (uostalom, kao i sada, kao i uvek) što reče neko, „Srbija sa alama i vranama“. I onda „za Srbiju nastade veli-ka opasnost kad između Latinskog carstva i Ugarske dođe do bližih veza“. I šta bi drugo Srbin Rastko do da, pri takvoj opasnosti, u pomoć pozove mrtvog oca i da se, „s njim mrtvim na leđima“, ka Srbiji zaputi?

Stigavši u Srbiju početkom 1208. oca je sahranio u Studenici i nad očevim odrom izmirio zavađenu braću. I eto nama, Srbima, još jedne pod-uke od Rastka. Sloga, nasuprot neslozi, učvršćuje temelje Doma.

Ali Dom, znao je Rastko, nije bio dovršen. Kao „az, buki, vjedi“ znao je da je Dom, da je Otadžbina – narod (bilo ga je) i zemlja na kojoj narod živi i vladar (narod je imao svog vladara) i organizovana vlast, i svest na-roda o zajedništvu. No, svesti o nacionalnom zajedništvu u tadašnjoj Sr-biji, razrovanoj međusobnim zađevicama Vukana i Stefana, još nije bilo. Svest je valjalo stvarati. „Bogomudri kir Sava monah“ znao je – ako nema nacionalne, ima svesti o veri, o pravoslavlju. Ako je ima o pravoslavlju, biće jednom i nacionalne svesti. Samo valja prvo stvoriti nacionalnu crkvu. I eto nama, Srbima, opet poduke od Rastka. Svaki put pa i najduži zapo-činje se prvim korakom.

Srbija Nemanjina i Stefanova doba (koji je 1217. godine papskom krunom krunisan za kralja) nalazila se u verskom smislu pod upravom Ohridske arhiepiskopije, kojom su upravljali episkopi i sveštenici „Jeli-ni“. Uticaj „Ohridske arhiepiskopije mogao je stoga postati možda i opasan po Stefana; otud kod ovog sklonost da se za Srbe stvori posebna srpska crkvena organizacija“, zaključuje Čorović.

„Sava je lično uzeo na se da ide u Nikeju, caru i patrijarhu, i da tamo izradi samostalnost srpske crkve. U Nikeji je srdačno dočekan. Za cara Teodora Laskarisa to je značilo da u Srbiji može dobiti jednog saveznika više, i to na Balkanu, za borbu protiv Latina. ... U Nikeji je bilo rado pri-mljeno da se Srbija obraća njima i da se na relativno lak način može dobiti njeno prijateljstvo. Stoga je Sava, iako sveštenik, svršio pregovore najpre sa carem, pa je car posredovao kod crkvenih vlasti. Za patrijarha srpska

ponuda i traženje značilo je vraćanje istoku i njegovom uticaju u jednoj zemlji koja je bila u opasnosti da postane papinska domena. Oni stoga svi pristadoše da stvore Srpsku arhiepiskopiju i da je učine samostalnom. Za arhiepiskopa bi posvećen sâm Sava... To je bilo na početku 1219. godine.“ Sava se izborio i da budući srpski arhiepiskopi ne idu kod Nikejskog patrijarha na posvećenje, nego da ih posvećuju episkopi srpski na svome saboru. I opet je nas, Srbe, naš Pastir podučio. U svakoj neprilici valja izabrati priliku. A ono što se na mišicu ni u snu ne može osvojiti, mudrošću se lako može uzeti.

Ćorović još beleži: „Organizatorski rad Savin u Srpskoj crkvi bio je vrlo energičan. On je, pre svega, toj novoj organizaciji dao čist nacionalni karakter... Određivanje sedišta novoosnovanih episkopija izvedeno je s naročito državnom namerom. Arhiepiskopija je stavljena u Žiču, u novu zadužbinu kralja Stevana, daleko na sever od Rasa ili Studenice, a nedaleko od ugarske granice. Episkopija u Dabru na Limu postavljena je gotovo na samu bosansku granicu, da deluje na tamošnji pravoslavni elemenat i da suzbija bogumilsko učenje. Zetska episkopija smeštena je na Prevlaku, u Boku Kotorsku, van same prave Zete, a Humska u Ston, obe gotovo na periferiju kraljevine, ali očevidno s ciljem da suzbijaju katoličku akciju, koja se naročito širila s Kotorske i Dubrovačke biskupije.... Pravoslavlje je, posle Savine organizacije, postalo konačno državna vera Nemanjičke Srbije.“ No, ne bi Rastko ni monah, ni neimar, ni ktitor, ni učitelj, ni diplomata, ni arhiepiskop Srpske crkve samo.

Crkva je bila rasadnik nacionalne svesti i rasadnik pismenosti i srpske srednjovekovne kulture. Nju je prvi arhiepiskop njen učinio čvrstim osloncem države koja se razvijala. Ali, znao je Rastko, temelj kuće u koji nije ugrađeno pravilo sazdan je od paučina. U našem prolaznom svetu niti ima niti može biti organizovanog društva, snažne Crkve i jake Države bez čvrstih i jasnih pravila. Karejski tipik, Hilendarski tipik, Studenički tipik, Savin su doprinos uređenju Srpske crkve. A njegovo Zakonopravilo, Krmčija, Svetosavski Nomokanon, izraslo iz stvaralačke zamisli Save Nemanjića da mladu Srpsku crkvu i novu, osamostaljenu državu utemelji na zakonima, ugaoni je kamen temelja ne samo Srpske crkve nego i države. „Bez tih knjiga nezamislivo bi bilo osnivanje i ustrojstvo samostalne Srpske crkve na prelazu iz druge u treću deceniju 13. veka, kao i učvršćenje samodržavnosti Srbije. Iz Zakonopravila je izrasla Autokefalna arhiepiskopija u Srbiji, a iz Arhiepiskopije pravo srpskih crkvenih poglavara da sami krunišu srpske vladare kraljevskom krunom, koja od tada nikada više nije tražena od rimskog pape. Za postizanje tako uzvišenih zadataka, Savi je bilo potrebno da pred carigradskog patrijarha i vizantijskog cara, tada u Nikeji, izađe ne samo sa običnom molbom, nego i sa takvom nomokanonskom knjigom čija sadržina treba da ih uveri u to da će pomoću

nje hrišćanski život u Srbiji biti valjano uređen.“ Zakonopravilo je uistinu bilo veza Savine Srbije sa svetom svoga vremena, ali, još više, veza Srbije sa dotadašnjom pravnom tradicijom evropskih naroda. Njegov uticaj bio je veliki i izvan Srbije (ponajpre, u Bugarskoj i Rusiji)

Zakonopravilo je osobena kombinacija preko 100 odabranih pravnih izvora, različite sadržine – dogmatske, crkvenokakonske, pravne, moralne, asketske, liturgičke, u čiji sastav su, između ostalog, ušle i odredbe Sinopsisa efeskoga episkopa Stefana, Fotijev nomokanon, Justinijanove novele, srpski prevod Prohirona iz 9. veka, ali i Mojsijevo zakonodavstvo. Obuhvatilo je ukupno 64 glave propisa nejednake dužine posvećene ustrojstvu Crkve, verskom životu, ali i uređenju države i svetovnog života. Posebnu glavu činio je tzv. Gradski zakon, podeljen u 40 grana. Njime je uređeno porodično, nasledno i obligaciono pravo. „Ali Zakonopravilo ne samo da crkveni život uređuje, nego i život svakog pojedinca vernika, vodeći brigu o čoveku još pre rođenja, odnosno od začeca pa sve do smrti, a u nekim pitanjima iz oblasti bračnog i naslednog prava – i posle smrti“, reći će sedam vekova kasnije Sergej Troicki, proučavalac Savinog zakonodavnog rada. Tako je putem Zakonopravila vizantijska pravna kultura zakoračila u Srbiju, a sa njom je primljeno i rimsko pravo – majka modernih prava. Zar je mogao Sava zakonodavac ostaviti bolji trag o tome kom svetu pripadamo? Zakonopravilo je izvorno delo ne samo zbog osobenog izbora propisa koji će ga činiti nego još više zbog toga što se Rastko potrudio da svaku odredbu i protumači. Ta njegova tolkovanja biser su ne samo pravničke mudrosti već i bogate i lepe književne reči među Srbima.

Šta mu je bio cilj pri sastavljanju Nomokanona Sava Nemanjić sam kaže: „Pojaviše se na svetlost slovenskog jezika bogonadahnute knjige ove, zvane Nomokanon, jer pre ovoga behu pomračene oblakom mudrosti jelsinskog jezika. Ali sada zablistашe, zapravo protumačene biše. I blagodaću Božjom jasno svetle, tamu neznanja odgoneći i sve svetlošću razuma prosvetljujući i od greha izbavljajući. I svaki učitelj, tačnije episkop ili prezviter ili neko drugi sa učiteljskim činom, ako ove knjige ne upozna dobro, neće ni sâm znati ko je. Ali pronikne li u dubinu nadahnutih ovih knjiga, kao u ogledalu videće i sam sebe kakav je i kakav treba da bude a i druge će poznati i naučiti. Izade, dakle, na svetlost našeg jezika ovaj božanski zapis“

A ima u Zakonopravilu, čiji se najstariji prepis – Ilovički, zanimljivo, čuva u Zagrebu, mnoga svezremina norma čijim izborom i tumačenjem Sava može da postidi i današnju zbunjenu pravnu teoriju i hromu pravnu praksu i današnji provizorijum od države i današnji narod na mobu razgradnje okupljen. Na primer, ona koja govori o tome da ne treba vlastela ili svetina da bira episkopa i postavlja koga hoće; ili o postupanju sa episkopima i prezviterima i đakonima koji se rukopolažu za novac, i o onima koji uzimaju bakrenjak ili drugo šta od onih što se pričešćuju telom i krvlju

Hristovom; ili sa onim episkopima i prezviterima koji se bave svetovnim i javnim poslovima, ili iznajmljivanjem i preprodavanjem ili nadziranjem tuđeg dobitka; o episkopima i o sveštenicima koji se rugaju nemoćnima; o postupanju sa onima koji raskopavaju grobove ili krađu, ili se kunu imenom Božjim, ili lihvu uzimaju, ili mito, ili nekako drugačije, neprilično i sramno pribavljaju sebi dobit; o onima koji se dogovoraaju na zlo, i o onima koji se sakupljaju i savetuju, uz zakletvu, kako da jednodušno naprave nešto zlo, o lakomosti, o ubicama i razbojnicima, o potrebi da svedok bude neporočan, o zabrani dvostrukog kažnjavanja, o krajnjoj nuždi, o mirenju, o zaštiti bolesnih i gladnih, o udovicama i deci... Na jednom mestu ljudska prava prve, druge, treće i četvrte generacije, sedam i po vekova pre Povelje Organizacije ujedinjenih nacija.

Kako nas još podučava Sava da se ne sramotimo? Niko sam sebi da ne presuđuje, smatrajući da je u pravu. Tužilac da ne uzima svedoka iz svoga doma. Onaj ko optužuje za mnogo šta a ni jedno ne dokaže – da se ne poslušā. Krivokletnik deset godina da se kaje. Rob kojeg je oslobodio njegov gospodar pred dvojicom svedoka da ne bude ni od koga porobljen. Ako vojnik u ratu za blagoverje ubije 3 godine da ne prima pričešće... Ima li bolje upućujuće norme od one koja nas vaspitava. „Ne cepaj knjige niti daj da se kidaju sve dok same do kraja ne propadnu.“

Eto nama, Srbima, još poduka Savinih. Topuz zakona da je nad svačijom glavom, a ne topuz bez zakona.

Šta je još postigao svetac u svom malom ljudskom životu? Postigao je da kao srpski arhiepiskop srpskom krunom kruniše srpskog kralja Radoslava. Postigao je da pomiri i zavađenu decu svoje braće. Postigao je da pokaže kako i arhiepiskop ne mora umreti na tronu. Za života je video svog naslednika na čelu Srpske crkve. Stigao je da ophodi Balkan i Sredozemlje, u želji da svom narodu stekne nove prijatelje. Postigao je da drugi narodi, verujući Njemu, veruju i Srbiji. Na povratku s toga velikog puta, razboleo se u Trnovu, prestonici tada prijateljske Bugarske. Umro je početkom 1236, ne ostavljajući ništa slučajū. „Posle careva odlaska obuze svetoga bolest i razumeđe da ga Bog zove k sebi. I dozvavši učenike svoje i sve svete i časne stvari koje kupujući beše sabrao u Palestini i u celoj Siriji, u Egiptu i u Vavilonu, u Aziji i u Konstantinovom gradu; časne sveštene odežde i svećnjake zlatokovane, i dragim kamenjem i biserom ukrašene i ostale crkvene sasude, mnoge svete mošti, sve ovo popisavši zapovedi da se jedne odnesu u Arhiepiskopiju, a druge u Studenicu. U pismu darova mir i blagoslov Vladislavu kralju i svojega prestola namesniku, blaženom Arseniju arhiepiskopu, i svoj zemlji naroda svoga.“

Poštovane dame i gospodo, draga braćo i sestre,

Dotle je Sava. Potom je sudbina i potom smo mi. I do danas je njegova dobra namera i naše loše tumačenje.

Ako je Sveti tako istrajno sakupljao, kako mi tako bezočno rasipamo? Ako je Sveti tako mukotrпно gradio, zašto mi tako lako rušimo? Ako je On tako mirio, što smo mi tako posvađani? Ako je On sav bio za red, zašto smo mi ogrezli u neredu? Ako nas je učio da lepa reč i gvozdena vrata otvara, što bismo i danas, tako ubogi, sve na silu? Ako je praštao, ko smo mi da ne oprostimo? Ako je video tako daleko, otkud nama pravo da budemo tako slepi kod očiju?

Želim da vam svima čestitam Savindan, ali se bojim da ne pogrešim. Jer, bojim se, da tako kako Rastka Nemanjića slavimo i kako ga se sećamo, izgleda kao da ga nikako ne slavimo niti ga se ikako sećamo.

U zrele godine već zađoh i nagledah se i Savindana i dečje graje i Svetosavske himne i okretanja slavskih kolača. I već na Časne verige kao da se ništa nije dogodilo a kad dođe Sveti Atanas, svi već sve zaboravili. Sramota me je da kažem, ali moram reći, kako sam sav u zebnji da smo za ove vekove silnih nacionalnih nastojanja jedino uspeli da iznedrimo korov, gotovo po sredini podeljen upravo u odnosu prema Svetom mudracu. I to se u Srbiji svakim danom sve lepše vidi. Umesto da nam bude trajna inspiracija za nacionalnu slogu i napredak, Rastko Nemanjić jednima od nas meta je za najgore moguće strele upućene Srbiji. Jer ti nesrbi znaju – sruše li Savu srušiće Srbiju. A to im je merak nad svim meracima. Drugima, pak, on je ništa drugo do zaklon, do štit za svakovrsne gluposti. Jer i ti nesrbi dobro znaju, teško je srušiti Savu u Srbiji, pa, kao vele, moći će uvijeni u njegovo ime još da prave štetu. Zato često pomislim kako je Svetitelj morao dugo sa nebesa moliti Boga da mu se i mrtvom mošti spale, ne bi li nas, svoju nedostojnu decu, zaštitio od bruke, da mu se oko groba ne posvađamo. Ipak verujem. Verujem da nam prašta i da bdi nad nama. I vidim:

„Putuje po mračnoj zemlji.
Štapom pred sobom
Mrak na četvero seče
Hitne debele rukavice,
Pretvorene u mačketine,
Na sivu vojsku miševa!
Odveže verige sred oluje
I zemlju od stare hrastovine
Za stajaće zvezde vezuje.
Pere šape svojim vukovima
Da tragovi mračne zemlje
Na njima ne prežive.
Putuje bez puta
I put se za njim rađa.“

Srećan vam Savindan.

STUDENTSKE BESEDE

Na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu 27. januara 2013. godine održano je XIX takmičenje u besedništvu studenata Pravnog fakulteta. Nagradu publike je osvojio student četvrte godine Aleksandar Marković. U Narodnom pozorištu u Kikindi 22. februara 2013. priređeno je kvalifikaciono takmičenje u besedništvu „Besede Zoranu [Đinđiću] u čast“. Po mišljenju stručnog žirija, najbolji besednik je bio Igor Stojilović, apsolvent Fakulteta za evropske pravno-političke studije, koji se kvalifikovao za finalno takmičenje u Beogradu.

U Sremskoj Mitrovici je 8. juna 2013. organizovan XXII festival besedništva „Sirmium lux verbi“. Milivoj Suvajdzin, apsolvent Tehničkog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu, osvojio je jednu od nagrada u kategoriji „slobodna tema“, a Jovana Jeremić, studentkinja četvrte godine Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, dobila je nagradu Advokatske kancelarije Levajac. Hereticus objavljuje besede nagrađenih studenata.

Aleksandar Marković

student Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu

„SRBIJO, ČESTO SE OVOGA SETI“

„Rođena zemljo, jesi li znala?

Tu je poginuo bataljon ceo...

Crvena krv je procvetala,

Kroz snežni pokrov hladan i beo...“

Sumaglica iznad Užica, hladno jesenje vreme, olovno težak vazduh, ispresecan zvukom nemačkih aviona. Pred zgradom Glavnog štaba stoji Radnički bataljon, a za improvizovanu govornicu staje diplomirani pravnik, vatreni besednik, politički komesar Užičkog odreda Milinko Kušić, moj Ivanjičanin. Mršav, izboranog lica, iako mu je tek 30, sa strepnjom u očima, ali odlučnog stava prenosi borbama novi zadatak koji je postavljen pred njih. Zadatak čije ispunjenje podrazumeva nestanak bataljona.

„Nemci nadiru od Valjeva preko Bukova i Kosjerića, od Bajine Bašte i Kraljeva, da bi potisnuli naše snage i da nas zbace sa ovog terena. Vaš Radnički bataljon **dobio je veoma važan i odgovaran zadatak. Ove novembarske večeri sve oči uprte su u vas, svi ljudi koji stoje ovde, oko vas, svi naši ranjenici, ceo grad, koji visoko ceni svoju tek dobijenu slobodu, sa puno nade gleda u svoje branioce. Idete da zatvorite najugroženiji pravac, idete**

na Kadinjaču! Ko ne sme, neka istupi!“ Nijedan nije krenuo nazad. Jer, kada se u istoriji jednoga naroda zapamte neki datumi, onda nema nazad. Nema nazad posle reči pred Cersku bitku: „Uprkos velikom zamoru, naređujem pokret. Srbija je noćas na Ceru. Ako ne stignete sada, nećete nikada više stići.“ Nema nazad posle besmrtno besede Dragutina Gavrilovića. I zaista, nijedan nije istupio. Nijedan nije zadrhtao. Nijedan se nije uplašio.

Dobili su svega 30 minuta da se pozdrave sa svojim najmilijima. Užice su napuštali uz pesmu: „Podigla se Užička nahija protiv besnih nemačkih dahija“, a pri odlasku ostavili su zavet: „Užice, često se ovoga seti!“ Srbijo, često se ovoga seti! Seti se Srbijo, danas kada si ponižena i osramoćena. Danas, kada te svi šamaraju, seti se svog Radničkog bataljona. Podseti Evropu, da si ti dala svoje najbolje sinove za njenu slobodu, da si dala svoje najbolje sinove u borbi protiv najvećeg zla koje je pretilo čovečanstvu. Podseti Brisel, da su temelji zgrada u kojima se danas tako slatko smeškaju, udareni na Kadinjači. Podseti ih, Srbijo!

S pravom se pitate ko su bili ti ljudi, koliko su bili stari? Prosek godina Radničkog bataljona bio je 25. Bilo je među njima rezervnih oficira i podoficira, gardista, sredovečnih boraca... A bilo je i dečaka, predratnih šegrta, koji su od jutra do mraka radili i uz to učili zanate. Milan Tešić, mladi pekar, maštao je, kako će jednoga dana imati svoju pekaru, i u snu pred samu borbu zamišljao je kako on donosi hleb svojoj nepokretnoj majci, i kako svoju decu uči kako se hleb pravilno seče. Vidoje Petrović, obuçar, dan pred odlazak na Kadinjaču, napravio je svoje prve cipele, koje je ponosno stavio u izlog radnje svoga gazde, dok je Nikola Delić, najmlađi krojač Radničkog bataljona, sa svega svojih 17 godina, veče pred odlazak na Kadinjaču, uzimao mere za svoje prvo odelo, odelo koje nikada nije sašio. To su oni čiji se glas ni tada, kao ni danas nije čuo. Oni koji su tada bili srećni da im radno vreme bude 10 časova dnevno, a danas su srećni da uopšte i imaju radno vreme. Kao ni danas, ni tada, nisu imali da izgube ništa osim svojih života, i života svojih porodica. Nisu imali gde da beže, ali to nisu ni želeli. Hteli su da braneći slobodu umru. Ostali su na Kadinjači. Ostali su na prevoju između Drine i Užica, nadomak Šumadije... Moć bez pravde, naspram pravde bez moći. Toga dana, oni su izrasli do nebeskih visina. Iako malobrojni, svojim junaštvom sa Kadinjače, dodirnuli su zvezde.

Ušli su u legendu poput slavnih Spartanaca u Termopilima. Svrstali su se u red junaka kakvi su bili ustanici Zeke buljubaše na Zasavici, i branioći Čegra Stevana Sinđelića. Izbrisani sa spiska živih poput branilaca Beograda pod komandom slavnog majora Gavrilovića. Slobodarska pokoljenja Srbije, učila su ih kako da brane slobodu svog naroda. Kako slikovito ističe poznati užički književnik Jovan Radovanović: „Bili su živi bedem slobode u vreme kad je za život u slobodi trebalo svedočiti životima.“

Iako su na kapama i šajkačama nosili petokrake, u srcu su nosili Srbiju. Nosili su Užice, Požegu, Arilje, Ivanjicu, Kosjerić... Nosili su Ovčarsko-kablarsku klisuru, Zlatibor, Goliju, Dragačevo. Njihova žrtva nije ništa manje vredna od žrtve svih naših predaka poginulih za slobodu naše zemlje. Njihova žrtva zaslužuje naše divljenje i neprekidno podsećanje na slobodoljubivu i prkosnu crtu srpskih seljaka i radnika. Onih koji i danas prkose svim nedaćama koje nas pogađaju dugi niz godina.

Milinko Kušić, naš kolega i čovek koji je ispratio Radnički bataljon, kao učenik sedmog razreda pobedio je na međunarodnom literarnom konkursu „Šta mislite o miru i kako zamišljate sreću koju on pruža čovečanstvu?“ Nažalost, ni on, kao ni borci Radničkog bataljona nije doživeo da uživa u blagodetima mira. Večeras ponovo besedi jedan Ivanjičanin, ali ispred njega nije Radnički bataljon, već omladina Srbije. Vi ste oni na koje ova zemlja računa! Vi ste oni na koje su mislili borci Radničkog bataljona kada su pucali na nemačkog okupatora. Danas se vode druge bitke, ali se zemlja isto voli. Danas se bitke dobijaju znanjem, lepotom, kulturom. Volite svoju zemlju, kao što su je i oni voleli, i činite za nju najbolje što možete, činite tako da vaše delo nadživi vas koji ste ga stvarali. I danas nam se posle svega što nam se dogodilo čini da je moć jača od pravde, ali ponovo će pravda trijumfovati. Moć pravdi će dati naša generacija. Kao što nije bila uzaludna borba Radničkog bataljona protiv nacističke Nemačke, tako neće biti ni borba naše generacije za istinu i pravdu prema Srbiji. Možda će i naši podvizi biti opevani u nekoj poemi, a možda će isto tako kraj te poeme biti snažan kao i kraj „Kadinjače“ Slavka Vukosavljevića:

„Noću je i to zavej’o vetar.
Ipak na jugu vojska korača:
Pao je četrnaesti kilometar,
Al’ nikad neće Kadinjača!“

Igor Stojilović

student Fakulteta za evropske pravno-političke studije, Novi Sad

VOSTANI SERBIJE!

„Domovina se bravi lepotom, i čašću i znanjem, domovina se brani životom i lepim vaspitanjem.“ Ne sećam se tačno kada je srpska pesnička legenda, Ljubivoje Ršumović, napisao ove stihove, ali znam da nismo dovoljno dobro razumeli njegovu poruku. Da jesmo, ne bismo, pored znanja, časti i lepote izabrali da životima branimo otadžbinu. Ne bi nam se dogodilo da brojne generacije takvim izborom budu izgubljene.

Imam tek 23 godine, a za dva života sam se naslušao priča o stradanjima i patnjama u bogatoj srpskoj istoriji. I ne samo naslušao. Imao sam „čast“ da u toj istoriji i sam učestvujem. Preživeo sam hiperinflaciju, sankcije, rat i bombardovanje. Ja jesam. Ima onih koji, nažalost, nisu. Ako ništa drugo, u Srbiji od tada ima manje gladnih usta. Ako ništa drugo, uspostavljen je neki red – u porodilištima nema gužve!

Kakva šteta, pomislićete.

Kažu da u novijoj istoriji nijedan narod nije nestao. Eto izazova za nas. Kažu da vodimo aktivan društveni život, a ponekad se odmaramo od ratovanja. A šta mi kažemo?

Baš to! Ništa! Čutimo pred zlom ratova i stradanja koje je učinjeno u naše ime, zatvaramo oči, okrećemo glavu. Živimo u „balkanskoj krčmi“ u kojoj, čim se ugase svetla, sevnu noževi!

Bezvoljni smo, malodušni, uplašeni od budućnosti, bez vere, kao brod bez kompasa. Glavna deviza je postala: „Samo da ne bude gore.“ A da li će nam biti bolje? „Rodio se u Srbiji, od tog će i umreti.“

Kakva sramota i bes!!!

Umesto na rođendane, idemo na parastose, umesto lica gledamo krstove, umesto decom, Srbija je bogatija mermernim pločama. Njihove snove smo izrešetal. Da li je vredelo? Njihove iluzije zgazili. Da li je vredelo? Njihove smrti nisu herojske, već uzaludne. Oni nisu heroji, već kolateralna šteta igre u kojoj smo sakupljali 100 dukata za novi život, a dobili smo jedan dukat za 100 života... Da li je vredelo?

Gde li su veliki Srbi dok mladost ove nacije krvari? Gde li su velike patriote, rodoljubi, oni koji su vašu decu ljubili? Gde li su hulje koje su od **golobradih mladića načinili broj koji je danas predmet pregovora i potku-surivanja?** I dokle tako?

Dokle će nam prvi komšija biti prvi problem? Dokle ćemo svoju najbolju decu slati na put u jednom pravcu? Dokle će nam patriotizam servirati kao pomije na srebrnoj tacni?

Do ovog momenta!

Vreme je da shvatimo da imamo još čime da se ponosimo osim izgubljenim bitkama, palim precima, porušenim mostovima, spaljenim gradovima. Lepa sela ne gore lepo.

Vreme je da iz mraka zaborava izvučemo velikane od Dositeja i Vuka do Tesle i Slobodana Jovanovića – te istinske patriote i prosvetitelje uvek spremne da sve svoje sposobnosti stave u službu svoje zemlje i svog naroda.

Vreme je to da promenimo, sebe da reformišemo.

Srbija će biti bolja ako prestanemo žive da sahranjujemo a mrtve da slavimo, Heroji Srbije nisu samo pod zemljom, već su ovde, pred vama

i pred ovom zastavom koja jeste crvena od krvi onih koji su se za nju borili, ali je i plava kao nebo pod kojim hodamo i bela kao nevinost novorođenčeta. Sećamo se Lazara, Dušana, Miloša. A šta je sa Boškom, Ilijanom, Darkom, Sanjom, Zoranom...? Premladi da bi se sećali, pametni da bi shvatili, dovoljno hrabri da bi ustali i neiskvareni i iskreni da bi rekli, povelili...

Vaši heroji sede u poslednjem redu. Oni su čuvari Njegove (ZĐ) energije, oni su nada da će posle petooktobarske jeseni i tužne martovske zime u ovu državu stići proleće. I, ne zaboravite, Srbija već jeste bolje mesto, jer ima ovakve mlade ljude. *Oni su srce Srbije.*

Vostani Srbije, dosta si spavala!

Milivoj Suvajdžin

apsolvent Fakulteta tehničkih nauka Univerziteta u Novom Sadu

TAŠTINA PRAZNINE

Istorija je učiteljica života. Razumnim ljudima svakako. Mi smo pak skloni da istoriju prilagodimo, a zatim iz nje učimo. Zahvaljujući novostečenom, nakaradnom, znanju dopisujemo poglavlja koja nam nisu na čast. Od nas se i dalje traži da slavimo naše poraze obeležene zvonima Notr Dama ili da crtamo granice do tamo gde im mesto nije.

Kad pomenuh nova poglavlja istorije, moram da pomenem i naše opravdanje u vidu rečenice: „Oni su počeli prvi“, možda jesu, ali vrlo brzo je zadovoljstvo postalo obostrano. Krajem prošloga veka na balkanskom repertoaru su bile samo tragedije. Glavni glumci zadojeni mržnjom i nacionalizmom imali su pogrešne izbore i namere. Predstava se završila, ali još ima ljudi koji bi želeli bis. Ipak, postoji i dobra strana tih bratoubilačkih ratova, uvek pobeđuju naši. A *naši* su sačuvali *obraz* zatvarajući *dveri* pred Evropom i time, barem na neko vreme, sačuvali nacionalni identitet. Naš ćirilički identitet polako nadograđujemo gurajući antifašizam u zapećak, a rehabilitujući: Milana Nedića i Dimitrija Ljotića. Srećom, Kvisling je Norvežanin pa rečnici neće pretrpeti promene.

Kroz istoriju smo se pokazali kao narod sklon svakoj vrsti devijacije, tako da nam nova moralna posrtanja verovatno tek predstoje. Ne volimo ni sebe ni druge, a sa susedima nas povezuju samo mesta za umrlice. Olako proglašavamo novog Čerčila i de Gola, Marksa i Engelsa menjamo Veberom. Zemlja smo političkih bajalica, opšte graje u kojoj niko nikog ne sluša, gde su dela retka, a egoizam ogroman. Čak i u slučaju da se neko od pametnih ljudi protiv toga pobuni, proglašićemo ga budalom

i da ne trepnemo. A kada se ostvari na morskome Zapadu, divićemo se njegovoj pameti i busati se u grudi da je on naše gore list.

Kada se ne zna šta su merila i norme dobrote, postoji opasnost da je ono što društvo smatra promenom na bolje u stvari suprotno. Vreme je da se zaustavimo na onom što jesmo, shvatimo gde smo i krenemo da učimo osnovne stvari. Nije lepo lagati! Ne sme se krasti! Ubistvo je zločin! Načelno se mi uvek slažemo sa tim, ali kada promena treba da zahvati nas kao pojedinca javlja se otpor. Pravdajući ubistva, legitimisali smo osvetu, podmićujući doktore i saobraćajce, saživali smo sa korupcijom, izvinjenje nam predstavlja stavku, a ne potrebu i onda se čudimo kako se sve te strašne stvari dešavaju nama.

Tražite, birajte, menjajte, odlučujte... bolje da odlučujete i pogrešno nego da dozvolite da drugi pogrešno odlučuju u vaše ime. Možete žmureti, ali to se dešava, a vašu neaktivnost će platiti vaša deca. Ne krijte se iza opravdanja: „Nije moj dan, moja nedelja, mesec...“ Onda nije ni vaš život. Ostavite pesimizam, nihilizam, taštinu i zlobu po strani, korisnije je imati nadu i veru, a i život je, kao fotografija, lepši kada se nasmejete.

Jovana Jeremić

student Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu

PRAVI LJUDI NA PRAVIM MESTIMA

„U smutnom vremenu, kao u mutnoj vodi: zlato tone, a mulj isplivava!“
– kaže stara srpska poslovice.

Moderna društva počivaju na podeli rada. Ne može krojač da sudi već da kroji. Ovu podelu su današnji gospodari Srbije „razumeli“ malo drugačije. Jedni krađu, drugi lažu, treći pljačkaju. Radnici su svedeni na nivo robova; prebijaju se učitelji, lekari, vozači autobusa. Korupcija je postala ustavna kategorija. Sudije i tužioce postavljaju i smenjuju političkim potkusurivanjem. Pedalj vlasti je moćniji od kilometra prava.

Dobro je, barem, da se zna šta ko radi; da su zveri pokazale svoj trag.

U dugoj povesti srpskog naroda nije se desilo da ispliva na površinu toliki broj razbojnika, zločinaca, ratnih i antiratnih profitera, kriminalaca raznih boja, fukara, belosvetskih protuva i prodanih duša, fabrikana magle i proizvođača laži. Preplavljeni besmislenim frazama nedoraslih političara, zavedeni imbecilnom ideologijom, zatrovani idiotskom propagandom, besramno proglašavamo laž za istinu, srećni što smo kao drugi, isti, dok su drugačiji zauvek sklonjeni. Zlo nas posmatra sa pijedestala, a pravednik sa krsta!

Nažalost, malo je onih koji su izdvojili svoj glas iz hora i suprotstavili se zlu. Jedan od beskompromisnih boraca protiv zla, nasilja i prevara bio je Zoran Đinđić. Na našu sramotu i nesreću, on se našao na brisanom prostoru bez zaštite, zaklona i odstupnice. Kada su Njega ubili, Srbiju su ranili. Ona i danas krvari. Nastavila je da ide iz poraza u poraz. Kao da je poraz njena sudbina.

Da li je!?

Kažu, narod je kriv. Neće da radi, zaslužuje vlast kakvu ima! Buda-laštine! Narod želi da radi, ali gde, kada su sve fabrike zatvorene, konkursi za zapošljavanje namešteni, kada danas bez veze, sve postaje bezveze. Nije narod izneverio Srbiju! Srbija je izneverila narod! On je vredno radio, ali je osećao da država nije majka već maćeha; da je zatvorila oči pred nepravdom koja se čini vrednim ljudima, samo zato što su bolji od „njihovih“. Sutra će se i naše dete naći u poziciji da zahteva pravdu koja će biti u rukama onih koji glume bogove, a zapravo su politički pigmeji koji menjaju svoje političke opcije kao košulje. I sve pod parolom „Za napredak Srbije“, „Stručnost ispred politike“, „Oni koji uvek smeju da vas pogledaju u oči“... Kako ih nije sramota?! Oni nude najviše – ukrašće najmanje!

Kažu da onaj koji ima moć, ima i pravdu. On odlučuje šta je dobro, a šta ne. A ja Vas pitam: šta je sa nama koji nemamo moć, a posedujemo kvalitet? **Ko će o nama da brine? Ko će nas da brani od ruku nepravdanih dželata?**

U srpskim zatvorima rešetke su na pogrešnoj strani! Diplome kupuju za pare, nameštaju konkurse, vrše državne funkcije oni koji ne razlikuju pravnu državu od partijske države. Sudije presuđuju u korist moćnijih zbog mita koji su prethodno primile, političare kupuju mafijaši... Srbijo, šta si dozvolila?!

A mi? Mi i dalje stojimo i posmatramo.

Ukoliko se ne osvestimo, prolećeće još deset godina. Ostaćemo da živimo tamo gde je život stao 12. marta 2003. godine. Vladaće i dalje demagozi, stradaće poštene, a amnestiraće se kriminalci.

Ne može više tako. Nešto moramo da menjamo!

Prvi korak je *dovesti prave ljude na prava mesta!* Vagone treba da vuče jaka lokomotiva! Školovani da vode državu, hrabri da je brane, vredni da je obrađuju, poštene da čuvaju njen novac, pravedni da sude.

I, najvažnije, moramo da delamo. Moramo da povratimo poverenje građana u svoju državu. Državni interes ispred ličnog! Samo tako ćemo izaći iz bespuća! Samo tako će Srbija biti bolja nego što jeste!

Vreme je da kažemo *dosta!* Vreme je da se i mi promenimo!

Vreme je da mi mladi uzmemo sudbinu Srbije u svoje ruke; da onemogućimo naše neodgovorne očeve da potroše našu budućnost!

.....

SEĆANJA

.....

Jovica Trkulja

Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu

NEIMAR SLOBODE I POKLONIK VRLINE *

Poštovana porodico Dragoljuba Jovanovića,
cenjeni gospodine dekane,
drage koleginice i kolege,
uvaženi gosti i poštovaoci Dragoljuba Jovanovića,

1. Sa radošću i iskrenim uzbuđenjem prihvatio sam se časnog zadatka da sa nekoliko saradnika, poštovalaca Dragoljuba Jovanovića, priprelim izložbu o njegovoj samosvojnoj ličnosti, njegovom tegobnom životnom putu i velikom – nažalost, nedovoljno poznatom – delu.

U srpskom kulturnom i političkom životu Dragoljub Jovanović ima izuzetno značajno mesto. Po mišljenju istoričara, sadržajan životni put Dragoljuba Jovanovića i žrtve koje je podnosio zbog političkih ideja i stavova svrstavaju ga među najistaknutije srpske i jugoslovenske intelektualce XX veka.

Izložba „Dragoljub Jovanović – profesor, političar i opozicionar“ nastoji da odredi i sagleda one fenomene i karakteristične periode u Jovanovićevom životu i opusu koji su ga afirmisali kao ličnost s izuzetnom ulogom u socijalnim pokretima i političkom životu Srbije u prvoj polovini XX veka.

Osnovni cilj ove izložbe jeste da osvetli životni put i da podstakne recepciju i proučavanje dela Dragoljuba Jovanovića. Budući da je bio surovo proganjan iz javnog i političkog života Srbije i da je trinaest godina proveo u zatvoru, o Dragoljubu Jovanoviću i njegovom delu zna se vrlo malo. Ova izložba je pokušaj da se ukaže na sadržinu i značaj Jovanovićevog dela i skrene pažnja na njega kao dragocenog saučesnika i svedoka ključnih događaja u Srbiji i Jugoslaviji u prvoj polovini XX veka.

Na 42 plakata urađena u digitalnoj štampi, koristeći dostupnu građu arhiva i biblioteke SANU, Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu,

---

* Reč na otvaranju izložbe „Dragoljub Jovanović – profesor, političar i opozicionar“, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 1. oktobra 2012.

Narodne biblioteke Srbije i Arhiva Srbije, kao i, najvećim delom, privatnog arhiva porodice Jovanović, tematski su predstavljeni: 1) odrastanje u Pirotu i školovanje u Beogradu (1895–1914), 2) Prvi svetski rat i studije u Parizu (1914–1923), 3) univerzitetska karijera i javno delovanje (1924–1930), 4) politički angažman, izgoni i robije (1931–1941), 5) Drugi svetski rat i borba protiv komunističke diktature (1941–1946), 6) osuda, izgon i robija (1947–1956), 7) politička izolacija i istraživačko-publicistički rad (1957–1977), 8) objavljivanje dela i rehabilitacija Dragoljuba Jovanovića (1977–2010).

Posebno su predstavljena brojna dela i rukopisi, brojne političke aktivnosti i angažovanja, kao i deo privatne i javne prepiske Dragoljuba Jovanovića. Na tri plakata prikazani su njegovi sjajni medaljoni-portreti istaknutih javnih ličnosti, pogotovo književnika i profesora beogradskog Pravnog fakulteta, a na dva plakata govori koje je držao u skupštini. Izložbu prati bogato ilustrovan katalog sa rezimeom na francuskom i engleskom jeziku, i TV-emisija o Dragoljubu Jovanoviću „Sloboda od straha“, koju je pripremila Radio-televizija Srbije. Ipak, mnogo štošta nije dorečeno kada je reč o tako složenoj ličnosti kao što je bio Dragoljub Jovanović.

2. Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu je dao veliki broj imena koja su utkana u dvovekovnu istoriju moderne srpske države i nauke. Njihova imena su svima nama dobro znana. Ona su pronosila slavu ovog fakulteta i kao pobednici i kao poraženi, i kao sudije i kao žrtve.

Pravni fakultet je kroz istoriju slavio imena koja su ga proslavljala. Ali dešavalo se ponekad, u teškim i mračnim vremenima, da se Fakultet ogreši o svoje velikane. Dešavalo se i to nam ne služi na čast. Imena poput Živojina Perića, Slobodana Jovanovića, Koste Kumanudija, Dragoljuba Jovanovića, Laze Markovića, Mihaila Đurića, Andrije Gamsa opominju nas na naše greške i kod goleme većine nas izazivaju veliku nelagodu. Grešili smo prema njima u grešnim vremenima.

Ljudski je grešiti. Ali je ljudski i priznati svoje greške. Zato naš fakultet, koji rado slavi i pominje svoje pobede, treba da smogne snage da prizna i svoje greške.

Jednu od najvećih, ako ne i najveću senku na bogatoj tradiciji našeg fakulteta čini ogrešenje o profesora Dragoljuba Jovanovića, jednog od najčestitijih i najuglednijih političara Srbije i nastavnika ovog fakulteta.

Nažalost, na ovom fakultetu su pre 66 godina, jula 1946. godine, profesoru Jovanoviću kolege, uplašene komunističkom diktaturom, presudile da je nedostojan svog predavačkog posla i oterale ga sa Fakulteta. Pravda je da se u upravo u našoj ustanovi prizna kako je njegovim odlaskom Fakultet ostao siromašniji za jednog briljantnog naučnika i iskrenog borca za istinu i pravdu.

Neko će reći kako kasnimo samo 66 godina. Slažem se, ali molim da se ima u vidu koliko je taj period kratak prema večnosti ove kuće, u koju vraćamo profesora Jovanovića. Veliko mi je zadovoljstvo što se, uprkos ovom višedecenijskom zakašnjenju, ovaj povratak Dragoljuba Jovanovića na Pravni fakultet odvija na ovako lep i sadržajan način: (1) objavljivanje *Sabranih dela Dragoljuba Jovanovića* u 16 tomova 2009. godine, (2) sudska rehabilitacija Dragoljuba Jovanovića 2009. i (3) izložba: „Dragoljub Jovanović – profesor, političar i opozicionar“, 2012.

Pravni fakultet je učestvovao i nadam se da će i ubuduće učestvovati u objavljivanju knjiga iz obimne zaostavštine Dragoljuba Jovanovića. Time će omogućiti da decenijama prećutkivano i nepoznato delo profesora Jovanovića najzad postane deo naučne, kulturne i političke baštine Srbije.

3. *Sabrana dela* Dragoljuba Jovanovića u 16 knjiga, koja su se pojavila 2009. godine, i izložba koju danas otvaramo otkrivaju nam vrline jednog istinski velikog čoveka.

U vrtlogu dramatičnih zbivanja i vihoru dva svetska rata na tlu Srbije i Jugoslavije prve polovine XX veka, obreo se čovek pun mudrosti i životnog iskustva, izuzetna ličnost koja je bila kadra da premosti sve one tragične političke razlike u srpskom rodu, da spoji ono što su vekovi razdvajali. Preneo je Dragoljub Jovanović u Srbiju svoje demokratsko viđenje sveta, svoje slobodarske težnje i svoju apsolutnu gorljivost prema prosvetćenosti, slobodi i demokratiji. On je svoje stanovište preuzeo iz evropske, posebno francuske prosvetiteljske tradicije, čije su težnje jasno vodile ka stvaranju demokratski nastrojenog građanina, okrenutog ličnom oslobađanju od zastarelih stega patrijarhalnosti, dominacije i otuđenja.

Dragoljub Jovanović je u svoju životnu pustolovinu krenuo nadahnut romantičarskim zanosom, ali i snagom istinskog rodoljublja. On je, možda ponekad i naivno, ali nikada neiskreno, maštao o slobodi, jednakosti, o socijalnoj pravdi, o bratstvu u zajednici južnoslovenskih naroda. Hteo je da pomiri selo i grad, da ujedini seljaštvo i radništvo. Verovao je u snagu reči i političke akcije koja će njegovom zapuštenom i tragično zaostalom narodu vratiti davno izgubljenu slavu, dostojanstvo i etičku ravnotežu. Umeo je da lucidno proceni i izrekne dijagnozu o rovitim, protivrečnim zbivanjima u zemlji i svetu. Jedini od predratnih političara imao je snage i kuraži da se u Skupštini odupre komunističkoj diktaturi. Beskompromisno se borio za slobodu od straha i za višepartijski sistem.

Uz to, u svojim knjigama Jovanović otkriva raskošan pripovedački talent, dar za portretisanje i, razume se, poznavanje ovdašnjih prilika i celokupnog života svih naših ličnosti koje su u različitim ulogama učestvovali u javnom životu. Svojim *Političkim uspomnama* i *Medaljonima* on ih je, kao sjajan poznavalac epohe, predstavljao i nama dočaravao kao žive

učesnike jedne složene mnogonacionalne države, ne zaboravljajući pri tome ni njihove lične, veoma često romaneskne sudbine. Portreti i skice za biografije njegovih savremenika pisani su iskreno, bespoštedno, katkad nemilosrdno prema njima, ali i prema samom sebi. On nije izbegao da uoči i osudi i mnoge mane srpskog naroda, ne štedeći pri tome ni stalež intelektualaca, kojem je i sâm pripadao. U njegovim spisima racionalno je nadvladalo emotivno, a sveta načela istinoljubivosti suprotstavila su se društvenim ustupcima, laskanju moćnicima, svemu onome što je gušilo i ućutkivalo glas sopstvene savesti.

Svako ko je imao u rukama neku njegovu knjigu lako se mogao uveriti do kakvih je dubina on ponirao u svojim otkrićima da bi čitaocu što uverljivije dočarao zbivanja i aktere u vremenu kada su stranice istorije popunjavane zlom. Na jedan obavešten a nenametljiv način, on je ispisao nezabilazne stranice ne samo za istoriju socijalnih pokreta i političkih borbi u Srbiji prve polovine XX veka, već i one koje obogaćuju srpsku kulturu.

Samo intelektualac izuzetnog humanizma i patriotizma bio je kadar da na ovako analitičan način prodre u dušu srbijanskih seljaka, osiromašenih radnika i vrhunskih intelektualaca, da ispiše više hiljada stranica o njihovoj sudbini na ovom trusnom tlu, da vizionarski naslika puteve i stranputice njihove emancipacije i modernizacije Srbije. Taj emancipatorski kredo ugrađen je u sve njegove pustolovne puteve od Pirota, preko Beograda do Pariza i natrag, do Srbije i Jugoslavije.

Ako se danas mnogo govori o izgradnji Evrope kao zajedničke kuće svih stanovnika ovoga kontinenta, ako se sa posebnom pažnjom sudi o multinacionalnim sredinama, sasvim je opravdano što ovakvim razmišljanjima pridodajemo i Jovanovićeva zapažanja i ona iskustva koja su mnogi narodi, pa i srpski, sticali na prostorima Balkana i srednje Evrope.

Nepotkupljiv, beskompromisan i iskren u postupcima, on je za mnoge primer neprijatnog svedoka i gnevnog sudije. Ipak, duboko sam uveren da je njegov gnev često izazvan pravim očajanjem što ne može da se dovoljno suprotstavi stihiji savremenosti i tragediji u koju su srljali jugoslovenski narodi. Ako je u svom nespokojnom kretanju, u vraćanju na mesta svojih duhovnih uzleta i padova, bio i ostao romantik, Jovanović nam se prikazuje kao čovek goleme unutarne snage i lične hrabrosti, kao intelektualac i političar koji je afirmisao etos jedinstva mišljenja, govora i delanja. Stoga Jovanovićovo delo ostaje kao trajno svedočanstvo jednog izuzetnog duhovnog uzleta i nacionalne vitalnosti.

4. Upravo takva razmišljanja podstiče izložba o Dragoljubu Jovanoviću koja je pred vama, prezentovana od danas oku i sudu javnosti. Važno je da njena osnovna poruka ukaže na stvaralački podvig jednog neimara

slobode, poslušnika pravde, poklonika vrline i tako podstakne da se njegovo stvaralaštvo priključi sveobuhvatnoj istoriji srpske kulture.

Zahvaljujući *Sabranim delima* Dragoljuba Jovanovića, a, nadam se, i ovoj izložbi, najzad smo – doduše, sa izvesnim zakašnjenjem – u mogućnosti da tačnije i pravednije sudimo o obimnom delu ovog jedinstvenog stvaraoča – narodnog tribuna, profesora, političara i većitog disidenta. Duboko sam ubeđen da ta Jovanovićeva dela i ova izložba otkrivaju sve pomenute vrline jednog velikog čoveka. Nažalost, ostrakizovanog i zaboravljenog. Stoga je smisao ove izložbe da bude opomena, uzor, podstrek i putokaz.

Na kraju, hteo bih da odam priznanje organizatorima ove izložbe. Na prvome mestu, zahvaljujem porodici Dragoljuba Jovanovića, unuku Srđanu Jovanoviću i unuci Steli Damjanović, koji su nam stavili na uvid bogatu građu, dokumente i fotografije, rukopise i pisma Dragoljuba Jovanoviću iz porodične arhive. Zahvalnost dugujemo recenzentima, istoričarki dr Nadeždi Jovanović i prof. dr Momiru Milojeviću, na dragocenoj saradnji i sugestijama. Posebnu zahvalnost upućujemo Olgi Marjanović i Snežani Rajković, koje su pripremile postavku izložbe. Zahvaljujem, takođe, Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu i Biblioteci Grada Beograda, koji su omogućili štampanje kataloga i DVD-a izložbe, kao i ekipi RTS-a, na čelu sa Vesnom Pavliček, koja je snimila emisiju „Sloboda od straha“.

Paja Jovanović, *Predeo u buri*, ulje na dasci

Dragoljub Popović
sudija Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu

MASLINOVO ULJE S TARTUFIMA **(Druženje s Vojinom Dimitrijevićem)**

1. Nagoveštaj u detinjstvu

Za Vojina sam čuo još dok sam bio dete, ali ga tad nisam upoznao. On je bio brat od ujaka moga druga, Borka. Vojin i Borko su živeli u istoj kući, u ulici Dragoslava Popovića, ispod Palilulske pijace. Kuća je sačuvana do danas, iako je ulica napadnuta novogradnjom. Bila je sagrađena za jednu porodicu, ali su u vreme koje pamtim tamo stanovale tri. Vojin je živio s majkom, a njegova dva ujaka sa svojim porodicama. Jedan je imao dve kćeri, a drugi jednog sina, moga drugara – Borka. Kuća je među rođacima bila čudno podeljena. Prisećam se da su Borkovi imali dve sobe u parteru, a kujnu negde na spratu u drugom krilu kuće. U tom delu je Vojin imao neku sobicu koje se ne sećam, a koju je docnije ponekad pominjao, kao mesto okupljanja njegovog društva.

Vojinovo ime se tad izgovaralo s uvažavanjem i neskrivenim porodičnim ponosom. Bio je neka vrsta vunderkinda, što se uvek isticalo, mada ja onda nisam sasvim razumevao o čemu se u suštini radi. Uspevao sam da razaberem kako je reč o Borkovom velikom bratu, koji je bio vrlo uspešan na studijama. Vojin je za mene u to vreme živio u pričama. U jednoj od ovih dospo je na neku vrstu studijskog putovanja, čak posetio Ujedinjene nacije, za koje onda nisam tačno znao šta predstavljaju. Nisam znao ni šta Vojin radi, niti čime se bavi. Sve je bilo mutno u mojoj svesti, osim upečatljivog utiska o obdarenom mladiću, kojim se čitava porodica ponosi.

Zaboravio sam docnije to ime o kojem sam slušao jer su se događaji odvijali onako kako nisam mogao predvideti. Borko, s kojim sam jedno vreme išao u istu osnovnu školu, sa 14 godina zaputiće se na školovanje u inostranstvo i u Švajcarskoj završiti gimnaziju i fakultet. Prestao sam da odlazim u njegovu kuću. Godinama ga nisam viđao, dok se nismo ponovo sreli kad sam počeo da radim u institutu u Friburu. U međuvremenu sam upoznao Vojina.

2. Susret

Vojina Dimitrijevića sam prvi put video u oktobru 1972, kad sam na trećoj godini studija na Pravnom fakultetu u Beogradu slušao prvi čas predavanja iz predmeta Međunarodne organizacije. Prilike su bile neobične

– u oktobru je promicao sneg. Vojin je to odmah uzeo kao zgodan predtekst za početak časa. Reкао nam je kako je, eto, baš dobro što su atmosfere prilike dramatične, jer će sve ostalo što ćemo slušati na predavanjima biti nezanimljivo. Ovo se pokazalo tačnim. Međunarodne organizacije nisu nikako bile predmet za oštrenje pravničkog uma.

Šarmantni profesor koji najavljuje kako će predavati dosadan predmet privukao mi je pažnju. Još više je, međutim, to bio slučaj s njegovim imenom. Prezime mi nije značilo ništa, ali sam se podsetio detinjstva i priča iz kuće na Paliluli. Vrativši se s predavanja, upitao sam majku da li je taj Vojin možda onaj Borkov. Ona je potvrdila. Tako sam upoznao Vojina, premda on tad nije upoznao mene. Bio sam jedan od nekoliko desetina studenata koji su ga slušali na uvodnom času u nevelikoj učionici na drugom spratu fakultetske zgrade. Ne znam kad je on mene uočio među studentima. Ispit iz Međunarodnih organizacija, niti bilo koji drugi, nisam polagao kod njega. Možda sam mu po liku postao poznat dok sam studirao, ali to nikad neću saznati. Viđali smo se na sednicama i u zgradi kad sam počeo da radim na fakultetu na kojem sam završio studije. Bio sam asistent za pravnu istoriju kod prof. Ljubice Kandić.

3. Rad na fakultetu

Proveo sam osamnaest godina radeći na Pravnom fakultetu u Beogradu, na kojem je radio i Vojin. Bili smo na različitim katedrama i nismo, bar u početku, uopšte saradivali. Vojin me je po svoj prilici posmatrao kao jednog od pripadnika ondašnje fakultetske omladine, koji se ne razlikuje od drugih. Zbog toga sam se iznenadio kad sam prvi put primetio njegov prijateljski gest prema meni.

U ono vreme mlad i ambiciozan naumio sam da pošto odbranim doktorat odem na usavršavanje u inostranstvo. Poželeo sam, ni manje ni više, da konkurišem za Humboltovu stipendiju. Takva namera se morala zvanično nagovestiti, pa sam tražio saglasnost Nastavno-naučnog veća da se prijavim na konkurs. Veće je bez problema dalo odobrenje, a ja nisam poznavao postupak konkurisanja, premda mi je bilo jasno da ću uz ostalo morati da tražim i preporuke od profesora koji su bili humboltovci. Vojin je bio jedan od njih, ali se ne sećam da li sam nameravao da ga zamolim za preporuku. Nismo se bavili srodnim disciplinama, niti smo pripadali istoj katedri.

Vojin mi je tada, odmah po završetku sednice na kojoj sam dobio saglasnost da konkurišem, prišao i bez ikakvog uvoda reкао: „Napisaću Vam preporuku!“

To je za mene bilo ne samo veliko iznenađenje, nego i svojevrsno priznanje mome radu, za koji uopšte nisam pretpostavljao da čini predmet njegovog zanimanja.

Tokom konkurisanja za stipendiju Vojin mi je na razne načine pomagao. U to vreme je u posetu Pravnom fakultetu došao slavni profesor Bernhard. Održao je predavanje o ljudskim pravima, prvo koje sam na tu temu slušao. Vojin me je predstavio nemačkom profesor, objasnivši mu kako je mladom kolegi potrebno da kad konkuriše za stipendiju ima domaćina na nekom nemačkom univerzitetu. (Ja sam inače postupao u nama svojstvenom, trapavom stilu, nasumice, bez priprema i dovoljnog poznavanja prilika, pa je Vojin neosetno priskakao u pomoć, svakako svestan moje blažene neupućenosti.) Prof. Bernharda ću nekih dvadesetak godina docnije pozdraviti na godišnjoj sudskoj večeri u Strazburu. On je bivši predsednik suda u kojem sam u međuvremenu postao sudija. Pošto nas je Vojin upoznao, prof. Bernhard me je uputio na svoga kolegu Fon Maršala, koji mi je poslao formalni poziv, te sam tako kompletirao dokumenta za konkurs. Iza svega je, blago i nenametljivo, stajao Vojin, koji mi je želeo uspeh.

Nisam dobio Humboltovu stipendiju. Drugi kandidati su bili bolji od mene, tako da mi čak ni Vojinova preporuka nije pomogla. To, međutim, nije bilo najvažnije; počelo je moje druženje s Vojinom.

Na postdoktorsko usavršavanje sam ipak otišao, ali ne u Nemačku, kako sam planirao, nego u Francusku. Ključnu ulogu pri dobijanju stipendije francuske vlade odigrao je prof. Miša Orlić, koji je svog asistenta, Dragora Hibera, i mene poslao na dva semestra u Pariz. Igrom neobičnih okolnosti, tamo se nastavilo moje druženje s Vojinom. On je u to vreme bio operisan i dolazio je na kontrolu u Pariz, gde smo se viđali i razgovarali. Navraćao je u mali stan, koji smo onda, uprkos skromnim stipendijama, Hiber i ja nekako zakupili u jedanaestom arondismanu. Uvek nas je u društvu bilo nekoliko, a Vojin je bio prijatan sagovornik, koji ne nameće sopstveno mišljenje. Parisko druženje se nastavilo u Beogradu, iako nije bilo intenzivno. Dospeo sam ipak u širi krug Vojinovih prijatelja i, moram reći, poštovalaca.

Kad se danas prisećam vremena dok smo zajedno radili na fakultetu, najupadljivijom mi se ukazuje jedna činjenica, na koju onda nisam obraćao posebnu pažnju. Vojin je, naime, bio vrstan pedagog. On nije samo izvanredno predavao; to je opšte poznato. Vojin je obrazovao mlade ljude, kako studente, tako i nas, njegove mlađe kolege, koje je smatrao prijateljima i s kojima se družio. Pri tome je najviši domet, čini mi se, dostigao u načinu na koji je prenosio znanje i životno iskustvo. Izvan časova nije držao predavanja, kao što profesori ponekad znaju da rade. Naprotiv, bio je opušten i prijatan u razgovoru, vazda sa svojim karakterističnim osmehom, a iznad svega bez ekstremnih stavova i naše, ponekad izrazite, zapaljivosti. Njegova pedagogija nije bila naredbodavna, niti se zasnivala na strogosti i duhu kasarne. Bila je to pedagogija sopstvenog primera, koji poziva na druženje i zajednički rad.

I onda kad bi našao razlog da nekog opomene ili nešto zameri, činio je to s urođenim osećanjem za takt i meru. Nije bilo moguće da bude grub ili pokazuje strogost, ni onda kad je bilo mesta nečem takvom. Sećam se kako smo jednom nas dvojica išli na večeru s bugarskim ambasadorom u Klub književnika. Iako najmlađi, stigao sam poslednji. Vojin mi ništa nije rekao. Veče je prošlo u najboljem raspoloženju i prijatnom razgovoru, ali je zato sledećeg dana u nekom društvu, u kojem smo se obojica našli, gotovo kao u šali napomenuo kako me je, eto, pozvao na večeru, a ja sam zadocnio. Bilo mi je veoma neprijatno. Vojin se više nikad nije vratio na tu temu, ali sam dobro zapamtio lekciju iz lepog ponašanja, koju saopštavam kao naučenu.

Samo jedanput sam video da se Vojin uistinu naljutio na nas, mlađe. Trebalo je da Milica Delević i ja ručamo s njim u jednom restoranu preko puta Botaničke bašte. Milica me je tamo odvezla svojim automobilčićem i jedva je, posle kruženja okolnim ulicama, našla mesto za parkiranje. Zadocnili smo bar četvrt časa i Vojin je već sedeo u restoranu, čekajući nas. Tad nas je, s pravom, izgrdio. Bilo nam je žao što smo ga ražestili. Izvinili smo mu se, njega je loše raspoloženje brzo prošlo i na kraju je sve nekako dovedeno u red. Ipak se sećam da je to jedini put kad sam ga video ljutog. To sam skrivio i ja, pa mi je iskreno do danas žao.

Zbog takvog odnosa prema ljudima, zbog prirodne blagosti u ophođenju, nenameštene i nikako preterane srdačnosti, Vojina su voleli svi oni koji su uživali povlasticu da ih primi u sopstveni životni krug. Želeli smo da ga vidamo, da razgovaramo s njim, bilo nam je pravo zadovoljstvo da budemo u njegovom društvu. On je inače sam određivao svoje prijatelje, pa u tom pogledu nije nikako vredelo nametati mu se. Takav pokušaj je unapred bio osuđen na neuspeh.

Vojina je krasila vedrina. Zato je i birao prijatelje, da bi u njihovom društvu mogao prijatno da se oseća. Rekao sam mu da sam se u detinjstvu družio s njegovim rođakom i navraćao u njihovu kuću, što je on primio s uobičajenim osmehom. Kako je bio naklonjen šali i simpatično opušten, prozvao me je Čokalija, kad je saznao da moja porodica potiče iz Makedonije. Primetio je, doduše, kako njegovi koreni sežu još južnije od mojih. Dimitrijevići su poreklom iz Soluna, grada pod zaštitom sv. Dimitrija, od koga im dolazi prezime. Uz gore pomenuti nadimak dobio sam i stereotip tvrđice, na koji sam se navikao, jer me je u suštini zasmeyavao. Niko nije sudija u sopstvenoj parnici, pa tako ni ja ne mogu reći da li odgovaram stereotipu. Vojin se povremeno na to vraćao uz osmeh, a kad sve saberem, moram da kažem kako me u stvari nervira naše rasipništvo, kojim se ponekad razmećemo. Može biti da sam zaista pomalo ušao u lik koji mi je dodelio.

Kad bi neko od stranih profesora došao u posetu na naš fakultet, Vojin me je često pozivao na večeru. Podsećam se kako sam se jednom prijatno

iznenadio u takvoj prilici. Znao sam, naime, da Vojin, osim engleskog, govori i nemački, premda ga nikad nisam čuo kad priča. Nisam, međutim, znao da isto tako govori francuski. Naišli su neki francuski profesori u posetu, te mi Vojin predloži da Kosta Obradović, on i ja odemo s njima na večeru. Kosta je bio veliki frankofon i vrlo se otmeno izražavao na francuskom. Ispostavilo se, međutim, tokom večeri da i Vojin vlada tim jezikom. Sve vreme se razgovaralo na francuskom.

Vojin i ja smo se devedesetih godina, radeći na istom fakultetu, ali na različitim katedrama, viđali uglavnom u takvim, pomalo protokolarnim prilikama, ali i u nekim drugim, sasvim neformalnim. Naše druženje će se, međutim, docnije tokom godina pojačati. Događaji su nas doveli do neposredne saradnje u uskovitlanim vremenima i nesrećnim okolnostima.

Danas je teško razvrstavati, ali mi se čini da neću mnogo pogrešiti ako kažem da su se profesori Pravnog fakulteta u Beogradu u devedesetim godinama spontanom načinom razvrstali u tri vrste. Ove su bile fluidne, sastavljene od ljudi različitih uverenja, koji su pripadali raznim strankama ili nisu pripadali nijednoj, ali bi u nekom konačnom razvrstavanju ipak dolazili u jednu od pomenutih grupa. Jedni se, manje ili više otvoreno, nisu slagali s tadašnjim režimom, drugi su taj režim podržavali, dok je između tih dveju grupa stajala treća, a činili su je oni koji nisu bili radi da se određeno izjašnjavaju. Vojin i ja smo se našli u onoj prvoj grupi. Reklo bi se da nas je i to donekle zbližilo.

Pri kraju devedesetih došlo je do novina u sistemu poslediplomskih studija na fakultetu. Nastala je ideja da se proučava evropsko pravo u najširem smislu te reči. Uveden je jedan interkatedarski smer na poslediplomskim studijama, na kojem bi se studenti upućivali u proučavanje kako prava Evropske unije tako i prava pojedinih evropskih država. Vojin je bio protagonist takve zamisli, pa je sasvim prirodno što je postao rukovodilac na tome smeru studija trećeg stepena, za ono vreme veoma neobičnom. Nije bilo predviđeno da predajem u okviru tog programa, ali Vojin nije propustio priliku da me tamo uključi, čim se ukazala prilika. Po sebi se razume da je inicijativa bila njegova; nisam mu nikad pomenuo da bih bio zainteresovan za tako nešto. Bilo je, naime, predviđeno da se svakoj generaciji studenata izloži neka vrsta uvoda u nacionalni pravni sistem jedne od zemalja članica Evropske unije. Za prvu generaciju je izabrana Francuska. Profesor koji je trebalo da održi kratak kurs uvoda u francusko pravo je odustao iz meni nepoznatih razloga, pa se Vojin odmah setio mene. S velikim zadovoljstvom sam se prihvatio posla. Spremio sam se i održao časove koji su mi planom bili određeni. Čitava prijava o tome je, međutim, bila nasilno prekinuta. Vojin i ja smo se našli u grupi od desetak koleginica i kolega koji su bili izbačeni s fakulteta. Tečaj o evropskom pravu nekako je nastavljen, umesto nas su uskočili da predaju drugi, a mi smo se našli na ulici.

Dosta se pisalo o tome kako smo i zašto bili izbačeni s fakulteta u jesen 1998. Pred sudovima smo docnije dokazali da smo bili u pravu, dosuđena nam je naknada štete, a kolege su se vratile na fakultet na osnovu sudskih presuda. To sve nije deo ove priče, za čije razumevanje je dovoljno ako se kaže da smo onda protestovali protiv isterivanja s fakulteta našeg kolege, Vlade Vodinelića, kao i protiv predloga novog zakona o univerzitetu koji je, uz ostalo, predviđao da univerzitetski nastavnici moraju potpisati nove ugovore o radu. Ugovori su sadržali odredbu o vernosti onda postojećoj vlasti. Tako nešto nismo hteli da potpišemo.

Naprotiv, važno je za ovu pripovest napomenuti kako se među desetak izbačenih, pored Vojina, našlo i dvoje njegovih asistenata, koji se više nikad nisu vratili na fakultet. Od preostalih sedam-osam bilo nas je bar još petoro ili šestoro Vojinovih prijatelja. To nije bio lični obračun s njim, ali su brojke neumoljive. Ko zna šta će o ovome zaključiti oni koji dolaze posle nas?

Mi, izbačeni, ostali smo povezani; osnovali smo Centar za unapređivanje pravnih studija, koji će postati poznat po skraćenici CUPS, i nekako smo se snašli. Mora biti da nam je pri tome Vojin pomagao znatno više nego što se običnim posmatranjem moglo zaključiti, jer je bio nenametljiv i držao se otmeno kao uvek. Kad pogledam unazad, da bih u svesti dozvao to vreme, čini mi se da smo se na neki način osećali gotovo počastvovanim što smo bili u Vojinovom društvu. Zbog toga nam nije smetalo što smo bili prokazani.

Vreme iskušenja, srećom, nije dugo trajalo. Režim koji nas je isterao s univerziteta bio je, u stvari, na izdisaju. Nije izdržao više od dve godine po našem izbacivanju. Političke prilike su se pri kraju 2000. iz temelja promenile.

4. Politika i društveni život

U devedesetim godinama Vojin je postao politički aktivan. Našao se među osnivačima jedne stranke, koja, nažalost, nije izdržala probu vremena i nestala je s političke scene. To je bio Građanski savez Srbije. Nikad nije bio predsednik stranke, ali je u javnosti važio za jednog od njenih najistaknutijih članova. Nisam bio član te stranke, pa su mi nepoznati detalji Vojinovog stranačkog delovanja. Možda je ipak vredno napomenuti kako je ta stranka bila jedna od kod nas retkih koja je uspela da promeni lidera. Kad je do toga došlo, predsednik stranke je postao naš mlađi kolega s fakulteta, jedan od izbačenih 1998. i Vojinov prijatelj – Goran Svilanović.

Vojinovo delovanje u politici nije dalo neki opipljiv ishod u tome smislu što bi ga dovelo do kakvog položaja u strukturi vlasti, čak ni onda kad je ova promenjena. Vojina nešto tako nije zanimalo, kao što ga nije zanimala ni univerzitetska hijerarhija. Nikad nije pokušao da postane

dekan fakulteta, niti prodekan. Ne znam da li je uspeo da dogura do predsednika neke fakultetske komisije. Ne sećam se. Ovo poslednje je čak i meni, političkom autsajderu, pošlo za rukom. Bio sam jedno vreme na čelu komisije za poslediplomske studije. Kad smo o tome razgovarali, Vojin mi je jedanput rekao kako ga univerzitet kao organizovana struktura nikad nije zanimalo. Nije bio željan vlasti, ni uticaja; poticao je iz otmenih društvenih slojeva, kod nas inače tankih. Njegov deda po majci bio je ban Moravske banovine i kraljev profesor, a otac karijerni diplomata, kojeg su Nemci u Drugom svetskom ratu odveli u logor, iz kojeg nije izašao. Jednom mi je kazao kako je negde pročitao da oni koji rano izgube oca imaju sklonost ka osvajanju vlasti. Kao primer je naveo Staljina. On sam je, međutim, protivrećio takvom pravilu. Iako je imao dvanaestak godina kad je ostao bez oca, vlast ga nikad nije zanimala. To se nije promenilo ni onda kad se aktivno bavio politikom. Inspirisale su ga isključivo plemenite namere.

Nešto pre smene režima nastupila je u mome druženju s Vojinom jedna značajna promena. Rekao mi je da treba da mu govorim „ti“. To je bilo 1999. Učestvovali smo na nekoj, valjda balkanskoj, konferenciji nevladinih organizacija na Ohridu. Vojin je otputovao kolima s Brankom, svojom suprugom, a ja minibusom s ostalim učesnicima iz Srbije. Bili smo lepo primljeni, ali sam istovremeno bio setan pri pomisli da smo u to doba bili iz još uvek nereformisane zemlje, koja je u okruženju predstavljala izuzetak.

Sećam se da smo popili kafu kod manastira Sv. Nauma i kad smo krenuli kamenom stazom, Vojin mi je kazao kako nema potrebe da mu persiram, odnosno da treba da mu govorim „ti“. Pristao sam na taj predlog, mada mi oslovljavanje sa „vi“ uopšte nije smetalo, niti sam smatrao da stvara barijeru među nama. Uostalom, on je meni odavno govorio „ti“. Ne sećam se kad je to počelo.

Boravak na Ohridu sam upamtio u još dve sličice. Prispevši na konferenciju, saznali smo konačan program. Bilo je predviđeno da jedne večeri u otmenom hotelu „Belvi“ makedonski predsednik republike organizuje prijem za učesnike skupa. Dobili smo pozivnice, na kojima je stajalo da zvanice moraju biti propisno odevene. Za muškarce je to značilo da moraju imati sako. Nisam ga imao, pošto sam na put pošao spakovavši stvari u jednu sasvim malu putnu torbu. To me je navelo da kažem Vojinu kako ću izostati s prijema. On se usprotivio, rekavši mi da treba da kupim sako. Rečeno – učinjeno. Otišli smo u čaršiju i u nekoj od prodavnica sam kupio sako. Pošto je moja putna torba bila mala, Vojin ga je stavio u auto i prevezao u Beograd. Striktno poštovanje protokola u stvari nije bilo neophodno. Ljubazni domaćini se nisu strogo držali forme. Na prijemu sam video više ljudi bez sako. Bilo je toplo, a večer je bilo prijatno, pa su se zvanice raskomotile u hotelskom vrtu.

Druga ohridska sličica je zanimljivija. Vojin je bio dobar poznavalac naše kulture, iako to nikad nije isticao. Upitao me je da li bih hteo na izlet čamcem. Na moje protivpitanje, kuda bismo to išli, odgovorio je da ćemo obići neku crkvicu, za koju više ne mogu da se setim kojem je svetitelju ili svetiteljki posvećena. Usudio sam se da upitam u čemu je značaj pomenute crkve, a Vojin mi je tad začuđeno rekao: „Zar ne znaš? To je jedina crkva na teritoriji nekadašnje Jugoslavije u kojoj postoji freska na kojoj Bogorodica doji Hrista.“ Takve freske i slike su, inače, retke i van našeg prostora.

Pristao sam da pođem na kratki izlet, a Vojin je sve organizovao. Otišli smo do Sv. Nauma, tamo se Vojin pogodio s jednim čamdžijom i posle petnaestak minuta vožnje stigli smo da male plaže, kojoj je s kopna vrlo teško prići. Crkva je veoma lepa, posebno u okruženju visokih stena i rastinja. Videli smo u njoj retku fresku zbog koje smo se tamo uputili.

Nekako u to vreme se u mome životu odigrala ključna promena. Ona nije imala veze s Vojinom, ali sam opet naišao na njega. Pošto sam izbačen s univerziteta i ostao bez posla, moji prijatelji su se počeli baviti dodavanjem pojasa za spasavanje. Davno sam položio pravosudni ispit, pa sam se, po izbacivanju s univerziteta, upisao u imenik advokata. Moj školski drug i prezimenjak, Mika, odmah mi je ponudio prostorije svoje advokatske kancelarije za rad. Neposredno zatim me je moj kum, Bane Marković, takođe advokat, koji je s bratom vodio veliku kancelariju, pozvao da radim s njima, što mi je omogućilo da ne moram sâm tražiti klijente.

Ispostavilo se, međutim, da moji prijatelji nikako ne miruju. Došao je još jedan pojas za spasavanje. Jednog prepodneva mi se sasvim iznenada iz Švajcarske javila Lidija Basta-Flajner, s pitanjem da li bih pristao da budem gostujući istraživač u Institutu za federalizam Univerziteta u Friburu, gde je ona rukovodila jednim odeljenjem. Prihvatio sam bez oklevanja. Proteklo je nešto vremena dok su se sredile formalnosti i Lidija mi je poslala avionsku kartu da odletim do Ciriha. Ona se tad prema meni ponašala kao prema svim drugim profesorima koji su gostovali u njenom institutu. Nije obraćala pažnju na to što sam ja u stvari bio van fakulteta i formalno bez onog što se zove univerzitetska afilijacija. Zato sam, kao svi drugi gostujući istraživači, dobio avionsku kartu za biznis klasu. To je bila jedna od malobrojnih prilika u kojima sam putovao u toj klasi. Seo sam u avion, smestio se, putnici su još ulazili i samo što sam se vezao do mene je seo – Vojin. Putovao je na neki skup u Švajcarskoj. Obradovalo me je neočekivano društvo. Proveli smo let u prijatnom razgovoru, a posebno se sećam kako mi je napomenuo da nigde nije video tako dobru atmosferu za rad kao u Lidijinom institutu. Bila mi je zanimljiva ta opaska, jer sam znao da je Vojin boravio na desetinama univerziteta i instituta po čitavom svetu. Ubrzo sam se, počevši rad u Friburu, u potpunosti složio s njegovim mišljenjem, iako nisam imao tako bogato iskustvo.

U zemlji je već bilo došlo do promena, ali je novouspostavljena srpska demokratija bila mlada, pa je pokazivala nesigurnost pri početnim koracima. Iako je počivao na izbornoj pobedi, novi poredak je imao neke od onih osobina koje su stvorene u revoluciji. Sećam se priča kako su šefovi pobedničke koalicije po osvajanju vlasti danima večali u stranačkim prostorijama u Siminoj ulici u Beogradu, da bi rasporedili svoje ljude po raznim mestima u državnoj strukturi. Vojin je, čini mi se, učestvovao u tome, ali ne znam u kojoj meri, kao što mi je nepoznato kako je moje ime pomenuto u vezi s diplomatskom službom. O tome imam samo dva nepovezana podatka. Milan Protić mi je jednom kazao kako me je pomenuo, a Rasim Ljajić se setio da sam u početku bio planiran za mesto ambasadora u nekoj drugoj državi, a ne u Švajcarskoj, u kojoj ću ostati, promenivši osnovu boravka. Siguran sam, međutim, da je Vojin bio obavešten o takvim idejama, ako ih nije možda on sâm lansirao. Uostalom, naš zajednički prijatelj i mlađi kolega, Goran Svilanović, onda je postao ministar spoljnih poslova, a Vojinov raniji asistent, Đera, došao je za savetnika ministra. Goran mi se javio jednog dana s pitanjem da li bih voleo da ostanem u zemlji u kojoj sam trenutno boravio. Tako sam postao ambasador.

Vojin je s odobravanjem primio moje imenovanje. Pored postojećeg, nadenuo mi je nov nadimak. Postao sam "*Your Excellency*", uz njegov neizostavni smešak. Naše druženje se nastavilo. Kako je s vremena na vreme dolazio u Švajcarsku na razne skupove, posećivao me je u Bernu. Ne sećam se da smo tad vodili naročito važne razgovore. Upoznao me je s našim ljudima iz Ženeve, držao predavanja po pozivu Švajcaraca, javljao mi se kad bi dolazio i kad nije imao vremena da svrati. Tih godina je napunio sedamdesetu, ali je, premda narušenog zdravlja, bio u punoj formi. Uživao sam posmatrajući njegovu radnu energiju, uz koju je uvek išlo dobro raspoloženje.

Oh, Your Excellency, kazao bi svojim veselo podsmešljivim tonom, koji mi je uvek prijao, kad čuje moj glas na telefonu. Nisam u to vreme mogao da pretpostavim da će mi tokom druženja nadenuti još jedan, treći nadimak.

5. Ljudska prava

Vojin je bio pionir ljudskih prava u Srbiji, a mislim i u čitavoj nekadašnjoj Jugoslaviji. Prvi je, bar koliko je meni poznato, kod nas predavao predmet pod tim nazivom i zajedno s dvojicom mlađih kolega, Paunom i Đerom, napisao udžbenik te materije. Njegovo zalaganje za ljudska prava počelo je, međutim, pre devedesetih, što će reći još u vunenim vremenima. On je imao živaca da ondašnje političare ubedi kako treba osnovati neku vrstu foruma za razmatranje ljudskih prava. Ako se ne varam, u tom preduzeću

mu je pomagala Vesna Rakić-Vodinelić. Njih dvoje su uspjeli da proguraju ideju da se u okviru Socijalističkog saveza obrazuje neka vrsta stručno-političkog tela koje će se baviti ljudskim pravima. Tako je nastao Savet za ljudska prava. Više se ne sećam na kojem je nivou Soc. saveza postojao. Danas to zvuči skromno, ali se valja podsetiti onog vremena i odnosa koji je tadašnja vlast imala prema ljudskim pravima. Vazda se govorilo kako su ona jedna buržoaska tvorevina, čija je konačna svrha u tome da podriva naš socijalistički poredak. Takav stav su promovisali političari, a za njima ga ponavljali mnogi drugi, uključujući univerzitetske profesore, željne uspona na društvenoj lestevici i karijere. Vojin se odlučno zalagao za širenje znanja o ljudskim pravima u našoj sredini, bez obzira na nepovoljan vetar koji mu je duvao u lice.

Sredinom devedesetih Vojin me je uveo u izučavanje ljudskih prava. Bio je vešt kao uvek i pronašao je zgodan povod. Osvanuo je jednog dana u mom kabinetu na fakultetu i objasnio mi kako je u pripremi zbornik radova o ljudskim pravima. Predložio mi je da napišem prilog, dužine jednog članka, o ljudskim pravima u srpskim ustavima 19. veka. Ideja mi se učinila zanimljivom, pa sam je prihvatio. Baveći se našom ustavnim istorijom, uvek sam obraćao pažnju na organizaciju vlasti. Do tada nisam pisao o ljudskim pravima, pa sam to smatrao zgodnom prilikom da proširim sopstveno interesovanje. Članak sam dovršio u oktobru 1995. Toga se dobro sećam zbog jedne važne i nesrećne okolnosti. Vojin mi se javio jedne večeri i nešto smo se konsultovali o završnoj verziji moga teksta. Bio sam sam u stanu, moja majka je bila u bolnici u teškom stanju. Nisam to pominjao Vojinu. Sutradan ujutru mi se javio lekar da mi kaže da je moja majka preminula. Objasnio mi je kako je sačekao jutro da mi ne bi uništio san. Moja majka je preminula prethodne noći, otprilike u vreme dok sam telefonom razgovarao s Vojinom. Zato sam zapamtio datum. Bio je 12. oktobar 1995.

Članak je bio objavljen, držao sam docnije na tu temu predavanja na tzv. školici ljudskih prava, koja danas nosi Vojinovo ime. Školica radi pod okriljem Beogradskog centra za ljudska prava, nevladine organizacije koju je Vojin osnovao sa svojim prijateljima i istomišljenicima. Nisam učestvovao u osnivanju Bg centra, kako ga je Vojin obično zvao. U prvoj polovini devedesetih još uvek se nisam bavio ljudskim pravima. Preokret je došao docnije.

Ne pamtim tačno kad se vodio razgovor koji ovde prenosim, ali se dobro sećam učesnika. Bilo nas je trojica – Vojin, Đera i ja. Vojin vazda bez formalne funkcije, Đera – savetnik ministra spoljnih poslova, i moja malenkost, u ono vreme ambasador u Švajcarskoj. Razgovor teče u automobilu, koji vozi Đera, ne sećam se gde Vojin i ja sedimo, a nalazimo se negde oko Topličinog venca, jer smo, ako se ne varam, ručali kod „Kneza“. Njih dvojica mi tad saopšte kako su došli na ideju da bi trebalo da konkurišem za

sudiju Evropskog suda za ljudska prava. Odmah sam se usprotivio rekavši kako je prava ličnost za to mesto i naš najbolji mogući kandidat Lidija Basta-Flajner. Tad nastane muk od nekoliko sekundi, a onda se oglasi Đera da mi kaže kako su Lidiju već pitali, a ona se zahvalila. Po toj intervenciji shvatim da su se oni ustezali misleći kako ću biti uvređen što meni prvom nije bilo ponuđeno. Kad smo tu tačku savladali, oni mi objasne da se radi samo o konkurisanju (o proceduri nisam imao pojma), kako će biti još ko zna koliko vrlo kvalifikovanih kandidata i da bi, eto, vredelo da i ja pokušam. Pristao sam. *The rest is history*. Izabran sam za sudiju Evropskog suda za ljudska prava 26. januara 2005, a na dužnost u Sudu stupio 4. aprila te iste godine. Dok ovo pišem, još uvek traje moj mandat sudije.

Moje druženje s Vojinom dobilo je novu i neočekivanu dimenziju, a ja uz sve ostalo još jedan nadimak. U svom karakterističnom stilu počeo je da me zove *judge*, ponekad čak *honourable judge*. Smešak je pri tome ostao onaj isti.

Na početku mog mandata u Sudu Vojin je jednom došao u Strazbur. Posle toga smo se viđali u Beogradu. Počeo sam intenzivno da se bavim pravom ljudskih prava. Ostao sam u duši profesor, to je neizlečivo. Zato nisam samo sudio, nego sam i pisao, prvo članke, a docnije i knjige. Vojin me je odmah pozvao na saradnju, pa sam izradio odeljak u njegovom novom udžbeniku o ljudskim pravima, što mi je predstavljalo veliku radost i počast. Moje ime stoji na koricama pored Vojinovog! Zamolio sam ga da napiše predgovor mojoj prvoj knjizi o Sudu, objavljenoj na srpskom, kao i onoj o pravu Konvencije, koja je objavljena na engleskom. Odazvao se tim molbama i učinio mi počast da kao pisac predgovora na svojevrsan način promoviše moje knjige.

Vojin je, inače, bio savestan čitalac tuđih rukopisa i radovalo me je kad je pristao da napiše predgovore, uz ostalo i zato što sam znao da će pažljivo pročitati ono što sam napisao. Sećam se njegovog skrupuloznog čitanja u drugoj prilici. Kad sam mu poklonio primerak svoga prvog romana, komentarisao ga je, ali od svih njegovih opaski najjasnije pamtim onu da je na određenoj stranici knjige pronašao grešku. Ime jedne ličnosti bilo je zamenjeno drugim. Ta greška me je beskrajno nervirala, pa sam se nadao da je čitaoci neće primetiti, ali Vojinu nije promakla. Voleo sam da Vojin pročita moje rukopise, jer je bio pouzdan filter za uklanjanje nedostataka kakvi se po pravilu javljaju u tekstovima, usled brzine pisanja i drugih sličnih razloga.

6. Konac pripovesti

Poslednji put smo Vojin i ja zajedno večerali u Beogradu, u restoranu „Guli“ u Skadarliji. Na večeru je hteo da nas vodi naš mladi kolega, Joksa,

s kojim me je upravo Vojin davno upoznao. Posle podne planiranog dana Joksa mi se javio telefonom, sav u neprilici. Kazao mi je kako nas je on pozvao na večeru, ali je Vojin postavio uslov da će doći „samo ako Čokalija plati“. Nesrećni Joksa nije znao šta da radi, jer je Vojin u svom stilu opet zbijao šalu. Lako smo pronašli rešenje: Čokalija je s velikim zadovoljstvom vodio na večeru.

Prilikom jednog od poslednjih susreta, Vojin je bio vrlo elegantan, ali sam primetio kako je malčice izgubio snagu. U maju 2012. Lidija Basta-Flajner je u Beogradu organizovala jubilarni skup Međunarodnog udruženja za ustavno pravo. Tim skupom je pomenuto udruženje, osnovano na kongresu u Beogradu, proslavilo trideset godina postojanja. Na onom prvom, osnivačkom kongresu Vojin je bio jedan od referenata, Lidija je valjda prvi put imala referat na skupu takvog formata, pa se sećam kako je bila uzbuđena, a ja sam bio potrčko. Sačekivao sam goste na aerodromu, radio u sekretarijatu skupa, dodavao naliv-pero predsedavajućem na sednici. Posle toliko godina uloge su se promenile. Lidija je 2012. sve organizovala, u svome dobro poznatom, energičnom i pedantnom stilu. Ja sam imao referat, a bio sam i kopredstavajući na završnoj sednici. Naš profesor, Vojin, u savršeno elegantnom odelu, bio je u publici jedan od doajena skupa. Delovao je pomalo umorno. U pauzi smo mu prišli Maja, moja supruga, koja je takođe prisustvovala skupu, i ja, da ga pozdravimo. Proveli smo neko vreme u razgovoru. Dobio sam pohvalu; kazao mi je kako je moj referat „imao glavu i rep“. To uopšte nije malo. Bio je oprezan u ocenama i škrt u pohvalama. Šale kakvim je pribegavao imale su ponekad zadatak da diplomatski zaobiđu neprijatnu krivinu u ljudskoj komunikaciji. Pohvalu sam zbog toga zapamtio i smatram je veoma značajnom.

Posle više godina bavljenja evropskim pravom ljudskih prava napisao sam udžbenik iz te materije. Poslao sam Vojinu rukopis. Nisam hteo da ga ponovo gnjavim molbom da piše predgovor. Smislio sam nešto drugo – da ja zahvalim onima koji su mi pomogli u naučnoj karijeri. Pošto sam razmislio, odlučio sam da zahvalim svojoj profesorki, Ljubici Kandić, koja mi je omogućila da se bavim naukom, primivši me za asistenta na fakultetu. Isto tako, zahvalio sam Lidiji i njenom suprugu, Tomasu Flajneru, ranijem direktoru Instituta za federalizam u Friburu, zato što su spasli moju karijeru pozvavši me u Švajcarsku. Najzad, mada ne najmanje važno, zahvalio sam Vojinu. Razmišljao sam kako da formulišem tu zahvalnost i odlučio da napišem kako mu zahvaljujem zato što me je uputio u bavljenje ljudskim pravima. Iskreno rečeno, dugujem mu daleko više, ali mi je s obzirom na priliku u kojoj je zahvalnost izražena izgledalo da to pogađa suštinu. Može biti da sam pogrešio. Nisam mu se dovoljno odužio, ali mi se čini da s obzirom na količinu dobrote koju sam od njega tokom višegodišnjeg druženja primio, to u suštini nije ni moguće.

Vojin je pristao da govori na promociji mog udžbenika u maloj, simpatičnoj knjižari „Službenog glasnika“, kod „Odeona“. Promocija je bila zakazana za 31. oktobar 2012. Mislim da sam 3. u tome mesecu dobio obaveštenje da je knjiga odštampana, pa sam odmah zamolio nadležne u „Službenom glasniku“ da jedan primerak dostave Vojinu. Ne znam da li mu je knjiga poslata, ali sumnjam da ju je primio. U rano poslepodne 5. oktobra javio mi se Joksa. Uzbudjenim glasom mi je saopštio da je Vojin umro. Završilo se naše druženje koje je umnogome obeležilo moj život.

Kad se danas u mislima vraćam vremenu provedenom u Vojinovom društvu, nije mi lako da stvorim sveobuhvatnu sliku o svome profesoru i dobrotvoru. Vojin je bio osporavan i napadan, ali se uglavnom nije branio. Uzdao se, reklo bi se, u englesku poslovicu da dela govore više od reči. To svakako mogu da potvrdim na osnovu njegovog odnosa prema meni. Priskakao mi je u pomoć delima, a ne rečima. Bio je hrabriji od mnogih koji su se busali u prsa, ali o tome nikad nije govorio. Držao se svojih načela i uverenja i onda kad nije bilo lako zastupati ih i polako je išao napred.

Iako su mu prebacivali kosmopolitizam, bio je u suštini veći Srbin od svojih kritičara. Po njemu, njegovom znanju i otmenim manirima među velikim svetom prepoznavala se naša, srpska kultura. Ceo život je proveo u Srbiji, iako je mogao da radi na mnogim stranim univerzitetima. Jedanput sam ga pitao zašto se nije odlučio da živi u inostranstvu. Iznenadila me je jednostavnost njegovog odgovora. Rekao mi je da ga to nikad nije zanimalo.

Priznanja su ga sistematski mimoišla, bar ona među sunarodnicima. Naprotiv, stranci su umeli bolje da procene njegov rad i vrednost. Poneo je dva počasna doktorata, jedan iz Engleske, drugi iz Kanade. Koliko je bio priznat i cenjen, videlo se ponekad u naoko sitnim, ali značajnim detaljima. Tako je bilo, na primer, kad je predsednik Evropskog suda za ljudska prava prvi put posetio Srbiju. Predsednik je bio francuski sudija Žan-Pol Kosta, pa je ambasador njegove države priredio ručak za malenu tročlanu delegaciju, kojoj sam po protokolu i ja pripadao. Osim nas, jedina zvanica na ručku bio je Vojin. Iskusni diplomata velike zemlje bio je dobro obavešten o tome koliki je Vojinov doprinos razvitku svesti o zaštiti ljudskih prava u Srbiji, pa nije propustio priliku da to pokaže.

Teško je bilo šta reći na kraju ove pripovesti. Vojin je zaista mnogo učinio za mene. Za sve to nije nikad tražio nikakvu protivuslugu. U stvari, jeste jednom. Zamolio me je da iz inostranstva donesem flašicu maslinovog ulja s tartufima, koje mnogo voli jedan od njegovih unuka.

.....

DOSIJE

.....

Jovica Trkulja

Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu

REHABILITACIJA POLITIČKIH OSUĐENIKA I KAŽNJENIKA U SRBIJI (12)

U pravnom savladavanju autoritarne prošlosti jedan od važnih koraka je rehabilitacija političkih osuđenika i kažnjenika. Taj korak je veoma težak i bolan, jer su tokom poluvekovne autoritarne vladavine i nepravne države mnogobrojna lica bila osuđivana mimo važećih pravnih normi, ili na osnovu neprimerenih i necivilizacijskih propisa. Zapravo, osnov kažnjavanja bila je politika partijske države i njena rigidna ideologija. Time je žrtvama političke represije naneta velika nepravda, a društvu istorijska sramota.

Zakon o političkoj rehabilitaciji i prateći zakoni koji treba da označe raskid sa praksom kršenja ljudskih prava u prošlosti odavno su postali stvarnost u drugim državama u tranziciji iz autoritarnog u demokratski poredak. Nakon sloma autoritarnih režima, većina zemalja u tranziciji (Mađarska 1989, DDR 1990, Češka i Ruska Federacija 1991, nešto kasnije Poljska, Slovačka, Rumunija, Bugarska, Hrvatska, Makedonija i Slovenija) uspostavljanjem mehanizama vladavine prava i pravne države uspele su da prevaziđu ovu istorijsku sramotu. One su, između ostalog, otvorile procese moralne, političke, pravne i ekonomske rehabilitacije.

U Srbiji je tek šest godina posle pada Miloševićevog autoritarnog režima uspostavljen društveni konsenzus u pogledu donošenja Zakona o rehabilitaciji žrtava političke represije. Naime, Narodna skupština Republike Srbije donela je 17. aprila 2006. godine Zakon o rehabilitaciji (Službeni glasnik, broj 33/2006). Nažalost, on nije bio praćen donošenjem nužnih, tzv. restitucionih zakona i propisa (zakona o dosijeima tajnih službi, zakona o denacionalizaciji i sl.), tako da je srpski Zakon o rehabilitaciji izneverio velike nade i očekivanja kako žrtava političke represije, tako i stručne i šire javnosti. Reč je o zakonu koji daje žrtvi političke represije pravo samo na to da se presuda proglasi ništavom i žrtva smatra neosuđivanom, a kada je kažnjena bez odluke, da se utvrdi da je bila žrtva iz političkih razloga.

Očigledno je da srpski zakonodavac u vreme donošenja Zakona o rehabilitaciji nije imao, niti danas ima, izgrađen stav o načinu na koji će pristupiti zakonskom regulisanju prava na obeštećenje žrtava političke represije.

Stoga se on opredelio za pravnu rehabilitaciju u užem smislu, izostavivši potpuno pravnu rehabilitaciju u širem smislu u vidu vraćanja naplaćene kazne, konfiskovane imovine, obeštećivanja za narušeno zdravlje ili prekinutu karijeru, priznavanja u radni staž vremena provedenog u zatvoru i dr. Ove slabosti Zakona o rehabilitaciji su otežale, ali nisu onemogućile njegovu primenu. Zahvaljujući većini nadležnih okružnih sudova, na čelu sa Vrhovnim sudom Srbije, Zakon se relativno uspešno primenjuje.

Redakcija časopisa Hereticus nastavlja da prati procese rehabilitacije političkih osuđenika i kažnjenika u Srbiji i da objavljuje pojedina dokumenta iz sudskih spisa koja imaju širi, principijelan značaj za kritičko preispitivanje naše autoritarne prošlosti.

U ovom broju objavljujemo relevantnu dokumentaciju u vezi sa rehabilitacijom Milana Gavrilovića.

Paja Jovanović, *Igra trik-trak (Većanje)*, olovka, oko 1886.

REHABILITACIJA MILANA GAVRILOVIĆA

Milan Gavrilović spada u najaktivnije i najsvestranije ličnosti koje su delovale u Srbiji u prvoj polovini XX veka. Pravnik po obrazovanju, pariški doktor, profesionalni diplomata, novinar, političar, ministar i publicista, ostavio je dubok trag u svim oblastima kojima se bavio. Ipak, u dugom periodu, od sredine XX stoleća do naših dana, on je bio skrajnut, zaboravljen, a njegovo delo i delatnost ignorisani. Za mnoge generacije formirane posle Drugog svetskog rata Gavrilović i njegovo doba kao da nisu ni postojali. Jedan od razloga tog zaborava čini presuda Vojnog veća Vrhovnog suda SFRJ 15. jula 1946. godine, kojom je Milan Gavrilović osuđen na desetogodišnju kaznu zatvora sa prinudnim radom. Pre pet godina, 2. oktobra 2008, Okružni sud u Beogradu doneo je rešenje o rehabilitaciji Milana Gavrilovića. Međutim, sticajem okolnosti, ta rehabilitacija je prećutana, tako da je nastavljeno višedecenijsko ćutanje o Milanu Gavriloviću.

1. Životni put i javne delatnosti Milana Gavrilovića

1. – Milan Gavrilović je rođen u Beogradu 23. novembra (po starom kalendaru) 1882. godine, od oca Uroša iz Zaječara i majke Agnice, rođene Vasić, iz Banata. Osnovnu i nižu gimnaziju završio je u Knjaževcu. Ispoljio je talent za matematiku i strane jezike. Gimnaziju s velikom maturom završio je u Zaječaru 1901. godine, a diplomirao je na beogradskom Pravnom fakultetu 1906. Pripadao je onom naraštaju Srba koji su kao komite išli u Makedoniju. Učestvovao je u četničkoj akciji 1905. Kao student, za vreme školskog raspusta, borio se u četničkoj jedinici u Južnoj Srbiji (Vardarskoj Makedoniji). Bio je ranjen u bici na Čelopeku 1905. godine. Počeo je da piše za novine kao student na Beogradskom univerzitetu, a kasnije je (1911–1923) pisao članke za list *Politika* i časopis *Srpski književni glasnik*.

Nakon završenih studija otišao je u Francusku na dalje školovanje. Na Pravnom fakultetu u Parizu odbranio je doktorsku disertaciju „Država i pravo“ 1. juna 1911. Iako je imao nepunih 29 godina, on se uhvatio ukoštac sa najkrupnijim pitanjem teorije države i prava, od kojeg su zazirali i mnogo poznatiji pravници.¹ Njegova disertacija je zaslužila najvišu ocenu

1 „U tom pogledu se Milan Gavrilović može porediti samo sa godinu dana starijim Hansom Kelzenom, koji je iste (1911) godine objavio jedno od svojih prvih ali najvažnijih dela *Glavni problemi teorije državnog prava*. Kelzen se zadržao na pravu, takoreći negirajući državu njenim svođenjem na pravni poredak, dok je Gavrilović, u znatno sažetijem radu, razmatrao pitanje odnosa države i prava, trudeći se da

i za nju je dobio Veliku nagradu Pariskog univerziteta za 1911. godinu. Gavrilovićeve disertacija je lepo primljena i visoko vrednovana u stručnoj javnosti Srbije. Najznačajniji prikaz Gavrilovićeve doktorske disertacije napisao je Đorđe Tasić 1924. On je posebno istakao da Gavrilović „ima osećanje za nove stvari, nove misli, one koje se tek rađaju i još su u procesu stvaranja, ako ne i na samom početku“.² Nažalost, Gavrilovićeve doktorske disertacije je prevedena na srpski jezik tek 2007. godine, kada je postala predmet ozbiljnih stručnih rasprava i preispitivanja.

Gavrilović je već u svojim tridesetim godinama stekao bogato pravno, političko i opšte obrazovanje. Ideološki je formiran pod uticajem političkih ideja Nikole Pašića, ali nije pripadao radikalima, već samostalcima. Bio je član tajne organizacije „Ujedinjenje ili smrt“, ali se razišao sa crnokrucima kada je saznao za nameru da ubiju kralja Aleksandra Obrenovića.

2. – Posle doktoriranja vratio se iz Pariza u Beograd i zaposlio u državnoj službi, u Ministarstvu inostranih dela. Prvo je radio kao praktikant (1912), potom kao pisar (1912), sekretar (1913–1919), direktor odeljenja (1919) i savetnik (1919–1923). U ratnim godinama 1912–1916. prvo se borio u četničkoj jedinici u Prvom balkanskom ratu (1912), a potom je bio sekretar predsednika vlade i ministra spoljnih poslova Nikole Pašića. Bio je sekretar delegacije Srbije na pregovorima o zaključenju mira s Bugarskom u Bukureštu 1913. godine. Sa vladom je 1915. prešao Albaniju do Skadra i povukao se na Krf, gde je ostao do avgusta 1916. Odatle je po zadatku upućen u London. Potom je bio sekretar Poslanstva Srbije u Atini (1918–1919). Posle kratkog boravka na radu u Beogradu (1919), kao direktor Političkog odeljenja i Odeljenja za izvršavanje međunarodnih ugovora službovao je u Sofiji (1920–1921) i Berlinu (1922), posebno radeći na pitanjima reparacija, a zatim u Rimu (1922–1923). Na svoj zahtev je penzionisan 1923. godine. Nakon toga posvetio se novinarstvu. Od 1924. do 1929. godine radio je u listu *Politika* kao glavni i odgovorni urednik.

U to vreme sve intenzivnije se bavio političkim radom. Jedan je od najuticajnijih članova političke stranke Savez zemljoradnika. Ova stranka

---

održati ravnotežu između ta dva pojma, iako bi i po naslovima poglavlja moglo da se zaključi da je veća pažnja posvećena državi. Međutim, to je prividno, jer se samo prvo poglavlje odnosi na državu, dok su sledeća dva posvećena pravnim pitanjima države, a poslednje (najduže) osnovu prava.“ Momir Milojević, „Milan Gavrilović kao teoretičar države i prava“, predgovor knjizi: Milan Gavrilović, *Država i pravo*, Centar za publikacije Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Beograd 2007. str. 9–10.

- 2 Đorđe Tasić, „L'Etat et le droit, par Milan Gavrilovitch; I. Choumenkovitch; Les Droits subjectifs publics des Particuliers; Mihailo Ilitch, Considérations générales sur la Société des nations et son droit“, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, knj. IX (XXVI), br. 2, Beograd 1924, str. 150.

je nastala posle Prvog svetskog rata iz Zadružnog pokreta Mihaila Avramovića u Srbiji i Organizacije težaka u Bosni i Hercegovini. Radila je na stvaranju „seljačke države na zadružnoj osnovi“. Na izborima 1920. osvojila je 27 mandata. Na čelu stranke je bio Jovan Jovanović Pižon, koji je pokušavao da održi dva krila (levo i desno) formirana 1923. Gavrilović je bio vođa desnog krila stranke, a kao potpredsednik imao je najveći uticaj u stranci i bitno je uticao na njenu politiku između dva rata. Bio je pristalica demokratske pravne države i protivnik autoritarizma. Zato je morao da napusti Beograd u doba uvođenja diktature 1929. godine,³ kada je kralj ukinuo ustav i raspustio sve stranke, pa i Savez zemljoradnika.

Sa Dragoljubom Jovanovićem bio je jedan od predvodnika Udružene opozicije 1935. i 1939. godine. Imao je značajnu ulogu u pokretu protiv ratifikacije Konkordata u Narodnoj skupštini, koji je potpisan između Jugoslavije i Vatikana 25. jula 1935. radi regulisanja položaja katoličke crkve u Jugoslaviji. Prema tom dokumentu katolička crkva je dobila privilegovan položaj u odnosu na druge verske zajednice, što je izazvalo nezadovoljstvo Srpske pravoslavne crkve i jednog broja političara i intelektualaca. Gavrilović se odlučno borio protiv konkordata, uprkos represiji policije. Javno je „istupao na demonstracijama, išao na proteste i na molepstija i litije, dobijao žandarske kundake“.⁴

Gavrilović je formalno postao predsednik Saveza zemljoradnika posle smrti Jovana Jovanovića Pižona 1939. godine. Pod njegovim rukovodstvom Savez zemljoradnika je dobijao sve značajniju ulogu.

3. – Kada su uspostavljeni diplomatski odnosi između Jugoslavije i SSSR-a, postavljen je, 25. juna 1940. godine, za izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra (ambasadora) u Moskvi, s tim što je od 24. do 27. marta 1941. bio u ostavci, u znak protesta protiv pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu. Ostavku je povukao kada je formirana vlada generala Simovića, u koju je ušao kao ministar bez portfelja, nastavljajući da služi kao poslanik u Moskvi. U tom svojstvu je, 5. aprila 1941, potpisao sa Molotovom Ugovor o prijateljstvu i nenapadanju između Jugoslavije i SSSR-a. Posle prekida diplomatskih odnosa od strane SSSR-a, sa osobljem poslanstva je, početkom juna 1941, napustio Sovjetski Savez. Nakon napada Nemačke na SSSR 22. juna 1941. Gavrilović je, na poziv predsednika vlade Simovića, došao u London. Želeo je da se vrati u Moskvu i nastavi diplomatsku službu. Međutim, tamo je postao nepoželjan pošto se nepovoljno izrazio o sovjetskom uređenju. Na drugoj strani, s razlogom se očekivalo

---

3 Gavrilović je bio primoran da početkom 1929. napusti Beograd i neko vreme provede u Vrnjcima pod policijskim nadzorom.

4 Dragoljub Jovanović, „Dr Milan Gavrilović“, *Medaljoni II*, Sabrana dela, knj. 14, str. 180.

da će Gavrilović kao deklarirani anglofil biti dragocen za kontakte sa britanskom vladom. Tu činjenicu su respektovali i britanski ministri.⁵

U vladi Dušana Simovića bio je ministar bez portfelja, a u emigrantskoj vladi u Londonu (1942–1943) bio je ministar pravde, poljoprivrede, snabdevanja i ishrane u vladama Slobodana Jovanovića i Miloša Trifunovića (1941–1943). Posle rata bio je član Jugoslovenskog narodnog odbora (1945), čiji je predsednik bio Slobodan Jovanović. Prema mišljenju stranih posmatrača, Gavrilović je bio „najjači član vlade Slobodana Jovanovića“ (Vilijam Džordž Mendel) i važio je za najsolidnijeg političara, izuzetne pronicljivosti i intuicije, koji je „video dalje i oštrije od drugih“.⁶

Između Gavrilovića i Slobodana Jovanovića postojao je visok stepen saglasnosti, razumevanja i uzajamnog uvažavanja. O bitnim političkim pitanjima kojima se bavila izbeglička vlada oni su imali slične stavove. O tome svedoči njihova prepiska objavljena u časopisu *Tamo daleko*.⁷ Ipak, o jednom pitanju su između njih postojale značajne razlike. Reč je o odnosu između jugoslovenstva i srpskog interesa. Gavrilović je bio pristalica integralne Jugoslavije, koja bi obuhvatala i Bugarsku. „Bio je uveren da su južnoslovenski narodi upućeni jedni na druge i da je Jugoslavija za sve njih najpodesnija zajednička kuća sposobna da obezbedi njihov istorijski opstanak i razvitak.“⁸

Međutim, on „nije apsolutizovao jugoslovensko stanovište, niti ga je branio bezuslovno. U njegovom jugoslovenstvu se nikada nisu umanjivali, niti iščezavali interesi srpskog naroda. Jugoslovenstvo – da, ali isključivo pod uslovom ispunjenja srpskih interesa i srpskog prava.“ Posle ustaških pokolja, po Gavrilovićevim rečima, „nije moglo biti opstanka sporazuma iz 1939. godine o Hrvatskoj banovini“.⁹ Zamerao je pojedinim hrvatskim političarima u vladi „da im je više stalo do borbe protiv Srba nego do borbe protiv Italijana i Nemaca“.

Sa tih pozicija Gavrilović je kritikovao poteze izbegličke vlade i zamerao Slobodanu Jovanoviću i drugim srpskim ministrima „na zapostavljanju srpske teze u odnosu na hrvatsku tezu“. Zapravo, on je bio privržen

---

5 „Britanski ministar inostranih poslova Antoni Iden, u jednom poverljivom izveštaju, podvukao je da su u jugoslovenskoj vladi jedino profesor (Slobodan) Jovanović i Gavrilović 'vredni pomena'. To Gavrilovićevo anglofilstvo nije bilo trajno. Kada je britanska vlada promenila politiku prema Jugoslaviji, Gavrilović je napustio Englesku i otišao u Ameriku.“ Predrag Milojević, *O ljudima i čudima*, Beograd 1982, str. 109–110.

6 Danilo Basta, „Milan Gavrilović u kovitlacu tragičnih istorijskih zbivanja“, pogovor knjizi: Milan Gavrilović, *Londonski dnevnik*, Žagor, Beograd 2013, str. 329–347.

7 *Tamo daleko*. Časopis Srba u slobodnom svetu, god. II, br. 3 (april-maj-juni 1959), str. 153. Cit. prema: Danilo Basta, *nav. delo*, str. 336–337.

8 Danilo Basta, *nav. delo*, str. 339.

9 *Isto*, str. 340.

srpskom stanovištu i sa te pozicije se zalagao za rešenje jugoslovenskog pitanja koje bi omogućilo ujedinjenje svih srpskih zemalja.

Nažalost, dramatični događaji na kraju rata i sporazumi saveznika u Teheranu i na Jalti rezultovali su formiranjem komunističke Jugoslavije, koja je, po Gavriloviću, predstavljala „hrvatsko rešenje jugoslovenskog pitanja“ i oživotvorenje antisrpske ideje „jaka Jugoslavija – slaba Srbija“. Iz tih razloga Gavrilović je odbio da uđe u Šubašićevu vladu, obrazlažući lično njenom mandataru „da to neće učiniti zato što su Hrvati već četiri puta izdali Jugoslaviju“.¹⁰

4. – Posle 1945. godine Gavrilović je bio jedan od vođa srpske političke emigracije u Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Američkim Državama. U posleratnim godinama sve više se udaljavao od političara okupljenih u Jugoslovenskom narodnom odboru u Londonu. Iz tih i sličnih razloga je 1950. godine iz Londona prešao u Sjedinjene Američke Države, gde je nastavio političko delovanje. Jedan je od osnivača Međunarodnog seljačkog saveza, u kojem su učestvovali predstavnici političkih partija istočnoevropskih zemalja u izbeglištvu. Do 1962. godine bio je predsednik Jugoslovensko-srpskog agrarnog saveza, a onda se povukao sa svih javnih i društvenih funkcija.

Nakon povlačenja iz politike živeo je u malom merilenskom gradu Betezda [Bethesda] sa suprugom Jelenom, ćerkom Kosarom, unukom Anđelijom. Sa Jelenom, rođenom Cincar-Janković, živeo je u harmoničnom braku do kraja života. Imali su sedmoro dece. Od sredine šezdesetih godina potpuno se posvetio spisateljskom i publicističkom radu. Pisao je i objavljivao radove na različite teme sve do pred samu smrt.

Gavrilovićevi savremenici i saradnici opisuju ga kao izuzetno sposobnu, visprenu, postojanu i stamenu ličnost. Kći Kosara je o svom ocu zapisala: „Mogao je da spava pod mostom i na dvoru...“ Poznata engleska književnica Rebeka Vest, autorka čuvene knjiga *Crno jagnje i sivi soko*, održavala je prijateljske odnose sa Milanom Gavrilovićem i njegovom porodicom.¹¹ O njemu je napisala izuzetno lepe stranice i visoko vrednovala njegovo političko iskustvo i stavove.

Čak je i njegov politički neistomišljenik i suparnik, Dragoljub Jovanović, o njemu govorio kritički, ali i afirmativno: „Bio je tragičan i mračan, ali je znao za humor, pa i za šalu... Jedan britanski poslanik pri našoj vladi, rekao je Milanu Ćurčinu da je Gavrilović *clever*. Na to je Pančevac odvratio da je svaki Srbijanac *clever*, što znači prirodno bistar. Gavrilović je više od toga. On je i inteligentan, jer ima lepo političko i opšte obrazovanje.

---

10 Isto, 344.

11 Vid. Kosara Gavrilović, *Rebeka Vest i Gavrilovići*, Žagor, Beograd 2008.

Ali njega sputava jedna unutrašnja kočnica. On je od Pašića učio kad je stari revolucionar postao oprezan, nesmeo i nemoćan.¹²

Umro je 1. januara 1976. godine u Betezdi i sahranjen u Libertvili (SAD). Na njegovom grobu su uklesane reči Rebeke Vest: „Bio je oličenje svetlosti u vreme kada smo mi odlučili da ostanemo u noćnoj tami.“

5. – Pored veoma bogatog i intenzivnog rada u diplomatiji i politici, Gavrilović je uspeo da napiše značajna naučna i publicistička dela, koja su imala znatan uticaj u našem kulturnom i političkom životu. Objavio je doktorsku disertaciju *Država i pravo* (1911) i više naučno-publicističkih knjiga: *Jugoslovenski problem* (Krf, 1918), *Političko-privredna demokratija* (Beograd 1923), *Srbi i Jugoslavija* (Vindzor 1960) i *Nikola Pašić* (Vindzor 1963). Između dva svetska rata pisao je u *Dnevnom listu*, *Odjeku* i *Politici*, uglavnom nepotpisano ili pod pseudonimom. U *Srpskom književnom glasniku* je, od februara 1921. do februara 1922, sastavljao političku hroniku pod pseudonimom „Privremeni“. U emigraciji je pisao u listovima i časopisima *Sloboda*, *Njegoš*, *Glas kanadskih Srba* i *Poruka*.¹³

Kao član izbegličke vlade, Milan Gavrilović je vodio dnevnik od 5. juna 1942. do 11. maja 1945. Gotovo svakodnevno je zapisivao svoja zapažanja o radu vlade, o dramatičnim zbivanjima, o ličnostima sa kojima se susretao. Pišući dnevnik, pokušavao je da objasni samom sebi zašto Britanci napuštaju Dražu Mihailovića, kada su svi u Londonu bili upoznati sa činjenicom da su u to vreme svi izveštaji koji su se na njega odnosili bili lažni.¹⁴

---

12 Dragoljub Jovanović, „Dr Milan Gavrilović“, *Medaljoni II*, str. 174, 179.

13 Vid. Momir Milojević, *nav. delo*, str. 178; Kosara Gavrilović, „O *Londonskom dnevniku* Milana Gavrilovića“, predgovor knjizi: Milan Gavrilović, *Londonski dnevnik*, str. 7–15.

14 Upor. Nataša Jovanović, „Kosara Gavrilović o lutanju političke emigracije“, intervju, *Pečat*, Beograd, 10. maj 2010. Tri godine kasnije Kosara Gavrilović je precizirala svoj odgovor zašto je Milan Gavrilović počeo da vodi dnevnik 1941. godine: „Kada je decembra meseca 1941. iz Kujbiševa stigao u London na referisanje, Milan Gavrilović je shvatio da prvi put u životu ne može da razume šta se oko njega dešava. Do tog trenutka nije bilo političkog događaja koji on nije mogao da prozre, niti je bilo političkih namera u koje nije mogao da pronikne do srži. A u trenutku koji je bio sudbonosan za opstanak njegove zemlje i njegovog naroda (koje je bezmerno voleo i kojima je verno služio celog svog života) on nije mogao da shvati ni politiku najvažnijeg saveznika, Velike Britanije, niti ponašanje svojih kolega, srpskih ministara u jugoslovenskoj vladi. (Jedino što mu je bilo potpuno jasno i razumljivo, to je bilo bestidno ponašanje njegovih kolega hrvatskih ministara u toj vladi. Mada je ipak bio malo iznenađen na početku, jer, dok nije video ponašanje Hrvata u Londonu, verovao je da su hrvatski pokolji morali ostaviti nekog traga na hrvatske ministre i njih same u nekoj maloj meri promeniti. Nažalost, to se nije dogodilo.) Mislim da je u tom trenutku Milan Gavrilović počeo sve da stavlja na hartiju, u nadi da će mu to dati celu sliku, koju će moći da analizira faktor po faktor, činjenicu po činjenicu, dok ne nađe onaj podatak koji će sve razjasniti. A kada je postalo jasno da smo ovu bitku izgubili, i da se moramo dalje boriti na

Ovi dnevnički zapisi objavljeni su prvi put pod naslovom „Odlomci iz dnevnika Milana Gavrilovića“ u *Glasniku Srpskog kulturno-istorijskog društva „Njegoš“* od decembra 1990. do juna 1993. Dnevnik je prvi put objavljen u Beogradu 2013. godine, pod naslovom *Londonški dnevnik*, u izdanju „Žagora“.¹⁵ Rukopis je pripremila za štampu Gavrilovićeva kćerka Kosara Gavrilović, a uvodni tekst napisao je njegov sin Aleksa Gavrilović. Registar imena je načinio unuk Milana Gavrilovića – Leon Kojen. Pogovor je napisao akademik Danilo N. Basta. Gavrilovićev *Londonški dnevnik*, zajedno sa sličnim radovima Slobodana Jovanovića, *Zapisi o problemima i ljudima*, Milana Grola (*Londonški dnevnik*), Koste St. Pavlovića (*Ratni dnevnik 1941–1945*), Mihaila Konstantinovića (*Politika sporazuma: Dnevničke beleške 1939–1941, Londonske beleške 1944–1945*), Miloša Crnjanskog (*Embahade*) i Desimira Tošića (*O ljudima*), predstavlja dragocene izvore i svedočanstva o radu izbegličke vlade i političke emigracije za vreme Drugog svetskog rata.¹⁶

2. Osuda i izgon

1. – Zbog Gavrilovićevih aktivnosti u svojstvu ministra u izbegličkoj vladi u Londonu u periodu 1941–1945. godine, posle rata je protiv njega podignuta optužnica. Suđeno mu je na osnovu Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države¹⁷ pred Vojnim većem Vrhovnog suda SFRJ od 10. juna do 15. jula 1946, zajedno sa još 23 lica. Optužnicom su bili obuhvaćeni istovremeno pripadnici Jugoslovenske vojske u otadžbini, članovi emigrantske vlade, poznati nedićevci i ljotićeveci, ali i neke tokom okupacije neangažovane ličnosti.

Suđenje je počelo 10. juna 1946. godine u dvorani Pešadijskog učilišta u Topčideru „po krivici Mihailović Dragoljuba Draže i ostalih zbog više dela koja potpadaju pod Zakon o krivičnim delima protiv naroda i države“: dr Stevana Moljevića, pre rata advokata u Banjaluci, člana Vrhovne komande Jugoslovenske vojske u otadžbini; Đure Vilovića, književnika i novinara iz Splita; Radoslava Radića, trgovca, komandanta JVO za Zapadnu Bosnu; Slavoljuba Vranješevića, bivšeg majora, komandanta za Zapadnu Bosnu; Miloša Glišića, kapetana bivše Jugoslovenske kraljevske vojske, komandanta; Dragomira Jovanovića, upravnika Grada Beograda pre rata, komandanta državne bezbednosti i vanrednog vladinog komesara za vreme okupacije; Boška Pavlovića, pre rata komandanta državne policijske straže u Zagrebu, pomoćnika Srpske državne straže; Tanasija Dinića, pre

---

nekom drugom frontu, sa drugom strategijom i bez ovih kolega, on je prestao o njima da piše.“ (*Novi Standard*, Beograd, 31. oktobar 2013.)

15 Milan Gavrilović, *Londonški dnevnik*, Žagor, Beograd 2013.

16 Upor. Danilo Basta, *nav. delo*, str. 332.

17 *Službeni list DFJ*, 66/45; *Službeni list FNRJ*, 86/46.

rata pešadijskog pukovnika u penziji i narodnog poslanika, ministra unutrašnjih poslova u vladi Milana Nedića; Velibora Jonića, pre rata profesora Vojne akademije i novinara, ministra prosvete u Nedićevoj vladi; Đure Dokića, armijskog generala u penziji, Nedićevog ministra; Koste Mušickog, inženjerijskog pukovnika, komandanta Srpskog dobrovoljačkog korpusa; dr Lazara Markovića, ministra u penziji; i dr Koste Kumanudija, penzionisanog ministra.

U odsustvu je suđeno prof. Slobodanu Jovanoviću, profesoru Beogradskog univerziteta i predsedniku jugoslovenske kraljevske vlade u inostranstvu; Božidaru Puriću, ranije činovniku Ministarstva inostranih dela, a za vreme okupacije predsedniku izbegličke vlade; dr Momčilu Ninčiću, ministru spoljnih poslova u emigrantskim vladama; Petru Živkoviću, armijskom generalu i ministru vojnom; Radoju Kneževiću, pre rata profesoru u Beogradu a za vreme okupacije ministru dvora u inostranstvu; dr Milanu Gavriloviću, ambasadoru i ministru u emigrantskim vladama; Živanu Kneževiću, majoru i šefu Vojnog kabineta predsednika jugoslovenske vlade u inostranstvu; Konstantinu Fotiću, ambasadoru u Vašingtonu; dr Mladenu Žujoviću, pre rata advokatskom pripravniku u Beogradu; i dr Živku Topaloviću, pre rata advokatu u Beogradu.

Optužnicu su zastupali pukovnik Miloš Minić i njegov pomoćnik, kapetan Miloš Jovanović. Sudije su bile pukovnik Mihailo Đorđević (predsednik veća, koji je, kao i Minić, ranije bio advokatski pripravnik kod optuženog Moljevića), Milija Laković, Mihailo Janković, Nikola Stanković i Radomir Ilić (sudije).

Optužene je branilo, pored Dragića Joksimovića i Nikole Đonovića, još 17 advokata (Rajko Atanacković, dr Milan Omčikus, Lazar Vučetić, Blažo Radović, Slavko Dukanac, dr Bogoljub Jovanović, Milan Živadinović, dr Dragoljub Joksimović, Đorđe Ćirić, Slobodan Subotić, Aleksandar Nikolić, dr Fridrih Pops, Ljuba Radovanović, Miloš Terzić, Pavle Milenković, David Alkalaj i Dragutin Tasić).

Optužbe protiv Milana Gavrilovića, koje su sve vezane za njegovu delatnost u svojstvu ministra izbegličke vlade, ticale su se podrške koju je tokom Drugog svetskog rata pružao Ravnogorskom pokretu i Jugoslovenskoj vojsci u otadžbini, kao kvislinškim formacijama koje su se borile na strani sila Osovine.

Postupak u kojem je suđeno Milanu Gavrilović bio je politički proces. Sudilo se grupi od 24 lica čije je delovanje bilo raznoliko i međusobno nespojivo: pripadnici JVO, članovi emigrantske vlade, pripadnici specijalne policije i drugi saradnici okupatora, kao i neke javne ličnosti koje se tokom okupacije nisu angažovale. Cilj je bio da se njihovo delovanje prikaže kao organizovana izdaja, a krivica kolektivizuje. Procesna prava

okrivljenih bila su krajnje ograničena: postupak nije bio dvostepen, a okrivljeni su bili lišeni delotvornog prava na žalbu.

Suđenje je trajalo manje od 30 radnih dana. Prisustvovala su mu hiljade ljudi, a pretresi su uživo prenošeni preko radija. Proces je pratilo preko 80 novinara iz Evrope, Amerike i Azije, među kojima su bili: Džon Gibson (*Dejli voker*, London), Sem Bruner (*Njujork tajms*), Sergej Borozenko (*Pravda*, Moskva), Ču Čingjang (Kineska novinska agencija – Hsinhua), pesnik Pol Elijar (Francuska), fotoreporter Egon Kiš (Čehoslovačka) i drugi.

2. – Vojno veće Vrhovnog suda SFRJ 15. jula 1946. godine donelo je presudu kojom je osudilo Milana Gavrilovića za krivično delo izdaje i ratnih zločina iz čl. 3, 4 i 6 Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države na: kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od deset godina; gubitak političkih i pojedinih građanskih prava u trajanju od pet godina; konfiskaciju celokupne imovine; i gubitak državljanstva.¹⁸

U presudi se navodi da je Gavrilović osuđen na ovako drastičnu kaznu zato što je, navodno, kao ministar emigrantskih vlada u Londonu, zajedno sa optuženima Slobodanom Jovanovićem i Božidarom Purićem (kao predsednicima vlada) i Momčilom Ninčićem, Petrom Živkovićem i Radojem Kneževićem (kao ministrima) počinio sledeća dela: (1) učestvovao u postavljanju Dragoljuba-Draže Mihailovića za ministra vojnog i načelnika štaba Vrhovne komande i slao mu direktive da ne počinje borbu protiv okupatora dok Nemačka ne kapitulira; (2) unapređivao, odlikovao i pohvaljivao četničke komandante koji su se pod komandom optuženog Mihailovića osobito isticali u saradnji sa okupatorom u borbi protiv partizana, dok je, s druge strane, lišio čina oficire koji su ostali verni svome narodu i svrstali se u redove oslobodilačke vojske i vodili borbu protiv okupatora; (3) upućivao optuženom Mihailoviću materijalnu i finansijsku pomoć iz državne kase da ih upotrebi za ugušenje narodnog ustanka; (4) trošio državni novac sa ciljem da u inostranstvu optuženog Mihailovića lažno predstave kao nosioca borbe protiv okupatora, a u zemlji raspirivao bratoubilačku borbu; (5) saglašavao se sa četničkim zločinima i sâm oglašavao preko radio-emisija stavljanje pod slovo „Z“ državljana Jugoslavije.

Presuda je postala izvršna odmah po izricanju – jedino su osuđeni na smrt mogli da u roku od 24 sata podnesu molbe za pomilovanje Prezidijumu Narodne skupštine FNRJ (molbe su odbijene, a osuđeni streljani nepunih 48 sati posle izricanja presude). Ideološki razlozi za suđenje i presudu vide se iz usmenog obrazloženja presude, koje je dao predsednik sudskog veća 15. jula 1946, osvrćući se na takvu tezu odbrane: „... svaka odbrana Mihailovićevog izdajničkog rada zasnovana na ideološkim razlozima [je] u stvari odbrana ideologije podržavanja okupacije, podržavanja

18 Presuda Vrhovnog suda FNRJ – Vojno veće, sud. br. 1/46 od 15.7.1946.

sistema porobljavanja naroda Jugoslavije, odbrana ideologije izdaje otadžbine, kakva je u stvari po svojoj suštini bila Mihailovićeve ideologija.¹⁹

Budući da je ovom presudom Milan Gavrilović bio lišen određenih političkih i građanskih prava, državljanstva i imovine, nije mogao da se vrati u domovinu, jer bi bio lišen slobode i upućen na izdržavanje desetogodišnje kazne zatvora s prinudnim radom. Nastavio je da živi do kraja života u inostranstvu, gde je i umro u svojoj 94. godini.

3. Sudska rehabilitacija Milana Gavrilovića

1. – Šest decenija kasnije, pozivajući se na Zakon o rehabilitaciji od 2006. godine,²⁰ zahtev za rehabilitaciju Milana Gavrilovića podneli su Okružnom sudu u Beogradu 21. avgusta 2008. godine ćerka Vukosava Kojen i unuk Leon Kojen, kao zainteresovana lica u smislu čl. 2 Zakona o rehabilitaciji.²¹ Podnosioci zahteva su naveli podatke o životu i radu Milana Gavrilovića i istakli da je njegov sudski progon bio preduzet isključivo iz političkih i ideoloških razloga, što je potkrepljeno sledećim argumentima: (1) tokom Drugog svetskog rata Jugoslovenska vojska u otadžbini, pod političkim rukovodstvom Ravnogorskog pokreta i jugoslovenske vlade u emigraciji, predstavljala je jedan od dva antifašistička pokreta, priznata i podržavana od savezničkih sila Antante; (2) postupak u kojem je osuđen Milan Gavrilović bio je po svim elementima *politički proces*; (3) grubo su kršena procesna prava okrivljenih (postupak nije bio dvostepen, a okrivljeni su bili lišeni delotvornog prava na žalbu); (4) optužbe protiv Milana Gavrilovića, koje su sve vezane za njegovu delatnost u svojstvu ministra, bile su neosnovane i, povremeno, apsurdne, jer je Gavrilović svoj antifašizam pokazao na delu kada je osudio pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu i dao ostavku na mesto poslanika u Moskvi. Iz tih razloga podnosioci zahteva su smatrali da su ispunjeni uslovi za rehabilitaciju Milana Gavrilovića iz čl. 1 Zakona o rehabilitaciji, jer je Milan Gavrilović 15. jula 1946. sudskom odlukom bio lišen određenih prava, iz političkih i ideoloških razloga.

2. – U Okružnom sudu u Beogradu, pred većem sastavljenim od sudija Branislava Bosiljkovića, predsednika veća, Olivera Pajić i Mirjane Aranđelović, članova veća, 2. oktobra 2008. održano je ročište, na kojem je doneto rešenje o rehabilitaciji Milana Gavrilovića.²² Sud je usvojio zahtev

---

19 *Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom: Stenografske beleške i dokumenta sa suđenja Dragoljubu-Draži Mihailoviću*, Beograd: 2005 [1946], str. 409.

20 Zakon o rehabilitaciji, *Službeni glasnik RS*, 33/06.

21 U ovom predmetu punomoćnici podnosioca zahteva Vukosave Kojen i Leona Kojena bili su Rade Mikijelj, Ivan Janković, Dejan Bogdanović, Katarina Radović, Vladimir Đerić i Mara Janković, advokati iz Beograda.

22 Rešenje Okružnog suda u Beogradu o rehabilitaciji Milana Gavrilovića, Reh. br. 76/08, 2.10.2008.

za Gavrilovićevu rehabilitaciju i utvrdio da je presuda Vrhovnog suda Federativne Narodne Republike Jugoslavije – Vojno veće sud. br. 1/46 od 15.7.1946. godine, u delu kojim je pokojni Milan Gavrilović osuđen na kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od deset godina, gubitak političkih i pojedinih građanskih prava u trajanju od pet godina, konfiskaciju celokupne imovine i na gubitak državljanstva, ništava od trenutka njenog donošenja i da su ništave sve njene pravne posledice, uključujući i kaznu konfiskacije imovine. Stoga se rehabilitovano lice – pokojni Milan Gavrilović – smatra neosuđivanim.²³

Sud je zaključio da je „Gavriloviću suđeno kao članu Izbegličke vlade u Londonu i pristalici drugačijih političkih ideja[,] koje su se kosile sa ideologijom čije su pristalice odnele vojno-političku pobedu u građanskom ratu koji se na ovim prostorima vodio istovremeno sa borbom protiv okupatora... Stoga[,] po nalaženju ovoga suda, sada pokojni Milan Gavrilović nije mogao biti osuđen kao neprijatelj i saradnik okupatora, jer to po svom celokupnom delovanju nije ni bio. Njemu je suđeno kao osobi drugačijeg političkog opredeljenja, a presuda kojom je osuđen nespojiva je sa načelima pravne države i rezultat je postupanja političkog pravosuđa. U [s]provedenom postupku bila su pogažena neka od osnovnih ljudskih prava i pravni principi, kao što je pravo na dvostepenost postupka – pravo na žalbu, s obzirom [na to] da je presuda odmah nakon njenog donošenja postala izvršna.“²⁴

3. – U periodu od donošenja Zakona o rehabilitaciji aprila 2006. godine do danas sudovi su doneli preko 2.000 rešenja o rehabilitaciji. Odjek i komentar u stručnoj i široj javnosti dobile su rehabilitacije značajnih ličnosti iz oblasti kulture, umetnosti, politike. Međutim, rehabilitacija Milana Gavrilovića je potpuno prećutana. O njemu i dalje preovladavaju ideološki sudovi i diskvalifikacije, a njegovo delo i angažman svode se na jednu jedinu ideju: „emigrantski antikomunizam“ i „nepomirljivi stav prema Narodnooslobodilačkoj borbi“. Sve drugo što je on radio i stvarao smatra se nevažnim. Na taj način je nastavljena višedecenijska praksa ignorisanja i zaborava Milana Gavrilovića.

Na sreću, bilo je i izuzetaka u toj praksi. Prvo je Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu 2007. objavio Gavrilovićevu doktorsku tezu u prevodu Vesne Todorović. Profesor dr Momir Milojević je uradio stručnu recenziju prevoda, napisao iscrpan predgovor i belešku o piscu. Knjiga je promovisana na Opštem seminaru Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

Šest godina kasnije, 2013, izašla je iz štampe knjiga Milana Gavrilovića *Londonski dnevnik*. Reč je o njegovom dragocenom svedočanstvu

23 *Isto*, str. 2–3.

24 *Isto*.

o dramatičnim događajima u vreme Drugog svetskog rata u kojima je učestvovao i o ličnostima sa kojima se susretao. Predgovor i uvod za ovu knjigu napisali su Kosara Gavrilović i Aleksa Gavrilović, ćerka i sin Milana Gavrilovića. Oni su dali niz važnih i novih podataka o ličnosti i delu svog oca, kao i podatke o nastanku i objavljivanju njegovih dnevničkih beleški, koje je vodio u kontinuitetu od 1942. do 1945. godine.

Najzad, ova knjiga sadrži i pogovor akademika Danila Baste pod naslovom „Milan Gavrilović u kovitlacu tragičnih istorijskih zbivanja“. Basta je povodom Gavrilovićevog *Londonskog dnevnika* uspeo da na pregnantan način prikaže njegov životni put, da osvetli njegov portret i ukaže na značaj njegovog dela i javnog delovanja. Njegov zaključak glasi da je „Gavrilovićev dnevnik prvorazredni dokument koji se mora uzimati u obzir i s kojim se mora računati ako se... želi da [se] stvori što potpunija i što vernija predstava o Jugoslovenskoj vladi u londonskom izbegištvu tokom Drugog svetskog rata... Oštroid i mudar, uz to i sa zamašnim diplomatsko-političkim iskustvom, okretnog duha, kadar da u magnovenju pronikne u smisao namera, odluka i postupaka raznih učesnika u kolopletu ondašnjih zbivanja, koja su se po srpski narod pokazala kao tragična i kobna, Milan Gavrilović je, zadržavajući pribranost i u najtežim situacijama, svagda činio promišljene predloge i zastupao političke ideje koje su u datim okolnostima bile razložne i trezvene.“²⁵

Sudska rehabilitacija Milana Gavrilovića (2008), njegov *Londonski dnevnik* (2013) i pomenuti prvi tekstovi o njemu i njegovom delu, koji su se pojavili 2007. i 2013. godine, predstavljaju značajne korake u povoljnom pravcu. Nadamo se da će oni otvoriti put za povratak Milana Gavrilovića i njegovog dela u zavičajno okrilje. Jer: „Milan Gavrilović zaslužuje da uđe u istoriju srpskog naroda, kao što srpski narod zaslužuje da se upozna sa njim i s njegovim delom.“²⁶ Stoga se slažemo sa onima koji smatraju da sudska rehabilitacija Milana Gavrilovića i „objavljivanje njegovog Dnevnika u otadžbini, kao i njegovog dela u celini, trebalo bi da potpomogne neophodnu potrebu da se konačno na uverljiv način opovrgnu i stave van snage svi dojakošnji ideološki sudovi i ocene o Milanu Gavriloviću, njegovoj ličnosti i njegovoj delatnosti“.²⁷

Tekstovi o sudskoj rehabilitaciji Milana Gavrilovića u časopisu *Hereticus* prilog su tim nastojanjima.

Jovica Trkulja

---

25 Danilo Basta, *nav. delo*, str. 345.

26 Kosara Gavrilović, *nav. delo*, str. 14.

27 Danilo Basta, *nav. delo*, str. 345–346.

ZAHTEV ZA REHABILITACIJU
MILANA GAVRILOVIĆA

Okružni sud
Beograd
21.8.2008.

Predmet: Zahtev za rehabilitaciju Milana Gavrilovića

Lice čija se rehabilitacija zahteva je Milan Gavrilović, rođen 06.12.1882. u Beogradu, od oca Uroša i majke Agnice r. Vasić, umro 01.01.1976. u Betezdi (Bethesda) u Merilendu (Maryland), Sjedinjene Američke Države.

DOKAZ: 1/ uverenje o smrti Milana Gavrilovića

Iz braka sa Jelenom r. Cincar-Janković imao je sedmoro dece, među kojima i Vukosavu, udatu Kojen.

Ovaj zahtev podnose ćerka Vukosava Kojen i unuk Leon Kojen, kao zainteresovana lica u smislu čl. 2 Zakona o rehabilitaciji („Službeni glasnik RS“, 33/06; u daljem tekstu: Zakon).

DOKAZ: 2/ izvod iz matične knjige rođenih za Vukosavu Kojen

3/ izvod iz matične knjige rođenih za Leona Kojena

Milan Gavrilović je osnovnu školu i nižu gimnaziju završio u Knjaževcu, maturirao u Zaječaru, a diplomirao prava u Beogradu (1906). Kao student, za vreme školskog raspusta, borio se u četničkoj jedinici i ranjen je u bitci na Čelopeku (1905). Doktorirao je pravne nauke na Sorboni u Parizu (1911).

U državnoj službi je bio od 1911. do 1923, između ostalog kao sekretar Predsednika vlade i Ministra spoljnih poslova Nikole Pašića (1912–1916) i diplomat u Londonu, Atini, Berlinu i Rimu. U Pašićevoj pratnji je 1915. prešao Albaniju do Skadra. Borio se u četničkoj jedinici u Balkanskom ratu (1912).

Kada je napustio državnu službu, Gavrilović se uglavnom bavio novinarstvom, a od 1924. do 1930. bio je rukovodilac i glavni urednik dnevnog lista *Politika*.

Od 1920. do 1940. učestvuje u organizovanju i širenju novo osnovane opozicione političke stranke Savez zemljoradnika, čiji je potpredsednik bio do 1939, kada je Gavrilović izabran za predsednika i kada je stranka po prvi put ušla u vladu.

Gavrilović je bio prvi poslanik Kraljevine Jugoslavije u Sovjetskom Savezu, 1940–1941, s tim što se od 24. do 27. marta 1941. nalazio u ostavci, u znak protesta protiv pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu. Ostavku je povukao kada je formirana vlada generala Simovića, u koju je ušao kao ministar bez portfelja, nastavljajući da služi kao poslanik u Moskvi.

Drugi svetski rat je proveo u Londonu, kao ministar pravde u vladama Slobodana Jovanovića i Miloša Trifunovića (1941–1943), ali i kao član Jugoslovenskog narodnog odbora (1945), čiji je predsednik bio Slobodan Jovanović.

Posle rata, 1950. godine, Gavrilović je iz Londona prešao u Sjedinjene Američke Države, gde je bio jedan od osnivača Međunarodnog seljačkog saveza, u kome su učestvovali predstavnici političkih partija istočnoevropskih zemalja u izbeglištvu. Do 1962. godine bio je predsednik Jugoslovensko-srpskog agrarnog

saveza, ali se tada povukao sa svih javnih i društvenih funkcija, s tim što je nastavio da piše i objavljuje sve do pred samu smrt.

Presudom Vrhovnog suda FNRJ – Vojno veće, sud. br. 1/46 od 15.07.1946. godine, Milan Gavrilović je u odsustvu osuđen za krivična dela izdaje i ratnih zločina iz čl. 3, 4 i 6 Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države („Službeni list DFJ“, 66/45, „Službeni list FNRJ“, 86/46) na:

- kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od deset godina;
- gubitak političkih i pojedinih građanskih prava u trajanju od pet godina;
- konfiskaciju celouzne imovine; i
- gubitak državljanstva,

zato što je, navodno, kao ministar emigrantskih vlada u Londonu, zajedno sa optuženima Slobodanom Jovanovićem i Božidarom Purićem (kao predsednicima vlada) i Momčilom Ninčićem, Petrom Živkovićem i Radojem Kneževićem (kao ministrima):

- a) u januaru 1942. imenovao optuženog Dragoljuba-Dražu Mihailovića za ministra vojnog a u julu iste godine i za načelnika štaba Vrhovne komande i slao mu direktive da ne počinje borbu protiv okupatora dok Nemačka ne kapitulira, odnosno dok se jače savezničke snage ne iskrcaju u Jugoslaviju, dok je s druge strane odobravao, podstrekavao i politički pomagao optuženog Mihailovića u borbi protiv oslobodilačkih snaga u Jugoslaviji;
- b) unapređivao, odlikovao i pohvaljivao četničke komandante koji su se pod komandom optuženog Mihailovića osobito isticali u saradnji sa okupatorom u borbi protiv partizana, dok je s druge strane lišio čina oficire koji su ostali verni svome narodu i svrstali se u redove oslobodilačke vojske i vodili borbu protiv okupatora, hapsio i proganjao u inostranstvu oficire koji su odobrali oslobodilačku borbu i izrazili želju da se vrate u otadžbinu i da se bore protiv okupatora;
- v) upućivao optuženom Mihailoviću oružje, municiju, odeću i ostalu ratnu spremu i veće količine novca iz državne kase da ih upotrebi za ugušenje narodnog ustanka;
- g) rasipajući državni novac, organizovao i davao radio-emisije preko inostranih stanica, izdavao za inostranstvo i u zemlju ubacivao razne publikacije, podmićivao reakcionarne novine i štampu sa ciljem da u inostranstvu optuženog Mihailovića lažno predstave kao nosioca borbe protiv okupatora, a u zemlji raspirivao bratoubilačku borbu i slabio otpornu snagu naših naroda u borbi protiv okupatora; i
- d) tačno znajući da četnici optuženog Mihailovića vrše pokolje nad narodom, saglašavao se sa četničkim zločinima i sam oglašavao preko radio-emisija stavljanje pod slovo „Z“ državljana Jugoslavije.

DOKAZ: – presuda Vrhovnog suda FNRJ – Vojno veće, sud. br. 1/46 od 15.07.1946. godine, koja se – zbog obimnosti – ovde ne dostavlja u kopiji, s obzirom da se ona već nalazi u spisima rehabilitacionih predmeta Okružnog suda u Beogradu, kao na primer u predmetu Reh. 28/06

Citiranjem presudom je Milan Gavrilović bio lišen određenih prava (političkih, nekih građanskih), državljanstva i imovine; nije mogao da se vrati u domovinu

jer bi tu bio lišen slobode i upućen na izdržavanje desetogodišnje kazne zatvora s prinudnim radom; najzad, i u inostranstvu je živeo pod pretnjom da će presuda protiv njega biti izvršena.

Opisani sudski progon Milana Gavrilovića je bio preduzet isključivo iz političkih i ideoloških razloga, u smislu odredbe čl. 1 Zakona, što se dokazuje sledećim argumentima:

Tokom Drugog svetskog rata u Jugoslaviji su postojala dva antifašistička pokreta, čije oružane snage su predstavljali: (1) Narodno-oslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije (NOV i POJ), pod presudnim političkim uticajem Komunističke partije Jugoslavije; i (2) Jugoslovenska vojska u otadžbini, pod političkim rukovodstvom Ravnogorskog pokreta i jugoslovenske vlade u emigraciji. Ova dva pokreta su se dijametralno razlikovala po svojim političkim i ideološkim vrednostima i ciljevima: prvi se zalagao za uspostavljanje „socijalističkog“ (tj. komunističkog) društveno-ekonomskog uređenja, za „narodnu demokratiju“ (izbori bez suprotstavljenih političkih partija) i za republiku kao oblik državnog uređenja, a drugi za slobodno tržište, parlamentarnu demokratiju i monarhiju. U međusobnom sukobu, prvi pokret je odneo pobjedu: 1946. godine je ukinuta monarhija i proglašena Federativna Narodna Republika Jugoslavija. Milan Gavrilović je bio istaknuti predstavnik onog drugog, poraženog pokreta. Pobjednici su sistematski preduzimali represivne mere prema poraženima, s ciljem da ih „politički razvlaste“, a same mere su uključivale i konfiskaciju imovine, kao i lišenje slobode, građanskih i političkih prava, pa i života. U tom kontekstu treba posmatrati sudski postupak u kome je osuđen Milan Gavrilović.

Postupak u kome je osuđen Milan Gavrilović bio je jedan *politički proces*: sudilo se grupi od 24 lica, odnosno – kako su pisale tadašnje novine – „grupi od 24 izdajnika i ratna zločinca“; suđenje je trajalo manje od 30 radnih dana (od 10. juna do 15. jula 1946); sudsko veće je zasedalo u dvorani Pešadijskog učilišta u Topčideru, prisustvovalo mu je oko 30.000 ljudi, a pretresi su uživo prenošeni preko radija. Ideološki razlozi za suđenje i presudu vide se iz usmenog obrazloženja presude, koje je dao predsednik sudskog veća 15.07.1946, osvrćući se na takvu tezu odbrane: „svaka odbrana Mihailovićevo izdajničkog rada zasnovana na ideološkim razlozima [je] u stvari odbrana ideologije podržavanja okupacije, podržavanja sistema porobljavanja naroda Jugoslavije, odbrana ideologije izdaje otadžbine, kakva je u stvari po svojoj suštini bila Mihailovićevo ideologija“.^{*28}

Procesna prava okrivljenih bila su krajnje ograničena: postupak nije bio dvostepen, a okrivljeni su bili lišeni delotvornog prava na žalbu. Presuda je postala izvršna odmah po izricanju – jedino su osuđeni na smrt mogli da u roku od 24 sata podnesu molbe za pomilovanje Prezidijumu Narodne skupštine FNRJ (molbe su odbijene, a osuđeni streljani nepunih 48 sati posle izricanja presude).

Optužbe protiv Milana Gavrilovića, koje su sve vezane za njegovu delatnost u svojstvu ministra, bile su neosnovane i, povremeno, apsurdne. Gavrilović je svoj antifašizam pokazao na delu još kada je, kao poslanik u Moskvi, dao ostavku zbog pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu. A i inače, jugoslovenska vlada u izbeglištvu, kojoj je pripadao, bila je saveznica sila Antante. Ona je prihvatila

* *Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom: Stenografske beleške i dokumenta sa suđenja Dragoljubu-Draži Mihailoviću*, Beograd: 2005 [1946], str. 409.

Atlantsku povelju, kao i Deklaraciju o savezničkoj solidarnosti u zajedničkoj borbi protiv Nemačke i njenih saveznika. a u januaru 1942. godine je prihvatila i Vašingtonsku deklaraciju. Ta vlada nije saradivala sa silama Osovine u borbi protiv NOV i POJ, a davala je podršku Jugoslovenskoj vojsci u otadžbini. Sve su ovo poznate istorijske činjenice, koje je Okružni sud u Beogradu usvojio kao takve u nizu svojih odluka (npr. rešenje Reh-28/06 od 11.06.2007).

Milan Gavrilović je 1946. godine osuđen zbog podrške koju je tokom Drugog svetskog rata pružao Ravnogorskom pokretu i Jugoslovenskoj vojsci, kao kvasilinškim formacijama koje su se borile na strani sila Osovine. Međutim, prema pozitivnom pravu Republike Srbije, četnički pokret nije imao takav karakter. Zakonom o izmenama i dopunama Zakona o pravima boraca, vojnih invalida i članova njihovih porodica („Službeni glasnik RS“, 137/04), pripadnici Jugoslovenske vojske u otadžbini i Ravnogorskog pokreta (od 17.04.1941. do 15.05.1945) dobili su status boraca Narodno-oslobodilačkog rata i u potpunosti su izjednačeni sa pripadnicima NOV i POJ, bez obzira na to da li su u međuvremenu bili osuđeni pravnosnažnim sudskim presudama i da li su učestvovali u borbama protiv partizana. Već ova okolnost, sama po sebi, predstavlja dovoljan osnov za rehabilitaciju Milana Gavrilovića u smislu Zakona.

Kao što je gore pokazano, ispunjeni su uslovi za rehabilitaciju Milana Gavrilovića iz čl. 1 Zakona: (1) Gavrilović je 15.07.1946. sudskom odlukom bio lišen određenih prava, iz političkih i ideoloških razloga; i (2) Gavrilović je imao prebivalište na teritoriji Republike Srbije (Beograd), s tim što je u vreme progona boravio u Londonu. Za rehabilitaciju Milana Gavrilovića nadležan je, u smislu čl. 3 st. 1 Zakona, Okružni sud u Beogradu, jer je progon protiv njega izvršen u Beogradu.

S obzirom na izloženo, podnosioci zahteva, preko svog punomoćnika, uredno ovlašćenog na zastupanje po punomoćjima koja se prilažu ovde pod 4/ i 5/, predlažu da taj Sud, nakon održanog javnog pretresa, usvoji njihov zahtev za rehabilitaciju i donese sledeće

REŠENJE

USVAJA SE ZAHTEV Vukosave Kojen i Leona Kojena ZA REHABILITACIJU SADA POK. MILANA GAVRILOVIĆA, rođenog dana 06.12.1882. u Beogradu, od oca Uroša i majke Agnice, preminulog u Betezdi, Sjedinjene Američke Države, dana 01.01.1976, PA SE UTVRĐUJE da je presuda Vrhovnog suda Federativne Narodne Republike Jugoslavije – Vojno veće sud. br. 1/46 od 15.07.1946. godine, u delu kojim je sada pok. Milan Gavrilović osuđen na kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od deset godina, gubitak političkih i pojedinih građanskih prava u trajanju od pet godina, konfiskaciju celokupne imovine i na gubitak državljanstva, NIŠTAVA OD TRENUTKA NJENOG DONOŠENJA – 15.07.1946. godine i da su NIŠTAVE SVE NJENE PRAVNE POSLEDICE, uključujući i kaznu konfiskacije imovine, a REHABILITOVANO LICE – SADA POK. MILAN GAVRILOVIĆ SMATRA SE NEOSUĐIVANIM.

U Beogradu,
21.08.2008.

VUKOSAVA KOJEN
LEON KOJEN

Zastupaju ih advokati: Rade Đ. Mikijelj,
dr Ivan D. Janković, Dejan P. Bogdanović,
Katarina M. Radović, Vladimir M. Đerić,
Mara V. Janković,

REŠENJE OKRUŽNOG SUDA U BEOGRADU
O REHABILITACIJI

Reh. br. 7b/08

OKRUŽNI SUD U BEOGRADU, u veću sastavljenom do sudija: Branislava Bosiljkovića, predsednika veća, Pajić Olivere i Arandžević Mirjane, članova veća, u pravnoj stvari podnosilaca zahteva Kojen Vukosave i Kojen Leona, oboje iz Beograda, čiji su punomoćnici Rade Mikijelj, Ivan Janković, Dejan Bogdanović, Katarina Radović, Vladimir Đerić i Mara Janković, advokati iz Beograda, ulica Vlajkovićeve br. 28, radi rehabilitacije sada pokojnog Gavrilović Milana, doneo je dana 2.10.2008. godine,

REŠENJE

USVAJA SE zahtev Kojen Vukosave i Kojen Leona, oboje iz Beograda, za rehabilitaciju pokojnog Gavrilović Milana, rođenog 6.12.1882. godine u Beogradu, od oca Uroša i majke Agnice, rođene Vasić, umrlog 1.1.1976. godine u Betesdi, država Merilend, SAD, pa se utvrđuje da je presuda Vrhovnog suda FNRJ-Vojno veće, Sud. br. 1/46 od 15.7.1946. godine, u delu kojim je sada pokojni Milan Gavrilović osuđen na kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od 15 godina, gubitak političkih i pojedinih građanskih prava u trajanju od 8 godina, konfiskaciju celokupne imovine i gubitak državljanstva, ništava od trenutka njenog donošenja i da su ništave sve njene pravne posledice, uključujući i kaznu konfiskacije imovine, a rehabilitovano lice – pokojni Gavrilović Milan smatra se neosuđanim.

Obrazloženje

Podnosioci zahteva navode da je njihov otac i deda, sada pokojni Milan Gavrilović, osuđen u odsustvu presudom Vrhovnog suda FNRJ-Vojno veće, Sud. br. 1/46 od 15.7.1946. godine, za krivično delo izdaje i ratnih zločina iz članova 3, 4 i 6 Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države, na kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od 15 godina, gubitak političkih i pojedinih građanskih prava u trajanju od 8 godina, konfiskaciju celokupne imovine i gubitak državljanstva. Naveli su da je sada pokojni Milan Gavrilović diplomirao prava u Beogradu 1906. godine, a doktorirao na Sorboni 1911. godine i da je iste godine stupio u državnu službu, između ostalog i kao sekretar Predsednika Vlade i ministra spoljnih poslova Nikole Pašića, odnosno kao diplomata u više evropskih država, te da se po napuštanju državne službe, nakon 1923. godine, uglavnom bavio novinarstvom – od 1924. godine do 1930. godine bio je rukovodilac i glavni urednik dnevnog lista „Politika“. Ukazali su da je u periodu od 1920. godine do 1940. godine učestvovao u organizovanju i širenju opozicione političke stranke – Saveza zemljoradnika, čiji je predsednik postao 1939. godine, kada je ova stranka po prvi put ušla u Vladu. Posebno su istakli da je pokojni Milan Gavrilović bio prvi poslanik Kraljevine Jugoslavije u SSSR-u (1940–1941. godina), s tim što se, u znak protesta zbog pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu, nalazio u ostavci od 24 do 27.3.1941. godine. Ostavku je povukao kada je formirana Vlada generala Simovića, u koju je ušao kao ministar bez portfelja, a Drugi svetski rat je proveo u Londonu kao ministar pravde u Vladama Slobodana Jovanovića i Miloša Trifunovića (1941–1943. godina) i kao član Jugoslovenskog narodnog odbora. Smatrajući da je sudski progon pokojnog Milana Gavrilovića bio preduzet isključivo iz političkih

i ideoloških razloga, predložili su da se, u skladu sa odredbama Zakona o rehabilitaciji, usvoji njihov zahtev.

U provedenom postupku izvedeni su sledeći dokazi: pročitana presuda Vrhovnog suda FNRJ-Vojno veće, Sud. br. 1/46 od 15.7.1946. godine, potvrda o smrti Milana Gavrilovića od 5.1.1976. godine, izvod iz matične knjige rođenih za podnosioca zahteva Kojen rođenu Gavrilović Vukosavu od 20.8.2008. godine i izvod iz matične knjige rođenih za podnosioca zahteva Kojen Leona, od 18.8.2008. godine. Ocenom izvedenih dokaza, u smislu člana 8 ZPP-a u vezi člana 30 stav 2 ZVP, utvrđeno je sledeće činjenično stanje.

Podnosioci zahteva Gavrilović, udata Kojen Vukosava i Kojen Leon, su ćerka i unuk pokojnog Gavrilović Milana koji je rođen 6.12.1882. godine u Beogradu, od oca Uroša i majke Agnice rođene Vasić, a preminuo 1.1.1976. godine u Betesdi, država Merilend, SAD. Presudom Vrhovnog suda FNRJ-Vojno veće. Sud. br 1/46 od 15.7.1946. godine, donetoj nakon glavnog pretresa održanog u periodu od 10.6. do 11.7.1946. godine, optuženi Milan Gavrilović je oglašen krivim što je kao ministar, zajedno sa optuženima Jovanović Slobodanom, Purić Božidarom, Ninčić Momčilom, Živković Petrom i Knežević Radojem

a) u januaru 1942. godine, optuženog Mihailovića imenovao za ministra vojnog, a u julu iste godine i za načelnika Štaba vrhovne komande, slao mu direktive da ne počinje borbu protiv okupatora dok Nemačka ne kapitulira, odnosno dok se jače savezničke snage ne iskrcaju u Jugoslaviji, odobravao, podstrekavao i politički pomagao optuženog Mihailovića u borbi protiv oslobodilačkih snaga u Jugoslaviji;

b) unapređivao, odlikovao i pohvaljivao četničke komandante koji su se pod komandom optuženog Mihailovića osobito isticali u saradnji sa okupatorom u borbi protiv partizana, a s druge strane lišio čina oficire koji su ostali verni svom narodu, svrstali se u redove oslobodilačke vojske i vodili borbu protiv okupatora, hapsio i proganjao oficire u inostranstvu koji su odobravali oslobodilačku borbu i izrazili želju da se vrate u otadžbinu i da se bore protiv okupatora;

c) upućivao optuženom Mihailoviću oružje, municiju, odeću i ostalu ratnu opremu, kao i veće količine novca iz državne kase da ih upotrebi za gušenje narodnog ustanka;

d) rasipajući državni novac organizovao i davao radio emisije preko inostranih stanica, izdavao za inostranstvo i u zemlju ubacivao razne publikacije, podmićivao reakcionarne novine i štampu sa ciljem da u inostranstvu optuženog Mihailovića lažno predstavi kao nosioca borbe protiv okupatora, a u zemlji raspirivao bratoubilačku borbu i slabio otpornu snagu naših naroda u borbi protiv okupatora;

e) saglašavao se sa četničkim zločinima iako je znao da četnici optuženog Mihailovića vrše pokolje nad narodom i oglašavao preko radio-emisija stavljanje pod slovo „Z“ državljana Jugoslavije.

Na opisani način, optuženi Milan Gavrilović je izvršio krivično delo izdaje i ratnog zločina iz člana 3 tačke 3, 4 i 6 Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države, zbog čega je, na osnovu članova 4 i 5 tog zakona u vezi sa članom 16 Zakona o državljanstvu i članovima 1, 3, 5 i 6 Zakona o vrstama kazne, osuđen na kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od 15 godina, gubitak političkih i pojedinih građanskih prava u trajanju od 8 godina, konfiskaciju celokupne imovine i gubitak državljanstva. Doneta presuda ne sadrži pouku o pravu osuđenih na izjavljivanje pravnog leka.

Polazeći od ovako utvrđenog činjeničnog stanja, sud je našao da je zahtev za rehabilitaciju u ovoj pravnoj stvari osnovan.

Prema članu 1 Zakona o rehabilitaciji („Službeni glasnik RS“ br. 33/06) rehabilituju se lica koja su od 6.4.1941. godine do dana stupanja na snagu tog zakona (25.4.2006. godine), bez sudske ili administrativne odluke, odnosno sudskom ili administrativnom odlukom lišena, iz političkih ili ideoloških razloga, života, slobode ili nekih drugih prava, a imala su prebivalište na teritoriji Republike Srbije.

Sada pokojni Milan Gavrilović bio je jedan od osnivača političke stranke – Savez zemljoradnika koja je, 1939. godine, u vreme kada je on bio njen predsednik, prvi put ušla u Vladu Kraljevine Jugoslavije. Tokom 1940–1941. godine obavljao je poslove prvog poslanika Kraljevine Jugoslavije u SSSR-u, na koji položaj je dao ostavku u znak protesta zbog potpisivanja Bečkog protokola od 25.3.1941. godine kojim je Kraljevina Jugoslavija pristupila Trojnom paktu. Ostavku je povukao nakon puča izvedenog 27.3.1941. godine i pošto je general Dušan Simović sastavio Vladu u kojoj je dobio mesto ministra bez portfelja. Ova Vlada je neposredno pred vojni slom Jugoslavije izbegla u London i nastavila da zastupa Kraljevinu Jugoslaviju preko svojih diplomatskih predstavništava i informacionih centara u savezničkim i neutralnim zemljama. Jugoslovenska vlada u izbeglištvu u kojoj je sada pokojni Milan Gavrilović bio ministar od 1941. godine do 1943. godine, prihvatila je Atlantsku povelju, Deklaraciju o savezničkoj solidarnosti u zajedničkoj borbi protiv Nemačke i njenih saveznika, a u januaru 1942. godine i Vašingtonsku deklaraciju Ujedinjenih nacija. Za savezničke države ova Vlada je postojala na osnovu ustavnog i međunarodno-pravnog kontinuiteta Kraljevine Jugoslavije. Prema kraljevskoj vladi u izbeglištvu, fašističke države su prekršile međunarodno-pravne norme, prisvajajući pravo da okupaciju, kao privremeni čin i prelazno stanje, koriste za razbijanje države čiji su se ustavni predstavnici deklarirali za nastavak rata u sastavu savezničke koalicije. Bila je to Vlada koju su sačinjavali predstavnici građanskih političkih stranaka i ličnosti građanske političke orijentacije. Vlada nije saradivala sa silama osovine u borbi protiv partizanskih odreda Narodno-oslobodilačke vojske u zemlji, a davala je podršku Jugoslovenskoj vojsci u otadžbini i Ravnogorskom pokretu. Ove oružane snage su, u većem delu rata, materijalno i vojno pomagale države okupljene u antifašističkoj koaliciji. Sve ovo su poznate istorijske činjenice.

Pripadnici Jugoslovenske vojske u otadžbini i Ravnogorskog pokreta od 17.4.1941. godine do 15.5.1945. godine su, Zakonom o izmenama i dopunama Zakona o pravima boraca, vojnih invalida i članova njihovih porodica („Službeni glasnik RS“ br. 137/04), dobili status boraca narodno-oslobodilačkog rata u pogledu prava priznatih tim zakonom i u potpunosti su izjednačeni sa pripadnicima partizanskih odreda Narodno-oslobodilačke vojske i Jugoslovenske armije, bez obzira na to da li su osuđeni pravnosnažnim sudskim presudama i da li su učestvovali u borbama protiv partizana.

U sastavu takve Vlade delovao je i sada pokojni Gavrilović Milan, kome je u jednom periodu bio poveren resor ministra pravde. U tom svojstvu, tokom 1946. godine, sudio mu je Vrhovni sud FNRJ, zajedno sa još nekim članovima izbegličke Vlade i optuženim Dragoslavom Mihailovićem, komandantom Jugoslovenske vojske u otadžbini i jedno vreme ministru vojske. Suđeno mu je kao pristalici drugačijih političkih ideja koje su se kosile sa ideologijom čije su pristalice odnele

vojno-političku pobjedu u građanskom ratu koji se na ovim prostorima vodio istovremeno sa borbom protiv okupatora. Stavljeno mu je na teret i osuđen je za političku, propagandnu i materijalnu podršku antikomunističkim snagama u zemlji.

Stoga, po nalaženju ovoga suda, sada pokojni Milan Gavrilović nije mogao biti osuđen kao narodni neprijatelj i saradnik okupatora, jer to po svom celokupnom delovanju nije ni bio. Njemu je suđeno kao osobi drugačijeg političkog opredeljenja, a presuda kojom je osuđen nespojiva sa načelima pravne države i rezultat je postupanja političkog pravosuđa. U provedenom postupku bila su pogažena neka od osnovnih ljudskih prava i pravni principi, kao što je pravo na dvostepenost postupka – pravo na žalbu, s obzirom da je presuda odmah nakon njenog donošenja postala izvršna.

Iz navedenih razloga, ispunjeni su uslovi iz člana 1 Zakona o rehabilitaciji, zbog čega je primenom odredbe člana 5 stav 1 tog zakona usvojen zahtev za rehabilitaciju sada pokojnog Gavrilović Milana i odlučeno kao u izreci.

Pouka o pravnom leku:
– Protiv ovog rešenja
nije dozvoljena žalba.

Predsednik veća-sudija
Branislav Bosiljković

Za tačnost otpravka tvrdi Lj. K.

Paja Jovanović, *Odžaklija*, ulje na dasci, 1882–1883.

.....

OSVRTI, PRIKAZI, RECENZIJE

.....

Aleksandar Gordić

Fakultet za primenjenu ekologiju „Futura“
Univerziteta Singidunum, Beograd

VAŽAN SPOMENIK SRPSKE FILOSOFIJE

Mihailo Đurić, *Sabrani spisi, I–XII*, Službeni glasnik
i Pravni fakultet, Beograd 2009.

Prilično je nezahvalno u jednom kratkom napisu osvrnuti se na gotovo celokupan opus jednog od najplodnijih srpskih filozofa, čiji aktivni stvaralački vek traje već šest decenija i čija bibliografija ima blizu 200 nezavisnih jedinica. U *Sabranim spisima* našeg, po opštem priznanju istoričara srpske filozofije različitih orijentacija (Jovan Arandelović, Aleksandar Pavković, Slobodan Žunjić), nesumnjivo najznačajnijeg živog filozofskog autora uočljivi su kako renesansna raznovrsnost interesovanjâ tako i kontinuiteti u promenama težišta rada, ali uvek s jasnim stavom i nepokolebljivom brigom za imanentne ciljeve filozofije. Od teorije prava i sociologije, preko antičke i renesansne filozofije – što su Đurićeve teme iz ranijeg perioda stvaralaštva – dakle, od poznatih tema, ali obrađivanih na nov, vremenu primeren način, njegovi poduhvati su sezali do najezoteričnijih i najzagonetnijih mislilaca, poput Ničea i Hajdegera, sve do bavljenja istorijom srpske filozofije od njenih začetaka do današnjih pisaca srednje generacije, u kojem centralno mesto zauzima kritička studija o Brani Petronijeviću. Pri tom je ispoljio za današnje prilike neobičnu doslednost, nezavisnost od trendova i pomodarstava, bilo domaćih ili inostranih, što nije podrazumevalo i robovanje dogmama ma koje vrste – u podržavanju određenih ideja vidne su i (unutarnje motivisane) modifikacije, izvesna evolucija u skladu s produbljenijim naknadnim uvidima, ali koja nipošto ne dovodi u pitanje integritet celokupnog filozofskog stanovišta.

Đurićevom delu je posvećeno nekoliko spomenica, povodom njegovih godišnjica, a ove godine je, povodom 85. rođendana, objavljeno i delimično prerađeno izdanje *Istorije političke filozofije* (Albatros plus, Beograd), koje nije našlo mesta u 12 knjiga *Sabranih spisa*. Za razliku od prvog, desetotomnog izdanja Đurićevih radova (1996–97), u sadašnjoj zbirci nalaze se još dva toma (sa delima iz poslednje decenije), u kojima dolaze do izražaja kako njegovo produbljeno poznavanje celokupne istorije filozofije tako i umešnost da se uoče ključne linije kontinuiteta između antičke, moderne i savremene misli. Kroz poslednja dva toma Đurić je, na mnogim mestima, izrekao i dalekosežne ocene o današnjoj civilizaciji i kulturi,

rukovodeći se merilima koja je decenijama ranije postavio u pogledu nauke, tehnike, umetnosti, mitologije i filosofije. U ovim dvema knjigama, koje predstavljaju svojevrsnu krunu njegovog filozofskog delovanja, Mihailo Đurić je koliko upozoravao na nihilističke i apokaliptičke tendencije u sadašnjoj kulturi, toliko i pružao konstruktivne nagoveštaje kako se aktuelno stanje duhovne krize može prevladati – vraćanjem na temeljna izvorišta evropskog duha filosofije.

Međutim, u ovoj prilici bi možda bilo najprikladnije osvrnuti se na jedno ranije delo, prvobitno izašlo 1972. (godinē koju je profesor Đurić proveo u KPZ Zabela, zbog aktivnog i javnog protivljenja tadašnjim ustavnim amandmanima, koji su dve decenije kasnije doveli do krvavog raspada zajedničke zemlje većine Južnih Slovena). Ta knjiga, donekle zagonetnog naslova, sada je na neki način još aktuelnija nego u vreme kada je nastajala (1964–71), pre svega zbog svog naslova, koji se nigde u samom delu ne razjašnjava eksplicitnije, a koji vrlo slikovito obeležava duhovnu i egzistencijalnu situaciju u kojoj se nalazimo. Ovo delo, možda i prelomno u čitavom Đurićevom opusu (jer označava prelaz s prevashodno teorijske filosofije na pretežno praktičku problematiku), svakako predstavlja najavu preovladavajuće tematike iz potonjeg opusa autora (Marks, Niče, Hajdeger), na osnovu koje se, iz hermeneutičke retrospektive, mogu pogodnije osvetliti i motivi i ideje iz *Stihije savremenosti*. Kada je reč o Marksu, ovde se svakako mora napomenuti da profesor Đurić *nikad* nije bio marksista (u smislu privrženika Marksa), da ga je, i onda kada je to bilo krajnje neprobitačno, posmatrao kritički, ali da je uvek uvažavao humanističko-antropološki aspekt Marksove osude savremene zapadne civilizacije (nalik Đurićevom poznaniku Karlu Poperu, koji takođe nikad nije bio ni marksist, ali ni *antimarksist*).

U ovoj knjizi je jasno uočljiva svojevrsna proročka moć filosofije, na koju su ukazivali pojedini komentatori Đurićevog dela – njegova sposobnost da na osnovu sagledanja antropoloških, društvenih i istorijskih konstanti i tendencija nazre tokove budućih događaja. Razmatrajući tada savremeno kapitalističko i socijalističko društvo (koje redovno posmatra u istoj ravni, bez ideoloških preferencija), ali i u ondašnjoj sociologiji i filosofiji, Đurić ukazuje na trivijalizaciju preovladavajućih usmerenja i izostanak interesovanja za značajne probleme, na „nestajanje paradigme“ ili jasno određene koncepcije, uz posvećivanje većine teoretičara sve prozaičnijim temama. Utoliko je Đurić propitivao status i mogućnosti filosofije kao refleksije savremenosti, pozivajući na aktivizam filosofije kao um(stve)ne delatnosti – i to ne jurišnički, nego vajkada odmereno i promišljeno. Kako drugačije filosofija može prevladati nepovoljno duhovno stanje nego osobenim, njoj svojstvenim intelektualnim i praktičkim angažmanom, promišljanjem i savetima za delanje?!

Premda se, kao sintagma ili *terminus technicus*, *stihija savremenosti* nigde ne pojavljuje izričito u obimnoj knjizi od preko 300 stranica većeg formata (doduše, sama reč „stihija“ koristi se tek na dva mesta: str. 144 i 287), nije teško odgonetnuti šta se mislilo ovim naizgled enigmatičnim naslovom – iako grčka reč στοιχειον izvorno označava osnove ili (prirodne) *elemente* (*elementum* je latinska prevedenica pomenutog pojma), čak, uže, četiri (voda, vatra, vazduh, zemlja), što se očuvalo npr. u izrazima „stehometrijski“ ili „elementarna nepogoda“, ona danas prevashodno služi za obeležavanje razobručenih sila prirode, za nekontrolisan i nepredvidiv tok zbivanja, za besciljno i nesvršishodno kretanje.

Sa druge strane, savremenost se razmatra kao protegnutost između prošlosti i budućnosti, tradicije i utopije, ukorenjenosti i težnji. Ona se ne sme obrađivati s aspekta neke tobožnje *philosophia perennis*, nego uvek s obzirom na uvid u bitne aktualne i moguće događaje i strujanja. Savremenost je epoha u kojoj je čovek izgubio presudne oslonce, tradicijom utemeljene orijentire mišljenja i delanja, tj. svet se više ne pojavljuje kao poredak, kosmos (poput predstave o njemu u antici i, uopšte, predmodernim društvima), nego pre kao bezobličnost, haos, koji više ne pruža utočište i smisao čovekovim najvlastitijim fizičkim i mentalnim potrebama. Dakle, obeležja savremenosti, koja i upućuju na predstavu stihije, ogledaju se u opštoj neizvesnosti telesne i duhovne egzistencije, intelektualnoj i moralnoj obamrlosti, generalnoj bezvoljnosti, neodlučnosti i apatiji (nikako sličnoj filozofskoj ataraksiji), hedonističkom konzumerizmu itd, što su ujedno i tipična obeležja postmodernog „duha“ ili stanja. Postmodernom se, doduše, Đurić nije specifično bavio, ali je nekoliko svojih dela posvetio nihilizmu u moderni, kao njenom zlokočnom nagoveštaju.

Đurić neprestano potcrtava stabilizujuću ulogu tradicije: „U izvesnom smislu, tradicija je samo drugo ime za poredak, pravilnost i postojanost u ljudskom društvu. To je ona sila koja najviše doprinosi tome da svet u kojem čovek živi ima izvesnu unutarnju strukturu, da predstavlja manje ili više sređen kosmos, a ne običan haos. Kad nje ne bi bilo, ne bi bilo ničeg po čemu bi se moglo raspoznati da čovek stvarno živi kao čovek.“ (str. 93.) U našoj savremenosti se sve manje obazire na tradiciju, čime čovek, ali i društvo u celini, gube značajan deo svog identiteta, ali i resurs za (pre)ispitivanje. Tradicija ne mora biti suprotstavljena napretku, naprotiv – ona je uslov svakog istinski zasnovanog progresa, jer pruža smernice za relativno pouzdan, ciljno usmeren razvoj, a istovremeno svakom ostvarenom dostignuću pruža smisao, situišući ga u neki opšti okvir.

Poništavanjem razlike između praktičkōg i praktičnōg dolazi do banalizacije i pragmatizacije sveukupnog društvenog delovanja, počev od međuljudskih odnosa, pa sve do stvaralačkih dometa nauke i umetnosti, čemu naročito doprinosi prevlast tehnike i tehnologije u životu današnjeg čoveka. U vezi s tim Đurić posebno naglašava ambivalentnost napretka, kao i nepostojanje teleologije ne samo u političkim i, uopšte, društvenim tokovima nego i u svim ostalim segmentima života (str. 175). Ukoliko se napredovanje društva vrednuje u kvalitativnim pojmovima, tada se progres ne može utvrditi naturalistički, na osnovu ekonomskih, tehnoloških i sličnih parametara, nego pre svega kroz napredovanje u slobodi, stremljenje ka društvu uređenom na prihvatljivim načelima, što ne znači i potpuno organizovanom do poslednje pojedinosti. Premda se čoveku danas „istorija najpre pokazuje kao besciljno lutanje, kao neprekidan lanac promena, kao otvoreno, nezavršeno kretanje, ... koje teče unedogled“ (str. 264), pa čovek stiče osećaj da ga ona naprosto nosi, da joj se mora bespomoćno predati, Đurić smatra da se savremenici ne smeju prepustiti stavu nemoći ili se zanositi mračnim mislima o eventualnom kraju istorije – stihiju treba promišljati, ali ne i miriti se s njom.

Verovatno najpotpunija implicitna određenja sintagme *stihija savremeno* nalazi se u odeljku „Nesporazumi oko tehnike“, u kojem Đurić, ne samo zbog sveprisutnosti tehnike i njenog prožimanja svih sfera društvenog života, ovu žigoše kao glavnog uzročnika preobražaja smislenog, svrhovitog istorijskog toka u stihiju, dok je zadatak filosofije da pronikne u to otkuda dolazi i kuda vodi ova

neodoljiva sila. Još od 1930-ih godina počeo je da bleđi bezrezervni meliorizam ili optimizam u pogledu razvojnog potencijala tehnike, pa se javljaju mislioci koji osporavaju veru u nju (Mamford, Špengler, Ortega-i-Gaset itd). Nesumnjivo je da je u ranom Novom veku tehnika imala prvenstveno konstruktivan smisao, ali su se već početkom minulog stoleća počela uočavati i njena ograničenja, pa i opasnosti, koje su se do sada umnogostručile – od sluge je ona u izvesnom smislu postala i gospodar čoveka, a njene svrhe je sve teže nazreti i dokučiti (kao što to Đurić šire obrazlaže u poslednja dva toma *Sabranih spisa*).

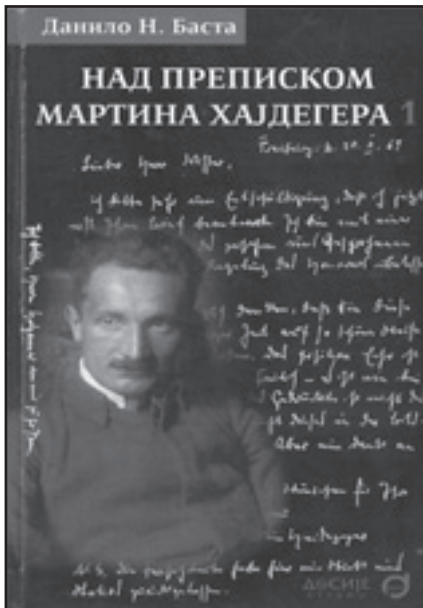
Protivstavljajući Marksovo i Hajdegerovo viđenje tehnike, Đurić uočava dvosmislenosti u njihovim stanovištima, s obzirom na to da je tehnika ujedno i neminovnost s kojom se mora živeti, ali i svojevrsna kob, dalekosežna nevolja savremenog života, upućujući na spas od nepoželjnih posledica tehnike kroz unutarnje oslobađanje od nje. Naznačavajući poreklo tehnike iz umetnosti (*τεχνη*, *ars*), Đurić upozorava na neophodnost promišljenijeg, ali nikako isključivog pristupa tehnici i tehnologiji, uz protivljenje njenoj svemoći. Jedino tako se može odupreti savremenoj stihiji, tj. njenim neizvesnostima i opasnostima, s kojima je čovek prinuđen da živi; no, ovaj aktivni stav prema životu i njegovim segmentima takođe iziskuje neprestani napor da se svet promisli, ali i promeni u umnom pravcu, kako bi ponovo bio prožet smislom.

Prema tome, u ovoj knjizi se, polazeći od naslova, preispituju osnovne dileme u vezi s filozofskim načinom života (što je jedna od centralnih tema poznih spisa), a to su problemi koji se obnavljaju i reformulišu sa svakom promenom duha epohe. Kao aristokrata u politici, ličnom opredeljenju, ali i u filozofiji, Mihailo Đurić se od rane mladosti laćao, odvažavao da obradi ključne teme koliko savremenosti toliko i filozofije u celini, polazeći od njenih najdrevnijih začetaka. U razdoblju sveopšteg optimizma, ekonomskog napretka, dekolonijalizacije, otopljanja međublokovskih odnosa (detanta), uz delimičnu liberalizaciju istočnih totalitarnih režima, u kojem je nastajalo ovo delo, zaokupljao se misaonim udubljivanjem i pronicanjem u presudne probleme svog (našeg) vremena i uticajnih teoretičara koji su ga promišljali, bez, kako sâm kaže, „oslušivanja ulične vreve“. Time je i na delu pokazao ono za šta se zalagao u teorijskim, filozofskim spisima – da je teorija blisko vezana sa praksom i da se između njih ne smeju i ne mogu postavljati nikakve oštre granice.

Iako je *Stihija savremenosti* nastala pre ere globalizacije, pa čak i pre naftne/ekonomske krize iz 1970-ih, u njoj su vidni zloslutni nagoveštaji koji su tada bili dostupni tek retkim pojedincima, prijemčivim za udaljene sudbonosne signale. Danas, kada živimo u društvu/civilizaciji krize, rizika, preokreta i sličnih preloma, kako se sve već naziva u literaturi, preko su nam potrebne upravo ovakve knjige, koje nas upozoravaju, opominju, ali i savetuju da se ne prepuštamo stihiji, da se odupremo, da učinimo od sebe i drugih što je i koliko je moguće, u nadi i želji da nije baš sve propalo i izgubljeno, da odlučan ljudski napor i sada može preusmeriti nepovoljne tokove. To je ujedno i po(r)uka Đurićevih poznih spisa, u kojima su, sada u drugačijim okolnostima i u donekle izmenjenom obliku, prepoznatljivi i brojni motivi iz ove šire predstavljene knjige, kojom je otvoren antropološki period Đurićevog stvaralaštva. Tako se oni u mnogim aspektima nadovezuju upravo na *Stihiju savremenosti*, dodatno je aktuelizujući.

Dobrica Gajić

HAJDEGEROVA EPISTOLARNA FILOZOFIJA

Danilo N. Basta, *Nad prepiskom Martina Hajdegera/Jedan vid epistolarne filozofije 1–2*, Draslar partner/Dosije studio, Beograd 2012.

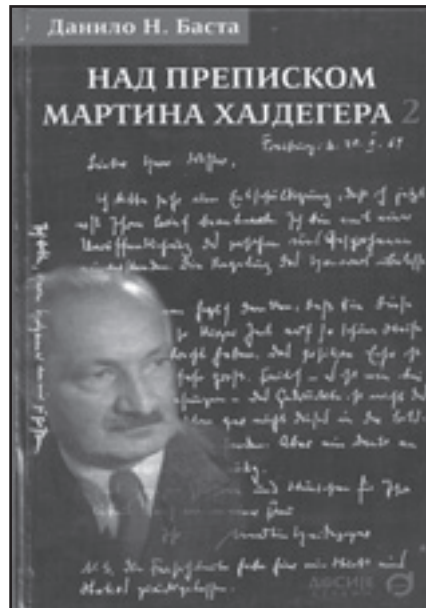
Nekog mislioca poštujemo samo onda kad mislimo.

A to zahteva od nas da mislimo sve ono suštinsko što se u njegovoj misli mislilo.

(M. Heidegger, „Ničeoove reči ‘Bog je mrtav’“, *Šumski putevi*)

Martin Heidegger je bio mislilac izuzetne snage i dubine, što ne spore ni oni koji su dovodili u pitanje njegova glavna filozofska nastojanja. S obzirom na širinu zahvata i prodornost tumačenja, ocenjen je kao neko ko „doista nema premca ni među savremenicima

ni među prethodnicima“.¹ Kao temeljni poznavalac filozofske tradicije, Heidegger je ponajmanje bio „njen oduševljeni zastupnik i zagovornik“.² Zapravo, njegovu filozofsku putanju obeležava jednovremeno razračunavanje sa tradici-

jom i njeno prisvajanje.³ Iako izvanredan logičar, Heidegger je pokatkad doppevao „u položaj da pretpostavlja nešto što ne samo ne može dokazati već za šta čak ni strogo imanentno posmatrano nema pouzdanoga oslonca“.⁴ Na mestu rektora Frajburškog univerziteta bio je politički angažovan na strani nacionalsocijalizma, o čemu svedoče njegovi govori iz tog perioda. Postoji

1 Mihailo Đurić, „Heideggerovo ‘prebojevanje’ filozofije“, *Sabrani spisi*, knjiga 10, Službeni glasnik, Beograd, 2009, str. 272.

2 *Ibid.*

3 Časlav D. Koprivica, *Biće i sudbina/Hajdegerova misao između uzornosti i vremenitosti*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2009, str. 6.

4 *Ibid.*, str. 188.

mišljenje da je Hajdeger „neko vreme bio ubeđeni hitlerista, možda čak i više nego nacionalsocijalista“.⁵

* * *

Podsećajući na ogromne razmere Hajdegerovog filozofskog opusa, Danilo N. Basta polazi od činjenice da je i prepiska znamenitog nemačkog mislioca „neuobičajeno obimna“ (str. 7). Martin Hajdeger je, kako primećuje Basta, celoga života ispoljavao snažnu epistolarnu strast i energiju, dopisujući se sa preko dvesta osoba. Hajdegerovu prepisku Basta vidi kao važan segment „duhovne fizionomije dvadesetog stoleća“ (str. 8). Svoje dvotomno delo Danilo N. Basta je bazirao na analizi trinaest objavljenih knjiga Hajdegerove korespondencije, ističući da je dobio uverenja i iz inostranstva da je reč o jedinstvenom istraživačkom poduhvatu.

Pošto se u epistolarnoj formi mogu izraziti različiti filozofski sadržaji, Basta ukazuje na važnost epistolarne filozofije – i pored njenog drugostepenog i dopunskog značaja – u osvetljavanju misaonog i životnog puta onih filozofa koji su svoja pisma koristili u takve svrhe. Na skoro šest stotina stranica, Basta se bavi Hajdegerovom prepiskom sa Hajnrihom Rikertom, Karlom Jaspersom, Hanom Arent, suprugom Elfridom, Elizabetom Blohman, Maksom Milerom, Rudolfom Bultmanom, Bernardom Velteom, Kurtom Bauhom, Ernstom Jingerom, Imom fon Bodmershof, Erhartom Kestnerom i Ludvigom fon Fikerom.

* * *

Basta ističe da je Hajnrih Rikert izuzetno značajan za Hajdegera, jer je uticao na to da se njegov učenik odvaži

na vlastito filozofiranje, a pomogao mu je i u započinjanju akademske karijere. Iz njihove prepiske može se videti Hajdegerovo približavanje Huserlu i fenomenologiji, kao i distanciranje od katoličkog stanovišta. Basta pominje da Hajdegerov doktorski i habilitacioni rad karakteriše „privrženost srednjevekovnom metafizičkom i teološkom nasleđu“ (str. 45–46). Otuda ne treba da čudi, kako kaže Basta, što je Rikert svog učenika smatrao ubeđenim katolikom. U prepisci se nalazi i Rikertovo neslaganje zbog toga što ga je u raspravi sa Kasirerom u Davosu Hajdeger svrstao u novokantovce, zatim Hajdegerov nipoštaštavanje stav prema ontologiji Nikolaja Hartmana, njegovi kritički prigovori na račun Jaspersove knjige *Psihologija pogleda na svet*, odbijanje da se svrsta u egzistencijalizam i dr.

Prepiska s Karlom Jaspersom obuhvata vreme od 1920. do 1963. godine, s tim što je u periodu 1936–1949. došlo do njenog prekida. Izbor Martina Hajdegera za rektora Frajburškog univerziteta 1933. godine poremetio je odnose dvojice filozofa i označio početak Jaspersovog udaljavanja. Prilikom obnavljanja prepiske, Jaspers je prigovorio Hajdegeru što 1945. godine nije dao nikakvo objašnjenje za svoje predratne postupke, posebno mu zamerivši na negativnoj oceni Eduarda Baumgartena i pežorativnom odnosu prema Maksu Veberu i njegovom intelektualnom okruženju. Hajdeger je odgovorio Jaspersu da je u njegovu kuću prestao svraćati ne zbog toga što je Jaspersova žena bila Jevrejka, već zato što se „jednostavno stideo“ (str. 84). Jaspersu će Hajdeger još pisati da je kao rektor usmeravao pogled samo na Univerzitet, ne primećujući šta se u stvarnosti događa, tako da je posle kratkotrajne opijenosti vlašću 1934. godine podneo ostavku, što je nemačka i inostrana štampa u potpunosti prećutala.

5 Slobodan Žunjić, *Martin Hajdeger i nacionalsocijalizam/Dokumenti i interpretacije*, Književna zajednica Novog Sada, 1992, str. 63.

Oštru Jaspersovu kritiku izazvalo je Hajdegerovo vezivanje zla za Staljina. Hajdegeru je Jaspers zamario što je pozitivno sudio o marksizmu, a da nije ništa govorio o pomenutom zlu.

[Hajdeger se na Marksa retko pozivao, a određene aluzije „mogle bi navesti na pomisao da ga najčešće poistovjećuje s poslijehegelovcem, pa čak i sa sociologom“.⁶]

Prema Bastinom utisku, neke posebne bliskosti između Hajdegera i Jaspersa nije bilo. Radilo se o samosvojnim filozofima, toliko posebnim i samosvesnim da je neko suštinsko zajedništvo u njihovom slučaju teško zamislivo. Basta primećuje da Hajdegerovo *Bivstvo i vreme* i Jaspersova *Filozofija* obelodanjuju krupne misaone razlike, pa ih samo površno viđenje može uzimati za „reprezentativna ostvarenja zajedničke filozofije egzistencije“ (str. 92). Jaspers je, ističe Basta, filozofiju shvatao kao „večnu filozofiju“ (philosophia perennis), ne dovodeći u pitanje njenu komunikaciju sa sopstvenom tradicijom i živom sadašnjosti, dok je Hajdeger dotadašnju filozofiju (od Platona do Ničea) predstavljao kao *metafiziku zaborava bivstva*. Hajdeger je smatrao da je filozofija, tj. metafizika doživela svoj kraj i otuda je, kako navodi Basta, „zagovarao *nov početak* jednog drukčijeg mišljenja koje više neće biti metafizičko“ (str. 93).

Njihova prepiska, zaključuje Basta, ispostavila se, uprkos prvobitnim namerama, kao „plodonosan neuspeh“ (str. 93). Ona, i bez Hajdegerovog priklanjanja nacionalsocijalizmu, uveren je Basta, sigurno ne bi bila drugačija.

* * *

Prepiska između Hajdegera i Hane Arent uključuje i njihovu ljubavnu

storiju, započetu tokom zimskog semestra 1924/25. godine u Marburgu, gde je Hajdeger radio kao Huserlov asistent. Inače, od 1917. godine Martin Hajdeger je bio u braku sa Elfridom Petri, sa kojom je dobio dva sina. Bez obzira na njenu ljubavnu i potom prijateljsku dimenziju, Basta piše da je korespondencija Hajdegera i Arentove, zbog ranga onih koji su joj pristupili, jedinstvena i „filozofski krajnje relevantna“ (str. 97). Premda će se i sama ostvariti kao autor, Arentova je u Hajdegeru uvek videla svog najznačajnijeg učitelja mišljenja. Od prvih dana ima u toj prepisci mesta za njihova saglédanja Helderlina, Mana, Hamsuna, Melvila i dr. Kontakt se prekida u zimu 1932/33. godine, kada Hajdeger odbacuje glasine o svom antisemitizmu koje su doprle i do Arentove, s tim što Basta ukazuje na to da je odnos Hajdegera prema Jevrejima složeno pitanje na koje još nije pružen pouzdan odgovor.

Početak 1950. godine, posle sedamnaestogodišnjeg prekida u komunikaciji, Hajdeger i Arentova će se videti i obnoviti prepisku. Basta pominje da se u svojim pismima Hajdeger nije uzdržavao od oštrih sudova o Huserlu i Jaspersu, kao i da je teško doživljavao kritiku, „pogotovo kada je dolazila od bivših učenika i sledbenika“ (str. 132). Među mnoštvom tema, Basta navodi da se ne može posumnjati u to kako je Hajdeger, što je i sama Arentova potvrdila, stvorio prostor za njeno *mišljenje bez ograde*. Njega Basta interpretira kao mišljenje koje je slobodno usmereno na predmet kojim se bavi, podrazumevajući da taj predmet ono može promašiti i pasti, ali da za uzvrat ostaje „nesputano, oslonjeno na svoju sopstvenu moć“ (str. 157). Basta ističe naročitu vrednost Hajdegerovog pisma Arentovoj od 19. aprila 1972. godine za razumevanje onoga što je on podrazumevao pod „drukčijim početkom“. Prisutna je

6 Jean-Marie Vaysse, „Marks i Hajdeger“, *Filozofska istraživanja* 17 (1986), str. 472.

u prepisci i Hajdegerova zabrinutost za sudbinu nemačkog naroda – ukleštenog između Rusije i Amerike – kao i propadanje Evrope.

Iako je Arentova posvećeno tumačila Hajdegerovu filozofiju, njen učitelj nije pokazivao preterano interesovanje prema knjigama koje je ona objavila, jer ih je, izgleda, samo ovlašno prelistavao, što Basta označava kao „veliko ogrešenje o filozofski rad i učinak one koju je toliko voleo, najzad, one koja je toliko zaslužna za njegov početni filozofski uspon do najvećih visina“ (str. 177).

* * *

Hajdegerova supruga Elfrida je predala početkom 1977. godine svojoj unuci Gertrudi, kćerki njenog starijeg sina Jerga, ključ od kovčežića sa više od hiljadu pisama i dopisnica koje joj je suprug uputio od 1915. do 1970. godine. Po Elfridinju želji, iako je umrla 1992, njena unuka ih sve do pred kraj 1999. godine nije dirala. I sama Gertruda je uvidela da jedan broj pisama sigurno nedostaje, jer ih je samo po jedno iz 1933. i 1947. godine. Za svoju baku je primećtila da je celog života bila nacionalistički i antisemitski orijentisana.

Elfrida Petri i Martin Hajdeger upoznali su se 1915. u Frajburgu, a venčali 1917. godine. U mladim danima, ocenjuje Basta, Hajdeger „ima neobuzdanu želju da u filozofiji učini nešto važno“ (str. 195). Iz Hajdegerovih pisama, a samo ona postoje, jasno je da je on tada ispoljavao antisemitske stavove, pisao o nužnosti vođa, veri u nemačku omladinu, nesretnoj ratnoj politici Nemačke itd.

Elfrida je rodila sina Jerga 21. januara 1919. godine. Međutim, u braku dolazi do problema. Hajdeger saznaje za njenu vezu sa lekarom Fridelom Cezarom. Basta predočava reči njenog drugog sina Hermana, da mu je majka u njegovoj četrnaestoj godini priznala da je

njegov pravi otac upravo Cezar. Iz pisma od 18. aprila 1956. može se videti da je Hajdeger od same Elfride to čuo, ali ne piše tačno kada mu je to priznala. Fridel Cezar je, inače, umro 1946. godine.

Hajdegerova pisma Elfridi, navodi Basta, svedoče o njegovom protivrečnom odnosu prema Huserlu, odnosu saosećanja i naklonosti – ali i filozofske netrpeljivosti i lukave proračunatosti. Mada je na *Bivstvo i vreme* imao krupnih primedbi, Huserl je pružio podršku Hajdegeru, prepoznajući njegov filozofski potencijal i značaj.

[U pismu Aleksanderu Pfenderu (6. I 1931) Huserl kaže da svoj negativni nalaz o *Bivstvu i vremenu* nije prećutao autoru, dok u pismu Ditrihu Mankeu (4. V 1933) govori o Hajdegerovom *teatralnom* pristupanju Nationalsocijalističkoj partiji i njegovom izrazitom antisemitizmu.⁷]

Iz vremena Hajdegerovog rektorstva nema pisama supruzi, što baca sumnju na to da ih je neko uklonio, jer su njih dvoje bili članovi Nationalsocijalističke radničke partije.

Usled profesionalnih, bračnih i problema sa sinovima u ruskom zarobljeništvu, Martin Hajdeger je 1946. godine doživeo nervni slom, posle čega je usledilo psihijatrijsko lečenje. Zanimljivo je, naglašava Basta, da je i u takvim okolnostima Hajdeger iskazivao uverenje da se u njegovom delu prožimaju lokalno-zavičajno i univerzalno.

Bez obzira na ogroman broj Hajdegerovih pisama supruzi, Basta zaključuje da je njihov brak skoro od početka bio prazna ljuštura. Drugom detetu, kao što je već istaknuto, Hajdeger nije bio ni biološki otac. Supružnici su bili otuđeni, a Hajdeger u brojnim ljubavnim vezama. Ni jedno ni drugo nisu bili ne-dužni za propast svog braka, tako da je

7 Slobodan Žunjić, *Ibid.*, str. 191–197.

„njihova prostorna odvojenost u toj situaciji bila nešto što je sasvim prirodno“ (str. 240). Elfridu je Hajdeger čak obavestavao o svojim vezama, tražeći razumevanje za takve postupke, jer je u ljubavi i strasti video preduslove svoje filozofske produktivnosti.

* * *

Sa Elizabetom Blohman vodio je Martin Hajdeger dugotrajnu prepisku. Blohmanova je bila ugledan profesor pedagogije, a Hajdegera je upoznala još kao studentkinja i prijateljica njegove žene. Tema njihove rane korespondencije tiče se duhovnog života i ljudi koji taj život oličavaju, njihovog poziva i zadataka. U pismima iz tog perioda kod Hajdegera se može prepoznati Bergsonov uticaj, tema prepiske je i saradnja sa Huserlom i prihvatanje fenomenologije, zatim odnos teologije i filozofije itd.

Blohmanovu je Hajdeger obavestio o svojoj diskusiji sa Kasirerom u Davosu, vezanoj za tumačenje Kanta. Kao polujevrekja, ona je 1933. godine otpuštena iz službe. Hajdeger je, kao što je poznato, od aprila 1933. do februara 1934. godine bio rektor Frajburškog univerziteta. Basta ukazuje na to da u njihovoj prepisci postoje jasni tragovi o tome da je Hajdeger, istina bezuspešno, pokušavao da u Berlinu zaštititi svoju prijateljicu. Elizabeta Blohman emigriraće 1934. godine u Englesku, gde će na Oksfordu naći posao. U Nemačku će se vratiti 1952. godine, da bi u Marburgu predavala pedagogiju.

Basta, inače, smatra neoprostivim Hajdegerovo pristupanje nacionalsocijalističkom pokretu.

Hajdeger je Blohmanovu informisao i o neslaganju sa Jaspersom, neposredno pred njegov izbor za rektora, u pogledu tadašnje duhovne situacije. Kad se to rektorstvo okončalo, Hajdeger piše Blohmanovoj o svom bavljenju

Helderlinom, Ničeom, a posle Drugog svetskog rata o problemu tehnike i dr.

Basta visoko vrednuje ovu prepisku, podvlačeći da se, usled tematskog obilja i filozofske izdašnosti, neka druga Hajdegerova korespondencija teško može porediti sa njom. Otuda je ona, po Basti, „kadra da zadovolji i najistančaniji filozofski interes“ i pruži „mnoge pojedinosti koje upotpunjuju predstavu o životnom i misaonom putu Martina Hajdegera“ (str. 285).

Ona, dakle, najbolje potvrđuje ono što bi epistolarna filozofija trebalo da znači i podrazumeva.

[Prema oceni Mihaila Đurića, ne tačno je da se Hajdeger tek posle izgradnje vlastitog filozofskog stanovišta počeo intenzivnije baviti Ničeom. Đurić je tvrdio da se prema Niču otvorio još rani Hajdeger, pozivajući se i na Gadamerovo zapažanje da je Hajdeger svoj misaoni put počeo „pre u znaku Ničea nego u znaku Huserla i Diltaja“.⁸ Hajdegeru je, inače, zamereno što kod bavljenja Ničeom nije obratio pažnju na povezanost njegovog života i mišljenja, a sličnu primedbu dobio je i Jaspers, koji je povremeno koristio Ničeo-ve biografske podatke.⁹]

* * *

U prepisci Martina Hajdegera i Maksa Milera nailazi se na neka od ključnih pitanja Hajdegerove filozofije. Miler piše kako mu se posle njihovog susreta u Totnaubergu otvorilo razumevanje *ontološke razlike*, zatim kako mu je jedno Hajdegerovo zapažanje o Hegelu omogućilo novu recepciju pojma apsolutnog subjekta, jer je zahvaljujući Hajdegeru shvatilo da se suprotnost između

8 Mihailo Đurić, „Niče i Hajdeger“, *Filozofska istraživanja* 17 (1986), str. 343–344, 346.

9 Horst Althaus, *Fridrih Niče*, CID, Podgorica, 1999, str. 7.

subjekta i objekta ne može prevazilaziti *naknadno*, nego *izvorno*.

Basta kritikuje Milera zbog paterne i glorifikovanja Hajdegera, jer ga u jednom pismu označava „ne samo kao mislioca bivstva nego upravo kao mudraca i objavitelja“ (str. 293).

Najznačajnije mesto u Hajdegerovoj i Milerovoj prepisci, po Basti, zauzima njihovo različito tumačenje odnosa vere i mišljenja. Prema Hajdegerovom gledištu, *misleće mišljenje* i razumevanje bivstva tim putem ne stoji ni u kakvoj vezi sa verom. Hajdeger je poricao i mogućnost zasnivanja *hrišćanske filozofije*, jer se tu zapravo radi o teologiji.

Basta se u okviru ovog segmenta osvrće i na Adornovu *bespoštednu kritiku* Hajdegerove ontologije, navodeći da je Adorno filozofiju bivstva nazvao „mitologijom bivstva“, dok je Hajdegerovo priklanjanje Hitlerovom režimu izvukao iz same njegove filozofije – a ne iz oportunističkih razloga.

U završnim redovima prve knjige, Basta piše da je Hajdeger odbacivao svaku sholastiku o sebi, potvrđujući u jednom pismu da je Miler, zapravo, „naučio glavnu stvar – ‘ostati na putu’“ (str. 304). Basta primećuje da je nemali broj onih koji su „i te kako doprinosili nastanku i širenju pogubne sholastike o Hajdegeru“, prečuvši tako želje „onoga ko je bio i ostao oličenje *mislioca na putu*“ (str. 304).

* * *

Hajdegerovom prepiskom sa protestantskim teologom Rudolfom Bultmanom počinje Basta svoju drugu knjigu. Ona je trajala od 1925. do 1975. godine. Ovaj deo je obiman i slobodno bi se, poput još nekih segmenata, mogao štampati kao posebna knjiga. Njihov odnos bio je prijateljski, a iz njega je, prema Bastinom utisku, „u duhovnom smislu više crpeo Bultman“ (str. 316). Između ostalog, ova korespondencija sadrži

različite poglede na Jaspersovu *Duhovnu situaciju vremena*, o kojoj je Bultman mislio pozitivno – dok je Hajdegerov stav bio negativan. Zanimljiv deo odnosi se na Hajdegerovo obećanje Bultmanu, dato sredinom decembra 1932, da nikada neće postati član Nacionalističke partije, što će prekršiti u maju 1933. godine. Bultman je, inače, zbog Hajdegerovog izbora za rektora „bio duboko uznemiren“ (str. 352).

Veliki deo ovog bloka Basta posvećuje Hajdegerovom i Bultmanovom viđenju odnosa teologije i filozofije, razumevanju krize protestantizma, modernom nihilizmu itd. Pri kraju Basta ponovo ukazuje na neekvivalentnost njihove duhovne razmene, pripisujući nadmoćnost Hajdegeru, bez čijih „filozofskih impulsa Bultman ne bi mogao razviti svoju hermeneutičku teologiju“ (str. 405). Iako se Hajdeger, kako kaže Basta, „briljivo klonio da bilo kome pruži povoda da ga uvrsti među filozofe bliske teologiji“, evidentno je da je on „ostavio snažan pečat na Bultmanovoj teološkoj misli, a time, posredno, i na jednoj značajnoj struji protestantske teologije u dvadesetom stoleću“ (str. 405).

* * *

Sa katoličkim teologom Bernardom Velteom bio je Hajdeger zemljak, jer su i jedan i drugi rođeni u Meskirhu. Basta piše da se za Veltea središnje pitanje ticalo mogućnosti vere u situaciji obeleženoj *izostankom Boga*. Velte je priznao da je njegovu ideju – da je za budući lik teologije neophodno prevazilaženje Hegela – osvetlila Hajdegerova rasprava „Hegel i Grci“, koju je on, ocenjuje Basta, „zaista video kao nešto što njegovu misao ozračuje, podupire i osnažuje“ (str. 421).

Hajdeger se pohvalno izrazio o Velteovom članku „Pitanje o Bogu u mišljenju Martina Hajdegera“, tvrdeći da je Velte dijalog filozofije i teologije doveo do plodne sadržinske dimenzije.

Basta zaključuje da se Hajdegerova i Velteova prepiska nikada „nije pretvorila u supstancijalan filozofsko-teološki razgovor iz dvaju uglova“, jer joj je nedostajalo „misaono središte ka kojem bi pretežno bila usmerena i koje bi bacalo svetlost na njenu celinu“, što ne znači da u pojedinim trenucima ona nije dostizala filozofsko-teološku relevantnost, zanimljivost i izazovnost (str. 443).

Bernard Velte je bio taj koji je, ispunivši time Hajdegerovu želju, govorio nad njegovim grobom, 28. maja 1976. godine, u rodnom Meskirhu.

Hajdeger je vodio prepisku i sa istoričarem umetnosti Kurtom Bauhom, koji je u oba svetska rata bio oficir nemačke ratne mornarice. Bauh je pripadao i Nationalsocijalističkoj nemačkoj radničkoj partiji. Bio je specijalista za holandsko slikarstvo 17. veka, posebno za Rembranta, a bavio se i drugim umetničkim temama. Na osnovu njihove prepiske Basta stiče utisak da je Hajdeger 1936. prestao da se zanosi nationalsocijalizmom.

Hajdeger i Bauh komentarisali su u svojim pismima razne stvari, literaturu koju čitaju, predavanja koja drže itd. Često su se osvrtni na Ernsta Jingera, koji je sredinom septembra 1948. godine bio Hajdegerov gost. U njihovoj prepisci, zapaža Basta, Jinger je ipak loše prošao, naglašavajući da su oni imali ambivalentan odnos prema ovom nemačkom piscu. S druge strane, Jaspersu i Sartru posvetili su skromniju pažnju.

Basta kritikuje Hajdegerove ocene iz kojih se može razumeti da „karakter povesnog naroda pripada isključivo Nemcima“ (str. 503). Ima tu još i delova u kojima Hajdeger osuđuje ratnu propagandu Vermahta, pominje se i njihovo univerzitetsko reaktiviranje itd.

* * *

Prepiska Martina Hajdegera i Ernsta Jingera počela je 1949. i završila se

1975. godine. Prema Bastinim rečima, iako nevelika, ona osvetljava kako repektabilan odnos dvojice nemačkih velikana – tako i duhovno kretanje u posleratnoj Nemačkoj. Hajdeger je pratio Jingerovo stvaralaštvo još od 1932. godine, odnosno od pojavljivanja njegove poznate knjige *Radnik*, koja je odmah dobila „središnji značaj za Hajdegera“ (str. 518). I jedan i drugi imali su nacističku prošlost, pa ne čudi što su se klonili javnog delovanja koje bi se moglo povezati s političkim aktivizmom.

Hajdeger i Jinger su bili uvereni da su mislioci najvišeg ranga. U pismima su pretresali razna pitanja. Obojica su bila prisno povezana sa Ničevom filozofijom. Jingera je, između ostalog, zanimala Hajdegerova *čistina bivstva*, u kojoj, kako mu je Hajdeger objasnio, uvek stojimo – ali da ona do danas nije odgovarajuće mišljena. Basta naglašava da je 1966. godine, u pismu francuskom psihoanalitičaru Žanu Rebulu, Jinger istakao da Hajdegera uvažava ne samo zbog onoga što je napisao, već i zbog *političkog eksponiranja* u trenucima kad mu je bilo isplativije da to ne radi, dok je sam Hajdeger u svojim naknadnim samopreispitivanjima, nastavlja Basta, takvu vrstu eksponiranja razumevao kao zabludu, a ne kao postupak kojim se „može pridati pozitivan atribut“ (str. 552).

U tom smislu, opominjući da u narednim pismima Hajdeger nije ništa rekao u vezi s ovim Jingerovim komentarom – sa kojim je, inače, od samog Jingera bio upoznat – Basta se pita da li se – možda – upravo u tom nerečenom „krije najdublja i, ujedno, najčvršća sporna koja je povezivala Martina Hajdegera i Ernsta Jingera“ i koja je, u krajnjem slučaju, „snažno a nevidljivo, prožimala i njihovu prepisku“ (str. 553).

[„Ono što Ernst Jinger misli u mislima o vladavini i liku radnika i što vidi

u svijetlu te misli, jeste univerzalna vladavina volje za moć unutar planetarno viđene povijesti. U toj zbilji stoji danas Sve, bilo da se zove komunizam, fašizam ili svjetska demokracija“, pisao je Hajdeger.^{10]}

* * *

Hajdegera i Imu fon Bodmershof spojio je Helderlin, odnosno priređivač Helderlinovog dela i njen verenik Norbert fon Helingrat, koji je sa dvadeset osam godina poginuo 1916. u bici kod Verdona, a čiji je rad Hajdeger veoma uvažavao. Njegova verenica udala se 1924. za Vilhelma fon Bodmershafa. Bila je pisac i brižljivi nadziratelj Helingratove zaostavštine. Njena prepiska sa Hajdegerom dotiče se problema jezika, tehnike, Ničea, propasti Zapada, stalno pominjanog Helderlina, Hajdegerovog trojstva: *Mišljenja* (Denken), *Pevanja* (Dichten) i *Zahvaljivanja* (Danken).

U Hajdegerovoj prepisci sa piscem Erhartom Kestnerom uočava se visoko poštovanje koje Kestner izražava prema Hajdegeru, ali i Hajdegerove simpatije za ono što Kestner misli i radi. Basta objašnjava da je Kestner uvažavao Hajdegera ne zbog oslanjanja na njegova značajna filozofska dela, nego zbog dva članka „koji su u interpretaciju Helderlina i Trakla uneli nove tonove i nove perspektive“ (str. 596).

Druga tema koja je povezala Kestnera i Hajdegera bila je Grčka, čiju istoriju je Kestner odlično poznao. Basta piše da Kestnerov pogled nije bio usmeren samo na antičku Grčku, već je obuhvatao i njenu pravoslavnu dimenziju. Po Basti, Hajdegerov vidokrug nije dopirao do Vizantije, mada je on, dodaje Basta, poznao teologiju Istočne crkve. Hajdeger je s pažnjom čitao Kestnerov opis Svete gore. U Atosu je Kestner video izlaz i za zapadnu civilizaciju,

zašlu u bespuće naučno-tehničke vladavine. No, Basta uočava i da je Hajdegerovo promišljanje problema novovekovne nauke i tehnike bilo dublje od Kestnerovog.

Njihova prepiska pokazuje da je Kestner najzaslužniji što je Hajdeger, 23. septembra 1966. godine, dao intervju *Špiglu*, koji je, na Hajdegerov zahtev, objavljen posle njegove smrti, 31. maja 1976. godine. Kestner je, inače, preminuo 1974. i nije dočekao da taj intervju vidi odštampan.

* * *

Svoje dvotomno delo Basta privodi kraju osvrtom na petnaestogodišnju korespondenciju Martina Hajdegera i Ludviga fon Fikera, u čijoj osnovi se nalazilo obostrano uvažavanje pesništva Georga Trakla. Fiker je bio osnivač i urednik časopisa *Brener*, u kome su saradivali Broh, Trakl, Rilke, Kokoška i mnogi drugi. Fikeru je sto hiljada kruna uputio Vitgenštajn, kako bi mogao da pomogne siromašniji umetnike. U Traklu je Fiker prepoznao velikog pesnika, ponašajući se prema njemu „zaštitnički i prijateljski“ (str. 622). Pokušao je da ga izvuče iz vojne bolnice u Krakovu, gde je Trakl i umro 3. novembra 1914. godine. Nakon Prvog svetskog rata časopis *Brener* okreće se hrišćanskim temama, a Fiker će i u doba nacizma ostati privržen religijskim načelima. *Brener* neće izlaziti od 1934. do 1946. godine.

Fiker i Hajdeger će se upoznati 1952. godine na jednom skupu o Georgu Traklu, gde je Hajdeger održao predavanje koje će na Fikera ostaviti snažan utisak. Odmah će mu se javiti pismom i pokloniti mu „originalan rukopis Traklove pesme ‘Afra’, uz to još i s pesnikovim svojeručnim potpisom“ (str. 626). Za Trakla je Hajdeger saznao još u studentskim danima, upravo čitajući *Brener*. Basta napominje da je Hajdeger,

10 Slobodan Žunjić, *Ibid*, str. 135.

što se pesnika tiče, pre svih bio naklonjen Helderlinu, zatim Traklu, Rilkeu i Štefanu Georgu.

Ne treba prenebregavati činjenicu, upozorava Basta, da je Hajdeger ponekad umeo njihovo pesništvo da podredi „ciljevima i potrebama svog mišljenja“ (str. 629).

Fiker je živeo u mestu Milau, gde je Traklov grob koji su, kad ga je Hajdeger posetio, zajedno obišli. Od Hajdegerovih radova, sudeći prema pismima, Fiker je najviše cenio *Poljski put* (Der Feldweg). Hajdeger i Fiker su još posvećivali pažnju problemu tehnike i industrijski ustrojenog društva. Basta, kao zamerku, izdvaja Fikerovo *strahopoštovanje* prema partneru u prepisci.

Prijateljsko razumevanje Fikera i Hajdegera ništa nije moglo da poremeti, jer ga je obostrana naklonost prema Traklovoj poeziji trajno zapečatila, iako o Traklovom pesništvu nisu imali identične ocene.

Naime, Fiker je „najvećma držao do jedinstva pesnikovog života, dela i sudbine“, dok je Hajdeger to pesništvo nastojao da „protumači iz horizonta sopstvenih mislilačkih težnji usmerenih na rasvetljavanje suštine jezika“ (str. 639).

Ostali su, konstatuje Basta, do kraja saveznici u odnosu prema Traklu, što najbolje potvrđuje njihova prepiska.

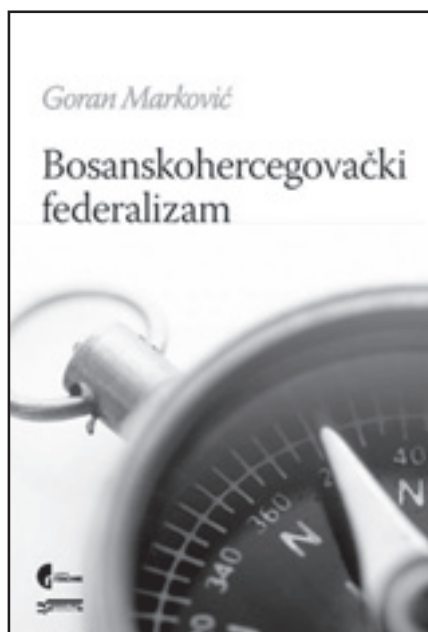
* * *

Dvotomno delo o Hajdegerovoj prepisci pohvaljeno je kao možda najbolja dosadašnja knjiga Danila N. Baste, a primечeno je i njegovo jasno i jednostavno izlaganje Hajdegerovog mišljenja, uz zaključak da je reč o vrednom prilogu proučavanju njegove filozofije. Što se tiče stila, Bastino izlaganje je zaista krajnje uzorno, s tim što poneki arhaizam – očitto namerno stavljen – barem nama deluje izveštačeno i samim tim suvišno.¹¹ Kad je reč o završnom utisku, odnosno našem zapažanju o dometu ovog dela, moramo ipak primetiti da Bastina kritička oštrica prema Hajdegerovom filozofskom doprinosu nije ravnomerno zastupljena u svim obrađenim prepiskama.

Vidi se, naime, da su Bastini tekstovi nastajali u dužem vremenskom razmaku, u kojem se i samo njegovo mišljenje razvijalo, što se posebno uočava u osudi Hajdegerovog priklanjanja nacističkom režimu. No, i pored toga, Bastino delo je veoma korisno, jer nudi obilje podataka za dalje tumačenje Hajdegerovih filozofskih spisa i njegove kontroverzne biografije, propuštenih kroz prizmu nesumnjivog znalca onoga što je napisao jedan od najistaknutijih mislilaca 20. veka.

11 Ilija Marić, „Epistolarno uvođenje u Hajdegerovu misao“, *Srpski književni list*, br. 1/106, oktobar 2012, str. 7–8.

FEDERALIZAM
U USTAVNOM SISTEMU
BOSNE I HERCEGOVINE *

Goran Marković, *Bosanskohercegovački federalizam*,
Službeni glasnik, Beograd
i University press, Sarajevo, 2012.

1. – Uzimajući za temu svoje studije federalizam u ustavnom sistemu Bosne i Hercegovine, Goran Marković je izabrao jedno od najsloženijih i najkontroverznijih pitanja savremenog ustavnog prava i političkog sistema. On je

* Recenzija rukopisa Gorana Markovića „Bosanskohercegovački federalizam“ napisana na zahtev saizdavača Službenog glasnika iz Beograda i University press iz Sarajeva, 18. oktobra 2010. godine.

bio svestan da se upušta u istraživanje složenog, teorijski i društveno značajnog i kontroverznog, ali nedovoljno istraženog problema u našoj nauci. Na samom početku on se suočio sa gotovo nepremostivim teškoćama: 1) neslaganja o prirodi državnog uređenja Bosne i Hercegovine, 2) nedovoljno bavljenje teorije ovim pitanjem u prethodnom periodu, 3) svojevrсна „ideološko-politička okovanost predmeta istraživanja“. Međutim, ovi problemi ga nisu obeshrabрили i on se smelo upustio u istraživanje ključnih pitanja federalizma u ustavnom sistemu BiH i kompleksne analize tri osnovna segmenta ustavne materije – nadležnosti države i entiteta, institucionalnog sistema Bosne i Hercegovine i ustavnopravnog položaja entiteta.

Predmet njegovog istraživanja je državno uređenje Bosne i Hercegovine posmatrano sa aspekta organizacije i funkcionisanja njenih institucija, kao i odnosa države sa entitetima koji je čine, s ciljem određivanja njegove pravne prirode, specifičnosti u odnosu na druge modele federalnog uređenja i evolucije koju je doživio u posleratnom periodu. Težište njegovog istraživanja je na obliku državnog uređenja po Ustavu Bosne i Hercegovine (Aneks 4 Opšteg ugovora o miru). To je važno zato što oblik državnog uređenja utiče na odgovarajuće ustavno normiranje materije podele nadležnosti, što je prvorazredno ustavnopravno i političko pitanje, kao i na strukturu i način odlučivanja političkih institucija. Problem je dodatno usložen činjenicom da oblik državnog uređenja nije određen Ustavom Bosne i Hercegovine, niti su njime normirani elementi nekog od njih u „čistom“ obliku. Stoga je problem određivanja oblika državnog uređenja Bosne i Hercegovine teorijski intrigantan i praktično važan.

Imajući u vidu složenost predmeta istraživanja, autor se opredelio za

multimetodski pristup, odnosno kumulativnu upotrebu više metoda. Osnovni metod je pozitivnopravni, jer je težište istraživanja na analizi ustava Bosne i Hercegovine i Federacije Bosne i Hercegovine, zakonâ, podzakonskih akata i odluka ustavnih sudova, naročito Ustavnog suda Bosne i Hercegovine. Da bi mogao izvesti pouzdane zaključke o obliku državnog uređenja Bosne i Hercegovine, morao je u optiku svoje analize uneti i ustave modernih federacija i stavove teoretičara federalizma, za šta je nužno koristio komparativni metod. Politikološki metod dominira analizom političkog režima konsocijativne demokratije, političkih faktora koji određuju oblik državnog uređenja i proces ustavnih reformi, posebno stavova nacionalnih političkih elita. Istorijski metod je koristio u analizi pojedinih ustavnih principa koji su na specifičan način i u određenoj meri primenjivani i u ranijim istorijskim epohama, u prvom redu principa konstitutivnosti naroda.

2. – Knjigu čine uvod, pet poglavlja i zaključak. U uvodnom delu rada (str. 11–17) određen je značaj istraživanja prirode i oblika federalizma u ustavnom sistemu Bosne i Hercegovine. Marković ukazuje da je ona složena država *sui generis*, da počiva na specifičnim oblicima federalizma čije ustavnopravno normiranje izaziva nedoumice i kontroverze kako teorijske tako i praktične prirode.

U prvoj glavi, pod naslovom „Društveno-politička uslovljenost federalizma u Bosni i Hercegovini“ (str. 19–68), autor ulaže napor da objasni društvene i političke faktore koji su uticali da Bosna i Hercegovina prvi put u svojoj istoriji postane (kon)federalno uređena država. Analizu počinje velikim društvenim promenama s početka 90-ih godina XX veka, raspadom SFR Jugoslavije, secesijom republika i, posebno, plebiscitima organizovanim u Bosni i Hercegovini

1991. i 1992. godine. Iako su o (ne)postojanju ustavnopravnog osnova secesije u Jugoslaviji vođene mnogobrojne rasprave, u kojima su iznošeni potpuno oprečni stavovi, autor smatra da je potrebno ovu raspravu još jednom otvoriti, jer ona pruža osnov za uvid u društveno-političke faktore koji su doveli do federalnog uređenja Bosne i Hercegovine. Ustavnopravna analiza može dati samo negativan odgovor na pitanje da li su republike imale pravo secesije, pošto im ga Ustav SFRJ nije izričito garantovao, nego je predviđao nepovredivost teritorijalnog integriteta države i obavezu svih da ga štite, dok je pravo na samoopredeljenje do otcepljenja tretirano jedino u Osnovnim načelima Ustava, i to kao istorijsko i konzumirano pravo, pa je i u tom kontekstu ono pripadalo narodima, a ne republikama.

Pisac zauzima stav da je Jugoslavija prestala da postoji faktičkim putem, suprotno odredbama njenog tada još važećeg ustava i, u kontekstu tog razmatranja, posebno se bavi pitanjem da li je taj ustav priznavao pravo na samoopredeljenje do otcepljenja. Tu analizu povezuje sa činjenicom da je Bosna i Hercegovina bila u sastavu federalne Jugoslavije, pa je opstanak/nestanak savezne države neposredno uticao na državnopravni status ove njene federalne jedinice. Kako su se u Bosni i Hercegovini odvijali slični procesi kao na državnom nivou, autor analizira ustavnopravnu utemeljenost referenduma, odnosno plebiscita, koje su krajem 1991. odnosno početkom 1992. godine organizovale pojedine nacionalne političke elite i osnivanja nacionalnih političko-teritorijalnih jedinica na njenom području. On smatra da su tokom rata u Bosni i Hercegovini stvorene dve odnosno tri (zavisno od toga o kojoj je fazi rata reč) etnički zasnovane političko-teritorijalne celine, koje su imale sva obeležja države osim međunarodnog priznanja.

Naročitu pažnju autor je posvetio ustavnopravnoj prirodi Federacije Bosne i Hercegovine sa stanovišta načina njenog nastanka i funkcionisanja u periodu od Vašingtonskog do Dejtonskog mirovnog sporazuma, iznoseći tezu da ona, suprotno tvrdnjama potpisnika Vašingtonskog sporazuma i tekstu njenog ustava, nije nastala promenom unutrašnjeg uređenja Bosne i Hercegovine, već je faktički nova država, čiji je ustav formalno usvojila Ustavotvorna skupština, koja nije birana po postupku predviđenom u Ustavu Republike Bosne i Hercegovine, niti je njen ustav usvojen po revizionom postupku, koji je nalagao do tada važeći ustav.

Ovo poglavlje autor završava veoma zanimljivom analizom uticaja političkih faktora na oblikovanje federalizma u Ustavu Bosne i Hercegovine (nacionalne ideologije i bosansko-hercegovačka politička zajednica, federalizam i nacionalno pitanje). Njegov zaključak glasi da „federalizam zasnovan samo na sukobu i sporazumijevanju nacionalnih (u stvari, nacionalističkih) političkih elita i njihovih nacionalnih (opet, zapravo, nacionalističkih) ideologija ne pruža dovoljno osnova za demokratsko uređenje društva, a pogotovo ne za djelotvorno funkcionisanje savezne države“ (str. 68).

3. – Jedan od dva težišna dela knjige predstavlja druga glava, „Federalizam i Ustav Bosne i Hercegovine“ (str. 69–196), u kojoj autor analizira elemente federalizma u Ustavu Bosne i Hercegovine. Saglasan je sa stavovima da je Ustav Bosne i Hercegovine deo jednog akta međunarodnog prava, ali polemše sa shvatanjem da je Bosna i Hercegovina po načinu nastanka konfederacija, jer za njega nije važna samo forma u kojoj je Ustav donesen, već i njegov sadržaj u smislu državnopravnog statusa političko-teritorijalnih celina

koje sačinjavaju Bosnu i Hercegovinu. Autor polemše i sa ustavnom normom po kojoj je Bosna i Hercegovina samo promenila svoju unutrašnju strukturu i naziv, ostajući, sa stanovišta unutrašnjeg i međunarodnog prava, ista država kojoj je 1992. godine dato međunarodno priznanje.

Pošto je izložio svoje mišljenje o prirodi oblika državnog uređenja Bosne i Hercegovine prema načinu njenog nastanka, autor vrši analizu sastava, načina odlučivanja i nadležnosti institucija koje vrše zakonodavnu i izvršnu vlast, u meri koja je potrebna za utvrđivanje prirode federalizma u Bosni i Hercegovini. Pogotovo ga zanima primena načela participacije federalnih jedinica i tu uočava bitnu specifičnost federalizma u Bosni i Hercegovini – federalne jedinice nisu kao takve predstavljene u političkim institucijama Bosne i Hercegovine, budući da se daje primat predstavljenosti konstitutivnih naroda. Akcent se stavlja na način izbora Doma naroda Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine i Predsedništva Bosne i Hercegovine, u čijem sastavu su reprezentovani konstitutivni narodi.

U pogledu načina odlučivanja ovih institucija, Marković ističe čestu primenu veta ili odlučivanja na principu konsenzusa, što je pojedine pisce navodilo na zaključak o Bosni i Hercegovini kao konfederaciji. Autor se ne slaže s tim mišljenjem, jer Ustav Bosne i Hercegovine nigde ne predviđa konsenzus entiteta, već političkih predstavnika konstitutivnih naroda. Osim toga, analizom ustavnih odredaba pisac dolazi do zaključka da odluke u Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine i Predsedništvu mogu biti donošene i primenom većinskog načela. Posebnu pažnju privlači ustavno rešenje po kojem članovi Predsedništva mogu uložiti veto na svaku odluku te institucije koju smatraju

šetnom po vitalni interes entiteta u kojem su birani, dok konačnu presudu o toj odluci ne donose entiteti, već predstavnici konstitutivnih naroda u entitetima (što je potpuno jasno u Federaciji Bosne i Hercegovine), iz čega autor izvodi zaključak da je ova ustavna norma protivrečna.

Upadljivu specifičnost federalizma u Bosni i Hercegovini predstavlja nepostojanje sudske vlasti na državnom nivou. Marković skreće pažnju na činjenicu da je odlukom Visokog predstavnika, a zatim i Zakonom o Sudu Bosne i Hercegovine, predviđeno vršenje i treće funkcije državne vlasti na državnom nivou, što je još jedna potvrda hipoteze o federalnom uređenju Bosne i Hercegovine. Tako dolazi do zaključka da Sud Bosne i Hercegovine, barem prema izričitoj zakonskoj normi, nije sastavljen na načelu paritetne ili proporcionalne zastupljenosti entiteta ili konstitutivnih naroda, a da u njegov sastav ulaze i međunarodne sudije.

Potvrdu polazne hipoteze o federalnom uređenju Bosne i Hercegovine autor je pronašao u postojanju, nadležnostima, sastavu i načinu odlučivanja Ustavnog suda Bosne i Hercegovine. Pored sudija biranih u entitetima, njega čine i inostrane sudije, a Sud odlučuje većinom glasova, tako da entiteti ili konstitutivni narodi ne mogu uložiti veto na odluke niti odlučivati na principu konsenzusa. Ustavni sud štiti Ustav Bosne i Hercegovine i u tom smislu posebno vodi računa o saglasnosti ustava i zakona entiteta sa ovim ustavom.

Podela nadležnosti između Bosne i Hercegovine i entiteta, kao karakteristika federalnog uređenja, predmet je ozbiljnih rasprava u pravnoj teoriji. S jedne strane, sama činjenica da Ustav Bosne i Hercegovine vrši podelu nadležnosti između države i entiteta, uz pretpostavku nadležnosti u korist entiteta,

ukazuje da je Bosna i Hercegovina federacija po obliku državnog uređenja. S druge strane, ima mišljenja da obim i sadržaj nadležnosti Bosne i Hercegovine predstavljaju konfederalni element u njenom uređenju, pošto su nadležnosti njenih institucija znatno ispod nivoa nadležnosti koje pripadaju saveznoj državi u drugim federacijama.

Marković je prvo opisao ustavne norme o podeli nadležnosti, a težište analize je na članu III.5 Ustava, koji se odnosi na dodatne nadležnosti, odnosno na prenos nadležnosti sa entiteta na Bosnu i Hercegovinu. Iako je ustavotvorac predvideo vrlo uske nadležnosti institucija Bosne i Hercegovine, on je istovremeno težio njihovom potencijalnom proširenju, pa je predvideo mogućnost prenosa nadležnosti sa entiteta na državu. Prenos nadležnosti sa države na entitete ne bi bio moguć, jer to ustav ne predviđa, niti je to bila intencija ustavotvorca. Stoga se transfer nadležnosti ne može smatrati argumentom o konfederalnom uređenju Bosne i Hercegovine, i pored toga što entiteti mogu dogovorno određivati nadležnosti Bosne i Hercegovine. Dilemu o tome da li je Bosna i Hercegovina, uprkos ustavno predviđenoj podeli nadležnosti, federacija (zbog ograničenih nadležnosti njenih institucija), pisac razrešava time što drži da u razmatranju ovog problema primat treba dati samoj činjenici postojanja principa podele nadležnosti i načinu na koji je ona izvršena, a ne obimu i sadržaju nadležnosti institucija Bosne i Hercegovine.

Položaj entiteta u ustavnom sistemu Bosne i Hercegovine važan je za razumevanje njenog državnog uređenja, jer je ključno pitanje da li su entiteti države ili federalne jedinice. Autor smatra da entiteti nisu nosioci suverene vlasti, pa nisu ni države. Njima pripada pravo na samoorganizovanje, u okviru kojeg

donose vlastite ustave, uređuju organizaciju i funkcionisanje državne vlasti na svojoj teritoriji i, na osnovu Ustava Bosne i Hercegovine, utvrđuju svoje nadležnosti. Osim toga, građani entiteta, pored državljanstva Bosne i Hercegovine, imaju i državljanstvo entiteta, a entiteti pod određenim uslovima mogu zaključivati sporazume sa drugim državama i međunarodnim organizacijama. U ostvarivanju svojih prava i nadležnosti, međutim, entiteti moraju poštovati Ustav i zakone Bosne i Hercegovine, imaju ustavnu obavezu da svoje ustave usklade sa Ustavom Bosne i Hercegovine, ustavnu obavezu da započnu pregovore o prenosu nadležnosti na institucije Bosne i Hercegovine.

Brčko, distrikt Bosne i Hercegovine, uveden je u federalnu strukturu Bosne i Hercegovine 1999. godine, donošenjem Konačne arbitražne odluke za oblast Brčko, odnosno 2000. stupanjem na snagu Statuta Brčko distrikta. Autor je najpre pristupio analizi pravnog osnova Konačne arbitražne odluke i došao do zaključka da formiranje Distrikta Brčko nema pravno utemeljenje u Ustavu Bosne i Hercegovine i celini mirovnog sporazuma, jer je predmet spora bila linija razgraničenja entiteta u oblasti Brčko, a ne opština Brčko u celini. Autor dolazi do zaključka da se Brčko distrikt ne može odrediti kao jedinica lokalne samouprave, kako je to učinjeno u njegovom statutu.

Prema mišljenju pisca, to nije moguće zato što su nadležnosti Distrikta kvalitativno drugačije od poslova koje obavljaju jedinice lokalne samouprave. Drugi razlog koji isključuje određenje Distrikta kao jedinice lokalne samouprave jeste vršenje funkcija državne vlasti od strane institucija Distrikta. Brčko distrikt, međutim, nema svoje predstavnike u institucijama Bosne i Hercegovine – Domu naroda Parlamentarne

skupštine Bosne i Hercegovine i Predsedništvu Bosne i Hercegovine. Imajući u vidu činjenicu da nije ostvareno načelo participacije u vršenju vlasti na državnom nivou, a da Distrikt vrši funkcije državne vlasti, autor je došao do zaključka da se Distrikt ne može okarakterisati kao treći entitet, odnosno federalna jedinica, već kao političko-teritorijalna jedinica koja ima obeležja autonomne jedinice i federalne jedinice.

Na kraju ovog poglavlja autor je „sumirao rezultate prethodne analize i pokušao što preciznije odgovoriti na pitanje kakav je oblik uređenja Bosne i Hercegovine“. On je nabrojao pet elemenata konfederalizma i trinaest elemenata federalnog uređenja u ustavnom uređenju Bosne i Hercegovine, navodeći šest argumenata u prilog polaznoj hipotezi o federalnom uređenju Bosne i Hercegovine. Autor tom prilikom polemizuje sa piscima koji definišu Bosnu i Hercegovinu kao konfederaciju, odnosno decentralizovanu unitarnu državu (str. 185–196).

4. – Treća glava, pod naslovom „Politički režim Bosne i Hercegovine – odnos konsocijacije i federalizma“ (str. 197–251), posvećena je analizi političkog režima Bosne i Hercegovine i njegovom odnosu sa oblikom državnog uređenja. Ova analiza je bila neophodna, zato što se elementi konsocijacije i federalizma često mešaju i poistovećuju, pa se oblik državnog uređenja objašnjava oblikom političkog režima. Uz to, dosledna primena političkog režima konsocijativne demokratije uticala je na značajne modifikacije federalizma, naročito u pogledu sastava i načina odlučivanja političkih institucija Bosne i Hercegovine.

Autor prvo definiše pojam konsocijativne demokratije, najviše se oslanjajući na radove Arenda Lajpharta, navodeći deset njenih elemenata. Ona je najpogodniji model demokratije u podeljenim,

segmentiranim društvima, jer bi prihvatjanje većinske demokratije u (etnički/nacionalno) raslojenim društvima vodilo stalnoj prevlasti jedne ili više društvenih grupa. Takva je situacija i u Bosni i Hercegovini, čije je društvo duboko podjeljeno u tri društvena podsistema, koja čine tri nacije sa čitavim spletom svojih institucija i organizacija.

U Bosni i Hercegovini je ispunjena većina uslova za funkcionisanje modela konsocijativne demokratije. Njeno društvo je pluralno, jer se sastoji od tri društvena segmenta stvorena na temelju nacionalne podele stanovništva i formiranja sistema institucija i organizacija u okviru svakog segmenta. Ustav je predvideo mogućnost primene veta i odlučivanja na principu konsenzusa, što su obeležja modela konsocijativne demokratije. Dajući pojmovno određenje konsocijativne demokratije i analizirajući njene osnovne elemente, autor ističe da se njihova primena u ustavnom sistemu Bosne i Hercegovine ne može smatrati elementom konfederalizma, pošto ovde nije reč o elementima jednog oblika državnog uređenja, već jednog političkog režima. Autor polemše sa piscima koji su Bosnu i Hercegovinu odredili kao konfederaciju tako što su principe i mehanizme političkog režima primenili na oblik državnog uređenja, što je teorijski nedopustivo.

Autora zanima kako se segmentiranost društva odrazila na institucionalni sistem Bosne i Hercegovine i njeno federalno uređenje. Njegova teza je da su dominacija nacionalnih interesa, onako kako su definisani od strane nacionalnih političkih elita, i želja tih elita da zauzmu što povoljniji položaj u podeli moći na državnom nivou uticali na ustavno modifikovanje modela federalnog uređenja, jer primarna intencija ustavotvorca nije bila da se striktno pridržava modela federacije poznatih u teoriji

ili uporednom pravu, već da zadovolji interese glavnih političkih subjekata u Bosni i Hercegovini. Otuda potiču uporednom federalizmu nepoznata ustavna rešenja o obimu i sadržaju nadležnosti institucija Bosne i Hercegovine i sastavu pojedinih institucija, na prvome mestu Doma naroda Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine i Predsedništva Bosne i Hercegovine.

Da bi konsocijativna demokratija mogla funkcionisati i na određeni način uticati na oblik državnog uređenja Bosne i Hercegovine, ne smeju postojati suštinske smetnje za njeno ostvarenje. Marković smatra da je osnovna smetnja za njenu punu realizaciju u Bosni i Hercegovini nepostojanje konsenzusa nacionalnih političkih elita o samom opstanku države, te o obliku državnog uređenja i političkom režimu.

Ključni ustavni mehanizmi kojima se ostvaruje politički režim konsocijativne demokratije, a koji su važni i za razumevanje oblika državnog uređenja Bosne i Hercegovine, jesu paritetan ili proporcionalan sastav političkih institucija, konsenzus u odlučivanju i pravo veta u slučaju preglasavanja. Oni su najpotpunije primenjeni u organizaciji i funkcionisanju državnih institucija. Autor opisuje kako su ovi mehanizmi primenjeni na pojedine političke institucije, stavljajući akcent na Parlamentarnu skupštinu, Predsedništvo i Svet ministara.

Pošto je ustavotvorac posvetio veću pažnju politički organizovanim nacijama nego entitetima, kao državnopravnim jedinicama Bosne i Hercegovine, oni nemaju svoje neposredne predstavnike u ovim institucijama. Autor ocenjuje da se primena ovih ustavnih mehanizama pri konstituisanju i odlučivanju političkih institucija Bosne i Hercegovine ne može smatrati konfederalnim obeležjem njenog državnog uređenja, pošto

pravo veta ne pripada entitetima, već predstavnicima konstitutivnih naroda, kao što su upravo ovi narodi, a ne entiteti, paritetno predstavljeni u pojedinim institucijama Bosne i Hercegovine.

Na kraju svoje analize odnosa konsocijacije i federalizma na primeru BiH, autor je naveo dodatne argumente (Arenda Lajpharta, Venecijanske komisije, Tomasa Markerta i drugih aktera) zašto „konsocijativnu demokratiju ne treba miješati sa federalizmom. Prvo je oblik političkog režima, drugo je oblik državnog uređenja. Jedno od njihovih zajedničkih obilježja je[ste] odbacivanje većinske demokratije (*majoritarian democracy*).“ (Str. 246.)

5. – Četvrto poglavlje nosi naslov „Federalizam u Ustavu Federacije Bosne i Hercegovine“ (str. 253–304) i u njemu autor analizira federalno uređenje jednog od entiteta Bosne i Hercegovine. Bosanskohercegovački federalizam ima zapaženu specifičnost – jedna od federalnih jedinica i sama je federalno uređena. To je uslovalo asimetrično uređenje Bosne i Hercegovine, koje samo po sebi ne utiče na prirodu državnog uređenja Bosne i Hercegovine. Otuda autor u ovoj, kao i u prethodnoj, glavi poseže za analizom institucionalnog sistema Federacije Bosne i Hercegovine i njenih kantona, ali i podele nadležnosti između njih, te na kraju poredi modele federalizma koji su normirani ustavima savezne države i Federacije Bosne i Hercegovine.

Autor polazi od hipoteze da oblik uređenja entiteta ne može uticati na prirodu uređenja složene države, jer je bitno kakav je međusobni odnos entiteta i njihov odnos prema državi. Kako je Federacija Bosne i Hercegovine i po nazivu, a i po ustavnim karakteristikama, nesumnjivo federacija, analiza obeležja njenog federalnog uređenja i komparacija sa uređenjem Bosne i Hercegovine

znatno olakšava pravno kvalifikovanje ovog drugog. On prvo analizira strukturu, način izbora i odlučivanja političkih institucija Federacije Bosne i Hercegovine, nastojeći da utvrdi sličnosti i razlike sa rešenjima poznatim u uoprednom federalizmu. Dospeva do zaključka da se i u Ustavu Federacije Bosne i Hercegovine daleko više vodi računa o principu zastupljenosti konstitutivnih naroda nego o načelu participacije federalnih jedinica. To prvo uočava u analizi Parlamenta Federacije Bosne i Hercegovine, jer je njegov federalni dom u stvari dom konstitutivnih naroda. Autor vidi podudarnost sa rešenjem koje Ustav Bosne i Hercegovine propisuje u pogledu strukture i načina odlučivanja Doma naroda Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine.

Institucije izvršne vlasti takođe su sastavljene na principu paritetne ili proporcionalne zastupljenosti konstitutivnih naroda, a ne kantona kao federalnih jedinica. Ustavna rešenja nisu sasvim identična onima koja predviđa Ustav Bosne i Hercegovine, ali polaze od predstavljenosti istih subjekata. Ustav Federacije Bosne i Hercegovine ne predviđa kolektivnog šefa države, ali, budući da predsednik i dva potpredsednika o najznačajnijim pitanjima odlučuju konsenzusom, autor zastupa mišljenje da oni deluju kao kvazi-predsedništvo.

Vlada Federacije Bosne i Hercegovine sastavljena je od sedamnaest članova, s tim što Ustav predviđa da osam dolazi iz reda bošnjačkog naroda, pet iz reda hrvatskog i tri iz reda srpskog. Jednog ministra iz reda „Ostalih“ premijer može imenovati iz kvote najbrojnijeg konstitutivnog naroda. Ne postoji nijedna ustavna norma koja bi u sastavu Vlade nalagala na bilo koji način obaveznu zastupljenost kantona, što je razlika u odnosu na Ustav Bosne i Hercegovine, koji propisuje maksimalan

odnosno minimalan broj članova Saveta ministara iz jednog odnosno drugog entiteta. Ustav Federacije Bosne i Hercegovine ne navodi posebne mehanizme odlučivanja Vlade, tako da ona odlučuje primenom većinskog načela, što je jedna od razlika u odnosu na način odlučivanja Saveta ministara Bosne i Hercegovine.

Razlika između modela federalizma u Federaciji Bosne i Hercegovine i onog na državnom nivou sastoji se u tome što Federaciji Bosne i Hercegovine po samom Ustavu pripada pravo na vršenje sudske vlasti, koja je poverena Vrhovnom sudu Federacije Bosne i Hercegovine. Autor je konstatovao činjenicu da sudije najviše sudske instancije u Federaciji Bosne i Hercegovine imenuju na isti način kao sudije Suda Bosne i Hercegovine, od strane posebne nezavisne institucije, koja nije vezana kriterijumom kantonalne ili nacionalne pripadnosti sudija, dok u pogledu nadležnosti postoje određene razlike, koje ustavnu poziciju Vrhovnog suda Federacije Bosne i Hercegovine čine snažnijom od pozicije Suda Bosne i Hercegovine.

Ustav Federacije Bosne i Hercegovine, kao i Ustav Bosne i Hercegovine, posvećuje posebnu pažnju podeli nadležnosti između Federacije i kantonâ. Autor ističe da su ustavna rešenja slična u pogledu mehanizma kojim se vrši podela nadležnosti, ali da je Ustav Federacije predvideo šire i značajnije nadležnosti Federacije Bosne i Hercegovine nego Ustav Bosne i Hercegovine za institucije Bosne i Hercegovine. U postdejtonskom periodu je menjan obim nadležnosti Federacije Bosne i Hercegovine, jer je deo njih prenet na institucije Bosne i Hercegovine, pa pisac daje hronologiju tog aspekta ustavnih promena, objašnjavajući razloge prenosa nadležnosti. Napokon, izlaže različita

shvatanja o tome da li se Federacija Bosne i Hercegovine prema obimu i sadržaju svojih nadležnosti može smatrati centralizovanom ili decentralizovanom federacijom te iznosi svoj sud o tom pitanju.

Postupak revizije Ustava Federacije Bosne i Hercegovine sličan je onom za reviziju Ustava Bosne i Hercegovine, u čemu autor vidi još jednu homologiju dva federalna modela. U oba slučaja reviziju ustava vrši zakonodavni organ, Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine odnosno Parlament Federacije Bosne i Hercegovine, dok entiteti – odnosno kantoni (u FBiH) – ne učestvuju u tom postupku.

Ovo poglavlje završava se analizom postupka promene Ustava Federacije Bosne i Hercegovine, u okviru koje je Marković izložio hronologiju promena Ustava Federacije 1994, 1996. i 2002. i ukratko prikazao amandmane I, II, VIII–X, XVII, XIX, XXVII–LIV, LXXIV–LXXV, LXXIX–LXXXI. Najzad, pošto je analizirao model federalnog uređenja koji je predvideo Ustav Federacije Bosne i Hercegovine, autor je u deset tačaka uporedio taj model sa modelom koji propisuje Ustav Bosne i Hercegovine. Poredio je sledeće: način nastanka, ustavnu definiciju oblika državnog uređenja i nadležnosti federacije, strukturu zakonodavnih organa i prirodu „gornjeg“ ili „federalnog“ doma, način odlučivanja u zakonodavnim organima, instituciju šefa države, strukturu i način odlučivanja federalne vlade, odnosno Saveta ministara Bosne i Hercegovine, organizaciju i vršenje sudske vlasti, (ne)postojanje ustavnih normi o organizaciji državne vlasti u federalnim jedinicama, reviziju ustava.

Zaključak koji je autor formulisao na osnovu ove analize asimetričnog uređenje Bosne i Hercegovine glasi da je federalno načelo jače naglašeno u Ustavu

Federacije Bosne i Hercegovine, što ne dovodi u pitanje njegovu polaznu hipotezu o bosansko-hercegovačkom federalizmu, jer je svaka federacija *sui generis*.

6. – Peta glava nosi naslov „Preobražaji bosanskohercegovačkog federalizma“ (str. 305–446) i sa drugom glavom predstavlja težišni deo monografije. U njoj se analizira proces ustavnih reformi u postdejtonskom periodu sa ustavnopravnog i politikološkog aspekta. Na prvome mestu se opisuje postupak revizije koji predviđa Ustav Bosne i Hercegovine, uz ukazivanje na nekoliko bitnih nedostataka. Pošto je analizirao ustavnu normu i izložio postojeća, protivrečna, shvatanja, autor iznosi i svoje mišljenje, po kojem o reviziji Ustava odlučuje Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine, pri čemu se kvalifikovana većina glasova zahteva samo u Predstavničkom domu. Do sada je Visoki predstavnik, svojim odlukama ili političkim pritiskom na entitete, odlučujuće uticao na reviziju Ustava u više navrata. Zato je potrebno utvrditi ulogu Visokog predstavnika u ustavnom sistemu Bosne i Hercegovine. Intervencije Visokog predstavnika u ustavnom sistemu Bosne i Hercegovine vršene su po tri osnova: promene nadležnosti institucija Bosne i Hercegovine i entiteta, promene u institucionalnom sistemu, promene u ustavnim sistemima entiteta.

Znatan deo poslednje glave posvećen je odluci Ustavnog suda Bosne i Hercegovine o konstitutivnosti naroda na celoj teritoriji Bosne i Hercegovine i principu koji se njome sprovodi, jer ima mišljenja da se njenim sprovođenjem menja i oblik državnog uređenja Bosne i Hercegovine, sa čime se autor ne slaže, smatrajući da dosledna primena principa konstitutivnosti naroda na svim nivoima vlasti utiče samo na prirodu političkog režima, a ne i na oblik državnog uređenja, pošto je ovaj princip

sadržan u Ustavu Bosne i Hercegovine od trenutka njegovog stupanja na snagu. Pisac iznosi i svoje mišljenje o ustavnom osnovu za priznavanje konstitutivnosti sva tri naroda na celoj teritoriji Bosne i Hercegovine.

U sklopu analize izvršenih ustavnih promena, Marković pažnju poklanja promenama u organizaciji vlasti i prenosu nadležnosti sa entiteta na državu. Bavi se i osnivanjem niza institucija pravosudnog sistema, od kojih su dve najvažnije Sud Bosne i Hercegovine i Tužilaštvo Bosne i Hercegovine, što je značajno za ocenu oblika državnog uređenja Bosne i Hercegovine, jer je Bosna i Hercegovina na taj način konačno počela da vrši i treću funkciju državne vlasti. Pišući o promenama u podeli nadležnosti, pisac navodi niz pravni akta kojima je izvršen prenos nadležnosti u pojedinim oblastima i raspravlja o pravnom osnovu za prenos nadležnosti. Analizira nekoliko najvažnijih oblasti u kojima su entiteti postigli saglasnost o prenosu nadležnosti (poreski sistem, odbrana, policija, pravosuđe) i pojedine zakone Parlamentarne skupštine kojima je taj prenos formalnopravno izvršen.

Značajnu ulogu u procesu ustavnih reformi igraju nacionalne političke elite, naročito nakon odluke tzv. međunarodne zajednice da odustane od neposrednog nametanja novih ustavnih rešenja. Marković potcrtava da je potrebno obratiti posebnu pažnju na političko-programske dokumente svih relevantnih srpskih, hrvatskih i bošnjačkih političkih stranaka, kako bi se videlo da li postoji mogućnost kompromisa nacionalnih političkih elita i na kojoj tački bi ona mogla biti ostvarena. Stoga je u tri odeljka posebno analizirao: (1) ustavobraniteljstvo srpske političke elite, (2) etničko ustavoreformatorstvo hrvatske političke elite i (3) bošnjačku političku elitu i ideju građanske regionalne države (str. 392–406).

Potom je osvetlio sudbinu najvažnijih inicijativa za reviziju Ustava. „Aprilski“ i „butmirski“ paket ustavnih amandmana dva su najozbiljnija pokušaja ustavne reforme nakon 2005. godine. Njima nisu predviđene radikalne izmene ustavnih reformi, iako su predložene izmene u načinu izbora i sastavu pojedinih političkih institucija, kao što je nagovešteno i proširenje liste nadležnosti države Bosne i Hercegovine. Na kraju, svaka ozbiljna analiza bosansko-hercegovačkog federalizma mora sadržati novo viđenje mogućih ustavnih promena i predloge rešenja za dogradnju i zadržavanje dva stuba ustavnog sistema Bosne i Hercegovine – federalizma i konsocijativne demokratije.

Autor svoju studiju završava zaključkom (str. 447–456), u kojem je sumirao rezultate do kojih je došao u svom istraživanju i koje je formulisao u devet tačaka.

7. – Naučno-stručni doprinos ove knjige vidim prvo u tome što ova tema nije obrađivana i razvijana u radu monografskog karaktera, tako da je reč o novoj i nedovoljno istraženoj oblasti. Zapažanja do kojih je Marković došao u ovoj studiji predstavljaju značajan prilog našim naučnim saznanjima o problemima federalizma u Bosni Hercegovini. Autor je minuciozno prikazao ustavne odredbe kojima se reguliše organizacija Bosne i Hercegovine kao složene zajednice, nastojeći da u kontekstu uporednih iskustava i savremenih teorija o federalizmu odredi njenu prirodu i karakteristike.

Takvo njegovo opredeljenje je ispravno i aktuelno iz dva razloga. Prvi razlog je što je u novije vreme (krajem XX i početkom XXI veka) pitanje federalizma izbilo u prvi plan zanimanja ne samo pravne teorije u pojedinim pravnim sistemima, nego je postalo aktuelno i u raspravama o nacrtima ustavnih

tekstova u nacionalnim pravima i u međunarodnim konvencijama. Otuda se njegovo istraživanje nalazi u središtu modernih rasprava o federalizmu. S druge strane, razmatranje pitanja federalizma u ustavnom sistemu BiH predstavlja kritičko ispitivanje jednog od osnovnih pojmova ustavnog prava i političkog sistema.

Autor je postavio polaznu hipotezu da je Bosna i Hercegovina federalno uređena država sa političkim režimom konsocijativne demokratije. Da bi dokazao tu hipotezu, pribegao je analizi načina nastanka Bosne i Hercegovine, njenog institucionalnog sistema, metoda utvrđivanja nadležnosti države i entiteta i njihovog sadržaja, te ustavno-pravnog položaja entiteta. Polazeći od obimne građe sadržane u ustavnim tekstovima, uporednom pravu i u pravnoj teoriji, autor je svestrano obradio pitanja i dileme bosansko-hercegovačkog federalizma, i uspešno potvrdio svoje polazne teze: (1) U toku građanskog rata na teritoriji Bosne i Hercegovine formirane su tri suverene, mada međunarodno nepriznate, nacionalne države, koje su nastale faktičkim putem, kao rezultat određene politike i oružanih sukoba. (2) Novi ustavni sistem Bosne i Hercegovine proistekao je iz jednog međunarodnog ugovora, čiji je sastavni deo i Ustav Bosne i Hercegovine, a politički predstavnici građana Bosne i Hercegovine imali su zanemarljivu ulogu u njegovom stvaranju. (3) Ustav je regulisao da je Bosna i Hercegovina složena državna zajednica sa hibridnim tipom državnog uređenja, u kojem su jako izraženi elementi konfederalizma. (4) Ustavno-pravna regulativa federalizma obiluje nedorečenostima, pravnim prazninama i rešenjima koja su nepoznata teoriji federalizma i uporednom ustavnom pravu. (5) Bosna i Hercegovina je suverena država samo normativno, ali ne

i stvarno, zbog istaknute uloge institucija tzv. međunarodne zajednice, mada to ne proističe iz njenog ustava. (6) Bosna i Hercegovina danas, uz sve specifičnosti, u osnovi ima karakter federalne države, s tendencijom dograđivanja.

Gledano u celini, autorova razmatranja pokazuju vrsno poznavanje uporednog ustavnog prava i pojedinih pravnih sistema, solidnu obaveštenost o stanju razmatranih problema u ustavnopravnoj nauci i praksi, kao i sposobnost za pravno rezonovanje, što je možda i najvažnija osobina ovakvog rada. Njegova izlaganja imaju karakter rasprave sa drugim i drugačijim pravnim shvatanjima izraženim u ustavnopravnoj teoriji i praksi. Pri tome, on se nije ograničio na radove u našoj, prilično oskudnoj literaturi o ovom pitanju, nego je konsultovao zavidan broj dela o uporednom pravu na engleskom, nemačkom i francuskom jeziku. Otuda je akribičnost bitna odlika autorovog rada. U tom pogledu treba naročito istaći da je naučna aparatura kojom se on služio u ovom radu uglavnom u svakom pogledu. Njegova navođenja iz probrane literature pouzdana su, a ispisivanje na raznim jezicima izvedeno besprekorno, tako da štamparskih i drugih grešaka gotovo da i nema. Posredno citiranje je svedeno na minimum.

Vrednost ove studije i opšti povoljan utisak koji ona ostavlja ne umanjuju ni određene slabosti i mestimični propusti, nedorečenosti i neujednačenosti. Radu nedostaje čvršće teorijsko-metodološko vezivno tkivo, koje bi homogenizovalo široku panoramu prezentovanih ideja i stavova o federalizmu u BiH. Izlaganje je povremeno nedovoljno strogo i sistematsko, katkad je razliveno, sa brojnim detaljima, koji ponegde zasenjuju celinu. To na pojedinim mestima ima za posledicu rasplinutost izlaganja i nepotrebna ponavljanja. Kada se posmatra

celina, manje je uspela komparacija federalizma u Ustavu Bosne i Hercegovine i Ustavu Federacije Bosne i Hercegovine; u drugom planu je ostao status Republike Srpske. Kao opšta primedba, mogli bismo ukazati na činjenicu da je autor zahvatio preširok krug problema, što mu je onemogućilo da neke od njih pretrese potpunije.

Tako, na primer, ostala su otvorena, ili nedovoljno obrađena, sledeća pitanja: (1) Raskorak između sadašnjeg stanja legislative i faktičkog stanja u Bosni i Hercegovini i entitetima, počev od jednostranog nepoštovanja Dejtonsko-pariskog mirovnog sporazuma, pa preko niza zakonskih rešenja, sve do ustavnopravnih institucija. (Nažalost, to nepoštovanje, odnosno grubo kršenje ustanovljenog pravnog poretka, dolazi, pre svega, od strane lica i organa koji su, prema univerzalnim i regionalnim izvorima prava, upravo postavljeni da štite pravni poredak na ovom području.) (2) Jednostrano prenebrežavanje Dejtonskog mirovnog sporazuma (reč je o jednostranom menjanju ovog sporazuma u velikom broju slučajeva, uglavnom na štetu Republike Srpske, prenošenjem nadležnosti i drugim tačkama izvornog teksta Sporazuma). (3) Upotreba i zloupotreba ovlašćenja Visokog predstavnika (u proteklom periodu je, više ili manje, zavisno od ličnosti Visokog predstavnika, dolazilo do preokračanja ovog ovlašćenja, pa i do flagrantne povrede imunitetskih ljudskih prava u raznim oblastima društvenog života). (4) Nepoštovanje osnovnih imunitetskih ljudskih prava (videti prethodnu stavku). (5) Da li se zadržavaju ili napuštaju ustavni principi o entitetskom glasanju u Predstavničkom domu Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine i ustavni principi utvrđenog vitalnog interesa entiteta, kao i vitalnog nacionalnog interesa sva tri konstitutivna naroda Bosne i Hercegovine? (6) Kako obezbediti

neophodnu zastupljenost entitetâ i ravnopravnost sva tri konstitutivna naroda u zajedničkim institucijama Bosne i Hercegovine? (7) Kako obezbediti konsenzus entitetâ o pitanjima značajnim za članstvo u Evropskoj uniji i tzv. evro-atlantske integracije? (8) Otvorena pitanja i kontroverze oko izmena Ustava Bosne i Hercegovine i ustava entitetâ.

Ovaj sumarni pregled dovoljan je da predoči sadržajnost i tematsko bogatstvo knjige *Bosanskohercegovački federalizam*, koja čini značajan prilog našoj pravnoj nauci. Njenom autoru, dr Goranu Markoviću, valja odati priznanje za ogroman trud koji je uložio u pripremu i pisanje ove studije, ali i za ništa manju kompetenciju koju je pri tom pokazao.

On se predstavio kao temeljno obrazovan, vredan istraživač, prodoran i jasan analitičar, uspešan sintetičar sa smislom za suptilne teorijske rasprave i nespornim publicističkim darom.

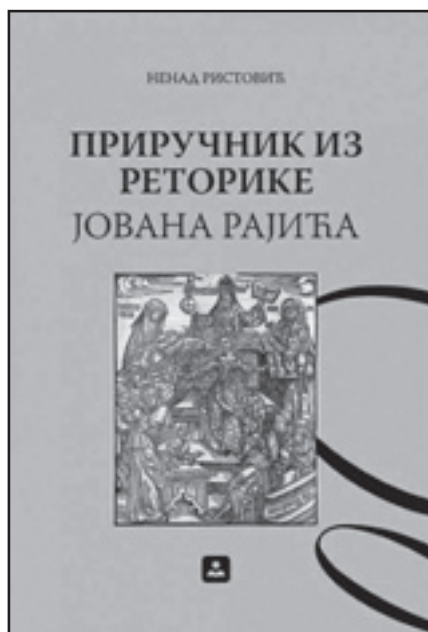
Smatram da je knjiga Gorana Markovića *Bosanskohercegovački federalizam* veoma važan doprinos pravnoj nauci, te da su njenim objavljivanjem naučna i stručna javnost, kao i šira čitalačka publika, dobile sveobuhvatnu i dokumentovanu sliku o savremenom ustavnom i političkom sistemu Bosne i Hercegovine. Svojom bogatom sadržinom i kvalitetom ona predstavlja pouzdani oslonac, dobar i nezaobilazan putokaz budućim istraživačima.

Paja Jovanović, *Borba petlova*, ulje na platnu, 1897.

Mirela A. Avdagić

SUDBINA JEDNOG PRIRUČNIKA

Nenad Ristović, *Priručnik iz retorike Jovana Rajića*,
Beograd, Zavod za udžbenike,
2013, 322 str.

Otkriti Jovana Rajića u novom svetlu, kroz prizmu njegovih do sada neobjavljenih dela, izazovan je, smeo i rizičan posao. Rajić se u gotovo svim studijama tumači kroz kontekst svog istoriografskog, teološkog i literarnog stvaralaštva, što je donekle i očekivano, budući da se posmatra sa aspekta kvantitativnog odnosa ovih dela u okviru njegove zaostavštine. Do našega vremena pomeni i osvrti na njegov doprinos retorici u vidu priručnika koji je načinio za potrebe nastave besedništva bili su retki i praktično su se svodili na faktografsko

navođenje da je takav jedan spis Rajić napisao, da se on selio zajedno sa ostatkom njegovog opusa od jednih do drugih ruku, onako kako je nametala plahovita sudbina, i da se u tim silnim premeštanjima nesrećno izgubio.

U proleće 2013. godine Zavod za udžbenike izdao je *Priručnik iz retorike Jovana Rajića* autora Nenada Ristovića. Delo se sastoji iz dve veće celine, *Uvodnih razmatranja*, minuciozne studije posvećene osvetljavanju pozadine i analizi celine Rajićevog retoričkog doprinosa, i *Teksta i prevoda* autografa njegovog priručnika iz retorike. Prva od ove dve celine razdeljena je na odgovarajuće odeljke, koji pred čitaocem postupno i metodično razvijaju sliku o Rajiću, Rajićevom obrazovanju iz retorike i Rajiću kao nastavniku retorike, a ujedno i okvire, karakteristike i genezu retoričkog obrazovanja na prostorima Srbije i Evrope novog veka.

Problematika zaostavštine „srpske latinistike“ u uskoj je vezi sa problemom nedovoljnog i neadekvatnog poznavanja Rajićevog retoričkog aspekta; ovako bi se mogla definisati gruba skica načelne premise na kojoj Ristović temelji odeljak *Ka valorizaciji Jovana Rajića kao retoričara*. Paralelno sa isticanjem ove problematike, predlaže se i nekoliko razjašnjenja njenog nastanka i suštine: najpre, donekle potisnut položaj koji je retorika imala u nekoliko poslednjih stoleća srednjeg veka, a potom i sâm jezik kojim je priručnik napisan, što nas opet vodi na dve različite strane: sa jedne, ka složenom pitanju izgradnje nacionalnog i/ili etničkog identiteta i, sa druge, laganom iščekavanju latinskog jezika iz obaveznog programa nastave, te s tim u vezi i sve manjem broju onih koji su bili kompetentni da ga čitaju i razumeju. Pored svih ovih pojedinosti, nedovoljnom poznavanju Rajićevih retorskih i retoričkih veština doprineo je i jedan krajnje

prizeman i sasvim običan razlog: autograf rukopisa, zapravo jedini primerak priručnika, donedavno je bio izgubljen. Upravo je priređivač ovog prevoda i studije koja ga prati bio njegov pronalazač i identifikator.

Autor nas postepeno upoznaje sa Rajićem-retoričarem, pre svega nastojeći da rasvetli položaj koji je retorika imala u Rajićevo vreme. Nakon perioda stvaralačkog mraka srednjeg veka, tokom kojeg je retorika u izvesnom smislu vegetirala, rani novovekovni humanizam velikodušno je izvlači na svetlost dana u sveukupnom njenom sjaju. Humanizam oživljava i na pijedestal postavlja ciceronovski ideal apsolutne učenoosti, ogledan u principu *eruditio et eloquentia*, koji slavi potpunog besednika, ne samo verziranog u poznavanju retoričkih pravila, već svestranog u interesovanjima i bogatog spram količine znanja koja poseduje, a istovremeno kadrog da ih primeni u službi retorike. Ristović kroz niz plastičnih primera tumači praktičnu crtu, zahvaljujući kojoj je retorika uspeła da ponovo zauzme jedno od najistaknutijih mesta u okviru obrazovnog sistema od petnaestog stoleća pa nadalje. Za prelazak učenika sa nižih na više nivoe obrazovanja, a potom i za aktivan literarni, politički i/ili religiozni angažman, poznavanje retoričkih pravila i njihova primena bili su ključni preduslov.

Pre samog prevoda Rajićevog priručnika, Ristović nas postepeno i detaljno vodi kroz njega. Namera da se obezbedi verno prikazivanje maltene svakog aspekta i da se pedantno prouči svaki kontekst kroz koji bi se priručnik mogao posmatrati rezultovala je podelom poglavlja *Rajićev priručnik iz retorike – kontekst, karakteristike i mesto u srpskoj retorici* na više manjih celina kako bi, čini nam se, bila postignuta veća preglednost i jasnije se istakle određene njegove

crte. Na taj način, naime, u uvodnom delu ovog poglavlja, nakon početne sažete i prilici srazmerne priče o istorijatu i tipovima retoričkih priručnika, odmah se prelazi na opis i analizu onog koji ćemo ubrzo imati priliku da i sami vidimo.

Ako ostavimo po strani plastično predstavljanje priručnika kroz njegove delove i osobenosti, Ristović, zapravo, kroz mrežu komentara, tumačenjem materijala koji je imao ispred sebe i njegovim kombinovanjem sa znanjem koje je stekao pripremajući se za rad na njemu, pruža sopstvenu interpretaciju njegove suštine. Propratimo li direktnu liniju njegovih zapažanja i pretpostavki, dolazimo do sledeće predstave Rajićevog priručnika: sveden u pogledu obima, shodno nameni kojoj je trebalo da posluži, ovaj priručnik prateći ustaljenu praksu tadašnjih školskih udžbenika, napisan je u formi pitanja i odgovora. Međutim, njegova kvantitativna karakteristika može biti i odraz početnog kolebanja koje se ticalo samog koncepta i srazmera koje bi delo moglo da ima.

Izvori koje koristi odabrani su sa ciljem, budući da je u zamisli bio priručnik iz latinske retorike, ali je značajna, naglašava Ristović, okolnost da je prisustvo grčkog jezika skromnije no u priručnicima istog tipa, naročito ako se uzme u obzir konfesionalni moment. Ovu osobenost donekle osvetljava činjenica da se iz nekoliko primera na grčkom jeziku može uvideti da njegovo poznavanje pomenutog nije bilo baš najslavnije, ali ona ujedno osvetljava i njegovu težnju da, i pored te otežavajuće okolnosti, sledi moderne tokove, budući da je onovremena praksa pisanja priručnika iz latinske retorike podrazumevala i navođenje ozbiljne količine primera helenske književnosti u originalu. Kontradiktornosti da „prvi srpski priručnik iz retorike“ nije napisan na

jeziku na kojem se retorika učila – autor tumači kao nastojanje Rajića i uopšte nastavnika onoga vremena da osposobe što veći broj đaka da aktivno komunicira na latinskom, zvaničnom jeziku administracije i kulture.

U specifičnosti bi se mogla svrstati i pojava da Rajić, pored onih već pomenutih, daje i izvesne savremene domaće primere, bilo kao prve izraze buđenja „nacionalne svesti“, bilo kao izraz poštovanja prema svom prethodniku i učitelju, Emanuilu Kozačinskom, pošto navodi jedan odeljak iz njegove „Tragedokomedije“. Za njime se povodi i u interpretaciji i upotrebi termina *rhetor*, označavajući njime polaznike razreda retorike, za razliku od pojedinih rimskih autora koji isti termin upotrebljavaju za označavanje profesora retorike. Kao upadljivu osobenost, pa čak i kuriozitet ovog dela Ristović ističe termin *rhetoricographus*, koji je Rajić upotrebio da obeleži nekoga ko se teorijski bavi retorikom. Međutim, ugledanje na Kozačinskog, a time posredno i na kijevsku tradiciju udžbenika iz retorike, ograničava se tek na početni stadijum rada na priručniku, budući da kasnije Rajić beskompromisno i očevidno, kaže Ristović, odstupa od te linije.

Okosnicu poslednjeg segmenta odeljka, *Okretanje modernijim uzorima i prosvetiteljske crte dela*, čini terminološka problematika. Naime, oponašajući moderne priručnike iz retorike (u ovom slučaju konkretno Frajerov), Rajić pored termina na latinskom stavlja i njihov prevod na ruskoslovenski, mimo ustaljene prakse kijevskih retoričara, koji su, izuzetno, tek poneke primere navodili na crkvenoslovenskom, poljskom ili ruskom, odnosno nacionalnom jeziku, dok je terminologija bespogovorno bila na latinskom/grčkom jeziku. Rajić i sâm pronalazi rešenja za prevod izvesnih termina, dok neka druga preuzima

u već zatečenom vidu. Upravo ova crta, ističe Ristović, svrstava Rajićev priručnik iz retorike u red dela sa ranim prosvetiteljskim tendencijama. Premda u izvesnom smislu revolucionaran, a sasvim sigurno svojom koncepcijom i pristupom progresivan za naše prostore, s obzirom na to da nikada zapravo i nije primenjen u praksi, Rajićev priručnik nije uspeo da izvrši očekivani uticaj na nastavu retorike i retoričke udžbenike koji će doći kasnije.

Rajićev odnos prema antičkom retoričkom nasleđu tema je odeljka *Između antičke tradicije i njene novovekovne transformacije*. Sâm karakter ovog odnosa uslovljen je, očekivano, vrstom odnosa koju je Rajić imao prema retorici. Naime, on nije bio isključivi i „profesionalni“ teoretičar retorike, već je ona bila samo jedna od oblasti kojom se bavio, i to, po svemu sudeći, u znatno manjem obimu nego što je to bio slučaj sa teologijom i istorijom. Ovu tvrdnju Ristović lako potvrđuje činjenicom da se na direktan pomen antičkih retoričkih uzora nailazi svega dva puta i oba su bez prethodnog proveravanja i upoređivanja preuzeta u celosti.

Ipak, reći da je njegovo delo lišeno antičke retoričke tradicije bilo bi pregrubo – najveći deo Rajićevog priručnika upravo i čini antičko nasleđe, ali u vidu već udaljenom od izvornika i u njegovom spisu dodatno transformisanim. Ristović pretpostavlja da bi uzrok tome moglo biti i nastojanje da se umanjili ili u čak i potpuno odbaci jezuitski pristup retorici. Značajan prostor autor posvećuje i razmatranju Rajićeve retoričke terminologije i promenama koje su uočene u okviru nje. Međutim, Ristović se ne zaustavlja samo na evidentiranju ovih promena, već u narednom poglavlju, *Promene okolnosti i neujednačenost realizacije*, daje svoj sud o onome što je opservirao. Tako zaključuje da su

sva primećena odudaranja od antičke, pa i novovekovne retoričke tradicije posledica kako same namene priručnika i opštih strujanja i promena koje su nagoveštavale kraj jednog i dolazak novog perioda, tako i činjenice na koju upućuje tehnička analiza udžbenika da je dovršen prerano i nije realizovan u potpunosti, odnosno u obimu u kojem je Rajić prvobitno imao nameru da ga realizuje.

Kao zaključak celokupne analize ovog priručnika ističe se sledeća Ristovićeva ocena kako „osnovnu vrednost njegovog rada na polju retorike čini pristup koji je u svome udžbeniku zauzeo na osnovu izbora najmodernijih predložaka u svojoj vrsti (školskih latinskih retoričkih priručnika)“. Sama završnica, sad se već slobodno može reći, Ristovićeovog priručnika za čitanje Rajićevog priručnika, sastoji se iz dva dela, naslovljena *Autograf Rajićevog priručnika iz retorike i njegovo priređivanje za štampu* i *Zaključak*, koji se sastoje od tehničkog opisa priručnika, prikaza i rešenja za rukopisne abrevijature i druge oznake, i razlaganja i tumačenja primenjenih doterivanja i intervencija u tekstu, kao i konačno, konciznog i pojednostavljenog rezimea prethodnih stranica.

Drugu veću celinu predstavlja sâm prevod priručnika sa latinskog izvornika. Kada govorimo o ovom, kao tri najznačajnija aspekta kroz koja se on može posmatrati ističu se sledeći: najpre, pored tehnički preciznog, skladnog i tečnog prevoda, značaj Ristovićeovog prevoda ovog priručnika prevashodno se sastoji u njegovom suočavanju sa problemom razrešavanja nestandardizovane retoričke terminologije u srpskom jeziku. Ristović za „krupnije“ retoričke termine – poput, recimo, podele retorike ili sastavnih delova besede – daje odgovarajuće ekvivalente na srpskom jeziku, dok se kod frekventnijih, poput tropa i figura, koristi već ustaljenom praksom

prilagođavanja latinskih i/ili grčkih reči srpskom jeziku. Potom, ne treba zamenariti problematiku prevođenja citata iz Biblije koji se u izvorniku daju ili na latinskom ili na crkvenoslovenskom jeziku i koju Ristović pogodno rešava time što prve prevodi sâm, a druge daje u Daničićevom i Vukovom ijekavskom prevodu, te na taj način uspeva da očuva izvornu distinkciju. I konačno, kao što je ranije već pomenuto, kada citira, Rajić ne navodi uvek svoje izvore, te se još jedan izuzetno značajan doprinos Ristovića sastoji u identifikovanju navedenih izvora, što se može videti iz pratećeg komentara.

Ne ograničavajući se na usko fokusirani i za svrhu prikladan komentar i analizu, već nastojeći da ujedno pruži izuzetno širok okvir i kontekst u koji se Rajićev priručnik može smestiti, Ristović je uspeo da čitaoca snabde mnoštvom najrazličitijih informacija i referenci koje mogu biti odlično polazište za svako ozbiljnije izučavanje novovekovne retorike. Svakako, ovo delo, kako svojim karakterom, tako i stilskom zgusnutošću, zahteva čitaoca koji poseduje određena predznanja, ali taj utisak ublažava u izvesnoj meri pedagoški obojen diskurs. Ne može se prenebregnuti ni namera autora da otkrije Rajića u novom svetlu i uputi na značajne ranoprosvetiteljske crte kojima ovo delo obiluje, što je opet od značaja za opštu kulturnu karakterizaciju nedovoljno izučavanog srpskog stvaralaštva 18. veka.

Najveći značaj ovog dela, verujemo, leži u činjenici da je javnosti stavljen na raspolaganje i iz zaborava izvučen udžbenik koji otkriva do sada nepoznate strane kako samog Rajića tako i srpskog školskog sistema 18. veka. Konačno, ovo delo poseduje svojevrsnu dvojnost, zaokrugljeno je i kompletirano kao funkcionalna i sistematski dobro organizovana celina, a ujedno je i odličan temelj za sva kasnija istraživanja.

MÉNE SRPSKE
POLITIČKE RETORIKE*

Dejan Milić, *Srpski politički govor modernog doba*, drugo dopunjeno izdanje, Službeni glasnik i Zavod za udžbenike, Beograd, 2011, str. 771.

1. – Većina domaćih pisaca retorike, od Jovana Rajića, Jovana Sterije Popovića i Branislava Nušića do današnjih autora (Ljubomir Tadić, Sreten Petrović, Obrad Stanojević, Sima Avramović,

* Recenzija rukopisa Dejana Milića „Srpski politički govor modernog doba“, drugo, dopunjeno izdanje, napisana na zahtev izdavača, Službenog glasnika iz Beograda, 15. aprila 2011. (U ovde objavljenom tekstu izvršene su neophodne modifikacije u skladu s okolnošću da je rukopis u međuvremenu štampan kao knjiga.)

Vojislav Jelić Radoje Simić, Dobrivoje Stanojević), slažu se da je razvoj besedništva u Srbiji tokom XIX i XX veka tekao uzlaznom linijom, ali na ambivalentan način. Srbi su se pokazali kao narod velikoga govorničkog talenta, ali su ostali uskraćeni u njegovom razvoju i afirmaciji, tako da su postali primer besedničke nekulture. Tome su nesporno doprinele društvene prilike tokom poslednjih 70 godina, u kojima su sistematski negirani principi i vrline političkog besedništva. Tako je i danas aktuelna konstatacija koju je izrekao Jovan Sterija Popović davne 1844. godine: „Što se besednika tiče, takvih se kod nas ne može mnogo nabrojati... jer Srbi još nisu dobili onaj politički život gde bi imali prilike razvijati besednički dar.“

Savremeni srpski političari i javni delatnici su primer rđavih besednika. Bez obzira na zavodljivu liberalno-demokratsku retoriku tokom poslednjih 25 godina, kod nas i dalje nije prevladan *mundus verborum* (svet reči) i isprazna retorika realsocijalističkog sveta. Reč je o umetnicima svojevrsnog političkog bakanja – bljutavog praznoslovlja i blagoglagoljivosti kojim se do dodijalosti kreiraju i gomilaju rečenice prema pravilima jedne retoričke paradigme, a bez ikakve veze sa stvarnošću. „Zahvaljujući“ takvim političkim govornicima, živimo u zemlji prejakih reči, od kojih se strada kao od metka; u zemlji bajalica, opšte graje i brbljanja, gde niko nikoga ne sluša; gde nije bitno ni šta se govori, ni kako, već samo ko govori; u zemlji prepunjoj političkih narcisa i barbarogenija kojima Demosten, Ciceron, Džeferson i Robespjer nisu ni do kolena; u zemlji čiji vodeći političari i javni delatnici „kada uzmu reč, ne znaju o čemu će da govore, kada govore, ne znaju o čemu govore, a kada završe, ne znaju šta su kazali“ (Čerčil).

U savremenom društvu, u uslovi-
ma demokratskog takmičenja, u kojem

je govor presudan posrednik, govornička veština prvorazredni je uslov za dozezanje visokog ugleda i mesta u društvu. Dobro je poznato i često se ističe da *Biblija* počinje rečenicom: „U početku beše reč“, da su velike religije nastale sa velikim prorocima i njihovim sjajnim besedama; da objasne vezu između starogrčkog „Govori da bih te video“ i savremene nauke o neponovljivim modulacijama ljudskoga glasa; da razjasne zašto je besedništvo „kći slobode i so demokratije“! Jer, kao što je lepo isticao Miloš Đurić, „u maloj demokratskoj državi, gde se sve vrši rečju, rečitost je u isti mah i mač i štit: njome čovek napada i odbija napade; ona obezbeđuje postizanje časti ili dobijanje parnice, ljubav naroda ili dobru volju sudija; ona je najutvrveniji put položaju i sreći, njome čovek može na glas izaći više nego vojničkim podvizima“.

Otuda je političko besedništvo privlačilo i privlačilo posebnu pažnju. Ono je svoj procvat doživljavalo, po pravilu, u demokratskom društvu, tamo gde je potrebno artikulirati političku volju većeg broja ljudi, ubediti ih i podstaći na akciju. Podsetimo se antičkog polisa, koji je iznedrio plejadu velikih besednika od Perikla do Demostena, jer je njegov politički *credo* bio traganje za onim što je dobro, pravedno i korisno za celu zajednicu pomoću jedne posebne veze između svih slobodnih građana: govora-razgovora-delanja (logosa-dijaloga-praksisa) i njihovog harmoničnog prožimanja. Zatim, rimskog Foruma i Senata, gde su govornici poput Katona, Cicerona, Marka Antonija, Kvintilijana dolazili do punog sjaja. I najzad, drugih premlnih istorijskih događaja koji su radali i velike besednike: reformacija – Lutera, Engleska revolucija – Kromvela, Američka revolucija – Džefersona i Linkolna, Francuska revolucija – Mira-boa i Dantona, Ruska revolucija – Lenjina i Trockog, nacizam/fašizam – Hitlera

i Musolinija, Drugi svetski rat – Čerčila, Ruzvelta, De Gola.

Nažalost, Srbija i njeni političari i javni delatnici daleko su od ovih primera. Savremeni srpski političari su primer rđavog besedništva, često po modelu tzv. logograma. Naime, svojevremeno su poljski politički lingvisti proučavajući model isprazne retorike izradili jedan „logogram“ kao osnovu političke retorike sa 10 invokacijskih fraza i četiri kolone po 10 osnovnih kvalifikativa. Političar može početi svoj govor bilo kojim invokativom (dame i gospodo, drugarice i drugovi, dragi prijatelji, s druge strane, ne zaboravimo da, praksa svakodnevnog života dokazuje, svakome je poznato, briga oko organizacije, viši ideološki/nacionalni principi nam nalažu, principijelni stavovi naše partije/države, neka neprijatelji znaju) i ako ga kombinuje s bilo kojim predikativnim iskazom, može dobiti 10.000 različitih formalnojezički ispravnih rečenica. A to znači da po toj shemi praznog vezivanja reči može održati govor i do 40 sati.

2. – Imajući sve ovo u vidu, Dejan Milić je napisao knjigu *Srpski politički govor modernog doba* kao svojevrstan prilog afirmaciji političkoga govorništa u Srbiji. Prvo izdanje knjige pojavilo se 2006. u izdanju Službenog glasnika u Beogradu. Pet godina kasnije pojavljuje se drugo, dopunjeno izdanje u okviru iste kuće. Milić se prihvatio nezahvalnog posla da svojom knjigom o političkom govoru moderne Srbije pomogne da se javni delatnici i njihov jezik oslobode naslaga prošlosti u vidu birokratskog žargona, uličičkih hvalospeva, izandalih fraza, nepotrebnih tuđica; da se političke debate upristoje, tako da se ne moramo stideti načina na koji raspravljaju naši političari na javnoj sceni. Izneti rečito svoje stavove i programe, pridobiti narod za neku ideju, umeti nadgovoriti protivnika u debati, upotrebiti prave

reči kritike onih koji su na vlasti – sve to zahteva poznavanje retorike.

Knjiga *Srpski politički govor modernog doba* predstavlja plod dugogodišnjeg istraživanja i praktičnog rada u oblasti pedagogije besedništva, koje je autor ostvario prvo kao uspešan takmičar u besedništvu, a potom kao predavač i pedagog na mnogobrojnim kursevima i seminarima retorike. U knjizi se na obuhvatan i udžbenički način daje pregled političkog besedništva u Srbiji tokom poslednja dva veka. Knjiga se sastoji od dve po obimu nejednake a po značaju ravnopravne celine. U prvom delu daje se kratak osvrt na nastanak i razvoj političkoga govora u srpskoj državi modernog doba, pri čemu se posebno analiziraju istorijski koreni nezavidnog stanja političke jezičke komunikacije u Srbiji danas. Drugi deo knjige čini hrestomatija političkih govora, od Karadžordevoga govora na zboru u Orašcu na Sretenje 1804. godine, preko važnih političkih govora vladara, političara, pisaca, sveštenika i vojnika tokom XIX i XX veka, sve do reprezentativnih nastupa političara i intelektualaca našeg doba – Slobodana Miloševića, Vuka Draškovića, Zorana Đinđića, Vojislava Šešelja, Radovana Karadžića, Latinke Perović, Dragoslava Avramovića, Dobrice Ćosića, Emira Kusturice, Ljubomira Simovića, Borislava Pekića, Matije Bečkovića i drugih.

3. – U prvom delu je zanimljiva i provokativna uvodna studija pod naslovom „Kratak osvrt na nastanak i razvoj političkoga govora u srpskoj državi modernog doba“ (str. 25–84). U njoj autor veoma plastično objašnjava elemente političkoga govorništva i daje kritički osvrt na razvoj političkoga govorništva u dva veka istorije moderne srpske države i označava moguće pravce razvoja. Obradio je četiri pitanja.

Prvo je dao kratak osvrt na politički govor na razmeđu XX i XXI veka,

koji pati od ozbiljnih slabosti i mana. Jer njega karakteriše „zaprljano jezičko izražavanje političara“, čiji je stil javnih nastupa „pretenciozan, arogantan i ohol, iznad svake mere netolerantan i netrpeljiv i nedopustivo nestrpljiv“. Autor smatra da je „politički govor u Srbiji na razmeđu XX i XXI veka zaprljan do te mere da se postavlja pitanje da li je uopšte opravdano govoriti o pojmu 'politički govor' ili se suočavamo isključivo sa njegovom negacijom – političkim antigovorom“ (str. 25–26). Danas, iako je naš društveni milje demokratski, mi živimo u vremenu političkog antigovora i govorničke nekulture. Uzroci tome su brojni: od društveno-ekonomskih, političkih, socio-psiholoških do kulturoloških. Svi oni imaju svoje duboke istorijske korene, koje na stranicama ove knjige autor nastoji da osvetli.

Po njegovom mišljenju, gotovo jednovjekovnim kvarenjem (od nastanka prve, preko raspada druge Jugoslavije, pa do danas), politički govor u Srbiji gubio je svoje kvalitete, postepeno se pretvarajući u antigovor i u njegov najgori vid, tzv. „jezik džungle“. Politički govor Srbije je u pomenutih osamdesetak godina „jugoslovenstva“ bio i udvorički (posvećen kralju, veri, naciji), i govor netolerancije i nepoverenja (prema drugoj naciji, konfesiji, političkoj opciji), i demagoška reč bez pokrića (prema sopstvenim biračima), i govor mržnje (u toku Drugog svetskog rata), i drveni birokratski novogovor Brozove vladavine. U poslednjoj deceniji prošlog veka – usled jednovjekovnog kvarenja, ali i opšte društvene krize, nastale na razvalinama socijalističkog društva, u mučnom periodu naše istorije, sklepan po „Frankenštajn-modelu“ od delova svih pobrojanih vrsta antigovora, uz veliku dozu govorničke i slušalačke nekulture – politički govor „u Srba“ postao je „govor džungle“.

U okviru drugog pitanja autor je prvo precizirao svoje stanovište o pojmu, predmetu i vrsti političkoga govora, o političkom govorniku i auditorijumu. Ovom, tzv. trouglu klasične retorike (govor, govornik, auditorijum) on je dodao još jedan ugao: politički trenutak, prilika. Reč je o povodu za jedan politički govor, „inicijalnoj kapisli“ koja je potrebna i dovoljna govorniku da svoj govor učini uspelim.

Treće, težišno pitanje je okrenuto nasleđu i političkom govoru u Srbiji. Autor traga za objašnjenjima zašto je i sada aktuelna rečenica iz Sterijine *Retorike* (napisana 1844, a štampana tek 1974) da se besednikâ u Srbiji „malo može nabrojati“. On smatra da, osim opšte društvene zaostalosti koja je karakterisala tadašnju Srbiju, ni ustrojstvo političke vlasti nije išlo naruku razvitku besedništva. Uprkos tome, pisac je nastojao da prikupi argumente za sledeću (hipo)tezu: „Pogledavši unazad za 179 godina... čini se da su Srbi, uprkos teškim okolnostima u kojima su izgrađivali svoju modernu državu, i uprkos nedostatku govorničkih škola, sa retorikom po pravilu van školskih programa, bar u sferi političkog govora uspeli da nadoknade svoj istorijski zaostatak za Evropom.“ (Str. 54–55.)

Posmatrajući razvoj političkoga govora u Srbiji, autor je analizirao dve grupe uzroka koje su obeležile taj razvoj:

(I) *Odluke mentaliteta kao obeležje razvoja političkoga govora.* Na jednoj strani srpski narod ima nespornan talenat za političko besedništvo zahvaljujući: 1) zvučnosti, melodičnosti i mekoći srpskog jezika, 2) inteligenciji i visprenosti većine Srba, 3) epskoj etikeciji koja podrazumeva uvažavanje tuđe ličnosti i tuđeg mišljenja, i 4) viševjekovnoj tradiciji saborâ, zborova kao mesta političkog ubeđivanja i odlučivanja.

Na drugoj strani, umesto da se ove poželjne osobine i vrline besedništva

razvijaju i afirmišu, one su, a naročito u drugoj polovini XX veka, sistematski potiskivane, poricane i završile su u svojoj suprotnosti – besedničkoj nekulturi. Nju karakteriše: 1) dominacija suvoparnog, birokratskog govora, 2) lenjost, neinventivnost i tupost besednika, 3) megalomanija i pokušaj da se ciljevi postignu prečicom, 4) slabo vladanje sobom, 5) zavist, nepoverenje i najgori mogući odnos prema sposobnima i mudrima, 6) nedostatak besedničke kulture: neuvažavanje sagovornika i nestrpljivost da se sasluša, netolerantnost prema drugom i drugačijem, i 7) devalvacija javne govornice i javne reči.

(II) *Društvene prilike kao obeležje razvoja političkoga govora u Srbiji.* Polemišući sa tezom da „samo demokratski oblik vladavine stimulise razvoj političkog govora“, autor je pokazao da su neki od najbriljantnijih i najslobodoumnijih govora u dvovekovnoj istoriji moderne srpske države izgovoreni upravo u vremenu političke neslobode i autoritarnih režima. Svoje stavove o razvoju političkog besedništva u modernoj Srbiji Milić je izložio kroz sledeću periodizaciju: a) Srpski politički govor XIX veka, b) Politički govor Srba od 1903. do 1941. godine, v) Politički govor građanskog rata, g) Reči epohe komunizma i d) Hibridni politički govor postkomunističke Srbije.

Na kraju ove uvodne studije autor je obradio četvrto pitanje: politički govor danas i mogući pravci razvoja. Zapravo, on je pokušao da u lapidarnom obliku odgovori na sledeća pitanja: Je li realistično tvrditi da u Srbiji danas ima političkoga govora u pravom smislu tog pojma? Da li je moguće ocenjivati politički govor i davati prognozu njegovog daljeg razvoja? Da li je opravdano predviđati pravce toga razvoja i davati savete za oporavak govora? Ili je, možda, bolje suočiti se sa apsolutnim antigovorom, pred njim ustuknuti i povući se u ćutanje? (Str. 77.)

U odgovoru na ova pitanja, autor je prvo naveo odlike, odnosno slabosti današnjeg političkoga govora u Srbiji (nepoznavanje i nepoštovanje srpskog jezika, nepoznavanje i neuvažavanje mentaliteta građana koji u Srbiji žive, nepoštovanje izgovorene reči, ličnosti slušaoca i sagovornika, pa i sopstvene ličnosti, doprinos medija srozanju političkoga govora u Srbiji, ali i nekritičko i neprilagođeno preslikavanje inostranih iskustava u političkom govorništvu). On posebno ističe da su mediji dali „nemerljiv doprinos“ unižavanju političkog govora. Pretvaranjem medijske pozornice u gladijatorsku arenu i podsticanjem učesnika na verbalnu borbu do uništenja u cilju podizanja gledanosti u političkim emisijama, mediji su, sa svojom uređivačkom politikom, glavni promotori političke i govorničke nekulture. U tom kontekstu on je upozorio i na nekritičko i neprilagođeno preuzimanje tuđih šablona u novom političkom govorništvu, pretvaranje političkog govora u političku reklamu i propagandu bez suštine, uz korišćenje saveta marketinških agencija, koji su često neprimereni našem političkom podneblju. Sve to unosi dodatnu smutnju u političku komunikaciju na srpskoj političkoj sceni.

Na osnovu ove analize, autor je zaključio da se politički govor u Srbiji danas našao na odsutnoj prekretnici. „Sa ove vododelnice moguća su dva puta. Jedan je neželjeni put u dalje propadanje političkoga govora i smutnu političku komunikaciju, što bi realno kao moguću posledicu imalo i krah demokratije u Srbiji. Drugi put je put ozdravljenja političkoga govora, put uspostavljanja civilizovanog građanskog razgovora i sučeljavanja raznih mišljenja, koji će prethoditi učvršćivanju demokratskog poimanja političkog društva i demokratskih institucija u Srbiji.“ (Str. 82.) Nazačavajući i zalažući se za ovaj drugi

put, autor je ovu monografiju, u izvesnom smislu, napisao kao svoj prilog istrajavanju Srbije na putu preporoda i razvoja političkog besedništva i retorike.

4. – Drugi deo knjige, „Istorijski primeri političkog govora modernog doba Srbije“ (str. 85–760), sadrži obimnu hrestomatiju istorijskih primera političkoga govora u protekla dva veka, od Prvog srpskog ustanka 1804. do 2011. godine.

Autor se opredelio da u istoriju moderne Srbije „zaroni preko reči njenih aktera“. Zato je njegova hrestomatija, iako raspravlja o problemu političkoga govorništva, u suštini, istorijsko štivo. On je čitaocima ponudio više od sto političkih govornika, sa preko stotinu šezdeset govora, koji su izrečeni u različitim, najčešće prelomnim prilikama srpske istorije modernog doba. To nisu „najlepsi“ politički govori, pošto se Milić još u svojoj autorskoj reči striktno ograđuje od takvog metoda izbora govora. To su situacioni govori, oni koji su motivisani izvesnom prilikom ili koji su neku političku priliku i sami stvorili.

Taj deo je sastavljen od više celina, koje su samo prividno hronološki poređane, dok suštinski označavaju određene etape u samom političkom razvoju Srbije. Autor govore svrstava u sledeće celine: 1) Srpski politički govor XIX veka (Narodno političko govorništvo prve polovine XIX veka, Političko i skupštinsko govorništvo Srba u drugoj polovini XIX veka); 2) Politički govor Srba od 1903. do 1941. godine (Politički govor do ujedinjenja 1918, Srpski politički govor u zajedničkoj državi); 3) Srpski politički govor građanskog rata 1941–1945; 4) Reči epohe komunizma (Lice političkog govora Brozove epohe, Naličje političkog govora Brozove epohe); 5) Hibridni politički govor postkomunističke Srbije.

Naročito je zanimljiva koncepcija na osnovu koje je organizovan prikaz

svakog pojedinačnoga govora. Svaki govor je predstavljen uz biografski medaljon o govorniku, koji nije samo pregršt suvoparnih biografskih podataka, već razuđen politički portret. Autor je, takođe, dao i istorijskim podacima potkrepljen prikaz političke prilike u kojoj je govor održan. Naposljetku, sastavni deo govora čini i kritički osvrt na sâm govor sa aspekta govorničkih pravila. Na taj način autor je bogatu i raznovrsnu građu uspeo da prikaže na upečatljiv, katkad i dramatičan način, tako da se u njegovoj knjizi jasno mogu sagledati trenuci kada politička retorika u Srbiji dostiže visine antičkih uzora, bivajući „dete slobode“ (Tacit) i „so demokratije“.

Posebno treba istaći spremnost autora da izriče kritičke stavove o savremenim političkim govorima aktuelnih političara. Kada se čita poslednji odeljak Milićeve knjige, „Hibridni politički govor postkomunističke Srbije“ (njegova prodorna analiza lica i naličja političke komunikacije u poslednjoj dekadi XX i prvoj deceniji XXI veka, posebno lucidne opaske u portretima govornika i o sadržini njihovih govora), nameće se sumoran zaključak: na savremenoj političkoj sceni Srbije zjapi gotovo nepremostiv ambis između ogromne većine uzaludno bačenih praznih, neistinitih, džangrizavih, visokoparnih, maloumnih, nepoštenih, mrziteljskih reči i neznatnog ostrvca govora koji se može podićiti i sopstvenim etosom i ličnošću govornika.

U poslednjih dvanaest godina koje smo ostavili za sobom, kada je u pitanju politički govor, mogu se, po Miliću, uočiti neke zakonomernosti njegovog „razvoja“. *Prvo*, politička je reč slobodna, bez zakonskih (ali i moralnih) ograničenja. *Drugo*, političari su svesni reči kao moćnog oružja političke borbe i poklanjaju joj veliku pažnju (predano uče veštinu govora), ali ne uspevaju da razumeju značaj reči kao sredstva

dogovaranja i rešavanja društvenih pitanja, koja su često pitanja od najvećeg nacionalnog i državnog značaja. Nezainteresovani za argumentaciju radi potkrepljenja svojih ili pobijanja tuđih stavova, oni se opredeljuju za političko govorništvo kao erističku veštinu prepiranja sa ciljem da se uvek „bude u pravu“ bez obzira na istinu. *Treće*, s obzirom na takvo poimanje političke reči, nje ima sve više; javni nastup je artikal koji se prodaje. U zemlji u kojoj se sve proglašava politikom – svaka reč se meri kao politička, ona se prodaje, preprodaje i kupuje, ali se ne ceni. Ona devalvira. *Četvrto*, srpska politička govornička scena pretvara se u govornički ring u kojem se ne suočavaju stavovi i argumenti, nego se protivnik udara rečima, vrlo često i ispod pojasa. *Peto*, i u govorništvo, kao i u samoj politici, caruje um policentričnog jednopartizma, koji se manifestuje unekoliko modifikovanim „drvenim novogovorom“. Govor je liderski i „klonliderski“. Svedoci smo vaskrslog truda partijskih aparatčika da i rečima ali i „gestikulacijom“ (mlataranjem rukama), mimikom, rečeničkom intonacijom (hijzenjem, zamuckivanjem) – dakle, svim (para)retoričkim mehanizmima podsećaju na svoje „vođe“. S obzirom na ovaj kvalitet političkog govora, mnoštvo reči nije i bogatstvo reči, a političku scenu Srbije „krasi“ tek nekoliko govorničkih stilova (onoliko koliko ima lidera parlamentarnih političkih stranaka). *Šesto*, politički govor, u svom punom značenju, onako kako je definisan još od Aristotela i Cicerona, polako se mimikrično izmešta iz politike kao profesije i pomera u druge segmente društvenog angažovanja. Političarima ostaje politički antigovor, a kvalitetne primere političkog govora valja tražiti kod delatnika u nauci, kulturi, religiji, sudstvu, umetnosti.

5. – U celini posmatrano, knjiga Dejana Milića *Srpski politički govor*

modernog doba predstavlja jedan lepo i učeno pisan rad o temi koja kod nas nije mnogo obdelavana, pogotovo ne sa stanovišta nauke o besedništvu, za koje se autor opredelio. Autor je uspeo u svojoj nameri da „doprinese ideji o nasušnoj potrebi suočavanja Srba sa svojim dvovekovnim političkim i nacionalnim učinkom, koji, uprkos teškim naporima i skupoj ceni koju su platile mnoge generacije, nije nimalo zavidan“ (str. 15).

Tri su posebne vrline ove knjige. Prvo, to je seriozna uvodna studija o političkom besedništvu, sa težištem na nastanku, razvoju i perspektivama političkoga govora u srpskoj državi modernog doba. Drugo, uvodne napomene autora, koje prethode svakom govoru i koje sadrže podatke o govornicima i kontekstu u kakvom su izgovorili svoju besedu. Reč je o svojevrsnim medaljonima, pisanim znalački, objektivno i kritički, s literarnim darom i smislom za portretisanje. Autor se posebno trudio da se čitaocu na jedan objektivna način predstavi sve nacionalne političke opcije koje je Srbija iznedrila za poslednja dva veka. I treće, primetna je vrlo umesno izvršena periodizacija i sistematizacija građe, kao i selekcija govora, koja je obuhvatila i do sada nepoznate ili zabranjene besede.

Knjiga je stručno utemeljena, pisana brižljivo negovanim, mestimično i patetičnim jezikom. Ona nam otkriva autora ljubopitljivog duha, u kojem se ukrštaju spisateljski dar, analitičko umeće i kritički stav. Opremljena je odgovarajućom aparaturom i dokumentacijom, koja će svakako korisno poslužiti svakome ko se bude zanimao pitanjem političkog besedništva u Srbiji. Ona sadrži dragocenu građu zanimljivu za istoričare, pravnike, politikologe, ali i za političare i sve druge zaljubljenike i poštovalce retorike, koji će u primerima sjajnih govora srpskih političara i javnih ličnosti naći dragocen podsticaj i pouku.

Autor je posebno nastojao i umnogome uspeo u tome „da kroz potpuno objektivna pristup, lišen ikakvih strasti – slabovide ljubavi ili slepe mržnje prema nekoj istorijskoj ličnosti, nekoj političkoj ideji ili nekom konkretnom istorijskom potezu, ukaže[m] na značaj miranja Srba sa svim delovima sopstvene moderne istorije na jedini mogući način – da se od svake političke ideje prihvati dobro i korisno, a da se bez ikakvog ustručavanja odrekne svega lošeg“ (str. 15). Najzad, to je knjiga koja političko besedništvo u Srbiji analizuje ali ne idealizuje, koja ukazuje na njegove svetle, ali i na tamne strane, kojoj su podjednako tuđi nekritičko zagovaranje i olako odbacivanje političke retorike.

Jednom rečju, ovo je knjiga o vrednostima i iskušenjima, vrlinama i slabostima, uzletima i padovima srpskog političkoga govora modernog doba. To je knjiga koja nas opominje i upozorava da se politički govor u Srbiji na razmeđu XX i XXI veka pod dejstvom posledica mukotrpnog političkog nasleđa, koje je suzbijalo njegov demokratski razvoj, suočava sa svojim daljim vrednosnim padom i pretvaranjem u sopstvenu negaciju – u politički pseudogovor i nadrigovr. Politički psudogovor se javlja kao olako kazana reč bez pokrića ili kao ostrašćeni govor mržnje i netolerancije. To iziskuje hitne poteze za njegovu upristojavanje i svodenje u demokratske okvire, što je nasušni uslov za sazrevanje jedne još nezrele nacije.

Međutim, iako ovo predstavlja drugo, dopunjeno izdanje knjige *Srpski politički govor modernog doba*, autor se nije potrudio da otkloni neke njene slabosti. Velika je šteta što Milić veoma dobro koncipiran prvi deo knjige i izvanredne ideje i (hipo)teze u njemu nije razvio i dublje teorijski utemeljio. Pisac je ambiciozno postavio krucijalna pitanja o nastanku i razvoju političkoga govora

u srpskoj državi modernog doba, ali njih ne prati tekst koji sledi, jer se nije pomučio da konsultuje relevantnu literaturu, da prikupi dodatnu neophodnu građu, još manje da je podvrgne strogoj teorijsko-metodološkoj obradi i teorijskom zasnovanju. Na taj način je njegova ambiciozno formulisana uvodna studija ostala na nivou skice.

Nisu jasno naznačene suptilne distinkcije između pisanih i usmenih političkih govora, još manje između političkoga govora i besede, između prigodnih i programskih govora, između političkih govora koje je pripremio sâm govornik i govora koje su mu pripremili saradnici. Iako je pisac težio da primeni objektivni pristup i da se drži postavljenih kriterijuma u izboru i prikazu političkih beseda i besednika, to nije sproveo do kraja. Medaljoni o pojedinim besednicima izrađeni su na pola stranice, a o nekima je „ispevana pesma“ na 5–6 stranica.

U ovoj knjizi je došao do izraza autorov literarni talent i, posebno, dar za portretisanje. Međutim, on piše u jarkim bojama i živopisnim metaforama, jezikom koji neretko napušta tlo hladne analize i smirenih, odmerenih zaključaka. Najzad, knjiga pati od određenih nekonzistentnosti, ponavljanja tema, od aljkavog odnosa prema fusnotama i načinu citiranja, do nepostojanja registra imena i sličnih nedostataka.

Uprkos ovim slabostima, u našoj literaturi ovo je jedna od prvih knjiga koja na celovit i teorijski fundiran način obrađuje politički govor Srbije modernog doba. Njen autor je uspešno, metodološki korektno, bez ideoloških predrasuda i političke isključivosti, sakupio na jednome mestu i znalački obradio bogatu istorijsku građu o političkom govoru novovekovne Srbije, tako da njegova knjiga predstavlja vredan doprinos domaćoj nauci o besedništvu.

Paja Jovanović, *Ukrotitelj zmija*, detalj, ulje na platnu, 1887.

HERETICUS

Journal for the Re-examination of the Past

Vol. XI (2013), No. 1-2

TABLE OF CONTENTS

<i>Editorial</i>	5
------------------------	---

TEN YEARS OF THE „HERETICUS“ MAGAZINE

<i>Bernd Schinemann</i> A Contribution to the Criticism of Radbruch's Formula	11
<i>Aleksandar Pavkovic</i> Secession: is it a remedy?	25
<i>Predrag Vukasovic</i> American Copyright and the Human Genoma	45
<i>Vladimir V. Vodinelic</i> Do the Public Authorities Have the Constitutional Right to Set Media up?	66
<i>Srdjan Cvetkovic</i> The Balance of Serbian October – 13 Years Later	80
<i>Vladimir Petrovic</i> Walking on Thorns: Proceedings for War Crimes in Serbia 1993–2013	97
<i>Damjan Tatic</i> The Role and Possible Contribution of Experts, Scholars and the Expert Journals to the Efforts to Achieve Equality of Persons with Disabilities	111
<i>Marinko Lolic</i> A Critical Chronicle of Deeply Troubled Times: Ten Years of the „Hereticus“ Magazine 2003–2012	126
CONTRIBUTIONS	
<i>Marinko Lolic</i> Bibliography of „Hereticus“ Magazine 2003–2012	147

Researches

<i>Martin Previsic</i> Trials and Persecution of the Supporters of the Resolution of the Inform-Bureau	197
--	-----

Predrag Pavlicevic

- A Concept of Political Style Operationalized
in an Analysis of the Political Leadership in Serbia 214

Essays

Ivan Jankovic

- Egidij Fuks, a Misanthrope from Metlika
and a Candidate for Executioner 229

Dejan A. Milic

- Unreal Political Speech with Real Political Messages 239

Developments

Ivana Kronja

- Conditions for Creation and Survival of Turbo Folk 251

Events

Ivan Ivanovic

- New Persecutions 257

Views

Momo Pudar

- A New Cold War 265

Ilija Markovic

- Aphorism as the Last Line of Defense (10) 280

Discussions

Ivan Miladinovic

- Purges at Belgrade University 284

- Persecution of Member of Serbian Academy
of Sciences and Arts Cajkanović 286

Jovica Trkulja

- The Silence Surrounding the Purges
at the Belgrade University 287

Orations

Dejan A. Milic

- A Speech on Saint Sava 291

STUDENT SPEECHES

- Aleksandar Markovic*: Serbia, Remember This Often 298

- Igor Stojilovic*: Rise Up, Serbia 300

- Milivoj Suvajdzin*: Vanity of Emptiness 302

- Jelena Jeremić*: Right People at Right Places 303

Memories

Jovica Trkulja

- Creator of Freedom and Upholder of Virtue 305

Dragoljub Popovic

- Olive Oil with Truffles
(Socializing with Vojin Dimitrijevic) 310

Dossier

<i>Jovica Trkulja</i>	
Rehabilitation of Political Convicts in Serbia (12)	323
Rehabilitation of Milan Gavrilovic	325

Retrospectives and Review Articles

<i>Aleksandar Gordić</i>	
An Important Monument of Serbian Philosophy (Mihailo Djuric, <i>Sabrani spisi, I–XII</i>)	345
<i>Dobrica Gajic</i>	
Hajdegger's Epistolary Philosophy (Danilo N. Basta, <i>Nad prepiskom Martina Hajdegera</i> <i>/Jedan vid epistolarne filozofije 1–2</i>)	349
<i>Jovica Trkulja</i>	
Federalism in the Constitutional System of Bosnia and Herzegovina (Goran Markovic, <i>Bosansko-hercegovački federalizam</i>)	358
<i>Mirela A. Avdagić</i>	
Destiny of a Handbook (Nenad Ristović, <i>Priručnik iz retorike Jovana Rajića</i>)	370
<i>Jovica Trkulja</i>	
Changes in Serbian Political Rhetorics (Dejan A. Milić, <i>Srpski politički govor modernog doba</i>)	374

Objavljivanje ovog broja pomogao je:

FOND ZA OTVORENO DRUŠTVO - SRBIJA
FUND FOR AN OPEN SOCIETY - SERBIA

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

1-2/2013

HERETICUS: časopis za preispitivanje
prošlosti / glavni i odgovorni urednik
Jovica Trkulja. - Vol. 1-2, No. 11 (2013) -
- Beograd (Goce Delčeva 36): Centar za
unapređivanje pravnih studija, 2013-.
- 23 cm

ISSN 1451-1582 = Hereticus

COBISS.SR-ID 109429004

HERETICUS

a magazine for re-examination of the past

Vol. XI (2013), No. 1-2

Editor-in-chief

Prof. Dr. Jovica Trkulja

Members of Editorial Board

Dr. Srđan Cvetković

Marinko Arsić Ivkov

Dejan A. Milić

Prof. Dr. Slobodan G. Marković, Deputy Editor

Prof. Dr. Aleksandar Pavković

Miodrag Radojević MA (secretary)

Dr. Damjan Tatić

Prof. Dr. Vladimir V. Vodinelić

Publisher

Center for Advanced Legal Studies

E-mail: cups@cups.rs • www.cups.rs

Editorial Board Address

Belgrade, Goce Delčeva 36, tel/fax: +381 11/2095-512

www.hereticus.org

Za izdavača

Prof. Vladimir V. Vodinelić, Director

Language editing and proofreading

Marinko Arsić Ivkov

Executive publisher

Dosije, Braće Nedića 29, Beograd, tel: 011/2422-298

www.dosije.rs

Printrun

300 copies

Front-page illustration

Paja Jovanović, Motiv iz Čelareva, oil on canvas 1916

ISSN 1451-5822

9 771451 582001